

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAǴI NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**



**TARIY-GEOGRAFIYA FAKULTETI
GEOGRAFIYA OQÍTÍW METODIKASÍ KAFEDRASÍ**

**«DUNYA JUZI ELLERININ' EKONOMIKALIQ HA'M
SOTSIALLIQ GEOGRAFIYASI»**

páni boyınsha

OQÍW METODIKALÍQ KOMPLEKSI

NÓKIS

M A Z M U N Í

OQIW MATERIALLARI (LEKCIYALAR)	3
OQIW MATERIALLARI (ÁMELIY)	195
ÓZ BETINSHE JUMIS SHINIG'IWLARI	228
GLOSSARIY	232
PÁN DÁSTÚRI	235
ISSHI PÁN DÁSTÚRI	252
TARQATPA MATERIALLAR	285
TESTLER	294
BAHALAW KRITERIYASI	207

O'zbekstan Respublikai Joqari ha'm orta arnawlı bilimlendiriw ministrliqi

A`jiniyaz atindag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutı

Tariyx-geografiya fakulteti

Geografiya oqıtw metodikası kafedrası

U'lken oqıtwshı J.B.Abdiramanov

**«DUNYA JUZI ELLERININ' EKONOMIKALIQ HA'M
SOTSIALLIQ GEOGRAFIYASI»
PA`NI BOYINSHA LEKSIYA TEKSLERI
(bakalavriat basqıshı talabaları ushın)**



NO`KIS

Avtor ta'repinen du'zilgen bul lektsiyalar toplamında tiykarınan Du'nya Ju'zi ma'mleketlerinin' ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyası pa'ninin' a'hmiyeti, predmeti ha'm wazıypaları Siyasiy, ekonomikalıq, sotsiallıq geografiyanın' tu'sinikleri. Jahannın' siyasiy kartası, qa'liplesiw basqışları. Jahannın' tiykarg'ı regionları ha'm olardın' ekonomikalıq geografiyalıq rawajlanıwının' tiykarg'ı sebepleri ha'm olardın' geografiyası. Jahan xalqının' ösiw dinamikası, migratsiyası ha'm jaylasıwı. Jahan xojalıg'ı na'm olardın' regionallıq parıqları, Aziya, Evropa, Amerika, Afrika, Avstraliya ha'm Okeaniya, Evropa ha'm onın' geografiyalıq ornı, siyasiy kartası, Jahan siyasatı ha'm ekonomikasında tutqan ornı. Germaniya, Frantsiya, Ullı Britaniya, Italiya, Shıg'ıs Evropa ha'm Rossiya ma'mleketlerine ekonomikalıq geografiyalıq sıpatlama berilgen.

Lektsiyalar toplamı JOO geografiya ka'nigeligi talabaları ushın arnalg'an

Du'ziwshi : u'lken oqıtıwshı Abdiramanov J. B.

Pikir bildiriwshiler: g.i.d. Umarov E.K
p.i.k Gaypova R.T.

EKONOMIKALIQ HA'M SOTSIALLIQ GEOGRAFIYA PA'NI, MAZMUNI, UAZIYPALARI, BASQA PA'NLER MENEN BAYLANISI HA'M IZERTLEW USILLARI.

Reje:

1.Du`nya ma`mleketlerinin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyası pa`ninin` mazmunı ha`m maqseti.

2.Pa`nnin` basqa pa`nler menen baylanısı ha`m izertlew usılları.

**Tayanış tu`sinik:** *Du`nya ma`mleketlerinin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyası. Ma`mlekettin` Du`nya xojalıg`i diziminde qa`niygelesiwshi, jan`a sotsiallıq-siyasiy sharayatında Du`nyadag`ı ekonomikalıq qatnasıqlardıń rawajlanıw nızamlıqların ashıp beriwden ibarat.*

Du`nya ekonomikasında ma`mleketler arasında O`zbekstan Respublikasının` tutqan ornı ekonomikalıq ha`m sotsiallıq o`zgeshelikleri ha`m progressinin` qa`liplesiwi. Bul da`stu`r O`zbekstan Respublikasının` qon`si ma`mleketleri geografiyasın ken`irek u`yreniw, orta rawajlang`an ma`mleketler sanın ha`r ta`repleme analiz qılıwdı na`zerde tutadı.

Du`n`ya ju`zi siyasiy kartasının` qa`liplesiwi da`wirleri: a`yemgi da`wir; orta a`sir da`wiri; jan`a da`wir; En` jan`a da`wir.

Sotsiallıq-geografiya pa`nleri diziminde Du`nya ma`mleketlerinin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyası pa`ni ayrıqsha orın tutadı. İlim sıpatın`da ekonomikalıq geografiyalıq anıqlaması geografiyalıq ja`miyettin` ekinshi kurıltayında 1895-jılı berilgen edi. Onda geografiyalıq ilimlerdin` ishinde ekonomikalıq geografiya ha`r qıylı ellerde, rayonlarda o`ndiristin` geografiyalıq jayg`asıwın, rawajlanıw sharayatların, o`zgesheliklerin u`yretetug`ın ja`miyetlik ilim sıpatın`da u`lken a`hmiyetke iye boldı dep ko`rsetilgen. «Ekonomikalıq geografiya» atamasın birinshi ret rus ilimpazı M.V.Lomonosov qollang`an. Bul atama grekshe «oykonomiz» -xojalıq, «geo»-jer ha`m «grafo»-jazaman so`zlerinen kelip shıg`ıp, so`zbe-so`z awdarmasında «jerdi xojalıq jaqtan su`wretlep jazıw» degendi an`latadı.

Bizin u'yrenetug'in du'n'ya ju'zinin' ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyası kursı xalıqtın' ha'm xojalıqtın' ulıwma du'n'ya ju'zi, ayırım aymaqlar ha'm eller boyınsha rawajlanıw menen jaylasıu nızamlıqların izertleytug'in, sonın' menen birge o'ndiristin' rawajlanıw ha'm jaylasıu o'zgesheliklerin kaliplesiu protsesslerin u'yretetug'in ja'miyetlik ilim bolıp esaplanadı.

Bul kurstın' tiykarg'ı maqseti miynetin' xalıq aralıq geografiyalıq bo'liniwin, qa'liplesiwin ma'mleketlerdin' du'n'ya ju'zlik xojalıq sistemasında qa'nigelesiw yag'niy sotsiallıq siyasiy sharayattı xalıq aralıq ekonomikalıq baylanıslardı rawajlanıw nızamlıg'in ashıp beriwden ibarat.

Du'n'ya ju'zinin' ha'zirgi da'wirden sotsiallıq ha'm ekonomikalıq rawajlanıwındag'ı ju'z berip atırg'an tu'pkilikli o'zgerisler mamanlıg'ı joqarı geograf qa'nigelerdi tayarlaw sistemasında sonday-ak litsey kolledjlerdin' okıwshıların du'n'ya ju'zlik xojalıq ha'm du'n'yadag'ı eller menen tanıstırıwda ju'da' a'hmiyetli orın iyeleydi.

XX – a'sir ulla sotsiallıq ha'm siyasiy o'zgerislerdin' ilimiy texnikalıq revolyutsiyanın', xalıq aralıq ekonomikalıq baylanıslardı, du'n'ya ju'zlik xojalıq tarawlarının' barg'an sayın ken'eyip barıwının' a'siri boldı.

Teren' sotsiallıq –ekonomikalıq o'zgerislerdin' ha'm İTR ta'siri astın'da ha'zirgi du'n'yanın' kartin'ası tez o'zgerip atır. Ja'miyet penen ta'biyattın' o'z-ara ta'siri barlıq aymaqlıq darejesinde uzliksiz quramalasıp barmaqta.

Ha'zirgi du'n'ya ju'zlik rawajlanıwdın ayrıqsha za'ru'rli mashqalaların pa'nler aralıq ken'nen u'yreniwde geografiya ilimi jedel qatnasadı.

Ta'biyiy resurslardın , xalıqtın' ha'm xojalıqtın' geografiyası o'z-ara ta'siri astın'da u'yreniw ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyanın' wazıypalarınan sanaladı. Qaysı bolmasın ma'mlekettin' ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyasın du'n'ya ju'zlik xojalıqtan tısqarı o'z aldına qarastırıuğa bolmaydı.

Sırt ellerdin' ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyası eldi yamasa rayondı u'yreniwge jane tariplewge karatılğan kompleksli ha'rakterge iye.

Sonlıqtan eltanıw pani menen de tutasıp ketedi. Ha'r bir eldin' sotsiallıq ekonomikalıq rawajlanıwına sıpatlama beredi. Miynetin' xalıq aralıq bo'liniwin

sıpatlaydı. Jokarıda ayılğanın`day geografıyalıq panler ishinde ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiya ja`miyetlik pan ekenligin daliylleydi.

Adamzat du`n`yası rawajlanıwı ara-katnas jok aymaqlıq boleklengen neshe jerlerdi basıp otıu o`zlestirilgen kurgaklıq maydanların ha`m okeanlardı keneytiu menen tariyxıy baylanıskan.

Belgili geografiya ayemgi ilimlerin` bireui sıpatın`da ha`mme uakıt ha`r qıylı aymaqlardı olardı ta`biyatın` xalkın xojalıg`ın u`yreniw ha`m su`wretlew menen shugıllandı. O`zinin rawajlanıw protsessinde bul uazıypa burıngı bir ilimnen son ilimler sistemasına aylangan dauırde de o`zinin a`hmiyetin` joyıtkan jok. Onın` o`zgesheligi baslı eki tarmaktan yagnıy fizikalıq geografiya ha`m ja`miyetlik ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyadan ibarat.

Ha`zirgi geografiyada sotsiallıq mashkalalar adam mashkalaları bargan sayın ulken a`hmiyetke iye bolmakta. Ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiya ilimlerinin barlıq sistemasının` o`zegine aylanıp atır.

Sırt ellerdin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyası sırt ellerdegi o`z ara baylanıslı sotsiallıq ekonomikalıq aymaqlıq xojalıq sistemasındag`ı o`zgerilerdi ha`m xalkının` shugıllanıtug`ın is xızmetlerin u`yrenetug`ın ja`miyetlik ilim.

Mısalı du`n`ya ju`zlik xojalıq eldin` yamasaraionnın` ekonomikası xojalıq tarawları ha`m ayırım karxanalar elatlar ha`m olardı toparları baskada ko`plegen obektler sonday sistemalarğa jatadı. Bunday sistemalar o`ndiris protsessinde ja`miyet tarepinenpaydalanılıtug`ın ta`biyiy sharayatlardı menen resurslar sonday-ak adamlardı o`ndiristen tıskarı is xızmetlerinin ayırım turleri o`zishine aladı.

Ma`mleket aymag`ının` qa`liplesiwın, onda adamlardı konıslasıuın, xojalıg`ın, kalaların ha`m ekonomikalıq raionlarınnıń o`zlestiriliuın izertlewde onıtariyxıy jaktan bilıu ulken a`hmiyetke iye.

Tariyxıylıq ko`p jag`ınan xojalıqtın` ha`m xalıqtın` konıslasıuının` ha`zirgi kelbetin` tusındiredi. Bul teren tariyxıy bilimdi talap etedi. Demek tariyxtı da jaqsı bilıu zarur ekenin koremez.

Belgili aymaqlarğa terenriek sıpatlama berıu ushın ulıwma ekonomikalıq sotsiallıq geografiya menen onın` tarawlı bolimleri ha`m du`n`ya ju`zlik xojalıq

geografiyası menen sonday-ak fizikalıq geografiyalıq panler menen kompleksi menen tıgız baylanıslı bolıwı talap etiledi bunday sıpatlamalar sonday-ak siyasiy ekonomikanın` ekonomika tarawların` o`ndiris tiykarların` ststistikasının` demografiya menen etnografiyanın` ha`m basqada ilimlerdin` ma`terialları boyınsha turaklı bilimdi jane paydalanıw uqıpları talap etedi. Sonın` menen birge ha`r qıylı obrazlıq ha`m tematikalıq kartalardı paydalanıw a`hmiyetli.

Aymaqtı u`yreniw a`hmiyetli ob`ektlerden sanaladı. Sebebi Aymaq jer betin`in belgisi sıpatın`da belgili ta`biyiy kasiyetlerge ha`m resurslarga geografiyalıq orınga iye. Ol adamnıń is-ha`rekektin`in arenası . sonlıqtan aymaqqa sotsiallıq ko`z-karaspenen karau lazım . oytkeni aymaq sotsiallıq ha`m ekonomikalıq geografiyanın` a`hmiyetli temaların` bireui bolıp esaplanadı.

Sistemala usıl ha`zirgi ilim ha`m praktikanın` a`hmiyetli kurallardı bireui bolganlıqtan bul geografiyada da kollarıladı. Sistema-o`zine tan o`zgeshelikler menen katnasları bar o`z-ara baylanıskan elementlerdin` jıyındısı. Sistemalı usıl ondiriushi kushlerdin` rawajlanıwın anıqlawda, ja`miyt penen ta`biyattın` o`z-ara ta`sirin korsetiude ulken mumkinshilikler ashadı.

Eldin` ha`m rayonnıń ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyasın u`yreniwge sistemalı usıldı paydalanıwdın sxemasın 20-30 jıllrı N.N.Baranskiy islep shıkan edi. Bul sxema boyınsha eldin` aymagı geografiyalıq ornı, ta`biyiy sharatları ha`m resursları ha`zirgi aymag`ının` duzilituine ta`sir etken tariyxıy-geografiyalıq faktorlar, xalkı ha`m xojalıg`ı, raionları u`yretildi. Sotsiallıq bul sxema tagıda rawajlandı ha`m jetilistirildi.

Jokarıda aymaqtın` roli sıpatlanıldı. Ekonomikalıq geografiyalıq jagdayga kelsek bul sotsiallıq –ekonomikalıq rawajlanıwda ulken rol` oynaydı.

Sotsiallıq–ekonomikalıq rawajlanıwdın ta`biyiy resurslıq bazası- adam tarepinen paydalanılatug`ın ta`biyattın` barlıq denesi menen kasiyetlerin o`z ishine aladı. Ol texnologiyadag`ı tpkilikli o`zgerisler menen İTR dauirinde de o`zinin axmietin` saqlaydı. Xalıq-aymaqtı , onın` ta`biyiy sharayatlardı ha`m resursların xojalıq benen baylanıstradı. Sonlıqtan xalıqtın` tek «sanın`» gana emes sonın` menen birge «sıpatın`da» analizlew a`hmiyetli.

Xojalıq ko'p elementli ha'm konstrukturalı kuramalı sistema. Onı tariyxıy geografiyalıq, sotsiallıq, tarawlıq ha'm aymaqlıq jaklarınan karau lazım. Olar bir-biri menen baylanışlı. Olardıń ishinde xojalıqtıń aymaqlıq strukturası ko'p o'zgerislerge ushıramaydı. Ol ondiriushi kushlerdin ta'biyiy sotsiallıq ha'm ekonomikalıq sharayatlarga baylanışlı aymaqlar boyınsha jaylasuın, miynetin aymaqlıq bo'liniwin sıpatlaydı.

Miynetin aymaqlıq bo'liniwi ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyanın en baslı kategoriyası. Ol xojalıqtıń kaniygelesiwin, tarawlar ha'm raionlardın qaliplesiwin tarawlar ha'm raionlar arasında baylanıs sistemasın o'z ishine aladı.

Xalıqtıń jaygasiuı ja'miynetin aymaqlıq sholkenmlesiuinin en a'hmiyetli elementi bolıp sanaladı. Xalıqtıń jaygasiuında barlıq turmıs sferasında kalalar a'sirese iri ha'm en iri oraylar ayırıksha rol oynaydı. Sonlıqtan kalalardıń jaygasiuında rawajlanıwına itibar karatıladı.

Qorshag'an ta'biyiy ortalıqtıń jagdayı geografiyanın a'hmiyetli ob'ektin'e aylanbakta. Ta'biyiy ortalıqtıń sapası adam ha'm ja'miynetin isi menen baylanışlı ha'm garezli. Kaysı bolmasın eldin ondiriushi kushler sistemasın ha'm xalkının jaygasiuın payda etetug'in sxema ha'm podsystema turleri jokanlardag'ıdan ibarat.

Eller xojalıqlar ha'm onın tarawlaprına karap, sotsiallıq ekonomikalıq ja'mietlik rawajlanıwı boyınsha eller ha'r qıylı tiplerge bolinedi.

Sırt ellerdin ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyasında en iri tipologiyalıq birliklerge du'n'ya ju'zlik xojalıqlar ha'm ellerdin baslı sotsiallıq ekonomikalıq tiplerge jatadı. Olar rawajlangan kapitalistlik eller bolıp bolinedi. Al Garezsiz Ma'mleketlerdin Doslıq Aukamına (GMDA) kiretug'in eller o'z aldına karaladı.

Geografiyalıq ilimlerdin barlıq sisteması ushın sonın menen birge ja'miyetlik ilimlerge ha'rekterli usıllardı sırt ellerdin ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyasında kollanılıdı;

Tariyxıy usıl- barlıq ekonomikalıq ha'm ta'biyiy ilimlerde paydalanıladı. Xalıqtıń ha'm xojalıqtıń ha'zirgi geografiyasın bilıu ushı sonday-ak olardıń o'zgeriwin belgili aymaqta boljau ushın otmishtin gegrafiyasın bilıu ju'da zarurli.

Kartografiyalıq usıl – ko`plegen ob`ektlerdi olardıń jaygasıuı menen o`z-ara baylanısların ulıwma geografiyalıq ha`m tematikalıq kartalarga tusiriuler mumkinshilik beredi. Kartalar tolıq ha`m ha`r qıylı maglıwmatlar alıp paydalanıw ushın ju`da` a`hmiyetli korgizbeli materiallar beredi.

Salıstırıw usılı- geografiyalıq ilimlerdin` barlıg`ı ushın tan. Ol aymaqtı xojalıq jaktan paydalanıwdag`ı xojalıqtın` geografiyalıq tiplerdegi xalıqtın` jaygasıundag`ı ha`m olardıń o`z ara baylanıslarındag`ı aytarlıqtay uksaslıqların ha`m o`zgesheliklerin anıqlaw ushın kerek boladı. Bul ellerdi, raion lardı ha`m kalalardı u`yreniwde natiyjeli usıl bolıp sanaladı.

Dala jag`dayında izertlew ha`m baqlaw usılı- geografiyada ha`mme uakıt a`hmiyetli rol oynaydı. Ha`r qıylı tiptegi ellerdin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyasın u`yreniwde onın` a`hmiyeti o`sip baratır. Geograflar sırt ellerdin` ekspeditsiyasına qatnasadı, birge islesedi. Turizmnin rawajlanıwı sırt ellerde tikkeley o`zinin baqlaw jurgiziu mumkinshiliklerin keneytedi. eo boylap sparga shıkkanda jol boyı aymaqlardıń xojalıq jaktan paydalanıw o`zgesheliklerin, konıslardıń jaygasıuın xojalıqtın` baslı turlerin ha`m xalıqtın` turmıs sharayatların baklap barıu ju`da` kızıqlı ha`m natiyjeli boladı.

Statistikalıq usıl – belgili aymaқта jaylaskan xojalıq ha`m xalıq tuuralı jane adamlardıń xojalıq islerinnin formaları turmısı xakkında maglıwmatlardı tanlaw tiykarında ha`r qıylı aymaqlıq ekonomikalıq sistemalardıń kenislikte o`z-ara ha`reketin` ko`z aldına keltiriuge mumkinshilik beredi.

Ekonomikalıq rayonlastırıw usılı - sotsiallıq–ekonomikalıq jaktan ellerdin` belgili kaniygelikke iye bir bolegi o`z-ara baylanıslı anıqlawga mumkinshilik beredi .

Ekonomikalıq matematikalıq usıl - xojalıqtın` jaygasıuının` ha`r tqıylı forması menen tiplerinin, xalıqtın` jaygasıuının` turmıs xızmetlerinin san jag`ınan salıstırma salmag`ın korsetiuge mumkinshilik beredi.

Uzaqtan (distantsiya) baqlaw usılı - ta`biyiy resurslardı xojalıq penen xalıqtı kosmostan izertlewde bargan sayın kennin paydalanılıp atır. Ken aymaқта «jerdin` sekili» tuuralı belgili aymaqtın` xojalıq jag`ınan paydalanıwı xakkında

xojalıqtın` ha`m xalıqtın` toplanıw ha`rekteri ekonomikalıq raionlardın aglomeratıyalardıń shegaraları korshagan ortanın` jagdayıw tuuralı en jana xabarlardı beredi.

Sizlerdin` u`yrenetug`ın sırt ellerdin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiya kursı eki bolimnen turadı. Birinshi bolimi ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyanın` ulıwma maselelerine ekinshi bolimi du`n`ya ju`zi regionlarınan` ekonomikalıq ha`m msotsiallıq geografiyalıq sıpatlamalarına bagışlanadı.

80-jıllardıń akırınan baslap du`n`ya ju`zindegi ulken o`zgerisler ju`z berdi. Buringı oqıwlıqlar gonergen, o`zgerislerdi esapka alğan jana oqıwlıqlar ele jok. V.P.Maksakovskiydin` onın`shı klass oqıwshılarına, okıtıushılarına, jokarı oqıw ornı talabalarına arnalğan ush tomlıq du`n`ya ju`zinin` geografiyalıq kartın`a atlı oqıw kuralların sonday-ak buringı oqıwlıqlardı, kitaplardı ha`zirgi zamanga saykeslendirip paydalanıwga boladı.

«JA`HA`N SIYASIY KARTASININ` QA`LIPLESIW BASQISHLARI»

REJE:

1. DU`N`YA JU`ZI SIYASIY KARTASININ` QA`LIPLESIW DA`WIRLERI: DU`NYA SIYASIY KARTASININ` QA`LIPLESIWININ` BIRINSHI DU`NYA JU`ZLIK URISINA SHEKEMGI DU`NYANIN` SIYASIY KARTASI.

2.EKINSHI DU`NYA JU`ZLIK URISINAN KEYINGI DU`NYA SIYASIY KARTASINDAG`I O`ZGERISLER.

3. SOTSIALISTLIK DU`ZIMNIN` IDIRAWI.

4. DU`NYA SIYASIY KARTASINDAG`I HA`ZIRGI DA`WIRDEGI O`ZGERISLER.

1. DU`N`YA JU`ZI SIYASIY KARTASININ` QA`LIPLESIW DA`WIRLERI: DU`NYA SIYASIY KARTASININ` QA`LIPLESIWININ` BIRINSHI DU`NYA JU`ZLIK URISINA SHEKEMGI DU`NYANIN` SIYASIY KARTASI.

Sotsiallıq-geografiya pa`nleri diziminde Du`nya ma`mleketlerinin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyası pa`ni ayrıqsha orın tutadı. İlim sıpatın`da ekonomikalıq geografiyalıq anıqlaması geografiyalıq ja`miyettin` ekinshi kunıltayında 1895-jılı berilgen edi. Onda geografiyalıq ilimlerden` ishinde ekonomikalıq geografiya ha`r qıylı ellerde, rayonlarda o`ndiristin` geografiyalıq jayg`asıwın, rawajlanıw sharayatların, o`zgesheliklerin u`yretetug`ın ja`miyetlik ilim sıpatın`da u`lken a`hmiyetke iye boldı dep ko`rsetilgen. «Ekonomikalıq geografiya» atamasın birinshi ret rus ilimpazı M.V.Lomonosov qollang`an. Bul atama grekshe «oykonomiz» -xojalıq, «geo»-jer ha`m «grafo»-jazaman so`zlerinen kelip shıg`ıp, so`zbe-so`z awdarmasında «jerdi xojalıq jaqtan su`wretlep jazıw» degendi an`latadı.

Bizin u`yrenetug`ın du`n`ya ju`zinin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyası kursı xalıqtın` ha`m xojalıqtın` ulıwma du`n`ya ju`zi, ayırım aymaqlar

ha`m eller boyınsha rawajlanıw menen jaylasıu nızamlıqların izertleytug`ın, sonın` menen birge o`ndiristin` rawajlanıw ha`m jaylasıu o`zgesheliklerin kaliplesiu protsesslerin u`yretetug`ın ja`miyetlik ilim bolıp esaplanadı.

Bul kurstın` tiykarg`ı maqseti miynetin` xalıq aralıq geografiyalıq bo`liniwin, qa`liplesiwin ma`mleketlerdin` du`n`ya ju`zlik xojalıq sistemasında qa`nigelesiw yag`nıy sotsiallıq siyasiy sharayattı xalıq aralıq ekonomikalıq baylanıslardıń rawajlanıw nızamlıg`ın ashıp beriwden ibarat.

Du`n`ya ju`zinin` ha`zirgi da`wirden sotsiallıq ha`m ekonomikalıq rawajlanıwındag`ı ju`z berip atırg`an tu`pkilikli o`zgerisler mamanlıg`ı joqarı geograf qa`nigelerdi tayarlaw sistemasında sonday-ak litsey kolledjlerdin` okıwshıların du`n`ya ju`zlik xojalıq ha`m du`n`yadag`ı eller menen tanıstırıwda ju`da` a`hmiyetli orın iyeleydi.

XX – a`sir ullı sotsiallıq ha`m siyasiy o`zgerislerdin` ilimiy texnikalıq revolyutsiyanın`, xalıq aralıq ekonomikalıq baylanıslardıń, du`n`ya ju`zlik xojalıq tarawlarının` barg`an sayın ken`eyip barıwının` a`siri boldı.

Teren` sotsiallıq –ekonomikalıq o`zgerislerdin` ha`m ITR ta`siri astın`da ha`zirgi du`n`yanın` kartin`ası tez o`zgerip atır. Ja`miyet penen ta`biyattın` o`z-ara ta`siri barlıq aymaqlıq darejesinde uzliksiz quramalasıp barmaqta.

Ha`zirgi du`n`ya ju`zlik rawajlanıwdın ayrıqsha za`ru`rli mashqalaların pa`nler aralıq ken`nen u`yreniwde geografiya ilimi jedel qatnasadı.

Ta`biyiy resurslardın , xalıqtın` ha`m xojalıqtın` geografiyası o`z-ara ta`siri astın`da u`yreniw ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyanın` wazıypalarınan sanaladı. Qaysı bolmasın ma`mlekettin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyasın du`n`ya ju`zlik xojalıqtan tısqarı o`z aldına qarastırıuğa bolmaydı.

Sırt ellerdin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyası eldi yamasa rayondı u`yreniwge jane tariplewge karatılğan kompleksli xarakterge iye.

Sonlıqtan eltanıw pani menen de tutasıp ketedi. Ha`r bir eldin` sotsiallıq ekonomikalıq rawajlanıwına sıpatlama beredi. Miynetin` xalıq aralıq bo`liniwin sıpatlaydı. Jokarıda ayılğanın`day geografiyalıq panler ishinde ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiya ja`miyetlik pan ekenligin daliylleydi.

Adamzat du`n`yası rawajlanıwı ara-qatnas jok aymaqlıq boleklengen neshe jerlerdi basıp otıu o`zlestirilgen kurgaklıq maydanların ha`m okeanlardı keneytiu menen tariyxıy baylanıskan.

Belgili geografiya ayemgi ilimlerdin` bireui sıpatın`da ha`mme uakıt ha`r qıylı aymaqlardı olardı ta`biyatın` xalkın xojalıg`ın u`yreniw ha`m su`wretlew menen shugıllandı. O`zinin rawajlanıw protsessinde bul uazıypa burıngı bir ilimnen son ilimler sistemasına aylangan dauırde de o`zinin a`hmiyetin` joyıtkan jok. Onın` o`zgesheligi baslı eki tarmaktan yagnıy fizikalıq geografiya ha`m ja`miyetlik ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyadan ibarat.

Ha`zirgi geografiyada sotsiallıq mashkalalar adam mashkalaları bargan sayın ulken a`hmiyetke iye bolmakta. Ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiya ilimlerinin barlıq sistemasının` o`zegine aylanıp atır.

80-jıllardıń aqırınan baslap du`n`ya ju`zindegi ulken o`zgerisler ju`z berdi. Burıngı oqıwlıqlar gonergen, o`zgerislerdi esapka alğan jana oqıwlıqlar ele jok. V.P.Maksakovskiydin` onın`shı klass oqıwshılarına, okıtıushılarına, jokarı oqıw ornı talabalarına arnalğan ush tomlıq du`n`ya ju`zinin` geografiyalıq kartın`a atlı oqıw kuralların sonday-ak burıngı oqıwlıqlardı, kitaplardı ha`zirgi zamanga saykeslendirip paydalanıwga boladı.

Adamzat ja`miyetin`in` klasslarg`a bo`liniwi menen ma`mleketler payda boldı, du`n`ya ju`zinin` siyasiy kartası du`zile basladı. Du`n`ya ju`zinin` siyasiy kartası adamzat du`n`yasının` ko`p a`sirlik tariyxında urıslardıń, sotsiallıq revolyutsiyalardıń t.b. qubılıslardıń ta`siri astın`da o`zgerip turdı.

İlimiy a`debiyatlarda du`n`ya ju`zi siyasiy kartasının` qa`liplesiwın birneshe da`wirlerge bo`lingen.

A`yemgi da`wir. Bul qul iyelewshilik da`wiridi o`z ishine aladı. Besmın` jıllar burın Afrika ha`m Aziyada hasıl topıraqlı Nil, Tigr, Evfrat, Hind, Gang, Xuanxe dar`yasının` alaplarında birinshi ma`mleketler du`zilgen. Ko`p son` bunnan u`sh mın` jılg`a shamalas burın Evropada Gretsiya, Rim ma`mleketleri du`zildi. G`MDA ellerinin` aymag`ında a`yemgi ma`mleket Urartu boldı.

Solay etip bul da`wir a`yemgi ma`mleketlerden bolg`an A`yemgi Mısır, Karfagen, A`yemgi Gretsia, A`yemgi Rim t.b. ma`mleketlerdin` rawajlanıwı ha`m qulawı menen sıpatlanadı.

Bul ma`mleketler du`n`ya ju`zlik tsivilizatsiyanın` rawajlanıwında u`lken u`les qostı. Sol waqıttın` o`zinde aymaqlıq o`zgerislerdin` baslı quramı urıs ha`reketleri boldı.

**Orta a`sir** (V-XV a`sirler) bul feodalizm da`wiri. Qul iyelewshilik qurılıs da`wirindegi ma`mleketlerge qarag`anda feodallıq ma`mleketlerdin` siyasiy isleri quramalıraq ha`m ha`r tu`rli boldı.

Bizin` eramızdın` VII-VIII a`sirlerinde Shıg`ısta arablardın` feodallıq ma`mleketleri payda boldı. Ullı geografiyalıq ashıwlarg`a deyin du`n`ya ju`zinin` siyasiy kartası bir biri menen baylanıssız ayırım aymaqlardan ibarat boldı. O`zinin` ko`lemi boyınsha Arab xalifatı Rim imperiyasınan u`lken boldı. Son`ınan xalifat o`z aldına bir qansha ma`mleketlerge bo`linip ketti. XI-a`sirdin` yarımında en` iri Bagdad xalifatın` tu`rikler jawlap aldı.

XIII-a`sirdin` basında Shıng`ıs-xan basqarg`an mongol qa`wimlerinin` iri Mong`oliya imperiyası du`zildi. Mong`ol xanları Qıtaydı basıp aldı, Rus` knyazları Usnya ha`m Vengriyag`a basıp kirdi. Ezilgen xalıqlardın` jiyyi-jiiy ko`terilisleri, ishki o`z ara urıslar, ja`njeller XIV-a`sirde Mong`oliya imperiyasının` tarqalıwına alıp keldi. Shıg`ıs Rim imperiyası bolg`an Vizantiyanı XV-a`sirdin` ortasında tu`rikler basıp aldı. Evropa menen Shıg`ıs arasındag`ı ten`iz jolı Osman imperiyasının` qadag`alaw astın`a tu`sti. Ol waqıtta Konstantin`apol` Evropa menen Aziyanın` ortasındag`ı iri da`lda`lshilik oray edi. Endi ma`mleketler Hindstang`a jan`a jollar izlewge ma`jbu`r boldı.

Feodalizm da`wirinde Vizantiya, Muxaddas Rim imperiyası, Angliya, İspaniya, Portugaliya, Kiev Rusi t.b. ma`mleketler bar edi. Jan`a jollardı izlew en` da`slep Portugaliya menen İspaniya kiristi. 1420-jılı Portugaliya Madeyra, Azar atawlarına, Qullıq Jag`aların (Afrina) birinshi bolıp alıp koloniyasın du`zdi. İspaniyalı Xirstofor Kolumba ekspeditsiyası Atlantik okeanı arqalı Hindstang`a jol izlep 1492-1502-jılları 4 ekspeditsiya jasap Oraylıq Amerika ha`m Qubla

Amerikanın` arqa bo`limin ashadi, Amerikani İspaniya o`z koloniyalarina aylandira baslaydi.

Kuba atawinda evropalilar birinshi ilet ma`kkeni, kartofel`di, temekini ko`rdi. Son` bul eginder du`n`ya ju`zine taraldi.

Birinshi bolip, 1494-jili Portugaliya menen İspaniya Tordesil`yas sha`rtnamasi boyinsha du`n`ya ju`zin o`z ara bo`lisedi. Usi sha`rtnamag`a muwapiq Azor atawlarinan batista jatirg`an jan`adan ashilatug`in jerler İspaniyag`a, shig`ista jaylasqan jerler Portugaliyag`a tiyisli dep jariyalaydi.

Vasko da Gama flotiliyasi 1498-jili portugaliyanin` Lissabon portin`an shig`ip Afrikani aylanip, Hind okeanın` keship o`tip, Hindstang`a shig`adi.

1499-1504-jillari Amerika Vespuchchidin` ten`iz sayaxatlarinin` na`tiyjesinde Qubla Amerika izertlenedi.

1469-jili Rossiyadan Hindstang`a afanasiy Nikitin` qurg`aq arqali jol ashadi.

1497-jili anglichanlardin` Djon Kabot basqarg`an ekspeditsiyasi Birstol`den shig`ip Arqa Amerikag`a baradi ha`m angliyanin` koloniyalari du`ziledi.

1519-1522-jillari Magellan ha`m onun` joldaslari okeanlar arqali du`n`ya ju`zin aylanip shig`adi.

Ulli georafiyaliq ashiwlar Batis Evropanin` ekonomikasina, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasinin` bunnan bilayda quraliwina u`lken ta`sir jasaydi.

Solay etip, XV-XIV-a`sirlerdin` sheginde tariyxıy jan`a da`wir baslandi.

Basli sawda jollari Jer Orta ten`izinen Atlantika ha`m Hind okeanlarina awisqannan keyin Qubla batis Evropa elleri - Portugaliya menen İspaniya qolayli jag`dayg`a iye bolip, birinshi bolip, koloniyalar du`ze basladi ha`m koloniyalarg`a en` ko`p iyelik etken ellerge aylandi.

Ulli georafiyaliq ashiwlardin` na`tiyjesinde xaliq araliq ken` xojaliq baylanislarinin` erasi baslandi ha`m du`n`ya ju`zlik xarakterge aylandi.

Evropanin` arqa-batis bo`liginde jaylasqan Niderlandiya (Gollandiya) ha`m Angliya ma`mleketlerinin` sawda satliq isleri rawajlandi. Antverpen porti du`n`ya ju`zlik sawda orayina aylandi.

U`lken ko`lemde koloniyalardı talaw ha`m qanaw birinshi kapitaldın` toplanıw deregi boldı, sonın` tiykarında ha`zirgi kapatalistlik o`ndiris rawajlandı.

XVI-a`sirde İspaniya du`n`ya ju`zinin` en` iri ma`mleketi bolıp sanaldı. Evropada Portugaliya, Qubla İspaniya, Bel`giya, Niderlandiya İspaniyanın` qol astın`da boldı. Sonday-aq Meksikanın` ko`plegen iri rayionları, Kaliforniya, Florida, Kuba, Peru, Uili, Kolumbiya, Venesuela, Argentin`a, Filippinler, Aljir, Tunis, Tripolitaniya ha`m t.b. İspaniyag`a qarada. Biraq İspaniya o`zinin` o`ndiriwshi ku`shlerin rawajlandırıwǵa kewil bo`lmedi. Altın` qorları tawsıla basladı, bul onın` ha`lsirewine alıp keldi, onnan paydalanıp kapitalistlik rawajlanıw jolına tu`sken eller İspaniyanı jen`e basladı. XVI a`sirdin` 60-70-jılları Niderlandiyag`a revolyutsiyanın` na`tiyjesinde Gollandiya Respublikası du`zildi. İspaniyanın` ıdıraw protsessi ku`sheydi.

Angliya ekonomikalıq ha`m a`skeriy quwatı o`se basladı, ten`iz arqalı sawdası rawajlandı. Manufaktura o`ndirisi rawajlandı. İspaniya ha`m Niderlandiya menen urısıp, olardıń ko`p koloniyaların tartıp aldı.

XV-a`sirdin` aqırında Frantsiya bir ma`mleketke birigip, du`n`ya ju`zlik sawdada, Evropanın` siyasiy turmısında onın` a`hmiyeti o`se basladı. Batıs Evropa ellerinin` tovar-aqsha qatnasları rawajlanıp, koloniyaların ken`eytiwge eristi. XVI-a`sirde evropa ma`melketleri koloniyalarının` awıl xojalıq mu`likshiliklerin paydalanıp qant qavmısı, temeki, kofe, son`ıraq paxta plantatsiyaların du`zdi.

Plantatsiya xojalıqlarında isletiw ushın qullar alıp kelindi. Qul sawdasın birinshi bolıp portugallar basladı, qul sawdası menen anglichanlar, gollandlar, frantsuzlar shug`ıllandı. Qullardı Afrikadan alıp ketip turdı.

Gollandlı Tasman 1642-1644-jılları Avstraliyanı ashıp onın` arqa-batıs jag`aların izertledi. Anglichan Kuk 1770-jılı Avstraliyanın` shıǵ`ıs jag`aların izertledi, keyin Avstraliyanı Angliyanın` koloniyası dep jariyaladı.

XVII a`sirdin` aqırın ha`m XVIII a`sirde shıǵ`ısta-Rossiya batısta-Angliya ha`m Frantsiya Evropanın` en` ku`shli elleri boldı.

Arqa Amerika, Frantsiya ha`m Angliya o`z koloniyalarına aylandırdı.

Angliya menen Frantsiya arasında urıs bolıp, anglichanlar frantsuzlardın` iyelik etken jerlerin tartıp alıp, o`zine qaratqan edi.

Arqa Amerikadag`ı Kanadadan basqa koloniyalar g`a`rezsizligi ushın urıs 1775-1783-jılları urıs ju`rgizip Amerika Qarama Shtatları degen ma`mleketin` du`ziwge eristi.

1789-1794-jıllardag`ı Angliyadag`ı sanaat awdarıspag`ı, ha`m frantsuz revolyutsiyası adam ja`miyetin`in` rawajlanıwına u`lken ta`sir etti. Evropanın` ko`p ellerinde feodalizm saplastırılıp birotala kapitalizm ornadı.

XIX-a`sirdin` basında, napalion urısına shekem Evropanın` en` iri elleri Rossiya, Angliya, Frantsiya, Avstriya ha`m Turkiya boldı.

Turkiya Aziyanın` u`lken aymag`ına, Evropanın` Balkan yarım atawına iyelik etti. Bulardan basqa germaniyanın` ha`zirgi aymag`ında 300ge shamalas ha`m halqının` sanı boyınsha u`lkenleri Prussiya, Saksoniya edi. Basqa ma`mleketlerden İspaniya, Portugaliya, Gollandiya, Shvetsiya, Daniya ha`m Norvegiya sonday-aq u`lken emes ispaniya ma`mleketleri boldı.

1812-jıl g`ı napoleon urıslarının` na`tiyjelerinede tek Angliya, Rossiya, Turkiya g`a`rezsiz ma`mleketler bolıp sanaldı.

1815-jıl g`ı Vena kongresinen keyin Evropa ellerinin` ma`mleketlik shegaraları o`zgerdi. Finlyandiya, Bessarabiya, Pol`shanın` shıg`ıs bo`limi Rossiyag`a bekitildi. Mal`ta ha`m İon atawların, Gibraltardı Angliya aldı ha`m Jer Orta ten`izinde u`stemlik jag`dayg`a iye boldı.

G`a`rezsizlik ushın gu`restin` na`tiyjesinde İtaliya ha`m Portugaliyanın` koloniyalarınan mustaqıl 20 respublika payda boldı. bul ma`mleketlerge shet el kapitalı, a`sirese angliyanın`, son`ıraq amerikanın` kapitalı ken`nen ene basladı.

Balkan yarım atawında milliy azatlıq gu`restin` na`tiyjesinde Tu`rkiyanıq iyelik etken elleri Gretsiya, Rumıniya, Bolgariya, Chernogoriya ha`m Serbiya azat boldı.

1860-1870-jılları İtaliyanın` barlıq aymaqları birlesti, tek Vatikan o`z aldına qaldı. Prussiya menen Avstriya arasındag`ı, Frantsiya menen Prussiya arasındag`ı

(1870-1871 j.) urıslardın` na`tiyjesinde german ma`mleketleri birlesip Germaniya ma`mleketin` du`zdi.

Frantsiyanın` bay Lotaringiya ha`m Elzas bo`limlerin Germaniya o`zine qaratıp aldı. na`tiyjede Oraylıq Evropada ekonomikalıq ku`shli ma`mleketke aylandı. XIX-a`sirdin` 60-jılları Avstriya Vengriya monarxiyası du`zildi.

XVIII-a`sirdin` ekinshi yarımı, XIX-a`sirdin` 50-60-jıllardag`ı sanaat awdarıspag`ının` na`tiyjesinde, temir jollar qurılıp evropa ellerinin` ko`bisinde sanaat rawajlandı. Aziyada kapitalistlik jolg`a Yaponiya tu`sti.

XIX-a`sirdin` 60-70-jıllarına kapitalistlik eller ta`repinen ele alınbag`an jer sharına elede ken` aymaqlar bar edi.

Afrikanın` tek 1/10 bo`legi 1876-jılg`a evropa ellerinin` koloniyası edi. Aziyanın` yarımı, Tın`ısh okean atawları g`a`rezsiz bolıp qalıp edi. Koloniyalardın` ko`bisi Angliyanın` qolında boldı. Frantsiyanın` iyelik jerleri onsha u`lken emes edi. Son`ıraq Kiprd o`zine qaratıp aldı. Napol`on basıp alg`an Avstriya imperiyasının` burıng`ı iyelik jerleri o`zine qaytarılıp berildi sonın` ishinde Belgiya menen Moraviyada berildi. Bulardan basqa Zal`tsburg penen Tirol` Lombardiya ha`m Venetsiya Avstriyag`a biriktirildi. Prussiya Pol`sha menen Shvetsiyanın` esabınan u`lken aymaqlardı aldı. Gollandiya menen avstriyalıq Niderlandlar (Bel`giya) Niderlandlar dep atalatug`ın bir ma`mleket bolıp biriktirildi. Kongresste Shvetsariya Awqamı ta`n alındı, ol ma`n`gi bay ta`replik jariyaladı. İspaniya menen Portugaliya 1812-jılg`a deyin shegaralarında qaldı. Germaniyanın` aymag`ındag`ı ma`mleketlerdin` sanı qısqarıp, 30 dan aslam ma`mleket qaldı.

Biraq, Vena kongresi boyınsha qabıl alıng`an Evropanın` aymaqlıq bo`likleniwi bekkem bolg`an joq. XIX-a`sirdegi revolyutsiyalar ha`m urıslardın` na`tiyjesinde ko`p ellerdin` ma`mleketlik qurılısı, siyasiy kartasına o`zgerisler endi.

Napoleon u`stin`en jen`isten keyin Angliyanın` quwatı tag`ıda ku`sheydi. hindstandı tolıg`ı menen o`zine qaratıp alıp, u`lken ldi basqarıwdı o`z qolına aldı. Tın`shı ha`m Hind okeanlarında a`hmiyetli tayanış punktleri Aden, Singapurdı

basıp aldı. Qıtaydın` Syangan (Gonkong atawın tartıp aldı. Sonday-aq Frantsiya ha`m AQSh da Qıtaydı ma`jbu`rlep sha`rtnamag`a qol qoydırıp Qıtaydın` ashıq portlarında Qıtaydın` nızamlarına bag`ınbay o`zlerinin` politsiyasın tuttu.

XIX-a`sirdin` birinshi shereginde Qubla ha`m Oraylıq Amerikanın` siyasiy kartasında u`lken o`zgerisler ju`z berdi. Frantsiyanın` qol asıtın`da Aljir, V`etnam boldı. Sonday-aq İspaniya, Portugaliya, Niderlandiyada koloniyalar boldı. Jas kapitalistlik eller bolg`an - AQSh, Yaponiya, Germaniya, İtaliyanın` koloniyaları bolmadı.

XIX-a`sirdin` ayag`ı, XX-a`sirdin` basında iri ma`mleketlerde sanaat rawajlandı. Bir a`sirdin` ishinde du`n`ya ju`zlik xojalıq o`zinin` rawajlanıwında u`lken adım attı.

Sanaattın` rawajlanıw da`rejesi boyınsha 1860-jılı Angliya, Frantsiya birinshi orında boldı. Al XIX-a`sirdin` ayag`ı, XX-a`sirdin` basında AQSh, Germaniya alg`a shıqtı. Biraq, koloniyalarının` ko`lemi ha`m baylıg`ı boyınsha Angliya birinshiligin saqlap qaldı. Sonday-aq ten`iz flotın`ın` rawajlanıwı, sırtqı sawda aylanısı, kapitaldı eksport jasaw boyınsha da birinshi orında qaldı. Frantsiya koloniyalarının` ko`lemi boyınsha, kapitaldı eksport jasaw boyınsha ekinshi orında qaldı. Sanaat n`ndirisi, sırtqı sawda, ten`iz flotın`ın` rawajlanıwı boyınsha Germaniya ekinshi orıng`a shıqtı. Angliyadan Frantsiyag`a, Gollandiyadan ko`p artta boldı.

Sanaat, awıl xojalıg`ı ishki bazarına ken`ligi boyınsha - AQSh birinshi orıng`a shıqtı, biraq basqalarg`a qarag`anda koloniyaları az boldı.

Du`n`ya ju`zinin` monopoliyalar ha`m ayırım imperiyalistlik ma`mleketler ta`repinen aymaqlıq bo`lisiliwi tamam boldı.

Barlıg`ı bolıp 1900-jılg`a imperialistlik ma`mleketlerdin` iyelik jerleri 73 mlk km² (barlıq qurg`aqlıqtın` 55 % i), xalıqı 530 mln adam (du`n`ya ju`zi xalqının` 35 % i) boldı.

1876-jıldan 1913-jılg`a deyin Ullıbritaniya Qubla, Shıg`ıs ha`m Batıs Afrikada ha`m Aziyada u`lken aymaqlarg`a, Frantsiya Afrikada menen Aziyada ha`m Tın`ısh okeanda ko`p koloniyalarg`a iyelik etti. Jas eller bolg`an AQSh,

Germaniya, Yaponiya, İtaliya koloniyalıq basıp alıw jolına son`ıraq tu`sti. Sog`an qaramastan 1914-jılǵa shekem Germaniya afrikada bir qansha jerlerdi, okeanlardı atawlardı. AQSh tın`ısh okeanın`da Gavay ha`m Filippin atawların basıp aldı. Latın` Amerikasının` bir qatar respublikaların o`zine aylandırıp aldı. 1885-jıldan baslap İtaliya afrikada Eritreyanı 1911-1912-jılları Turkiyadan Liviyanı tartıp aldı.

Bel`giya Ekvatorlıq Afrikadag`ı en` bay aymaqta Bel`giya Kongosı degen koloniyasın du`zdi.

Solay etip XX-a`sirdin` basına du`n`ya ju`zi bo`linip boldı.

1914-jılǵa du`n`ya ju`zi aymag`ının` 75 mln km<sup>2</sup> i (56 %), xalqının` 3/4 bo`limi koloniyalar boldı.

XX-a`sirdin` basına metropoliya ha`m koloniyalardın` maydanı ha`m xalqının` sanı boyınsha salıstırmalı salmag`ı

Metropoliyalardın` atları	Koloniyalar metropoliyalardın` artıq	
	Maydanı boyınsha (artıq)	Xalqının` sanı boyınsha
Ullıbritaniya	100 ese	8.8 ese
Germaniya	5.2 ese	21 %
Daniya	5 ese	4.2 %
İspaniya	40 %	3.8 %
İtaliya	1.7 ese	2.2 %
Niderlandiya	67 ese	7.4 ese
Portugaliya	21 ese	1.5 ese
AQSh	24.4 %	11.6%
Frantsiya	21 ese	1.3 ese
Bel`giya	80 ese	2.8 ese

En` jan`a da`wirdin` baslanıwı du`n`ya ju`zi siyasiy kartasının` du`ziliwinde I-du`n`ya ju`zlik urıstın` tamamlanıwı menen baylanıstırıladı. 1890 ha`m 1914-jılı Evropada bir birine qarama-qarsı imperialistlik ellerden eki topar

eller, eki birlespe yag`nıy blok payda boldı. Bular bir jag`nan Ullıbritaniya, Frantsiya ha`m Rossiya yag`nıy Antanta ekinshisi Germaniya, Avstro-Vengriya ha`m İspaniya boldı. U`shlik awqam Germaniya, Avstro-Vengriya, İtaliya 1882-jılı du`zilgen edi. Biraq İtaliya menen onın` awqamlaslarının` arasında qatnas shiyelenisti. XIX a`sirdin` aqırınan baslap Germaniya du`n`yanı qaytadan bo`lisiw ushın urısqa tayarlıana basladı. Antanta Germaniyanı qa`wıpli qarsılası sıpatın`da qarap onnan burın Jaqın Shıg`ıs ellerin o`z ara bo`lisiwdi maqset etip qoydı.

1914-jılı avgustta Germaniya Antantag`a qarsı urıs basladı. 1915-jılı u`shlik awqam buzılıp, İtaliya onnan shıqtı ha`m Antanta ta`repine o`tti. Turkiya Germaniya ta`repine 1914-jılı Bolgariya 1915-jılı o`tti.

Antanta ta`repinde Rossiya, Ullıbritaniya, Frantsiyadan basqa Bel`giya, Lyuksemburg, Serbiya, Chernogoriya, son`ıraq Portugaliya, İtaliya, sonday-aq Rumıniya ha`m Gretsiya urısqa qatnastı.

Antanta ta`repinde Yaponiyada urısqa tu`sip Germaniyanın` Tın`ışh okeanın`dag`iiyelik atawların basıp alıw menen sheklendi. AQSh Atlanta ta`repinde 1917-jılı aprelde urısqa tu`sti. Qıtay, Braziliya basqada birqansha Latın` Amerika elleri Germaniya menen urıs jag`dayında turdı.

1914-jılı 1-avgusta baslang`an I-du`n`ya ju`zlik urıstın` tiykarg`ı maqseti bo`lingen du`n`yanı qaytadan bo`lisiw edi.

Bul urıs 1918-jılǵa deyin so`zıldı. urıstın` basında 1917-jılı noyabr`de Rossiyada oktyabr` revolyutsiyası ornadı. Birinshi sotsialistik ma`mleket payda boldı.

Birinshi du`n`ya ju`zlik urıs Germaniya ha`m onın` awqamlaslarının` tolıq jen`iliwi menen tamam boldı. Bul en` jan`a tariyxtın` birinshi etabı edi.

1919-jılı yanvar`-iyun` aylanın`da Versal` qalasında Parij konferentsiyası shaqırıldı, og`an germaniyag`a qarsı urısqa 27 eldin` deligatsiyası qatnastı. Konferentsiya 28-iyun` 1919-jılı Germaniya menen pitim sha`rtamasına qol qoyılıw menen tamam boldı.

Versal` sha`rtناماسı boyınsha Germaniya Turkiya iyelik etip otırg`an koloniyalarınan ayırıldı. Avstra-Vengriya imperiyası tarqaldı. Du`n`ya ju`zinin` siyasiy kartası u`lken o`zgerislerge ushıradı.

Pol`sha, Chexoslovakiya, Litva ma`mleketleri qaytadan tiklendi. Germaniyanın` ayırım jerleri usı ma`mleketlerge berildi.

Avstriya, Vengriya o`z aldılarına ma`mleket bolıp qaldı. Germaniyanın` koloniyaların Milletler Ligası mandatlar boyınsha bo`listirdi, ko`bisi Angliya menen onın` damin`oplarına tiyisti. Qalg`anları Frantsiyanın` mandatin`a berildi. Tın`ısh okeandag`ı atawlar, Qıtaydın` aymag`ındag`ı Germaniyanın` iyelik etken jerler menen portlar Yaponiyag`a berildi.

Avstro-Vengriya monarxiyasının` tarqatılıwına baylanıslı jan`a ma`mleketler payda boldı. Olar Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Vengriya, Avstriya, Rumıniya basqa da ko`p jerlerinen ayırılıp qaldı. Avstro-Vengriya monarxiyasının` Bolgariyanın` esabınan İtaliya, Gretsiya aymaqların ken`ytip aldı.

1920 - jılı avgustta Turkiya menen sha`rtnama du`zilip ol a`dewir aymag`ınan ayırıldı, iyelik etip otırg`an jerleri Ullı Britaniya ha`m Frantsiyanın` maydanın`a berildi. Araviya yarım atawında Xidjaz korolligi payda boldı, Mısır Angliyanın` qol astın`a o`tti.

Rossiyanın` quramınan Finlyandiya, Estoniya, Latviya, Litva, Pol`shanın` u`lken bo`limi shıg`arıldı. Pol`shag`a Batis Ukraina, Batis Belorussiyanı biriktirip jiberdi.

Birinshi jaqın urısının` juwmag`ında Parij kelisimi boyınsha Milletler Ligası du`zilgen edi.

Birinshi du`n`ya ju`zilik urıstan keyin kapitalistlik ellerdin` ekonomikası turaqlı bolmadı. Sanaat o`ndirisleri qısqardı, du`n`ya ju`zilik ekonomikalıq kriziske ushıradı. Bazar ushın, ta`sir jasaw ushın gu`res keskinlesti.

Baslı eki koloniyalı eller Angliya, Frantsiya ekonomikası to`menlep ketti. Germaniya amerikan kapitalının` ja`rdemi arqalı o`zinin` ekonomikasın, a`skeriyy imkaniyatın` tez tiklep alıwg`a eristi ha`m Evropada ekinshi orıng`a shıqtı.

İmperialistlik eller ushın koloniyalar u`lken rol` oynadı. O`zinin` koloniyalarınan ayırılıp qalg`an Germaniya du`n`yanı qaytadan bo`liwdı ku`sedı.

Uzaq Shıg`ısta ekonomikalıq jaqtan Yaponiya alg`a shıg`ıp Qıtay menen Qubla - Shıg`ıs Aziya ellerine qaray jan`a aymaqlardı basıp alıw ushın urısına basladı. 1931 - jılı Qıtayg`a topılıs jasap, onın` arqa - shıg`ıs rayonların basıp aldı. Solay etip Uzaq Shıg`ısta urıstın` birinshi oshag`ı payda boldı.

1933-jılı Germaniyada ha`kimiyat basına fashistler keldi, ekinshi du`n`ya ju`zilik urısqa tez pa`t penen tayarlıana basladı. Germaniya fashizmi Evropada urıstın` baslı oshag`ın du`zdi.

Roersal sha`rtnamasınan keyin 1935-jıldın` aqırında birinshi aymaqlıq o`zgerisler ju`z berdi. 1935- jılı Saar oblastı Germaniyanın` qaramag`ına o`tti.

1935-jılı İtaliya Efiopiyag`a basıp kirdi.

1936-jılı İspaniyada fashistlik topalan` baslandı.

1936-jılı Berlin-Rim-Tokio ko`sheri du`zildi.

1937-jılı Yaponiya Qıtaydın` Arqa, Shıg`ıs ha`m Oraylıq rayonlarına basıp kirdi, Pekin, tyantsizn`, Shanxay, Nankin ha`m t.b. bir qatar qalaların basıp aldı. 1938 jılı Qubla Qıtayg`a basıp kirip Qantondı (ha`zirgi Guanchjou) aldı. Germaniya 1938-jılı martta Avstriyanı, 1939-jılı martta Chexoslavakiyanı o`zine qosıp aldı, Litvadan Klaypedanı tartıp aldı.

1935-jılı aprel`de İtalo-German interventlerinin` ja`rdemi menen topalan`shılar İspaniyanı aldı, general Frankonın` diktaturası ornadı.

Sol jılı İtaliya Albaniyanı o`zine ku`sh benen biriktirdi.

IX - 1939-jılı Germaniya Pol`shag`a hu`jim jasadı. Burın du`zilgen sha`rtnama boyınsha Ullıbritaniya menen Frantsiya Pol`shanı qorg`awdı moynın`a alg`an edi. Sog`an muwapıq bul ellerdin` hu`kimeti Germaniyadan eskerlerin Pol`shadan shıg`arıwdı talap etti. Biraq, Germaniya juwap bermedi. Sonnan keyin Ullıbritaniya ha`m Frantsiya Germaniyag`a urıs jariyaladı, biraq Pol`sha olardan tiyisli ja`rdem ala almadı, jen`ilip qaldı.

Sovet hu`kimeti Batıs Ukraina menen Batıs Belorussiyanı qorg`ap qaldı, olar Ukraina ha`m Belorussiyanın` quramına kirgizildi.

1940-jılı iyul'de latviya, Litva, Estoniyanın` nızamlı organları o`zlerinde Sovet ha`kimiyatın` jariyaladı ha`m Soyuzlıq Respublikalar sıpatın`da SSSRdın` quramına kirgizildi.

1940-jılı iyun'de Rumıniya Bessaraviya menen Arqa Bukovinag`a SSSRg`a qaytarıp berdi.

Germaniya 1940 -jılı aprel'de Daniya ha`m Norvegiyag`a topılıs jasadı, may ayında Niderlandiya, Bel`giya, Lyuksenburgti basıp aldı. 1940-jılı İtaliya Ullibritaniyag`a Frantsiyag`a urıs jariyaladı. İyun'de Frantsiya Germaniya menen İtaliyag`a bag`ındı. 1940-1941 iyun` ayına shekem Germaniya Dunay basseynde, Balkan yarım atawında jaylasqan ellerdi o`zine bag`ındırıp aldı.

1941 -jılı sha`rtnamanı buzıp, 22 iyun'de Germaniya urıs ja`rialamastan SSSRg`a topılıs jasadı basıp kirdi. SSSRdın` Watandarlıq urısı baslandı. Urıs ha`reketin`in` rayonları barg`an sayın ken`eye basladı. Yaponiya 1941-jılı iyul'de İndoqıtaydın` qubla bo`limin basıp aldı, avgustta Tayland u`stin`en qadag`alaw ornattı. 7/XII - 1941-jılı yaponiya AQShın` Tın`ış okeandag`ı Pirl-Xarbor a`skeriy-ten`iz bazasına hu`jim jasadı, angliyanın` Singapurdag`ı a`skeriy bazasına topılıs jasadı.

Birinshi aylardın` ishinde-aq Yaponiya İndokitaydı, Malayziyanı, Singapurdı, İndoneziyanın` iri atawların, Birmanı, Fillippinlerdi, basqada aymaqlardı (ulıwma maydanı 3860 mın` km² 150 mln. xalqı) basıp aldı.

Urıstın` barısında sovet-anglichan-amerikan antifashistlik awqamı du`zildi. Germaniya ta`repinde Yaponiya ha`m İtaliyadan basqa Finlyandiya, Vengriya, Rumıniya urısqa tu`sti.

Bolgariya Germaniya ta`repinde boldı. Urıs jer sharının` 415 bo`legin qamtıdı. Bul urıs 1945-jılı 8/V - da Germaniyanın` ha`m onın` ta`repdarlarının` qıyrawı menen tamam boldı. Germaniya zona Sovetler soyuzı, Angliya, Amerika ha`m Frantsiya qadag`alaytug`ın 4 zonag`a bo`lindi.

1945-jılı 9 avgustta SSSR Yaponiyag`a urıs jariyaladı. 2 sentyabr'de Yaponiya jen`ildi.

Ekinshi du`n`ya ju`zilik urıs tamam boldı. En` jan`a tariyxtın` birinshi etabı usının` menen ayaqlandı.

2.Ekinshi du`nya ju`zlik urisinin keyingi du`nya siyasiy kartasindag`i o`zgerisler.

Ekinshi du`n`ya ju`zilik urıstın` barısında fashizmnin` qıyratılıwı jer sharının` ayırım ma`mleketlerinin` ekonomikasına, siyasiy qurılısına u`lken o`zgerisler engizdi. Sotsializm du`n`ya ju`zilik sistemag`a aylandı. Pol`sha, Chexoslavakiya, Rumıniya, Bolgariya, Vengriya, Albaniya, Yugoslaviya, Koreya Xalıq Demokratiyalıq Respublikası, V`etnam demokratiyalıq Respublikası - xalıq demokratiyalıq ma`mleketleri du`zildi. Mongoliyada xalıq demokratiyalıq qurılıs bekkemlendi.

Urıstan keyin Ukraina ha`m Belorussıyanın` xalıqları birlesti, Finlyandiya menen jan`a shegara du`zildi, Shıg`ıs Prussiya Sovetler Soyuzına qaratıldı. Qubla Saxalin ha`m Qurılı atawları Yaponiyadan alınıp SSSRg`a biriktirildi.

Fashistlik Germaniya qulatılğ`annan keyin 1945 -jılı iyul`de Potsdamda awqamlas u`sh ma`mleketin` - SSSR, AQSh, Ullıbritaniya ma`mleket basshılarının` konferentsiyası shaqırıldı. Konferentsiyada Evropa ellerinin` jan`a shegaraları belgilendi. İtaliya Afrikadag`ı kolloniyalarınan ayırıldı.

Germaniyanın` aymag`ı awqamlaslar bolğ`an AQSh, Ullıbritaniya, Frantsiya ha`m SSSR basqaratug`ın 4 zonag`a bo`lindi.

1949-jılı Sentyabr`de batıs ma`mleketler Germaniyadag`ı o`zleri basqarıp otırg`an zonaların birlestirip jiberip paytaxtı Bonn qalası bolğ`an Germaniya federativ respublikası ma`mleketin` du`zdi. Sol jılı oktyabr`de sovetler basqarıp otırg`an shıg`ıs zonada - paytaxtı Berlin bolğ`an Germaniya demokratiyalıq Respublikası du`zildi. Solay etip bir xalıq ekige bo`linip qaldı.

1949 -jılı oktyabr`de revolyutsiyanın` jen`isi na`tiyjesinde Qıtay Xalıq Respublikası jariyalandı.

1959-jılı yanvar`da Kubada revolyutsiya jen`ip, Kuba Respublikası sotsialistlik jolğ`a tu`sti.

En` jan`a da`wirdin` ekinshi etabı. (II - du`n`ya ju`zilik urıstan keyingi da`wir). Evropanın` siyasiy kartasındag`ı o`zgerislerden basqa aldı menen du`n`ya ju`zilik koloniyalıq sistemanın` qıyrawı, Aziya, Afrika, Okeanda, Latın` Amerikasında ko`plegen g`a`rezsiz ma`mleketlerdin` payda bolıwı menen xarakterlenedi.

Koloniyalıq ha`m g`a`rezli ellerdegi xalıqlardın` milliy - azatlıq ha`reketlerinin` na`tiyjesinde Aziya Afrikanın`, Latın` Amerikası ha`m Okeaniyanın` siyasiy kartasında u`lken o`zgerisler alıp keldi. Aziyada Ullibritaniyanın`, Frantsiyanın`, Niderlandiyanın` koloniyaları g`a`rezsizligin jariyalap jan`a ma`mleketler payda boldı. Olar Birma, İndoneziya, Hindstan, Pakistan, Malayziya federatsiyası, Kambodja, Laos, Shri-Lanka, Koreya Respublikası, Bruney, İordaniya, Livan, Siriya, Filippinler, İzrail`, Afrikada - Liviya, Marokko, Tunis, Sudan, Gana, oraylıq Afrika respublikası. Bul eller 1959 - jılg`a deyin g`a`rezsizliklerinine eristi.

1960 -jılı BMShnın` Bas Assambleyasının` XV - sessiyasında barlıq koloniyalarg`a g`a`rezsizlik beriw boyınsha ma`sele ko`terilip, bul urıstı koloniyalarg`a iyelik etip otırg`an ha`m AQShtan basqa barlıq ellerdin` delegatsiyaları maqulladı.

1960 - jıldın` o`zinde Afrikada 17 jan`a suveren ma`mleketler payda boldı. 1965 - jılg`a Afrika, Aziya, Amerikanın` 60 tan aslam qoloniyalıq ellerdi g`a`rezsizligine eristi, Afrikanın` o`zinde g`a`rezsiz ma`mleketlerdin` sanı 36 g`a jetti. Ha`zirgi waqıtta Afrikada birde koloniya qalg`an joq, 1950 -jıldın` basına Afrika tek 4 g`ana g`a`rezsiz ma`mleketler bolg`an bolsa, ha`zir 54 suveren ma`mleketler bar.

Aziyada 60 jıllardan keyin Ullibritaniyanın` qol astın`an Qubla-Batıs Aziyada, Kipr, Kuveyt, İAR, Oman, Baxreyn, Katar, Birlesken Arab a`mirlikleri, Qubla Aziyada - Bangladen, Mal`div Respublikası, Shri-Lanka shıqtı, ha`zir bul regionnın` barlıq elleri suverenli ma`mleketler. Qubla -Shıg`ıs Aziyada 1963 -jılı Malayya, Singapur, Sabax ha`m Saravakbirigip Malayziya Federatsiyası dep ataldı. Singapur 1965-jılı federatsiyanın` quramınan shıg`ıp o`z aldına ma`mleket boldı.

Oraylıq ha'm Shıg'ıs Aziyada urıstan keyin ekige bo`linip qalg'an Koreya Xalıq Demokratiyalıq Respublikası menen Koreya Respublikası 1991 - jılı BMSHg'a ag`za etip alınıwı a`hmiyetli wazıypa boldı. Mongoliya Xalıq Respublikası ha`zirgi waqıtta Mongol Uls dep ataladı ha'm bazar ekonomikasın endirip atır. Tayvan` atawına Yaponiyadan azat etilgeninen keyin 1949 - jılg`ı revolyutsiyadan son` Qıtaydın` burın`g`ı hu`kimetin`in` qaldıqları qashıp kelip Qıtay respublikasının` hu`kimetin` du`zdi. Biraq Qıtay Xalıq Respublikası onı ta`n alg`an joq. Tayvan` Qıtay Respublikası dep ataladı, olda QXrdı ta`n almadı, onı o`zinin` materiklik aymag`ı sıpatın`da qaraydı. Pekin «bir ma`mleket - eki sistema» formulası astın`da birigiwdi, al Taybot «bir el, eki hu`kimet» formulası astın`da birigiwdi usınadı. Biraq awhal ko`p jıllardan beri o`zgermey turıptı.

Qıtay sotsialistlik el bolıp qalmaqta, biraq bazar ekonomikasın endirip atır. Ha`zirgi Tayvan` «Jan`a industrialı» el bolıp sanaladı. 1977 -jıl Qıtayg`a burın`g`ı Ullibritaniyanın` koloniyası Gonkong qaytarılıp berildi.

Latin` Amerikasında alpısınshı jıldan keyin Angliyanın`, Frantsiyanın`, Niderlandiyanın`, AQShtın` burın`g`ı koloniyalarınan 12 g`a`rezsiz ma`mleket payda boldı. Solay etip ha`zirgi waqıtta bul regionda 33 g`a`rezsiz ma`mleketler bar.

60 - jıllarg`ı koloniyalıq sistemanın` ıdırawı Okeaniya atawlarında da u`lken o`zgerislerge alıp keldi. Siyasiy g`a`rezsizlikke erisken jan`a 10 ma`mleket payda boldı. Olar burın Angliyanın`, AQShtın`, Jan`a Zelandiyanın`, Frantsiyanın` iyelik atawları edi. Olardın` altawı Angliya Doslıq awqamına kiredi.

Koloniyalıq sistemanın` qıyrawının` na`tiyjesinde ekinshi jer ju`zilik urıstan keyin jan`a 100 den aslam ma`mleketler payda boldı.

En` Jan`a tariyxtın` u`shinshi etabı 90 - jıllardın` basınan baslandı ha'm bul etap ha`zirde dawam etip atır. Du`n`ya ju`zinin` siyasiy kartasında jan`a sanalı o`zgerisler ju`z berip adamzat du`n`yasının` sotsiallıq-ekonomikalıq ha'm ja`miyetlik-siyaıy turmısına u`lken ta`sir jasadı. Bul etapqa to`mendegilerdi kirgiziwge boladı:

- Sovet Sotsialistlik Respublikası Soyuzının` 1991-jılı tarqalıwı; bul waqtı da`elep Baltik boyı respublikaları - Latviya, Litva, Estoniya o`zlerinin` siyayaiy g`a`rezsizligin jariyaladı, olardan keyin O`zbekstan, Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Azerbaijan, Gruziya, Armeniya, Qazaqstan, Tu`rkmenistan, Qırğ ızıstan, Ta`jikistan, Moldoviya respublikaları g`a`rezsizligin jariyalar, burın`g`ı SSSRdın` ornın`da 15 siyasiy g`a`rezsiz ma`mleketler payda boldı, olar BMSHg`a ag`zalıqqa qabıl alındı.

SSSR dın` ornın`da payda bolg`an g`a`rezsiz respublikalardın` Baltik boyı ellerinen basqaları G`a`rezsiz Ma`mleketlerdin` Doslıq Awqamın (G`MDA) du`zdi. Olardın` arasında ekonomikalıq sotsiallıq, siyasiy birge islesiw boyınsha Sha`rtnama du`ziwdin` olardag`ı qatnas sol sha`rtnama tiykarında ju`rgizildi.

1989-90 -jılları Shıg`ıs Evropadag`ı sotsialistlik ellerde «juwas» xalıq-demokratiyalıq revolyutsiyalar ju`zege asırıldı. Eki Germaniya ma`mleketi GDR ha`m GFR 1990-jılı 3-oktyabr`de birikti. Burın`g`ı sotsialistlik ellerdin` a`skeriy-siyasiy awqamı Varshava Sha`rtnaması sho`lkemi (VShSh) ha`m ekonomikalıq awqamı bolg`an Ekonomikalıq o`z-ara ja`rdem Ken`esi (EO`JK) o`z islerin toqtattı. Bul awqam tek Evropada g`ana emes, sonın` menen birge du`n`ya ju`zinde siyasiy ha`m ekonomikalıq jag`dayg`a shıntlap ta`sir etti.

Yugoslaviya Federativ Sotsialistlik Respublikası (YuFSR) tarqatılıp, onın` quramındag`ı respublikalardan Slovakiya, Bosniya ha`m Gertsegovina, Makedoniya, Xorvatiya, Yugoslaviya Soyuzlıq Respublikası (Serviya ha`m Chernogoriya quramında) siyasiy g`a`rezsizliklerin jariyaladı.

Bul buring`ı federatsiyada siyasiy krizis keskinlesip, ol puqaralıq urısqa ha`m milletler aralıq ja`njelge alıp keldi.

Buring`ı Chexoslavakiya tarqalıp g`a`rezsiz eki ma`mleket Chexiya ha`m Slovakiya payda boldı. (1 yanvar`, 1993-jıl).

Du`n`yanın` basqa bo`leklerinde de bir qansha o`zgerisler boldı. 1990 -jılı mayda Yemen Arab Respublikası (YAR) menen Yemen Xalıq Demokratiyalıq Respublikası (YXDR) milliy-etnikalıq tiykarda birigip, paytaxtı Sana qalası bolg`an Yemen Respublikasın du`zdi.

Afrikadag`ı en`son`g`ı koloniya Nambiya g`a`rezsizligin aldı. Okeanda jan`a suverenli ma`mleketler, Mikroneziya Federativ Shtatları, Marshallovlar atawları Respublikası, AQShtın` qolında bolg`an aymaqlardan du`zilgen - Arqa Mariantawları, Doslıq awqamı ma`mleketleri payda boldı. Qızıl ten`izdin` jag`asındag`ı Efiopiyanın` provintsiyası bolg`an Eritreya ma`mleketi g`a`rezsizligin jariyaladı.

Du`n`ya ju`zi siyasiy kartasında keleshek o`zgerislerdin` ko`lemi ko`p milletli ellerde etnikalıq ma`deniy protsesslerdin` barısında eller ha`m xalıqlar arasındag`ı ekonomikalıq, siyasiy ha`m ma`deniy qatnaslardin` xarakteri boyınsha belgilendi.

TEMA: DU`NYA MA`MLEKETLERININ` TU`RLERI, OLARDI KLASSIFIKATSIYALAW.

REJESI:

**1. DU`NYA MA`MLEKETLERININ` EKONOMIKALIQ
RAWAJLANG`ANLIQ DA`REJESI BOYINSHA TIPLERI**

**2.RAWAJLANG`AN MA`MLEKETLER, OLARDIN` JAXANNIN`
RAWAJLANIWINDAG`I A`HMIYETI HA`M ORNI.**

**3. JA`HA`N ELLERININ' MA`MLEKETLIK DU`ZIMI HA`M
BASQARIW FORMALARI**

1. Du`nya ma'mleketlerinin` ekonomikalıq rawajlang`anlıq da`rejesi boyınsha tipleri

Ja'ha'nnin' siyasiy kartasi global ko'lemdegi bir neshe siyasiy protsessler ta'sirinde qaliplesken. Usilardin' ishinde Birinshi ha'm Ekinshi jer ju'zilik urislari ha'm sonın' na'tijesinde ma'mleketlerdin' ju'zege keliwi, koloniyaliq sistemamn' qulawi, bir neshe onlag'an g'a'rezsiz ma'mleketlerdin' du'ziliwi, qosilmaw ha'reketinin' rawajlaniwi ha'm basqa protsessler itibarg'a llayiq. Ja'ha'n siyasiy kartasmin' qaliplesiwinde XX a'sirdin' 80-jillaniin' son'g'i ha'm 90-jillannın' basmda bolip o'tken siyasiy waqiyalar: eki nemis ma'mleketinin' qosilip, bir Germaniya ma'mleketinin' du'ziliwi, Shexoslovakiya ormnda Shexiya ha'm Slovakiya g'a'rezsiz respublikalannın' payda boliwi, Yugoslaviya Sotsialistlik Federativ Respublikasmin' bo'lsheklenip ketiwi na'tiyjesinde suverenli Xorvatiya, Sloveniya, Makedoniya, Bosniya, Gertsogovina, Serbiya ha'm Shernogoriya ma'mleketlerimn' payda boliwi, a'sirese, burmg'i Awqammn' bo'lsheklenip ketiwi na'tiyjesinde da'slep Litva, Latviya ha'm Estoniya, al keyin ala Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Belorussiya, Moldova, Gruziya, Armeniya, A'zerbayjan, Qazaqstan, Qirg'izstan, Ta'jikstan, Tu'rkmenstan ha'm O'zbekstan respublikalannın' g'a'rezsiz ma'mleketler sipatmda du'nya siyasiy kartasmda o'z onnlanna iye boliwi ju'da u'lken a'hmiyetke iye boldi. Du'nya siyasiy kartasmdag'i

ma'mleketler ha'm eller qatnasi, ja'ne de sanma da'slep (1997-jil 1-iyulde) Ulli Britaniya koloniyasi Gonkongtın' (Syangan), keyin ala (1999-jil dekabr aynda) Portugaliya koloniyasi Makao (Aomin)nin' Qitay Xaliq Respublikasi quraimna kiriwi, 2000-jili bolsa BMSH ta'repinen Indoneziya quraimnda bolg'an Shig'is Timorg'a o'z aldma biylik beriliwi, sonday-aq, 2008-jili Shernogoriyanın' Serbiya ha'm Shernogoriya Federatsiyasman shig'ip g'arezsizlikke erisiwi belgili da'rejede ta'sir ko'rsetti.

Ha'zirgi waqitta du'nyanın' siyasiy kartasmda 230 aslam ma'mleket bar bolip, olardın' 191 aslamı g'a'rezsiz ma'mleketler. Qalg'anları o'zlerin o'zi basqarmaytug'ın Ullibritaniya, Frantsiya, Niderlandiya, Portugaliya, AQSh, Avstriya, Jan'aZelandiya ma'mleketlerinin` qaramag`indag`ı aymaqlar. ma'mleketlerdin` sanı ko`p bolg`anlıqtan, olardı toparlarg`a bo`liwdi talap etiledi. Ellerdin` Ma'mleketltk qurılısı, basqarıw formaları, aymaqlıq qurılısı siyasiy du`zimi haqqında ekinshi kursta so`z etildi. Ha`zir qısqasha yadqa salamız.

Basqarıwdın` respublikalıq forması. ha'zirgi waqitta du'n`ya ju`zi ma'mleketlerdin` 140 tan aslamı respublikalar. Nızam shıg`arıwshı ha`kimiyat parlamentke, atqarıwshı ha`kimiyat hu`kimetke tiyisli boladı.

Monarxiyalıq ma'mleketlerge du'n`ya ju`zinde 30 el jatadı. Sonın` ishinde evropada - 12, Aziyada - 14, Afrikada - 3, Okeanda - 1. Olardın` arasında imperiya, korollik, knyazlik, gertsoglıq, sultanatlar, emirattlar bar. Teokratiyalıq monarxiyalar: Vatikan, Sawdiya Arabstanı ha'm Bruney ma'mleketleri. Bul ellerde ma'mleketti basqarıw, atqarıwshı ha`kimiyat, din`di basqarıw bir adamnın` yag`nıy monarxtın` qolında boladı. Monarxiyalıq ellerdin` basım ko`pshiligi Konstitutsiyalıq monarxiyalar. Bul ellerde haqıqıy nızam shıg`arıwshı ha`kimiyat parlamentke, atqarıwshı ha`kimiyat hu`kimetke tiyisli. Monarx simbol esabında sanalıp, patshalıq (korollik) etedi de, atqarıwshı ha`kimiyattı basqarmaydı. (Ullibritaniya, Norvegiya, Shvetsiya, Yaponiya t.b.) Absolyut monarxiyalıq ellerde bar. Bul ellerdin` hu`kimetileri, basqada organları tek monarxtın` aldında juwap beredi, geyparalarında ulıwma parlament joq yamasa ol ken`esshi rolin atqaradı (Saudiya Arabstan, BAE, Oman, Bruney, Kuvent t.b.) A`dette monarx o`mirinin`

aqırına deyın berilip, na`silden na`silge o`tedi. Al Malaziya ha`m BAE inde monarxlar bes jıl mu`ddetke saylanadı.

ma`mleketlerdin` adminstrativlik-aymaqlıq qurılısının` baslı eki forması bar: unitarlıq ha`m federallıq ma`mleketler. Unitarlıq ma`mleket - barlıq aymaqları bir oraydan basqarıladı, ma`mleketlik organları bir sistemada, bir Konstitutsiya bar. Ellerdin` basım ko`pshiligi usınday ma`mleketler.

Federativlik forması - bir qansha ma`mleketlik aymaqlar bolıp olar belgili da`rejede siyasiy jaqtan o`z g`a`rezsizligine iye, aymaqlarının` o`zlerinin` konstitutsiyası boladı (AQSh, Hindstan, Kanada, GFR, Rossiya t.b.). Ma`mleketlerdin` aymag`ının` ko`lemi ha`m xalqının` sanın`a qarap toparlarg`a bo`liw ken` en jayg`an.

Aymag`ının` ko`lemine qarap, ha`r birinin` maydanı 3 mln. km<sup>2</sup> den artıq en` u`lken jeti ma`mleketti bo`lip shıg`arıwg`a boladı. Olar: Rossiya 17075 mın`, Kanada 9976, QXR - 9561, AQSh - 9373, Braziliya - 8512, Avstriya - 7687, Hindstan - 3288 mın` km².

Bul ma`mleketlerdin` aymaqları pu`tkil qurg`aqlıqtın` yarımınan aslamın quraydı.

Soday-aq du`n`ya ju`zi ellerinin` ishinde ha`r birine xalqı 100 mln adamnan asatug`ın en` iri 10 ma`mleket bo`lip ko`rsetilgen. Olar: Qıtay 1255.1, Hindistan - 975.8, AQSh - 270.3, İndoneziya - 206.5, Pakistan - 147.8, Rossiya - 147.1, Bangladesh - 124.0, Yaponiya - 125.9 ha`m Niderlandiya - 121.8 mln adam. Sonın` menen birge ju`da`mayda «mikroma`mleketler»de bar Mısalı: Evropada, Monako, Andorra, Vatikan, Lixtenshteyn, San-Marino.

Bir milletli ellerde bar: Yaponiya, Shvetsiya h.t.b. Ko`p milletli eller bar. Olardan Hindistan, Rossiya, Niderlandiya, AQSh t.b. ellerdi ko`rsetiwge boladı. Ta`biyiy resurslarg`a bay, ha`m jarlı ma`mleketler bar. Ma`mleketler ko`binese georgafiyalıq ornın`ın` o`zgesheliklerine qarata toparlarg`a bo`linedi. Bul o`zgesheliklerine qarap ten`iz jag`alawlarındag`ı, yarımatawlarındag`ı, atawlarındag`ı, arxipelaglardag`ı eller bolıp bo`linedi.

Aymag`ı tikkeley ten`izge shıg`almaytug`ın 40 qa jaqın ma`mleketler bar, olardı ayırıqsha toparg`a jatqızadı. Bul sawda jolları menen du`n`ya ju`zlik okeanlardın` baylıqlarınan tikkeley paydalanıw mu`mkinshi-liklerinen qıyınlastıradı.

Du`n`ya ju`zi ellerin tek maydanın`ın` u`lken-kishiligi, geografiyalıq jaylasqan ornı boyınsha g`ana toparlarga`a bo`lip qoymastan, sonın` menen birge basqada ko`plegen ko`rsetkishler esapqa alınıp toparlarga`a bo`linedi. Eller ekonomikalıq ha`m sotsiallıq rawajlanıw da`rejesi, tariyxıy ha`m siyasiy ta`replerin de qarap toparlarga`a bo`linedi.

Ko`p waqıtlar dawamında ilimiy a`debiyatlarda ma`mleketlerdin` qaysı ja`miyetlik-ekonomikalıq formatsiyalarga`a jatatug`ınlıg`ı esapqa alınıp, kapitalistlik (planlı ekonomika) eller dep toparlarga`a bo`lip kelindi. Onın` u`stin`e g`a`rezsiz rawajlanıwı jolına tu`sken buring`ı koloniyalar ha`m g`a`rezli aymaqlardı ayırıqsha toparg`a «rawajlanıp kiyatırğ`an eller» (yamasa «u`shinshi du`n`ya elleri») dep bo`linedi.

Endi sotsializm sistemasının` ıdırawına baylanıslı bunday etip bo`liw artta qaldı.

Ellerdi toparlarga`a bo`liw ilimiy a`hmiyetin`en basqa a`meliy a`hmiyetke de iye. Ma`selen BMSH du`n`ya ju`zi ellerinin` bunnan bılayda rawajlanıw strategiyasın islep shıg`ıwda finans yamasa gumanitar jag`ınan ja`rdem ko`rsetiw ushın ju`da` to`men rawajlang`an ellerdin` toparın anıqlaydı. Bul topardı tiykarg`ı u`sh belgi menen bo`lip shıg`aradı. Olar: xalqının` jan basına keletug`ın daramatı ju`da` to`men; xojalıg`ının` strukturasında islep shıg`arıwshı sanaattın` u`lesi - 10% ten to`men; xalıqtın` egede adamlarının` ishinde sawatsızlardın` u`lesi - 80% ten aslam. 1990 - jıldın` basında bul toparg`a 40 eldi jatqardı: misalı, Awg`anstan, Gaiti, Gvineya, Bangladesh, Laos, Nepal, Butan, Mali, Mo`zambik, Somali, Burundi, Chad, Efiopiya ha`m basqalar.

Ha`zirgi waqıtta sotsiallıq-ekonomikalıq ha`m siyasiy rawajlanıw xarakterin esapqa alıp, du`n`ya ju`zi ellerin u`sh toparg`a bo`liw qabıl alıng`an:

- ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketler;

- kemirek rawajlang`an eller (BMSH terminologiyası boyınsha «rawajlanıp kiyatırğ`an eller»);

- ekonomikasını o`tiw da`wirindegi eller (post - sotsialistiklik) ha`m sotsialistiklik eller. Sog`ı toparg`a burıng`ı SSSRdın` respublikaları. Oraylıq ha`m Shıg`ıs Evropa elleri, Amerikadag`ı Kuba sonday-aq Qıtay, V`etnam, Mangoliya ha`m Koreya Xalıq Demokratiyalıq Respublikası (KXDR) kirgizilgen. Burın olar Sotsialistik lager` elleri bolg`an.

SSSR tarqag`annan keyin 90-jıllardın` basınan baslap bul topar ellerdin` ko`bisinin` siyasatı ha`m ekonomikasını u`lken o`zgerislerge ushıradı. Olar bazar qatnasıg`ının` du`n`ya ju`zlik sistemasına kiriw ushın umılmaqta. Bul ma`mleketlerdegi o`zgeris protsessleri standart reformanın` sheginen shıg`ıp teren` ha`m sistemalı xarakterge iye bolmaqta.

Du`n`ya ju`zinde tek to`rt ma`mleket burıng`ıday sotsialistik bolıp qalmaqta, Olar: Qıtay, Kuba, V`etnam ha`m KXDR. Biraq, bul ellerdin` de ekonomikasını menen siyasatın`da aytarlıqtay o`zgerisler ju`z berip atır.

Xalıqtın` jan basına keletug`ın da`ramat az postsotsialistik ellerdin` geyparaları «rawajlanıp kiyatırğ`an» eller statusın alıw niyetin`de ekenligi tuwralı bildirdi. Mısalı, burıng`ı Yugoslaviya respublikaları, V`etnam, G`MDA nın` Orta Aziya respublikaları. Bul Xalıqaralıq bankler menen Xorlardan (FONO) kredit alıw ushın jen`illikler ha`m ha`r qıylı ja`rdemler alıw ushın huqıq beredi.

BMSH ekonomikalıq jaqtan rawajlang`an ellerdin` qatarına Evropanın`, Aziyanın`, Afrikanın`, Arqa Amerikanın`, Avstraliya ha`m Okeaniyanın` barlıg`ı bolıp 60 qa jaqın ellerin kirgizgen. Bul ma`mleketler ekonomikalıq ha`m sotsiallıq rawajlanıw da`rejesinin` joqarılıg`ı, xalqının` jan basına keletug`ın da`ramatın`ın` aytarlıqtay ko`pligi menen ajralıp turadı. Bular da toparlarg`a bo`linedi:

1. Baslı kapitalistiklik eller: AQSh, Yaponiya, GFR, Frantsiya, Ullhbritaniya, İtaliya. Bular da Kanadanı qosıp «u`lken jetilik» dep ataydı. Bul eller o`zinin` ekonomikalıq ha`m ximiy-texnikalıq imkaniyatı boyınsha en` joqarı rawajlang`an elleri bolıp sanaladı. Birinshi orında AQSh turadı.

2. Ekonomikalıq jaqtan joqarı rawajlang'an kishi eller: Shveytsariya, Avstriya, Bel`giya, Niderlandiya, Shvetsiya, Norvegiya, Daniya, Finlyandiya.

Bul eller rawajlanıwdın` joqarı da`redesine jetisken, biraq baslı kapitalistlik ellerden ayırması du`n`ya ju`zilik xojalıqta bular tar qa`nigelikke iye. Sonın` menen birge o`zlerinin` o`nimlerinin` yarımına jaqının` sırtqı bazarg`a shıg`aradı. Bulardın` ekonomikasında o`ndiristen tısqarı tarawlardın` (bank isi, xızmet ko`rsetiw tarawları, turizm t.b.) u`lesi ju`da` u`lken.

3. «Ko`shirilgen kapitalizm» elleri: Kanada, Avstriya, Jan`a Zelandiya, QAR, İzrail`. Birinshi to`rtewi Ullibritaniyanın` burın`gı koloniyaları. Evropalı immigrantlardın` xojalıq islerinin` na`tiyjesinde kapitalistlik qatnas payda boldı.

Rawajlanıwının` joqarı da`rejesine qaramastan bul ma`mleketlerde koloniyalıq da`wirde qa`liplesken sırtqı sawdasında agrar-shiykizatlıq qa`nigeligi saqlang`an, biraq ol joqarı rawajlang`an ishki ekonomikası menen u`ylestirilgen.

İzrail` - ekinshi du`n`ya ju`zilik urıstan keyin Palestin`anın` aymag`ında immigrantlardın` esabınan du`zilgen ma`mleket. Ol birinshi du`n`ya ju`zilik urıstan keyin Ullibritaniyanın` qaramag`ında boldı.

Kanada «u`lken jetilikke» kiredi. Ekonomikalıq joqarı rawajlang`an el. Biraq ekonomikasının` rawajlanıw o`zgesheligine baylanıslı ol usı toparg`a jatadı.

Ekinshi topar ellerge - bular kapitalizmnin` rawajlanıw da`rejesi orta eller. Bunday eller ko`p emes. Bul eller birinshi toparg`a kirgizilgen ellerden tariyxı boyınsha, o`zinin` sotsiallıq - ekonomikalıq rawajlanıw da`rejesi boyınsha ayırıladı.

Bulardın` ishinde toparlar bo`lip shıg`arıladı.

1. Kapitalistlik sistemanın` u`stemlik sharayatın`da siyasiy g`a`rezsizlikke erisken, ekonomikalıq rawajlanıwdın` ortasha da`rejesine jetisken el: İrlandiya.

Ha`zirig da`rejesine imperializmge qarsı awır mashaqatlı milliy gu`restin` na`tiyjesinde eristi. Jaqıng`a deyin bul toparg`a Finlyandiyada kirgizilgen edi, biraq al ha`zir « ekonomikalıq joqarı rawajlang`an» eller toparına jatadı.

2. Rawajlanıwında artta qalg`an eller: İspaniya, Gretsiya, Portugaliya. Burın bular du`n`ya ju`zi tariyxında a`hmiyetli rol` oynag`an. Feodalizm da`wirinde bul

eller u`lken koloniyalıq imperiya du`zgen, biraq son`ıraq barlıq iyelik jerlerin joytqan. İndustriya ha`m xızmet ko`rsetiw tarawlarında belgili tabıslarg`a erisken, biraq ekonomikalıq rawajlanıwında da ekonomikalıq joqarı rawajlang`an ellerden artta turadı.

U`shinshi topar ellerinin` quramına kirgizilgenler:

Ekonomikalıq to`men rawajlang`an yamasa rawajlanıp qiyatırğ`an eller.

Bular en` ko`p sanlı ha`m ha`r qıylı topardan turatug`ın eller. Olardın` basım ko`pshiligi burın koloniyalıq ha`m g`a`rezli eller bolg`an. Olar siyasiy g`a`rezsizligine erisip, burıng`ı metropoliyalardan ekonomikalıq jaqtan g`a`rezli bolıp qalg`an.

Bul ellerdi ko`p na`rseler biriktiredi, sonın` ishinde rawajlanıw mashqalaları, ishki ha`m sırtqı qıyınshılıqları, olar ekonomikasının` ha`m sotsiallıq sferasının` rawajlanıw da`rejesinin` to`menligi menen, finans qa`rejetlerinin` jetispewshiligi menen, kapitalistlik tovarlı xojalıqtı ju`rgiziw ta`jriybesinin` joqlıg`ı menen, mamanlıg`ı joqarı kadrlardın` jetispewshiligi menen, ekonomikalıq jaqtan ku`shli da`rejede g`a`rezliligi menen, sırttan og`ada u`lken qarızdarlıg`ı t.b. menen baylanıslı. Bul awhaldı puqaralıq urıslar ha`m etnikalıq ja`njeller tag`ıda ulg`aytıadı. miynetin` xalıq aralıq bo`liniwinde negizinen shiykizat resursların ha`m awıl xojalıq o`nimlerin ekonomikalıq rawajlang`an elleri jetkerip beriwshiler bolıp sanaladı.

Onın` u`stin`e bul toparg`a jatatug`ın ellerdin` xalqının` sanı tez o`sip, xalqının` basım ko`pshiliginin` sotsiallıq jag`dayın to`menletedi. miynet resursları artıq, demografiyalıq, azıq-awqat t.b. globalb mashqalalar basınan asıp atır.

Rawjlanıp kiyatırğ`an ellerdin` toparları ko`p. Solardın` ishinde:

1 «Bazalıq ma`mleketler»: Braziliya, Meksika, Hindistan. Bul eller ta`biyiy baylıqları, xalqı ha`m ekonomikalıq imkaniyatları u`lken ha`m basqa rawajlanıp kiyatırğ`an eller ko`p ta`repleri boyınsha jetekshi ma`mleketler bolıp tabıladı. ma`selen basqa rawajlanıp kiyatırğ`an eller barlıg`ı qansha sanaat o`nimin islep shıg`arsa, usı u`sh el sonsha sanaat o`nimin islep shıg`aradı.

Biraq, islep shıg`arg`an o`nimlerin xalqının` jan basına esaplag`anda rawajlang`an ellerden ko`p artta turadı. Mısalı islep shıg`arılaturug`ın ulıwma o`nim Hindistanda jan basına 340 dollardan keledi.

2 «Jan`a industrialıı eller». Bul toparg`a Singapur, Tayvan`, Koreya Respublikası, Tayland, Malyziya, İndoneziya, Filippinler t.b. bir qansha eller kiredi. Bul eller rawajlanıp kiyatırg`an basqa ellerden 70-80 - jıllardan baslap ju`da` o`zıp ketti. bul ellerdin` industriyası joqarı pa`t benen rawajlanıp atır, a`sirese ilimdi ko`p talap etetug`ın tarawları, olar eskportqa bag`darlang`an, miynettin` xalıq aralıq bo`liniwinde jidelli qatnasıp atır.

3. Sırtqa neft` shıg`arıwshı eller toparına Sawdiya Arabstanı, Kuveyt, Katar, Birlesken Arab A`mirlikleri, Liviya, Bruneı kiredi. Bul ma`mleketler neft` sawdasınan u`lken da`ramat keltiredi, ishki ulıwma o`nimi jan basına orta esap benen 10-15 mın` dollardan keledi.

4. Salıstırmalı jetisken kapitalizm elleri. Bul eller toparına: Argentin`a, Urugvay, Venesuela, Chili, İran, Irak, Aljir t.b. bir qatar eller jatqızıladı. Bul ellerde xalıqlarının` turmıs da`rejesi jeterliktey joqarı, kapitalistlik qatnasıq son`g`ı jılları bekkemlendi.

To`rtin`shi. Bul en` u`lken topar eller, o`zlerinin` rawajlanıwında sezilerdi da`rejede artta qalg`an. Olarda feodalizm qaldıqları ha`zirge shekem saqlang`an, xojalıqları ko`p ulardı artta qalg`an.

Besinshi toparg`a BMSH tın` jikleniwi boyınsha ju`da` to`men rawajlang`an 46 ma`mleketti kirgizedi. Bul ma`mleketlerde 400 mln adamnan aslam xalıq jasaydı. Bul, ellerdin` ekonomikasının` tiykarın tutın`ıw xojalıg`ı quraydı. Qayta islep shıg`arıwshı sanaat derlik joq. Xalqının` 2/3 bo`limi sawatsız. Jan basına tuwrı keletug`ın jıllıq ulıwma ishki o`nimi 100-200 dollardı quraydı. Mısalg`a Aziyadag`ı Bangladesh, Nepal, Awg`anıstan, Yemen, Butan, Afrikadag`ı - Mali, Niger, Chad, Efiopiya, Mo`zambik, Djibuti, Somali, Latın` Amerikasındag`ı Gaiti t.b. kirgizilgen.

BMSH rawajlanıp kiyatırg`an ma`mleketlerdin` qatarına Qıtaydı da kirgizgen. Qıtay sotsialistlik ma`mleket. Ekonomikasında bazar qatnasın endirip atır,

rawajlanıw pa`ti ju`da` joqarı. Biraq xalqının` jan basına keletug`ın ishki o`nimin islep shıg`arıw boyınsha ju`da` to`men.

Buring`ı sotsialistlik ma`mleketler tuwralı joqarıda ayıldı. Olar bazar qatnasın endiriw boyınsha u`lken jumıslar alıp barmaqta, bir qansha jetiskenliklerdi de qolg`a kirgizip atır.

80-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap xalıq aralıq qatnasıqlarda qarama-qarsı turatug`ın o`z-ara bir-birewin tu`sinisiw, birge islesiwge o`te basladı. O`z ara isenbewshilik, bir birewden qa`wipleniwshilik ha`m dushpanlıq ornın`a tatiw qon`sılıq ornadı.

SSSR tarqag`annan keyin jan`a siyasiy ha`m ekonomikalıq tiykarda G`a`rezsiz ellerdin` doslıq awqamı (G`MDA) du`zildi, onın` quramına Baltik boyı respublikalarınan basqalarının` ba`ri kirdi.

Neshe onlag`an jıllar dawamında bul respublikalardıń milliy xojalıqları bir-biri menen tıg`ız baylanıslı ha`m bir-birin tolıqtırıp otırdı. SSSR tarqag`annan keyin bulardıń xojalıq baylanısları u`zilip qalıp, sanaat ha`m awıl xojalıq o`ndirisinde u`lken qıyınshılıqqa ushıradı, ekonomikalıq jag`dayları to`menlep ketti. Ma`mleketler arasında tovar almasıw qısqardı, biraq o`ndiristin` ulıwma ko`leminde respublikalar aralıq jetkizip beriw elede joqarı da`rejede. G`MDA nın` ko`p elleri ko`mir, benzin, mazut, ta`biyyıy gaz, ag`ash t.b. alıwda Rossiyadan g`a`rezli, paxta, miywe t.b. awıl xojalıq o`nimlerin basqa respublikalar ko`binese O`zbekstannan aladı.

Du`n`ya ju`zilik bazar sistemasına o`tiwde G`MDA elleri qıyınshılıqlarg`a ushırap atır. Qıyınshılıqlardan shıg`ıw ha`reketleri dawam etip atır.

Bu`gingi ku`ni pu`tkil adamzattın` ta`g`diri, ja`miyetlik rawajlanıwdın` keleshegi xalıq aralıq mu`na`sabetlerge baylanıslı. O`z aldına bir ma`mleket o`zinin` resursları menen xalıqının` talabın, ixtiyajların qanaatlandıra almadı. Rawjlang`an ma`mleketler menen ekonomikalıq, ma`deniy, ilimiy ha`m texnikalıq jaqtan birge islesiw za`ru`r bolıp qaldı. Slnıqtan barlıq ma`mleketler xalıq aralıq bir-biri menen baylanıslı bolıp qalg`an.

Ha`zirgi zamanda birde ma`mleket, sonin` ishinde bizin` O`zbekstan respublikasida basqalardan bo`leklengen aymaq emes. Planetamiz bir pu`tin` ha`m bo`linbeydi. ha`r bir ma`mleket du`n`ya ju`zilik xojaliq baylanislarinin` geografiyalıq ha`m siyasiy sistemaları quramına kiredi.

Adamzattin` planetarlıq mashqalaları du`n`ya ju`zinin` barlıq ellerin qamtıydi. Olardı sheshiw barlıq ma`mleketlerdin` aldında turg`an wazıypa bolıp sanaladı, barlıq ma`mleketlerdin` ku`shlerin biriktiriwdi talap etedi.

Quralsızlanıw, jan`a du`n`ya ju`zilik urısının` aldın alıw mashqalaları pu`tkil adamzattin` global` mashqalalarının` birewi. Ha`zirgi du`n`yada bir qansha ellerde massalıq qırğın quralları toplang`an. Bizin` planetamızdın` ayırım orınlarında qarama-qarsılıqlar, bir-biri menen soqlıg`ısıwlar ushırasıp atır. Egerde olar ulasıp, taralıwın dawam ete berse du`n`ya ju`zine burın`g`ıdan da u`lken qa`wip tuwdıradı. Sonlıqtan olardıń aldın alıw bu`gingi du`n`yanın` baslı wazıypası bolıp sanaladı.

Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zinin` geybir ellerinde ha`m raoynlarında ekologiyalıq jag`day ju`da` teren`lesip ekologiyalıq dag`darıs da`rejesine jetti.

Qorshag`an ortanın` pataslanıwı ekonomikalıq, sotsiallıq jaqtan u`lken zıyan tiygizbekte. Onın` u`stin`e klimatta o`zgerislerge ushırap, keleshek ywladlardın` tirishiligine ju`da` u`lken qa`wip tuwg`ızadı. ha`zirgi waqıtta bul mashqalanı sheshiw ushın ko`plegen ma`mleketler o`zlerinin` ku`sh ha`m imkaniyatların biriktire basladı.

«A`sir mashqalalarının`» birewi demografiyalıq mashqala. Bul mashqalanın` qarama-qarsı eki ta`repi bar: birinshisi demografiyalıq krizis. Bir qansha rawajlang`an ellerde depopulyatsiya protsessi yag`nıy tuwılıwshılq azayıp, milletler qartayıp baratır`an ellerde xalıqtın` sanı kemeyip baratır`anları bar.

Ekinshiden Aziya, Afrika, Latin` Amerikası ma`mleketlerinin` ko`pshiliginde xalıqtın` tez o`siwide yag`nıy ta`biyyi o`simnin` joqarılıg`ıda payda bermeydi.

Sonlıqtan BMSH ta`repinen demografiyalıq mashqalanı sheshiw ma`qsetin`de du`n`ya ju`zilik ha`reket bag`darlaması qabıl etildi. Ayırım ellerde demografiyalıq siyasat ju`rgizilip atır.

Adamzattın` aldına energetikalıq ha`m shiykizat mashqalaları da turıptı. Sonlıqtan minerallıq resurslardı paydalanıw ha`m olardı qayta islep shıǵarıw ratsional` alıp barılıwı tiyisli.

O`sip baratırǵan xalıqtı azıq-awqat penen ta`miyin etiw mashkalası da ju`da` keskin mashqalalardan sanaladı. Bul mashqalanı sheshiw ushın awıl xojalıǵın ha`m basqa da tiyisli resurslardı paydalanıwdı barg`an sayın intin`sivlestiriw lazım. Du`n`ya ju`zilik okeanlardın` resursların paydalanıw ushın ten`iz xojalıǵın rawajlandırıw da`rkar.

Mashqalalar a`lbette o`z-ara baylanıslı. bul mashqalalardı sheshiw a`sirese rawajlanıp kiyatırǵan ellerge ju`da` awır tu`sedi. BMSH nın` 1974-jılǵı qabıl etken bag`darlaması, yag`nıy rawajlanıp kiyatırǵan ellerde sanaat o`ndirisin rawajlandırıw, olardıń u`lesin 25% jetkeriw bag`darlaması iske aspay qaldı. Bul ma`seleni sheshiw ushın bul ellerde ekonomikalıq sotsiallıq turmısında o`zgerisler ju`rgiziw, ilimi-texnikalıq rogressti rawajlandırıw, xalıq aralıq birge islesiwdi bekkemlew, quralsızlandırıw islerin iske asırıw baslı wazıypalardan ibarat.

Ha'zirgi waqıtta ma'mleketlerdi olardıń da'ramatları boyınsha ayırım toparlarg'a ajratıw ma'selesini u'lken a'hmiyetke iye.

Ellerdi ekonomikalıq da'ramatları boyınsha toparg'a bo'liw "Ja'ha'n Banki—Atlası" metodikası ko'leminde a'melge asırılǵan. Usıǵan baylanıslı ja'ha'n elleri xalqının' jan basına tuwrı keliwshi milliy da'ra'matına qaray 4 toparg'a bo'lingen:

To'men da'ramatlı — 935 AQSH dollarına shekem;

1. Ortasha da'ramatlı — 936—3705 AQSH dollari do'gereginde o'zgeriwshi eller toparı;
2. Da'ramatı ortasha ko'rsetkishten joqarı, yag'nıy 3706 dollardan 11455 dollarg'a shekem bolǵan o'zgeriwshi eller toparı;
3. Joqarı da'ra'matlı eller, olarda xalıqtın' jan basına 11456 AQSH dollardan aslam milliy da'ramat tuwrı keledi (World Development Report, 2009).

Usı metodikadan kelip shiqqan halda ja'ha'n elleri joqarı da'ramatlıdan to'men da'ramatlıǵa qarap 4 toparg'a bo'lingen.

Birinshi (joqari da'ramath) toparg'a 62 mayda, kishkene, u'lken ha'm iri eller kiredi. Bulardın' ishinde mayda Farer atawları, Guam, Aruba usag'an eller menen bir qatarda, ekonomikalıq mu'mkinshiligi u'lken AQSH, Ulli Britaniya, Kanada, Frantsiya ha'm basqa ma'mleketler de bar.

Ekinshi topardı milliy da'ramatı xalqının' jan basına 3706 dollardan 11455 dollarg'a shekem o'zgeriwshi eller (ulıwma sanı 41) quraydı. Olardın' qatarına Polsha, Meksika, Venesuela, Livan, QAR, Malayziya siyaqlı eller menen birge, kishi ha'm ju'da' kishi Amerika Samoası, Fiji, Mayotta elleri de kiredi.

U'shinshi topar Qıtay, Indoneziya, Filippin, Armeniya, A'zerbayjan, Ukraina, Kiribati, Vanuatu, Arqa Timur ha'm basqa ellerden ibarat.

To'rtinshi toparg'a Kombodja, KXDR, LXDR, Myanma, Vetnam menen birge Qırğ'ızstan, Tajikistan, Yemen siyaqlı eller kirgizilgen.

2.Rawajlang'an ma'mleketler, olardin' jaxannin' rawajlaniwindag'i a'hmiyeti ha'm orni.

Ja'ha'n elleri, ekonomikalıq ko'rsetkishten tisqari, demograliyalıq, geograliyalıq, geosiyasiy ha'm basqa turdegi ko'rsetkishleri boymsha da aynm toparlarga ajiratiladi. Atap aytqanda, ekonomikalıq rawajlang'an birinshi topar elleri ishindegi AQSH, Yaponiya, Germaniya, Ulli Britaniya, Frantsiya, Italiya, Kanada, ekinshi toparg'a kiriwshi Rossiya menen birge u'lken ekonomikalıq, demograliyalıq, geosiyasiy, a'skeriy ha'm aymaqlıq mu'mkinshilikke iye "Segizlik" ma'mleketleri quraydi. Usi eller 2007—2008-jillardag'i mag'liwmatlarg'a qarag'anda, ja'ha'n boymsha to'mendegi absolyut ha'm salıstırmalı ko'rsetkishlerge iye.

Rossiyani "segizinshi el" sipatmda bul toparg'a qabil qilmiwmda, onın' ekonomikalıq darejesi, geosiyasiy orni ha'm u'lken a'skeriy ku'shi esapqa almdi.

"Segizlik elleri" nin' ortasha ha'r birine 5 mln. km² jaqm maydan, 110 mln. xalıq, 4 trln. dollarg'a jaqm JIO', sonday-aq, 1,5 trln. dollarg'a ten' tovar aylanisi tuwn keledi. En' a'hmiyetlisi, usi ma'mleketlerde ja'ha'n JIO'nın' 53% toplang'an.

Rawajlang'an eller ishinde ko'shirilgen kapitalizm ellerin (Avstraliya, Jan'a Zelandiya, QAR ha'm b.) ha'm jan'a sanaatlasqan ellerdi (Singapur, Koreya respublikasi, Tayvan ha'm b.) ajiratiw mu'mkin. Onnan basqa, tiykannan birinshi ha'm ekinshi toparlarga kiretug'm "neftti eksport etiwshi eller", ekinshi-to'rtinshi toparlarga kiretug'm o'tiw ekonomikasma iye eller de ayriqsha itibarg'a llayiq. U'lken ha'm iri ekonomikalik mu'mkinshilikke iye eller — Qitay, Hindistan, Braziliya, Rossiya ha'm Meksika ja'ha'nnin' tayanish elleri toparin quraydi. U'shinshi ha'm a'sirese, to'rtinshi topar ellerinin' ko'pshilik bo'legi rawajlamp atirg'an ma'mleketler qatarma kiredi. Rawajlanip atirg'an eller arasmda ekonomikalik rawajlaniwda artta qalip atirg'an eller ayriqsha diqqatti tartadi. Bunday eller Latin Amerikasmda qalmag'an esabi. Lekin Aziiya, asirese, Afrikada olardin' sani elege shekem ko'p. Sonday ma'mleketler qatarma birinshi gezekte Afrika materigindegi Burkino-Faso, KDR, Eriteriya, Liberiya, Niger, Ruanda, Serra-Leone, Togo, Uganda, Zimbabve, Burundi, Eliopiya, Malavi, Mozambik; Aziya kontinentinde Awg'anstan, Nepal, Butan, Bangladesh, Laos ha'm basqalar kiredi. Keyingi da'wirde Varshava Sha'rtnamasi Sho'lkemi jumisi toqtadi. Sonnan keyingi da'wirde ma'mleketler arasmda o'z-ara birge islesiw ha'm bir-birin tu'siniwge bolg'an umtilis protsessi rawajlana basladi. Bunday jag'day Rossiya menen AQSH ha'm Batis Evropa elleri arasmdag'i qatnasiqlarda da ko'rine basladi. Biraq, «salqin uris» saplastmlg 'annan keyin uliwma qa 'wipsizlikke tiykarg 'i qawipti etnikaliq, poyashq, jergilikli kelispewshilikler ha'm ma 'mleketler ishindegija 'njelkesh (dawpaz) separatizm salmaqta.

Usinn' menen birge, Jaqin Shig'is, Kosovo, Bosniya, Awg'anstan ha'm basqa bir qatar zonalliq ja'njel ha'm qarama-qarsiliqlardi tmish jol menen sheshiwde sezilerli unamli ilgerilewlerge erisildi. Bunda BMSH ha'm NATO nin' orni ha'm a'hmiyeti u'lken bolg'anlig'm atap o'tiw ormli. «Bizin'she, o'z qurammda demokratiyalik ma 'mleketlerdi birlestirip turg'an NATO tek g 'ana Evropa kontinentinde g'ana emes, ba'lkim, o'zinin' siyasiy u'stinligin bekkemlew ha'm «Tinishliq jolinda birge islesiw» bag 'darlamasina tiykarlamp ju 'da' i 'Tken Evraziya kontinentinde de tinishliq ornatiwshi faktor boliwi mu'mkin».

"Segizlik ma'mleketler"inin' jer ju'zindegi (ekonomikalıq-demografiyalıq ko'rsetkisleri boyınsha) ornı ha'm a'hmiyeti (2010-j.)

	Maydanı, mln, km ²	Xalıqtın' sanı, mill, adam	JIO' mug'dan trln. AQSH dolları	Xalıqtın' jan basına jio', min' dollar	Eksport-import baylanısı		
					Eksport, trln. doll.	import, trln. doll.	Tovar aylanısı trln. doll.
Ja'ha'n boiyınsha,	149,0	6678	52,6	8	14010	13910	27920
Atap aytqanda: "Segizlik ma'mleketleri"	38,2	867	31,3	36	5448	5989	11437
U'lesi, %	21,1	13,0	59,5	3,9	38,9	43,1	41,0

NATO elli ta'repinen «Tinishliq jolmda birge islesiw» bag'darlamasın' qabil etiliwi ha'm turmisqa engiziliwi siyasiy qurallar ja'rdeminde ko'plegen zonallıq qarama-qarsiliqlardi unamli sheshiwge mu'mkinshilik berdi.

3. Ja'ha'n ellersinin' ma'mleketlik du'zimi ha'm basqariw formalari

Ha'r qanday eldin' ma'mleketlik du'zimi oni basqariw formasi menen ajiralip turadi. Basqariwdın' eki tiykarg'i — **respublika** ha'm **monarxiya** formalari ken' taralg'an. Respublika formasi en' a'yyemnen ma'lim (A'yyemgi Rim) bolsa da, onın' ken' tarqaliwi XX a'sirdin' ekinshi yarimma tuwn keledi.

2008-jıldın' da'slepki da'wirinde ja'ha'nde 148 respublika bar edi. Respublika du'ziminde nizam shig'ariwshi organ a'dette parlamentke, al atqariwshi organ bolsa hu'kimetke qaraydi. Usi jerde prezidentlik respublikasm parlamentlik respublikadan ajirata biliw lazim. Prezidentlik respublikalarda Prezident hu'kimet baslig'i lawazimman tisqari, ju'da' u'lken huqiqqa iye boladi (AQSH, Rossiya, Latin Amerikasmdag'i bir qatar ma'mleketler), parlamentar respublikalarda Prezident u'lken huqiqqa iye bolmaydi, bas ministr hu'kimet baslig'i esaplanadi

(GFR, Italiya, Avstriya, Hindistan). Koloniya du'ziminin' qulawi na'tiyjesinde rawajlanip atirg'an ellerdin' ko'pshiligi, burmg'i Awqamnın' bo'lsheklenip ketiwi na'tiyjesinde ju'zege kelgen g'a'rezsiz ma'mleketlerdin' barlig'i basqariwdın' respublika formasm qabil etti.

Basqariwdın' monarxiya formasi da a'yyemnen ju'zege kelgen (A'yyemgi Rim, imperiya da'wiri). Biraq, onın' ken' taraliwi orta a'sirge ha'm onnan keyingi da'wirge tuwn keledi. Ja'ha'nde 2008-jıldın' da'slepki da'wirinde monarxiya formasmda 30 ma'mleket bolg'an. Sonın' 14 i Aziyada, 12 si Evropada, 3 ewi Afrikada, 1 ewi Okeaniyada jaylasqan.

Monarxiya ma'mleketlerinin' ko'pshiligi konstitutsiyaliq monarxiyalardan ibarat. Olarda nizam shig'ariwshi organ parlamentke, al atqariwshi organ bolsa hu'kimetke qaraydi. Bunday elde monarx, I.A. Vitverdin' atap o'tiwinshe «patshaliq qiladi, biraq, basqarmaydi». Ulli Britaniya, Norvegiya, Shvetsiya, Daniya, Belgiya, Niderlandiya, Ispaniya, Yaponiya usmday ma'mleketler qatarma jatadi.

O'zbekstan o'zinin' g'a'rezsiz ma'mleket retinde rawajlaniwmdag'i o'tken qisqa tariyxiy da'wiride en' abirayli xaliqaraliq sho'lkemler quramma ag'za boldi, barliq kontinentlerdegi bir neshe onlag'an el menen dosliq qatnaslar ornatti, en' iri bank ha'm finans organlari, ma'mleketlik emes ha'm hu'kimetlik emes sho'lkemler menen jaqmnan birge islespekte.

«Jan 'a g 'a 'rezsiz ma 'mleket bolg 'an O 'zbekstan ushm, en' da 'slep, sirtqi siyasattin' aqilg 'a muwapiq ju 'rgiziliwi, sonday-aq, ma 'mleketimiz, ja 'miyet ha'm insanmn' uzaqti go 'zlewshi ma 'plerine tiykarlanatug 'in en' a 'hmiyetli printsiplerin qatan' ormlaw i 'Iken a'hmiyetke iye bolmaqta».

O'zbekstan 1992-jili 2-martta BMSH ne ag'za boldi. O'zbekstannın' baslamasi menen BMSH basshilig'ında 1995-jtli Tashkentte Orayliq Aziyada zonalliq qa'wipsizlik mashqalalarma bag'ishlang'an xaliqaraliq seminar tabisli o'tti. O'zbekstanda ekonomikalik reformalardi a'melge asmwda, respublikamn' ja'ha'n ja'miyetshiligine integratsiyalasiwma Xaliqaraliq valyuta fondi, Ja'ha'n banki, Xaliqaraliq finans korporatsiyasi, Evropa tikleniw ha'm rawajlaniw banki ha'm

basqalar u'lken ja'rdem ko'rsetpekte. O'zbekstan zonalliq xaliqaraliq sho'lkemler, sonnan, Evropa Awqami, Evropada qa'wipsizlik ha'm birge islesiw sho'lkemi (EQBISH), NATO, Shanxay birge islesiw sho'lkemi, EKO, Islam Konferentsiyasi sho'lkemi (IKSH), Qosilmaw ha'reketi ha'm basqalar menen na'tiyjeli birge islespekte.

Du'nyada absolyut monarxiyalar da bar. Olarda hu'kimet ha'm basqa ha'kimshilik organlari monarx aldinda juwapker esaplanadi, parlament ayirim jag'daylarda joq yamasa huqiqi qatan' sheklengen boladi. Bunday ma'mleketler qatarma Saudiya Arabstani, BAA', Yemen, Katar, Bruney kiredi. Kuveyt ha'm Baxreyn konstitutsiyaliq monarxiya ma'mleketleri esaplansa da, is ju'zinde olarda absolyut monarxiya belgileri u'stemlik etedi. Absolyut monarxiyalar bar ma'mleketler qatarma Vatikan da kiredi, oni Rim Papasi basqaradi. Saudiya Arabstani — absolyut teokratik monarxiya ma'mleketi bolip, onda ma'mleket baslig'i — korol bir waqittin' o'zinde Nizam shig'ariwshi ha'm oni atqariwshi organlardi basqaradi, somn' menen birge, korol bas ministr, quralli ku'shler bas komandiri, Joqarg'i sudya ha'm diniy basshi da bolip esaplanadi. Hu'kimet, negizinen, korol shan'arag'mın' ag'zalarman du'ziledi.

Ekonomikaliq rawajlang'an ma'mleketlerde ha'kimshilik-aymaqliq du'zilmege (HAD) quramaliliq ha'm ko'p basqishliliq ta'n. HAD u'sh basqishqa ajratiladi. Aymm jag'daylarda ol ju'da' ko'p basqishlarg'a da iye boladi. Frantsiyada 26 rayon, 100 departament ha'm 36,5 kommuna bar. AQSH ta 50 shtat 30 mın'nan aslam grafliqti birlestiredi. Grafliqlar o'z gezeginde taunshiqlar ha'm munitsipalitetlerge bo'linedi. Bulardan basqa, ja'ne bir neshe mın' arnawli okruglar da bar.

O'zbekstanda HAD si respublika, wa'layat, rayon ha'm puqaralar jiymlari bo'leklerinen quralg'an.

Ja'ha'nde HAD tin' eki tiykarg'i — unitar¹ ha'm federativ² formalari ken' tarqalg'an.

¹**Unitar ma'mleket** — latinsha *unitas* so'zinen aling'an bolip, birlik, birden-bir degen ma'nisti an'latadi. Nizam shig'ariwshi ha'm atqariwshi ha'kimiyati bar ha'kimshilik-aymaqliq du'zim formasina iye bolg'an el bolip esaplanadi.

Unitar ma'mlekette, a'dette, bir nizam shig'ariwshi ha'm atqariwshi ha'kimiyat, ma'mleket organların' birden-bir du'zimi, bir konstitutsiyasi bar. Du'nyadag'i ellerdin' ko'pshiligi unitar ma'mleket bolip esaplanadi.

Federativlik ma'mlekette birden-bir (federal) nizamlar ha'm ha'kimiyat organlari menen bir waqitta, basqa ma'mleket du'zilmeleri — respublikalar, shtatlar, provintsiyalar, jerler, kantonlar, aymaqlar bar bolip, olar «ekinshi da'rejeli» bolsa da, o'zlerinin' nizamlan ha'm ha'kimiyat organlarma iye. Federativlik ma'mleketlerdin' ko'pshiliginde parlament eki palatadan quralg'an, solardan biri respublikalar, shtatlar wa'killiklerin ta'miyinleydi (ma'selen, AQSH Kongresindegi Senat, Rossiyanın' Federatsiya Ken'esi sonday waziypani atqaradi. O'zbekstanda da Parlament eki palatadan ibarat). Ja'ha'nde XXI a'sir basmda 13 Federativlik ma'mleket bolg'an. Solardan 10 Federativlik Respublika, 1 ewi Federativlik Demokratiyalıq Respublika ha'm 2 ewi Federativlik Islam Respublikasi.

Ta'krarlaw ushın sorawlar ha'm tapsırmalar

1. Du'nya ma'mleketleri ma'mleketlik du'zimine ko're qanday toparlarg'a ajratıladi?
2. Du'nya ma'mleketlerinin' qanday tiplerin bilesiz? Olarldı ta'riplen'.
 1. Monarxiya ha'm respublikanın' qanday ayırmashılıqları bar?
 2. Unitar ha'm federativ ma'mleketler degende qanday ma'mleketler tu'siniledi?
3. Ma'mleketlerdin' jahan ekonomikasında tutqan ornı qanday bahalanadı?
4. Ma'mlekettin' ta'biyiy-demografiyalıq da'rejesi degende neni tu'sinesiz?
5. UİO` (Ulıwma ishki o'nim) ne ha'm ol qanday esaplanadı?
6. "Jetilik" ma'mleketleri quramı nelerge tiykarlanıp anıqlang'an?
7. Qaysı tipke tiyisli ma'mleketler xalıqtın' ko'p sanına ha'm qaysı tiptegi ma'mleketler kem sanlı xalıqqa iye ha'm ne ushın?
8. O'zbekstan ma'mleketlerdin' qaysı tipine kiredi? Usıg'an o'zin'izdin' ko'z qarasın'ız.

Resurslar, ta'biyiy resurslar, adamzat ja'miyeti, oykumena, landshaft, antropogen landshaft, geografiyalıq ortalıq.

Adamzat ta'biyat qushag'mda payda boldi, er jetti, ha'zirgi intellektual (tsivilizatsiya) da'rejesine jetti. Ol usi evolyutsiyalıq rawajlamwi dawammda ta'biyattan

9. Ta'biyiy resurslarg'a bay bolgnlig'ı sebepli rawajlang'an ma'mleketler qatarına kirgen ma'mleketlerdi belgilen'.
10. Ma'mleketlerdin' 1 ha'm 2 tiplerine kirgen ma'mleketlerdi sıpatlap berin'.
11. Qashaq ma'mleketler quramı ha'm onın' sebepleri tuwralı so'ylep berin'.
12. "Jetilik" ma'mleketlerinde ba'nt xalıqtın' tarmaqlar quramın bahalap berin' ha'm onı O'zbekstang'a sa'ykes ko'rsetkishler menen salıstırın'.

TEMA: QORSHAG`AN ORTALIQQA INSANNIN` TA`SIRI.

REJE: 1. Ja`miyet penen ta`biyattin` arasındag`ı baylanıslar ha`m olardın` o`z ara ta`siri.

2. Geografiyalıq (qorshag`an) orta haqqında tu`sinik.

3. Resurslar menen ta`miyinleniw tuwralı tu`sinik.

4. Paydalı qazılmalar, olardın` u`nesimli oraylasıwı.

5. Gidroenergetikalıq potentsiyalar.

Tayanış tu`sinikler: Adamzat ja`miyeti menen ta`biyat ortasındag`ı qatnasıqlardın`, onın` tariyxiy o`zgesheliklerge iye ekenligi ja`miyet ha`m ta`biyattin` o`z ara ta`sirinin` ha`zirgi da`wirdegi quramalasıwı. Jaxan otin, rudalı qazılmalarınin` materikler ha`m ma`mleketler boyınsha geografiyalıq bo`listiriliwinin` o`zgeshelikleri. Jer ha`m suw resurslarınin` pu`tkil du`nya ha`m ayırım regionlar boyınsha geografiyalıq bo`listiriliwinin` o`zgeshelikleri.

Adamzat ja`miyetin`in` barlıq tariyxı ta`biyat penen adamnın` o`z-ara baylanısınin` tariyxı. Ja`miyet penen ta`biyat ortasında ha`mme waqıt ha`m almasıw protsessi udayı bolıp turadı. Biraq bul protsesstin` bir birine qayshı keletug`ın eki ta`rep bar. Bir jag`ınan adamlardın` is ha`reketi ta`biyattı o`zinin` ma`pi ushın iykemlestiriwge, onın` baylıg`ın paydalanıwg`a bag`darlang`an bolsa, ekinshi jag`ınan adamlardın` is ha`reketi ta`biyatqa ziyan tiygizedi, onın` aqıbeti ta`biyatqa kerı ta`sir etedi.

Ta`biyiy resurslardın` quramı turaqlı emes. İlimiy-texnikalıq revolyutsiyag`a baylanıslı ja`miyettin` talabı ha`m mu`mkinshiliklerinin` ta`siri astın`da paydalanatug`ın resurslardın` mug`darı ha`m quramı keneyip baradı. Ulıwma alg`anda ta`biyiy sharayatlar ha`m resurslar sanaatın`da, awıl xojalıq o`ndirisinde de rawajlanıwı ushın tiykarg`ı sharayat bolıp sanaladı.

Sebebi adamnın` tirishiligi ha`m o`ndiris ha`reketi ushın kerekli bolg`an materiallıq baylıqlardın` deregi ta`biyat, ta`biyiy ortalıq.

Al, adamlardın` ruwxıy du`n`yasına, olardın` den sawlıg`ına, sana-sezimine u`lken ta`sirin tiygizedi.

Adamzat ja'miyetti tariyxıy rawajlanıwının` ha`zirgi basqışında o`zinin` tirishiligi ha`m o`ndiris isi menen tikkeley bir birine ta`sir etetug`ın jer ta`biyatın`ın` bir bo`legi geografiyalıq orta dep ayıladı. Keyingi waqıtları «geografiyalıq ortalıq» tu`sinigi menen birge a`tıraptı qorshap turg`an ta`biyiy ortalıq qısqasha ayılg`anda qorshalg`an ortalıq tu`sinigi nıqm tarawına kirdi.

XX a`sirde ja'miyet penen ta`biyat arasındag`ı o`z-ara ta`sir na`tiyjesinde sapa jag`ınan jan`a basqış baslandı. Ja'miyet ta`repinen ta`biyatqa jasag`an «qısımı» ku`sheydi. Ja'miyet ta`biyattan barg`an sayın onın` resursların ko`birek alatug`ın, sonın` menen birge o`z xızmetin`ın` ko`p mug`darlı jaslandılardı ta`biyatqa ko`birek shıg`arıp taslaytug`ın boldı. Usıg`an baylanıslı ta`biyiy baylıqlardı aqlıg`a muwapıq paydalanıw ha`m qorshap turg`an ortanı pataslawdan qorg`aw mashqalaları tuwdı.

Ta`biyiy resurslar bir neshe tu`rkimlerge bo`ledi. Ta`biyiy sferanın` anaw yamasa mınaw turine jatatug`ının`a qarap ta`biyiy resurslardı mınaday etip bo`ledi: litosfera resursları (paydalı qazılmalar jer ha`m topraq resursları); gidrosfera resursları (muzlıqlar qurg`aqlıq suwları, du`n`ya ju`zilik okean suwları, da`r`ya ten`iz suwtasqını menen qaytıw energiyası); atmosfera resursları (klimat, rekreatsiya, samal energiyası); biosfera resursları (biologiyalıq-haywanat ha`m o`simlik du`n`yası).

Tikleniw ha`rakterine qarap resurslar eki tipke bo`linedi: tiklenbeytug`ın ha`m tiklenetug`ın resurslar.

Tiklenbeytug`ın resurslar - paydalı qazılmalar: ko`mir, neft`, gaz, rudalar. Bulardı o`ndirip alg`annan keyin ornı qaytadan tolmaydı.

Tikleniwshi resurslar - ta`biyiy protsesslerdin` barısında ornı tiklenip otıradı. Olar; topıraq, o`simlik, haywanat du`n`yası, basqa da biologiyalıq resurslar, samal energiyası ku`n nuri energiyası t.b.

Biraq haywanat, o`simlik du`n`yasın oysızlıq penen paydalang`an jag`dayda ornı tiklenbey qalıwı mu`mkin. Mısalı haywanat ha`m o`simlik du`n`yasının` ko`p tu`rleri joq bolıp ketken.

Resurslardı paydalanıw ha`rakterine qarapta klasslarg`a bo`ledi: otın-energetikalıq resurslar, qurılıs materiallar resursları, qara ha`m ren`li metallurgiya, ximiyalıq resurslar, tog`ay ha`m ag`ashtı qayta islep shıg`arıw resursları, azıq-awqat ha`m t.b. resurslar. Quramına ha`m paydalanıw o`zgesheliklerine qarap paydalı qazılmalar tiykarg`ı u`sh tu`rge bo`linedi: janın`g`ılar, metal ha`m metal emes tu`rleri.

Ha`zirgi zamanda ta`biyiy resurslardı materiallıq o`ndiriske en`gizip tezletip atır. Usıg`an baylanıslı resurslardın` ayırım tu`rlerin bahalaw ma`selesi tuwıp atır. Resurslardı san ha`m sapa jag`ınan bahalaw en`jayg`an.

Onın` ma`nisi: resurslardın` qorların, jaylasıw teren`ligin, paydalı komponentlerinin` quramın fizikalıq-ximiyalıq qa`siyetlerin, sapasın taw-geologiyalıq sharayatların, ekonomikalıq-geografiyalıq jag`dayın bahalaw ha`m anıqlaw.

Ta`biyiy sharayatların ekonomikalıq bahalawda paydalanılatug`ın ko`rsetkishler paydalı qazılmalardı ekonomikalıq jaqtan sıpatlaw ushın mınalardı anıqlaw kerek: belgili maydan birligin keletug`ını paydalı qazılma qorının` mug`darı ha`m kontsentratsiyası; paydalı elementlerdin` sapalıq quramı, u`lesi; ka`nlerdin` jaylasıw ha`m ekspluatatsiya sharayatı. o`ndirilgen o`nim birligine jumsalatug`ın shıg`ın, miynet o`nimlilikigi, ka`n jaylasqan aymaqtın` o`zlestiriw da`rejesi ha`m ayırıqshalıg`ı, transport sharayatları, qorshag`an ortanı qorg`aw ushın talaplarda esapqa alınıwı lazım.

O`ndiriwshi ku`shlerdin` rawajlanıwına baylanıslı ta`biyiy resurslardı bahalawdın` kriteriyası o`zgerip turadı.

Ta`biyiy resurslardı ekonomikalıq jaqtan bahalaw ta`biyiy baylıqlardın` ayırım tu`rlerin maqsetke muwapıq paydalanıw mu`mkinshiliklerin anıqlawg`a, olardı aylanısqa en`diriwge ja`rdemlesedi.

Jerdin` geografiyalıq qabıg`ı ju`da` bay ha`m ha`r qıylı ta`biyiy resurslarg`a iye. Biraq resurslardın` mug`darı boyınsha parqı u`lken ha`m olar jer ju`zinde alag`at jaylasqan. Sonlıqtan ayırım aymaqlardın`, ma`mleketlerdin`, u`lkelerdin` ha`tteki materiklerdin` resurslar menen ta`miyinleniwi ha`r qıylı boladı. A`lbette

resurslar menen ta'miyinleniw da'rejesinin ko'rsetkishi, sol aymaqtın ta'biyyi resurslarına bay yamasa qambag'al ekenligine baylanisli boladı.

Alımlardıń esapları boyınsha ha'zirgi waqıtta antropogen landshaftlar pu'tkil qurg'aqlıqtın 60% ten aslamraq bo'legin iyelegen. Sonın shama menen 20% jerinde ta'biyyi landshaftlar pu'tkilley o'zgergen. Yag'niy adamlardıń is-ha'reketinın na'tiyjesinde o'zlestirilgen ayaqlardan ibarat. Olar tog'aylardın jabılıwının, batpaqlıqtı, qurg'aqlıqtın, shol jerlerdi o'zlestiriwdin, jollar, suw saqlag'ishlar, kanalar qurılısın alıp barıwdın, ka'nlerdi qazıp shıg'arıwdın na'tiyjesinde payda bolg'an.

Tiklenbeytug'ın mineral-shiyki zat resursların paydalanıwdın ko'lemi barg'an sayın tez o'sip atır. Ko'rlegen eller shiyki zat materialları jetispegenlikten qatan qıyınshılıqlarg'a ushırap atır.

Usıg'an baylanisli monopoliyalar arasında shiyki zatları jetkerip beretug'ın negizgi eller bolıp sanaladı.

Ornı tiklenbeytug'ın ta'biyyi resursları na'tiyjeli paydalanıw bu'gingi ku'nnin en' a'hmiyetli talabına aylandı.

Sebebi bul qorshap turg'an ortalıqtı pataslawdan qorg'aw mashqalası menen baylanisli. Qorshap turg'an ortalıqtın pataslanıwı ta'biyyi resursları biypa'rwa paydalanıwdan kelip shıg'adı. Ha'zirgi waqıtta du'n'ya ju'zinde ha'r jılı eritiletug'ın polattın derlik jartısı metaldı qayta islep shıg'arıwdın barısında metaldın mexanikalı g'ajalıwının, za'n' basıwdın na'tiyjesinde joq boladı. Du'n'ya ju'zinde o'ndiriletug'ın nefttin 2 % i neftti o'ndiriwdin barısında, tasıwda, qayta islep shıg'arıw protsessinde ha'm paydalanıwdın barısında joq boladı. Energetikanı rawajlandırıwda uglerodtın okislerin, basqa da qattı ha'm gaz ta'rizli birikpelerdi qorshap turg'an ortalıqqa shıg'arıp taslaydı. Mısalı: Jıllıq elektr stantsiyalarda islenip shıg'ılatug'ın jıllılıqtın 60-65 % i AES larda - 67 % i ta'biyyi ortalıqta taralıp joq boladı.

Awıl xojalıg'ın ximiyalastırıw topıraqtı, suwıdı, hawanı uwlap haywanat du'n'yasına u'ken zıyan keltiredi.

Adamnın ta'biyatqa u'ken masshtabtag'ı ta'sirinin keri aqıbetleri bar.

Jetilispegen texnologiyalıq protsessler ta`biyiy ortalıqtın` geoximiyalıq jag`dayın o`zgertedi, qazıp alıwda, tasıwda, to`ginlerdi paydalanıwda, za`ha`rli ximikatlardı paydalanıwda t.b. protsesslerde shiyki zatlar israp boladı ha`m t.b. A`sirese iri qalalarda ekologiyalıq jag`daylar keskinlesip baradı. Hawa pataslanadı.

Ta`biyiy resurslardı na`tiyjeli paydalanıw, qazıp alıw usılların jetillistiriw, o`ndiriwshi sanaattın` o`nimlerin adam ushın za`ru`r o`nimlerge aylandırıw usılların jetilistiriw en` a`hmiyetli o`lshemnen ibarat. O`ndiristin` jag`ındısız texnologiyasın en`diriw ta`biyiy resurslardın` jig`ındısın qorshap turg`an ortalıqtın` pataslanıwın azaytıadı.

Rawajlanıp kiyatırg`an ellerde ta`biyiy resurslardı paydalanıwdın` o`zine ta`n o`zgeshelikleri bar. Ellerdin` ko`bisinin` birdn bir valyuta deregi ta`biyiy resurslar bolıp sanaladı. Sonlıqtan bul ellerde ta`biyiy resurslardı paydalanıw tezlenip atır. Bulda bolsa qorshap turg`an ortalıqtı pataslanıwg`a alıp keledi.

Sonlıqtan ta`biyat penen ja`miyet arasındag`ı o`z ara ta`sir ha`reketin`in` mashqalaları tez sheshiwdi talap etedi.

Miynettin` xalıq aralıq bo`liniwinin` ken`eyiwi ha`m udayı teren`lesip barıwı bul mashqalalardı ulıwma planeta ko`leminde sheshiwdi talap etedi. Bul ma`seleler boyınsha qabıl alıng`an xalıq aralıq ha`r qıylı aktler, sha`rtnamalar, bag`darlamalar, konventsiyalar bar.

Mineral resurslar, yamasa paydalı qazılmalar ha`zirgi ekonomikanın` jetekshi tarawlarının` rawajlanıwının` ta`biyiy negizi bolıp esaplanadı. Olar: energetika, metallurgiya ha`m ximiya ja`ne olar menen baylanıslı qayta islep shıg`arıwshı sanaat, qurılıs.

Ta`biyiy resurslardın` ayırım tu`rlerin adamlar a`yyemgi zamanlardan paydalanıp kelgen. Bunı biz adamzattın` (tsivilizatsiya) ma`deniy rawajlanıwının` «Tas a`siri», «Bronza a`siri», «Temir a`siri», sıyaqlı tariyxıy da`wirlerinin` atamalarınan ko`riwge boladı. Bizin` ku`nimizde paydalı qazılmalardıń 250 geografiya shamalas tu`rleri derlik 200 tu`rli isletiletug`ın ha`m qımbat bahalı taslar belgili. Mineral resurslardın` 200 den aslam tu`rleri paydalanılıp atır.

Mineral resurslar paydalanıw sferalarına baylanıslı to'mendegi toparlarg'a bo'linedi: otın'-energetikalıq, rudalı (qara ha'm ren'li metallar - o'ndiri shiyki zatları), taw ximiyalıq shiyki zatlar (fosforit, apatit, ku'kirt ha'm t.b.), ta'biyiy qurılıs materialları, rudasız paydalı qazılmalar, qurılısta dizayında paydalanatug'ın texnikalq taslar qımbat bahalı xasıl taslar ha'm t.b.

Mineral resurslardın' baslı o'zgeshelikleri olardın' qorının' sheklengenligi, tiklenbeytug'ınlıg'ı. Mineral resurslardın' qorları barlıq jerde birdey emes. O'zlerin'izge ma'lim jer qatlamındag'ı paydalı qazılmalardın' jaylasıwı geologiyalıq (texnikalıq) nızamlılıqlarg'a boysınadı.

Otın'lıq paydalı qazılmalar a'dette sho'gindilerde payda bolıp, a'yyemgi platformalardın' u'stin'gi jınıslarının' arasında sonday-aq ishki ha'm shetki bu'glmelerinde jaylasqan boladı.

Mineral otın'lardın' resurslarının' ishinde birinshi orın tiyili.

Jer sharında 3,6 mınnan aslam ko'mirli basseyner ha'm ka'nler belgili. Olardın' ha'messi qurg'aqlıqtın' paydanın' 15% in iyeleydi. Ko'mirdin' du'n'ya jer resursları ha'r waqıt qayta qaralap turıladı. Du'n'ya ju'zilik Energetikalıq Ken'es (DEK). Du'n'yadag'ı en' iri sho'lkem bolıp, 80% eldi biriktiredi. Ol ha'r waqıt o'zinin' sessiyasında ko'mirdin' qorın qayta qarap shıg'ıp turadı.

DEK tın' esabı boyınsha ko'mirdin' du'n'ya ju'zilik qorı 14810 mlrd tonna dep bahalanadı. Sonın' 9440 mlrd t. tas ko'mir, 5370 mlrd t. qon'ır ko'mir (1984 j). Solardın' ishinde izertlengen qorı 1239 mlrd t. Sonın' ishinde 808 mlrd. t. tas ko'mir, 931 mlrd. t. qon'ır ko'mir.

Ko'mir resurslarının' 90% ten aslamı arqa yarım jerde jaylasqan, sonın' 54% i Aziyada, 28% Arqa Amerikada, 9% Evropada toplan'gan. Qomirdin' ulıwma qorının' 80% ti G'MDA, AQSh ha'm QXR g'a tiyisli. Ulıwma alg'anda qo'mirdin' qorının' basım ko'bisi rawajlang'an ellerge tuwra keledi. Rawajlanıp kiyatır'gan ellerdin' ishinde Hindstan, Botsvana ha'm t.b. ko'mir shıg'atug'ın du'n'yadag'ı en' iri basseyner; Rossiyada - Tunguk, Lena, Kan-Achinsk, Kuznech, Pechora, Taymır, AQSh ta - Appalachi, Batıs t.b. basseyner, GFR da - Rur basseyni, Ukrainada - Donbas.

Ulıwma ko`mirdin` izertlengen qorı 75 elde anıqlang`an.

Neft` penen ta`biyiy gazdın` qorı ha`r jılı DEK ta`repinen qayta qaralıp turıladı.

1990- jıldın` aqırına du`n`ya ju`zi boyınsha nefttin` anıq izertlengen qorı 150 mlrd. tonnag`a deyin o`sti. Wlıwma izertlengen qorı 140 trln  $M^3$  jetti, yag`nıy 1980-1990- jılları 35 trln. M^3 o`sken. Bul ta`biyiy gazdın` jan`adan ashılğ`an ka`nlerinin` esabınan. Na`tiyjede neft` ha`m ta`biyiy gaz benen ta`miyiynleniwi kem-kemnen o`sip baratırğ`anın` ko`remiz. Anın` izertlengen nefttin` qorı du`n`ya ju`zi boyınsha 45 jılğ`a jetedi, ta`biyiy gazdın` qorı 70-80 jılğ`a jetedi. Al regionlar boyınsha u`lken ayırmashılıqlar bar. Ekonomikalıq rawajlang`an Batis elleri neft` qorı menen 10-13 jılğ`a ta`miyiynlengen, al rawajlanıp kiyatırğ`an eller orta esap benen 80 jılğ`a ta`miyinlengen. Jaqın ha`m Orta Shıg`ıs elleri 120-180 jılğ`a ta`miyinlengen. Sonın` ishinde Sawdiya Arabstanı 90 jılğ`a, Kuveyt 140 jılğ`a, İran 70 jılğ`a ta`miyinlengen.

Ulıwma neft` ha`m gaz shıg`aratug`ın aymaqlar 77 mln km^2 di quraydı, sonın` 48 mln  $km^2$  qurg`aqlıqta, 29 mln. km^2 ten`iz sayızlıg`ında jaylasqan. Nefttin` ju`da` u`lken 50 geografiya shamalas ka`nleri bar, sag`ardın` jar tasında ko`bisi Jaqın ha`m Orta Shıg`ıs ellerinde 20 dan aslam ta`biyiy gaz ka`nleri bar. Usınday ka`nler G`MDA elleri ushın ko`birek ha`rakterli.

Jer qabıg`ında uranın` potentsiallıq resursları 10 mln t dep esaplanadı, al «anıqlang`an» resursları 2,4 mln t. Du`n`ya ju`zindegi barlıq AES ushın jılına 58 mın` t. uran kerek. Ha`zirgi islep turg`an AES larg`a urannın` qorı 40 jılğ`a jetedi. 1 kg shiyki zat 80 dollar turadı. Urannın` ko`p shıg`atug`ın eller Avstraliya, QAR, Niger, Braziliya, Kanada, AQSh, Namibiya. Rossiyada uran o`ndiriledi ha`m sırtqa shıg`arıladı.

Energetikanın` resurslardı paydalanıw tsivilizatsiyanın` rawajlanıw da`wirinin` tiykarg`ı ko`rsetkishlerinin` birewi. Ha`zirgi waqıtta rawajlanıp kiyatırğ`an ellerde energoresurslardı paydalanıw jıldan jılğ`a o`sip atır, u`lesi 1955-jılı 9.5 O` bolg`an bolsa, boljaw boyınsha bıyl 2000-jılı 30 O` ke jetiwi kerek.

Rawajlanıp kiyatırǵan ellerdin` ko`bisinde neft` benen ta`biy gazdın` qorı joq, energetikalıq resurslardın` eksport jasaytug`ın ellerden g`a`rezli. En` to`men rawajlang`an ellerde otın` esabında ag`ashtı, sabandı, tezektı paydalanadı. Tog`aylardı shabıw bul ellerdin` aldında ekologiyalıq mashqalalardı tuwg`ızadı.

**Rudalı ha`m ruda emes paydalı qazılmalar resursları.** Rudalı paydalı qazılmalar bular sanaatta paydalanıwg`a jaramlı metallar ha`m olardıń birikpeleri bar taw jınısları. Olar sho`gindi, magmatikalıq ha`m metamorf taw jınıslarında ko`binese a`yemgi platformalar ha`m qatparlı payaslarg`a tuwrı keledi. Bular a`libette ornı tolmaytug`ın resurslar.

Rudalı metallardı qarametallar ha`m ren`li metallar dep bo`ledi. Qara metallarg`a temir rudası, marganets, xrom, titan, vanadiy ren`li metallarg`a - mıs, alyuminiy, qalayı, tsink, vol`fram, molibden, qorg`asın, kobal`t, nikel` kiredi, hasıl metallar - altın`, platin`a, gu`mis, radioaktivli metal` - radiy, uran, toriy. A`dette bular kompleksli qazılmalar, quramalı bolıp ko`p ushırasadı. Temir rudasına Rossiya, Braziliya, Avstraliya, AQSh. Kanada da aralasqan. Marganets rudaları QAR, Avstraliya, Gabon, Braziliya, Hindistanda ko`birek jaylasqan. AQSh, GFR, Kanada, Frantsiya, Rossiya. Alyuminiydin` shiyki zatı bolıp, onın` bay qorları Gviniya, Braziliya, Avstraliya, Yamayka, Surinamvi jaylasqan.

Mıs rudalarının` bay ka`nleri Uili, AQSh, Zair, Zambiya, Avstraliyada. Qalayının` bay ka`nleri Malaziya, Braziliya, İndaneziya, Qıtay, Belgiya. Al Batis Evropa ellerinde az, Yaponiya o`zinin` rudasında paydalanadı. Nikel`ge Rossiya bay, bul jerde Noril`sk, Kechen` en` ko`p o`ndiriledi.

Kanada ha`m Jan`a Kaledoniyada ko`p shıg`adı. hasıl metallar - altın`, platin`a, gu`mis, bul metallarg`a QAR menen Oraylıq Aziya elleri bay. «XX-a`sir metalı» dep atalatug`ın metallar: titan, kobal`t, bereliy, titiy, nibiy, tantal, tsirkoniy, germaniy, telluriy bularsız en` zamanago`y o`ndiristi rawajlandırıw mu`mkin emes.

Son`gı esaplawlar boyınsha temir rudasının` du`n`ya ju`zlik qorı 150 jılg`a, nikel` - 100 jılg`a, alyuminiy 60-70 jılg`a, mıs - 60 jılg`a jetedi dep esaplaydı.

Rudalı emes paydalı qazılmalar - metal emes, qattı taw jınısları ha'm minerallar, sonın` ishinde qurılıs materialları da bar (qum, graviy, iliy, por, ha`ktas, mramor). Ximiyalıq shiykizatlar (ku`kirt, anatit, fosforit, kaliy du`zları; metallurgiyalıq shiykizat - (asbet, kvarts, otqa shıdamlı ılaylar) hasıl taslar, islew beriletug`ın taslar (almaz, rudin`, yashma, malaxit, xrustal` h.t.b.)

Paydalı qazılmalar dı o`ndiriwdı ko`beytiw ekologiyalıq mashqalalardı keskinlestiriwge alap keledi. Mineral - shiykizat resursların kompleksli ha'm ratsional paydalanıw ekonomikalıq siyasattın` en` a`hmiyetli bag`darların` birewi bolıp esaplanadı.

**Du`n`ya ju`zlik jer resursları.** Mın` jıllar dawamında Jerdin` jer resursları menen topıraq qatlamı - tiri ta`biyattın` ha'm awıl xojalıq o`nimlerinin` negizi bolıp sapalıg`ı ha'm du`n`ya ju`zlik jer qorı menen belgilenedi. Ol ta`biyattın` en` baslı resursların` birewi, tirshiliktin` gerewi.

Du`n`ya ju`zlik jer qorının` ulıwma maydanı 134 mln km² yamasa 13.4 mlrd gektıardı quraydı. Jer qorının` strukturası ulıwma alg`anda onsha qolaylı emes. Planetamızdın` jer qorının` tek 1/3 in g`ana (1955-jılı 4810 mln. ga) awıl xojalıq jerleri yag`nıy azıq-awqat o`nimlerin o`ndiriw ushın paydalanatug`ın jerler. Onın` u`stin`e planetamızdın` topraq resursların` 3/4 bo`limi klimat ha'm ıg`al sharayatlarına baylanıslı to`men o`nimli.

Awıl xojalıq jerleri o`z ishine su`rilgen jerlerdi, ko`p jıllıq terekler ha'm baq astın`dag`ı jerlerdi, sondaya-aq otlaqlar menen jaylawlardı o`z ishine aladı. Ha`zirgi waqıtta barlıq qurg`aqlıqtın` 11%i su`rilgen jerler (1340 mln.ga), otlaqlar menen jaylawlar. 24% (3365 mln. ga)in alıp jatır.

Egislik jerler og`ada qa`dirli, adamzat ushın za`ru`rli azıq-awqattın` 88% in beredi. Egislik jerler negizinde bizin` planetamızdın` tog`aylıq, tog`ay dalalıq ha'm dalalıq zonalarında jaylasqan. Otlaq ha'm jaylawlar adamzat paydalanatug`ın azıq-awqattın` 10%in ta`miyin etedi.

Biraq, planetamızdın` jerqorının` du`zilisi o`zgerip turadı. Adamzat mın`lag`an jıllar dawamında jasaw ushın awıl xojalıg`ın paydalanıwg`a qolaylı

jerlerdi ken`eytip keldi. Tek XX - a`sirdin` dawamında egislik jerlerdin` maydanı eki ese ko`beydi.

Bunday qurg`aqshılıq jerlerdi o`zlestiriw jag`ınan Rossiya, Qazaqstan, Kanada, AQSh, Qıtay, Braziliya ayrıqsha bo`linip shıg`adı. Braziliyada tiykarınan tog`aylardı ashıwdın` esabınan ko`beymekte. Al jeri az, xalqı tıg`ız kishkene ma`mleketler (Niderlandiya, Yaponiya t.b.) ten`izlerdin` jag`alıq boyların jedel o`zlestirip paydalanıp atır.

Tek son`g`ı 50 jıldın` ishinde du`n`ya ju`zi boyınsha azıq-awqatqa talap 4 ese ko`beydi. Xalqı qalın` jaylasqan rawajlanıp kiyatır`an ellerde, xalıqtın` ta`biyiy o`siminin` ko`pligine baylanıslı jer resurslarına «qısım» ko`beyip topıraqtın` o`nimdarlıg`ı keskin kemeymekte. Boljawlarg`a qarag`anda 2025 jıl`a barıp Aziyanın` ha`r bir awıllıq janın`a 0,2 ga dan azıraq, Afrikada - 0,29 ga dan jer tuwra keledi.

Qurılıslar, taw-ka`n sanaatın`da qazıp alıw jumısların alıp barıwdın` na`tiyjesinde, sonday-aq ko`p jerler qala ha`m basqada elatlı punktler astın`a ketip atır`anlıqtan, suwsaqlag`ıshlar qurılısının` barısında jer resursları tez qısqarmaqta.

Onın` u`stin`e durıs paydalanbag`anlıqtan topıraq azıp baratır, suw, samal ero`ziyasıda topıraqtın` o`nimdarlıg`ın to`menletip atır.

Ero`ziya protsessinin` na`tiyjesinde ha`r jılı du`n`ya ju`zi boyınsha 6-7 mln. ga jer awıl xojalıq o`ndirisinen shıg`ıp atır, batbaqlıqqa, kebirge aylanıwdın` esabınan tag`ıda 1,6 mln. ga jer isten shıg`adı. Ha`r 10 jıl`a planetamızdın` jeri 7% tezlikte azıp baratır.

A`sirese tropik rayonlarındag`ı jerler sel jawınlardın` sebebinen ko`p azadı.

Qurg`aqshılıq zonalarda awıl xojalıg`ına shan`g`ıtlı boranlar u`lken zıyan tiygizedi. Samal ayırım waqıtları 15-20 sm topıraq qatlamın ushırıp uzaq jerlerge alıp ketedi. A`sirese ıssı rayonlarda suwg`arıwdın` na`tiyjesinde ko`p jerler du`zlanıp, kebir ashıp atır.

Qurg`aqshılıq rayonlarda sho`lge aylanıw protsessi sho`llerdin` maydanın` ken`eytip awıl xojalıq jerlerin basıp atır. Bunday awhallar du`n`yanın` ko`p

regionlarında sonın` ishinde bizin` Qaraqalpaqstanda ju`z berip atır. A`sirese Saxel` zonasında Afrikadag`ı bir qansha rayonlar u`lken zıyang`a ushırap atır.

Du`n`ya ju`zi boyınsha antropogenlik sho`ller 9 mln. km² - alıp jatır. Tag`ıda qurg`aqshılıqtın` 19%i sho`lge aylanıw qa`wpi astın`da. Ha`r jılı 6 mln. ga jer sho`lge aylanadı.

Planetamızdın` jer resursların saqlaw adamzattın` en` a`hmiyetli wazıypalarınn` birewi. BMSH ma`kemelerinin` basshılıg`ı astın`da sho`listanlıqqa qarsı gu`res u`stin`de ko`lemli jumıslar ha`melge asırılmaqta.

**Du`n`ya ju`zi tog`aylarının` maydanı.** O`simlik du`n`yasının` ishinde en` aldı menen tog`ay resursları bo`linip shıg`adı. Tog`ay resursları maydanın`ın` ko`lemi ha`m ag`ash qorları menen ha`rakterlenedi.

Bizin` planetamızda 4 mlrd dan aslam jerler, tog`aylar astın`da jatır. Ol qurg`aqlıqtın` 30% ke shamalas maydanın` iyeleydi. Tog`aylar eki toparg`a bo`linedi: iyne japıraqlı (xvoy) ha`m iyne japıraqlı emes tog`aylar. İyne japıraqlı tog`aylar barlıq tog`aylar maydanın`ın` 1/3 bo`limin alıp jatır.

Tog`aylardın` tiykarg`ı massası arqa yarım sharda jaylasqan. Usı aymaqlarda iyne japıraqlı tog`aylardın` 90% ten aslamı jaylasqan. İyne japıraqlı tog`aylardın` praktikalıq a`hmiyeti u`lken. Qubla yarım shardag`ı tog`aylar negizinen alg`anda iyne japıraqlı emes, ken` japıraqlı tog`aylar bolıp, onın` praktikalıq a`hmiyeti to`men. Qubla yarım shardag`ı tog`aylardın` jartısına ko`bisi tropik tog`aylarınan ibarat. Biraq, olarda paydalanıw qıyın sonlıqtan barlıq tayarlang`an ag`ashlardın` tek 1/4 bo`legi g`ana qubla yarım shardan alınadı.

Son`g`ı 200 jıl ishinde du`n`ya ju`zi boyınsha tog`aylardın` maydanı 2 ese qısqarg`an. Tog`aylardın` usınday ko`lemde qıyratılıp bara berse aymaqlarda kislorod kemeyip ketip, u`lken zıyan tiygizedi, planetamızda klimat o`zgeredi.

Tog`ay maydanlarınn` ko`bisi Aziya ha`m Qubla Amerikada saqlang`an, Avstraliyada tog`aylar az.

Ag`ashlardın` qorı boyınsha Rossiya jetekshi orıng`a iye. (87 mlrd). Onnan keiyn Braziliya, Kanada, AQSh. Tog`aylardın` maydanın`ın` ko`lemi boyınsha - Rossiya, Braziliya, Kanada, AQSh, Kitay, İndoneziya, Kolumbiya, Hindstan en`

aldag`ı ellerden sanalanadı. Aymaqlarının` basım ko`p bo`legin tog`aylar alıp jatırğ`an eller Frantsuz Gvineyası, Surinam (90%), Gayana, Gabon (80 % ten aslam). Malayziya, Yaponiya, M`yanma, İndoneziya, Ekvador, Laos (60 % ten aslam), sonday-aq Finlyandiya, Shvetsiya, Rossiyanın` 45%, Braziliyanın` 60% ke jaqın aymaqların tog`aylar alıp jatır.

İs ju`zinde tog`aylar joq eller: Baxreyn, Katar, Liviya, Chad, Mısır, BAE t.b.

Tog`aylardı saqlaw u`lken mashqalag`a aylandı. Arqa zonadag`ı ekologiyalıq rawajlang`an ellerde tog`aylar burın ko`p qırılğ`an, sotsiallıqn` olardı qaytadan tikledi. Atmosferanı pataslanıw na`tiyjesinde kislotı jamg`ırlar jawıp 30 mln g`a tog`ayg`a joq etilgen.

Rawajlanıp kiyatırğ`an ellerde tog`aylardı shawıp, jer ashıp atır. Bul ellerdin` 70% xalqı ag`ashtı otın` esabında paydalanadı.

Adamzattın` bunnan bılayda tirishiligin saqlaw ushın tog`aylardı saqlaw ha`m ornın` tiklew baslı wazıypalardan sanalanadı.

**Du`n`ya ju`zilik suw resursları.** Suwlar tawısılmaytug`ın ta`biyiy resurslarg`a jatadı. Olardın` jerde ulıwma qorı og`ada ko`p. Sog`an qaramastan tez o`sip atırğ`an qalalardı, sanaat ha`m awıl xojalıg`ın anaw yaki mınaw da`rejede suw menen ta`miyinlew bizin` ju`z jılıqtın` aqırında barlıq jerde ju`da` qıyınshılıqlar tuwg`ızıp atır. Bul birinshiden suwlardın` aymaqlıq tegis bo`linbegenliginen, olardın` toplanğ`an oblast`ları menen, ekonomikalıq rawajlanıwına ha`m xalqının` ko`beyiwne baylanıslı bul resurslarg`a za`ru`rlik ku`shli o`sip atırğ`an rayonlar arasında belgili «u`zik»tin` bar ekenligine baylanıslı. Ekinshiden ko`plegen eller ha`m rayonlarda, a`sirese industriyalı ellerde uzaq waqıt dawamında duwshı suwlardı jo`nsız paydalanıwdın` na`tiyjesinde suw xojalıq balansının` keskinligi kelip shıqqan.

Jer sharında suwdın` ko`p bo`limi - bul du`n`ya ju`zilik okeannın` suwı olar barlıq suwlardın` 96% in quraydı. Jer astı suwları 2%, muwzlıq suwları - 2% ke jaqın ha`m tek 0,02% suwlar g`ana materikler qurg`aqlıg`ında jatadı, yag`nıy bular da`r`yalar, ko`ller, batpaqlıqlar. Ulıwma alg`anda duwshı suwlardın` resursları tek 2,5 % ti g`ana quraydı.

Du`n`ya ju`zlik suw resursları 1386 mln.km³.

Barlıq da`r`yalardın` suwları 4500 km<sup>3</sup>. Olar materikler boyınsha to`mendegishe bo`lingen (km<sup>3</sup> bir jılg`a): Evropa - 3110, Aziya - 13190, Afrika-4225, Arqa Amerika - 5960, Qubla Amerika - 10380, Avstraliya - 1965. Du`n`ya ju`zinin` ellerinin` ishinde duwshı suwdın` en` ko`bi Braziliyada - 10 mın` km<sup>3</sup>. Bul elde en` u`lken da`r`ya Amazonka ag`adı. Ekinshi orında G`MDA elleri. Biraq respublikalar arasında u`lken ayırmashılıqlar bar.

Du`n`ya ju`zi boyınsha XX a`sirdin` duwshı suwdı paydalanıw km<sup>3</sup> esabında bılayınsha o`sti: 1900 jılı - 400, 1940-820, 1950 -1100, 1960 - 1900, 1970- 2600, 1980 - 3300, 1990 - 4100 km³. Usı sa`nelerdi salıstırıp ko`rsen`iz 90 jıldın` ishinde.

Suwlardı paydalanıw strukturasına qarasaq suwdın` 69% tin` awıl xojalıg`ı paydalanadı, sanaat-21% in kommunal xojalıq - 6%, suwsaqslag`ıshlarda 4% saqlanadı.

Suwdı paydalanıw udayı o`sip baratır, bul xalıqtın` ko`beyiwine, awıl xojalıg`ı ha`m sanaattın` suwdı ju`da` ko`p paydalanıwına ha`m t.b. baylanıslı. Orta esap benen abadanlasqan qalalarda bir adamg`a 300 l. suw sarp etiledi, bunnan 100 jıl burın 50 l suw jumsalg`an. En` iri qalalarda-Tokio, Los Anjeles, N`yu-York, Parij qalalarında suw ba`rhama jetispeydi. AQSh ha`m Batus Evropa ellerinde ag`ın suwlar derlik tolıg`ı menen sanaattın`, awıl xojalıg`ının`, u`y xojalıqtın` talabına jumsaladı. Onın` u`stin`e ko`plegen ellerde duwshı suwlardın` dereklerinin` pataslanıwı u`lken ko`lemge iye boldı. Sanaat ka`rxanalarınan ha`r jılı 600-700 km<sup>3</sup> shıg`ındı suwlar ag`ızılıp jiberiledi. Olardı qaytadan paydalanıw ushın 12-15 ese artıq suw qosıw kerek boladı. Duwshı suwlardın` ko`bisi Antarktidanın`, Grenlandiyanın` (24 mln.km<sup>3</sup>) muzlıqlarında ha`m qar qatlamlarında toplan`an, olardı paydalanıw ju`da` qıyın. Duwshı suwlardın` tek 40% g`ana paydalanıw mu`mkinshilikleri bar.

Suw resursları Aziya, Amerika, Afrikada basqa materiklerden ko`p. Biraq xalıqtın` jan basına esaplag`anda Avstraliya, Okeaniya, Qubla Amerika duwshı

suw menen ko`birek ta`miynlengen, G`MDA elli, Arqa Amerika ortasha ta`miynlengen, Evropa menen Aziya son`g`ı orında.

Duwshı suw resurslarının` jetispewshilik mashqalaların sheshiw u`stin`de ko`plengen alımlar ha`m injenerler izertlew jumısların alıp barmaqta. Du`n`ya ju`zinde ha`zirgi waqıtta 40 mınnan aslam suw saqlag`ıshlar islep turıptı. Olardı 6 mın` km<sup>3</sup> suw toplang`an, aydının`ın` maydanı 400mın` km<sup>2</sup>. Suw saqlag`ıshlardın` 883-i Arqa Amerikada, 577-Aziyada, 517-i Evropada jaylasqan. En` u`lken suw saqlag`ıshlar, Viktoriya (Afrika) 204,8 km³, 76000 km².

Batis (Rossiya) 164,3		5470
Kariba (Afrika)160,3		4450
Naser (Asuan) Afrika (Mısr)1 57,0		5120

Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zilik okean tirishilik ushın kerekli sharayatlardı jaratıwda u`lken rol` oynaydı.

Du`n`ya ju`zilik okean adamzattın` «sho`lin qandırdı». Ten`iz suwların duwshılandırıw usılları qıyın ha`m qımbat. Biraq bir qansha ma`mleketler bunday suwlardı paydalanıp atır. Mısalı: Kuveyt, Aljir, Liviya, Bermud ha`m Bagam atawları, AQSh tın` geypara rayonlarında, Qazaxstanda Mangistawda suınday qurılıslar islep tur.

Du`n`ya ju`zi boyınsha barlıq muzlardın` qorının` 90% -i Antarktidada toplang`an, muzları ha`r jılı okeang`a aysberg tu`rinde 2400 km jaqın duwshı suwlardı ag`ızıp jiberedi, bul ha`zir du`n`ya ju`zi boyınsha barlıq paydalanatug`ın suwlardıń 1/2 inen ko`biregi menen barabar. Aysbergler bir neshe jıllar dawamında erip bolmaydı bir waqıttın` ishinde du`n`ya ju`zilik okeanda 9 mın`<sup>3</sup>ge shamalas duwshı suwdın` deregi ju`zip ju`redi. Grenlandiyada ha`r jılı 10-15 mın` ju`zip ju`rgen muzlardı beredi.

Aysberglerdin` duwshı suwların tasıw ideyası XX a`sirdin` basında tuwıldı. Bul ideyanı iske asırıw boyınsha bir qansha jobalar bar. Tasıw ushın uzınlıg`ı 1 km, eni 600 m, biykligi 300 m bolg`an stolday aysbergler qolaylı dep esaplaydı. Bunday aysberglerdi izbe iz du`zip, tirkewge alıp su`yretti. Tın`ısh okeanı arqalı

Amerikanın` batis jag`alarına Atakama, Kaliforniya sho`llerine, Persiya qoltug`ı ellerine, Avstraliyag`a, Afrikag`a, Atlantika ha`m Hind okeanları arqalı alıp barıwdın` jobaları isletilgen.

Soday-aq keyingi waqıtları bir da`r`yanın` basseyinen suwın basqa da`r`yanın` basseyine ag`ızıw ma`selesi boyınsha du`zilgen jobalar ekonomikalıq, ta`biyattı qorg`aw t.b. ma`selelerge baylanışlı toqtatılıp turıptı.

Ag`ın suwlardı rejelestiriw, duwshı suwlardın` suwsaqlag`ıshlarda qorın du`ziw islerinen basqada irrigatsiyalıq sistemalardı modernizatsiyalaw, basqa da texnikalıq ilajlar islep shıg`arıw (kanallardı betonlaw, trudoprovodlar, atızlarg`a suw saqlag`ıshlar qurıw ha`m t.b.) ma`seleleri u`stin`de jumıstı en` jaydırıw lazım. Ulıwma alg`anda suwdı jaqsı u`nemlep paydalanıw lazım.

TEMA: DU`NYA OKEAN RESUSLARI: MINERAL, ENERGETIKA HA`M BIOLOGIYALIQ RESURLAR.

- 1. Du`n`ya ju`zilik okean resurslari.**
- 2. Klimatliq ha`m kosmosliq resurslar.**
- 3. Rekreatsiyalıq resurslar.**
- 4. Qorshag`an ortanın` pataslanıwı.**
- 5. Ekologiyalıq siyasat.**

***Tayanış tu`sinikler:** Du`nya okeani energetika ha`m shiyki zat resurslarinan aqilg`a muwapiq paydalaniwdin` xaliqaralıq mashqalalari. Rekrattsiyalıq resuslar onin` ayirim materikler ha`m ma`mleketler shen`berinde bo`listiriliwi, olardan aqilg`a muwapiq paydalaniw.*

Qorshag`an ortalıqqa insannin` ta`siri ha`m onin` sebepleri ha`zirgi zaman global - ekologiyalıq mashqalalar, olardi sheshiwdin` jollari.

Okeanlar ha`r qıylı baylıqlardın` g`a`ziynesi. Ko`p ellerdin` ilimpaz okeanloglarınin` izertlew jumısınin` na`tiyjesinde son`g`ı on` jıllar ishinde adamlar du`n`ya ju`zilik okeanlardın` sırların bilip aldı. Ten`iz geologiyasınin` izertlew jumıslarınin` ja`rdeminde okean ta`biyiy resurslardın` ju`da` u`lken ga`ziynesi ekenligi da`liylendi, bulardı qurg`aqlıqtag`ı resurslar menen salıstırıwg`a biyma`lel boladı.

Bul g`a`ziyne ba`rinen burın ten`iz suwının` o`zi. Ol tuwralı joqarıda ayıldı. Okeannın` suwlarınan ko`p mug`darda duz tayarlanadı. Sonın` menen birge myagkiy, bran, yod alınadı. Okeanlarda 75 tu`rli jıllılıq elementleri bar.

Mineral resurslardın` okean sayızlıg`ında (shel`f) jaylasqan baylıqlardın` en` baslıları neft` menen gaz. Ha`zirgi waqıtta okeanlardan o`ndiriletug`ın ten`iz paydalı qazılmalarınin` tabıslarınin` 90% ten aslamin neft` benen gaz beredi. Okean sayızlıqlarında 300 den aslam neft` gaz shıg`aratug`ın basseyinler anıqlang`an. Sonın` ishinde Arqa ten`iz basseyini, sonday-aq qurg`aqtag`ı neft` gaz basseyinlerinin` dawamı bolg`an Persiya ha`m Meksika qoltıqları basseyinleri bar. Sayızlıqta jaylasqan nefttin` qorın 120-150 mlrd t. dep bahalaydı.

Shel`fte (sayızlıqta) qattı paydalı qazılmalaradı u`sh podtipke bo`ledi. Birinshi temir rudası, mıs, nikel`, qalatı, sınap rudalarınin` tiykarg`ı ka`nleri. Bul ka`nlerdin` geyparaları jag`adan ten`izdin` ishine qaray 10-20 km geografiya

soʻzılıp ketken 2 km terenlikke deyn baradı. Ayıram ellerde jasalma atawlar islep oʻndirip atır. Ullibritaniya, Kanada, Yaponiya, Qıtayda suw astın`da ko`mirde bar.

Ekinshi bul jag`alıq - ten`iz shashırandı rudalar. İndoneziyada, Taylanda, Malayziyada, sayızlıq zonasında shashırandı qalayı Avstraliya jag`alarında rutil`, kirkoniy, Hindstanda - il`menit, Namibiyanın` jag`alarında almazdın` AQSh jag`alarında il`menittin`, tsirkoniydin`, altın`nın` shashırandılı belbaw ten`izinin` jag`alarında yantar` oʻndiriledi.

U`shinshi sayızlıqtın` teren`irek jerlerinde a`sirese Tın`ışh okean jag`alarında fosforit qatlamları jaylasqan.

Teren`de jaylasqan rudalardın` ishinde temirmarnanets konkreziyası (aralaspası) ju`da` bahalı. Olar 1-2-3 km ha`tteki 4 km teren`mekte de ko`p. Olardın` ulıwma qorın trilion tonnalarg`a deyn baradı deydi olar ha`r jılı ko`beyip bara beredi. Konkretiyalardın` quramında nikel`, kobal`t, mıs, titan, molibden ha`m basqada bahalı elementler bar. Konkretiya Tın`ışh okeanın`an basqa Hind, Atlantika okeanlarında da bar, biraq birinshige qarag`anda azıraq.

AQSh, Yaponiya, GFR ellerinde okeannın` ultayınan konkreziyalardı o`ndiriwdin` texnikalıq usılları islenip shıqqan.

Sonıda aytıw kerek, okeanlarda esaplawlar boyınsha 1 mln-g`an kem emes suwg`a to`gip ketken kemeler, korabler bar. Olar u`lken g`a`zyneler dep sanaladı. Bul kemeler menen jan`a du`n`yanın` (Amerika) altın`, gu`misleri Evropag`a Atlantika arqalı tasılg`an.

1985 jılı amerikanın` izlew komandası 1912 jılı batıp ketken ataqlı «Titanik» kemesin taptı. Onın` seyflerinde bir neshe milliard dollar turatug`ın bahalı baylıqlar, sonın` ishinde 26 mın` gu`mis tarelkalar ha`m podnoslar bar. Biraq olardı 4 mın` metr teren`likten ele ala almay atır.

Ekinshi du`n`ya ju`zi urısı jılları awqamlaslardan alıng`an a`skeriyy qa`rejetlerdi o`tew ushın Angliyanın` «Edin`burg» kreyseri menen Murmanskten 465 qu`yma altın` (5,5 t) jiberilgen. Kreyserge Germaniyanın` suw astı kemesi hu`jim jasag`anda nemislerdin` qolına tu`spesten dep altın`lardı Barentsevo

ten'izine suwg'a sho'ktirip jibergen. 40 jıldan keyin 260 m teren'likten bul altın'lar ko'terilip alındı.

Okeanlar biomassag'ada bay. Bular suwda tirishilik etetug'in haywanatlar (balıqlar, suw emiziwshiler, mollyuskalar, rak ta'rizliler) menen o'simlikler. Biologiyalıq massalardın' ulıwma mug'darı 35 mlrd t dep esaplanadı, olar 150 mın' tu'rge jaqın. Norvegiya, Bering, Oxot, Yapon ten'izleri du'n'yadag'ı en' ko'p o'nimli ten'izlerden ibarat. Beloklardın' 20% tin', kislorodtın' 50% in okeanlar beredi. Du'n'ya ju'zilik okeannın' energetikalıq imkanıyatı da u'lken. Okean tasqınlarının' energiyası adamzattı energiya menen ta'miyin etiwine boladı. Biraq bul keleshek imkanıyatı.

Klimatlıq ha'm kosmoslıq resurslar. Quyash-a'jayıp ku'shli termoyadro reaktori. Ol jerdegi pu'tkil tirishiliktin' deregi bolıp qalmastan, sonın' menen birge barlıq energetikalıq resurslardın' deregi de bolıp sanaladı. Atmosferanın' to'mengi qatlamı menen jer betin'e jetip keletug'in quyash energiyası mineral orınlardan alınatug'in barlıq energiyadan bir neshe ese ko'p. Quyash energiyasın paydalanıw ha'zirshe eksperiment tu'rinde ju'rgizilip atır.

Agroklimatlıq resurslar - jıllılıq, ıg'allılıq, jaqtılıq bular klimat resurslarının' ayrıqsha tu'rleri.

Samal energiyasında a'hmiyetli resurs. Biraq olda az mug'darda paydalanılmaqta.

Atmosferanın' baslı resursı - hawa. Biraq bizin' ku'nlerimizde adamlardın' is ha'reketlerinin' na'tiyjesinde hawa ku'shli da'rejede pataslanıp atır, a'sirese organikalıq orınlardı ken'nen paydalanıwdın' aqıbetin'en jılına 10 mlrd.tonna kislorod janıp ketedi eken. Barlıq avtomobiller 5 mlrd adamg'a jetkilikli kislotag'a adamnın' dem alıwına jetetug'in kislorod paydalanıladı eken.

Rekreatsiyalıq resurslar. Rekreatsiyalıq resurslar dem alıs, turizm ha'm shıpa esabında paydalanatug'in ta'biyttın' ob'ektleri menen qubılısları. Olardın' a'hmiyeti o'sip baratır. Rekreatsiyalıq sistema kompleksi qubılıs, ol ta'biyattı paydalanıw ha'm qorshag'an ortanı qorg'aw mashqalaları menen tikkeley baylanıslı. Rekreatsiyalıq resurslarg'a bılayınsha aytqanda ten'iz jag'aları, da'r'ya

ha'm ko'ldin' boyları, tawlar, tog'aylar, jerler, mineral bulaqlar, shıpalı u'yıqlar shıg'atug'ın jerler jatadı. Olardan dem alıwshılar, turistler, dawalanıwshılar paydalanıw ushın turistik bazalar, sanatoriya kurortlar qurılǵ'an.

U'iken qalalardın' do`geregindegi jasıl zonalar, qorıqlar, milliy parkler baslı ta`biyiy rekreatsiyalıq aymaqlar bolıp esaplanadı.

Ma`deniy tariyxıy dıqqatqa ılayıq qızıqlı orınlarda rekratsiyalıq resurslardın' ekinshi toparı. Olarg'a tariyxıy, arxeologiyalıq, arxitekturalıq ha'm iskusstvo estelikler jatadı. Du`n`yada bunday orınlar ko`p.

Ekologiyalıq mashqalalar. Qorshap turg'an ortalıqtın' pataslanıwı adamlardın' is ha`reketin'in' ta`biyatqa kerı ta'sirinen kelip shıg`adı. Ortalıqtın' pataslanıwı keleshekte adamnın' o`zine, sonday-aq o`simlik ha'm haywanat du`n`yasına imaratlarg'a, qurılıslarg'a, materiallarg'a zıyanlı ta'sir jasaydı. O`ndiristin', adam ja`miyetin'in' shıg`ındıların qorshag'an ortalıqqa ju`da` ko`plep qaytarıw pataslanıwdın' baslı deregi bolıp sanaladı. 1970-jılı 40 mlrd t. shıg`ındılar ta`biyatqa qaytarılıp taslang'an, a`sirimizdin' ayag`ına kelip 100 mlrd tonnag'a jetip qaldı.

Litosferanın' (topıraq qatlamının') pataslanıwı ha`r qıylı qurılıslardı ju`rgizgende, ka`nlerdi qazıp alıw protsessinde millionlag'an gektar jerler isten shıg`adı. Pataslanıwdın' tag'ı bir sebepleri sanaat ha'm awılxojalıg'ının' shıg`ındıları. Minerallar, olardın' birikpeleri, mineral to`ginler za`ha`rli ximikatlar, radioaktiv zatlar litosferanın' en' baslı pataslawshıları. Bulardın' toplanıwı topıraqlardın' ximiyalıq quramın o`zgertiwge alıp keledi. Adamlardın' turmıshlıq shıg`ındılardı barg'an sayın qıyınlasqan ma`selege aylanıp atır.

Atmosferanın' antropogenlik pataslanıwı. Atmosferag'a tu`setug'ın shıg`ındılar tiykarını eki tu`rli boladı: aero`zol` ha'm gaz ta`rizli zatlar.

Aero`zol`dın' baslı derekleri - kanaat, qurılıs materialları, tsement o`ndirisi, ko`mir ha'm rudalardı ashıq tu`rde o`ndiriw, qara metalurgiya t.b. tarawlar. Antropogen aero`zol`lar ha`r jılı 60 mln. t. mug`darında atmosferag'a shıg`arılıp taslanadı. Shan`g'ıtlı bronlar eskende, vulkanlar atılǵ`anda ju`da` ko`p aero`zollar atmosferanı pataslaydı.

Gaz ta'rizli zatlar ayriqsha qa'wipli. Olar antropogenlik shig'indilardın 80-90 O' in quraydı. Uglerod, ku'kirt ha'm azottın ximiyalıq birikpelerin beredi. Ko'mir qishqıl gaz jılına 20 mlrd tonna mug'darında atmosferag'a shig'arılıp taslanadı. Olar jıynala berse «parniklik jıllılıq» (partnikoviy effekt) protsessin payda etedi. Ishten janatug'ın dvigateller za'ha'rli gazdı ko'p bo'lip shig'aradı. jıllılıq elektrostantsiyalar (ko'mir isleytug'ın) gazta'rizli azot birikpelerin atmosferag'a shig'aradı. Ku'kirt gazı ayriqsha qa'wipli. Ol ku'shli za'ha'r adamlardın, haywanlardın tirshiligine qa'wip tuwg'ıızadı, olar ko'mir jaqqanda payda boladı. Atmosferag'a jılına 100-150 mln. t. tu'sedi. Ku'kirt gazının konsentratsiyası ko'binese arqayarım shardın u'stin'de, a'sirese AQSh, Evropa, Rossiyanın evropa bo'liminde, Ukrainada ko'p boladı.

Atmosferada ku'kirt ha'm azattın birikpeleri klimatlıq jamg'ır payda etedi. Kislotalı jamg'ır da'r'yalarg'a, ko'llerge tu'sip olardın haywanat ha'm o'simlik du'n'yasına ja'bir ko'rsetedi, ha'tteki joq etip jiberedi, metallardı za'n' basadı, tariyxıy, arxitekturalıq esteliklerdi buzadı.

Kislotalı jawınnın ko'p tu'setug'ın regionları AQSh, Evropa, Rossiya, G'MDAnın basqa respublikaları. Son'gı waqıtları Yaponiya, Qıtay, Braziliya, Hindstan t.b. ellerde de jawatug'ın boldı. Kislotalı jawınlardı payda etetug'ın eller Ullibritaniyanın, Belgiyanın, Niderlandiyanın, GFRdin sanaatlı rayonları, AQShtan Kanadag'a tu'sedi.

Ku'kirt angidridin tartıp jiberiw ushın JES g'a uzın tu'tik trubalar ornatıladı. Olar 75 kmge shekem taratadı, ba'ribir kislotalı jawınlar jawa beredi. Alımlar ha'm injenerler kislotalı jamg'ırlardın dereklerin joq etiw ilajları u'stin'de islep atır.

Gidrosferanın pataslanıwının 3 tu'ri bar: fizikalıq, ximiyalıq, biologiyalıq.

JES ha'm AES lardı suwıtıw ushın arnayı hawızlarg'a, suwaqqıshlarg'a ıssı suwlar jiberiledi, ol ta'biyiy suw rejimin o'zgertiwine alıp keledi. msalı ıssı suwdın sebebinen suw jiberilgen hawızlar, suwsaqlag'ısh tu'yıq kanallar qıstın ku'ni qatpaydı, bunday jag'dayda kislorod azayıp, balıq o'rshitiwge keri ta'sir etedi, bir klimatlı vodorosler g'awlap o'sip, suwdı «gu'lletedi». Sonday-aq suwg'a radioaktiv zatlardın tu'siwide fizikalıq pataslanıwg'a jatadı.

Gidrosferag`a ha`r qıylı ximiyalıq birikpelerdin`, zatlardın` tu`siwi na`tiyjesinde ximiyalıq pataslanıw payda boladı. Ximiyalıq pataslanıwdın` baslı deregi taw-ka`n sanaatı paydalang`an suwlar, metallurgiya, ximiya sanaatın`ın` taslandı suwları bolıp, olar menen birge suwsaqlag`ıshlarg`a, da`r`yag`a awır metallardın` (qorg`asın) eritin`disi, sınaq, nitratlar, fosforlar, uglevodorodlar tu`sedi.

Biologiyalıq pataslanıw mikroorganizmler ta`repinen payda boladı. Suwg`a ximiya, tsellyulo`za - qag`az, azıq-awqat sanaatın`ın`, awıllıq jerlerdi iri mal sharwashılıq komplekslerinin` shıg`ındıları tu`sip, mikroorganizmnin` g`awlap ko`beyiwine alıp keledi, ha`r qıylı keselliklerdi tartıwg`a sebepshi boladı. Suwlardı tazalaw ushın fizikalıq, ximiyalıq, biologiyalıq usıllar qollanıladı. Ba`ri bir sonda da suw tolıq tazalanbaydı.

Du`n`ya ju`zlik okeannın` pataslanıwı ayırıqsha ma`sele. Ol u`sh jol mene payda boladı. Birinshi - okeanlarg`a tu`setug`ın da`r`ya suwları arqalı millionlap tonna ha`r qıylı metallar fosfor birikpeleri t.b. pataslawshı zatlar ag`ıp keledi. Suwda erigen ximiyalıq zatlardın` ko`bisi da`r`yanın` ku`yar jerinde, jag`ag`a jaqın sayızlıq jerlerinde sho`gip qaladı. Ekinshi jolı bul atmosferanın` jawın-shashınları arqalı qorg`asınnın` ko`p bo`limi, sınaptın` jartısı, kestitsitler okeang`a jawadı.

U`shinshi jolı Du`n`ya ju`zinin` okeannın` akvatoriyasında adamnın` xojalıq isi menen tikkeley baylanıslı. Onın` ayqın mısalı neft` benen pataslanıwı.

Ha`r jılı okenag`g`a 3-4. 5-10 geyde 15-16 mln. t. neft` ha`m onın` o`nimleri tu`sedi dep esaplaydı.

Neft` benen pataslawdın` 11,6 O` i ten`iz kemeleri g`arq bolg`annın` esabınan boladı; 30,5 O` i neft` ha`m onın` o`nimlerin kemege ju`klewde, bosatıwda, sonday-aq ten`izge qu`yıp jibergende pataslanadı; 1,4 O` i menen sayızlıqta burawlar jumısın ju`rgizgende, 8,5 O` i nefttin` nedradan suwının` betin`e qısılıp shıg`ıp taralıwına yag`nıy ta`biyiy jol menen pataslanadı.

Du`n`ya ju`zi boyınsha o`ndiriretug`ın nefttin` yarımı ten`iz transportı menen tasıladı. Ha`r reys tamam bolg`anda tankerdegı ballast suwlardı ten`izge jiberedi,

tanklardi juwadi, tazalaydi. Na'tiyjede ten'iz suwi neft` benen pataslanadi. Son`g`i waqitlari jag`ada kemelerdi juwiw qadag`an etildi.

Tankerler avariyalarg`a ushirap otiradi. 1973-1990-jillari arasında ten'izde 350 iri tankerler avariya`g`a ushirag`an. Avariya`lar neft` tasilatug`in rayonlarda jiwi boladi. Olar Persiya qoltug`i, Qizil ha`m Jer orta ten'izleri. Jerorta ten'izine kiserlik jerler Karib ten'izi, Mensina qoltug`i, Mollaka bug`azi, Yaponiyag`a tasilatug`in Aziyanin` sheshetki ten'izleri. burawlar platformalarinda neft` o`ndiriwde de avariya`lar bolip turadi. Olar Arqa ten'iz, Meksina qoltuqlarinda gezlesedi. Neft` da`r`yalar arqalida atmosferadanda ten'izlerge tu`seddi. A`skeriy uris ha`reketin`in` na'tiyjelerinde ko`p neftler zaya boladi. Misali 1980-88-jillari iran-irak urisinda 150 tankerler buzilip, neftleri suwg`a ag`ip ketken. Kuveytti 1991-jili basip alip kerek 1,5 mln. t. neftti Persiya qoltug`ina ag`izip jiberger.

Okean akvatoriyasinin` a`dewir bo`legi neft` plenkalari menen jabilg`an, onnan basqa nefttin` tu`yirshikleride ju`da` ko`p. Bular okeanda biosferanin` rawajlanıwına ziyan tiygizedi, plenka arqali ku`n energiyasi suwg`a toliq o`te almaydi, atmosfera menen okean arasında gaz almasıwdı to`menletedi, kislorodti azaytadi. Bir tonna neft` 1042 km² ko`leminde suwdın` betin` qaplaydi, suw 2 jildan 5 jilg`a shekem tazalanıp boladi. Ag`is plenkalardi u`lken aralıqqa tartadi. Ten'iz haywanlari qiriladi.

Neft` ha`m neft` o`nimleri ko`bine Atlantika ha`m Hind okeanların pataslaydi, sebebi usi okeanlar arqali neft` ha`m onın` o`nimleri ko`p tasiladi.

Joqarida keltirilgen mosiyazalardi sheshiw a`lbette bir eldin` kolay kelmedi. Bulardi regional, global ko`lemde qaralıwı lazim.

A`lbette ha`r el o`zinin` resursliq ha`m ekologiyalıq mashqalaların sheshiw u`stin`de islewi ha`m jewi ta`biyiy. AQSh, Evropa elleri, Yaponiya, buring`ı SSSR da sonın` ishinde O`zbekstanda da ha`m geypara rawajlanıp kiyatırğ`an ellerde qorshag`an ortanın` sapasın jaqsılawg`a, antropogentlik «shıg`ındılardi qıstartıwg`a, ulıwma ta`biyattı qorg`awg`a bag`darlang`an nızamlar ha`m qararlar qabil aling`an. Ko`p ellerde qorshag`an ortanı qorg`aw boyınsha arawlı ministrlikler yamasa usınday da`rejede basqa organlar du`zilgen.

Ko`p ellerde qorshag`an ortani qorg`aw boyinsha ja`miyetlik sho`lkemler, GFR, Bel`giya, Niderlandiya, Frantsiya, Italiyada «jasillar» partiyasi du`zilgen. Biraq sog`an qaramastan ayırım ma`mleketler ta`repinen ju`rgizilip kiyatirg`an ilajlar jetkiliksiz, sebebi ta`biyat penen ja`miyet arasındag`ı o`z-ara ha`reket bir ma`mlekettin` aymag`ı menen sheklenip qoymaydı.

Sonlıqtan birlikte, ko`plegen eller regional da`rejede ilajlar islewleri lazım. Qa`wipsizlik ha`m birge islesiw boyinsha 1975 jılı Xel`sinki a`njumanın`ın` Juwmaqlawshı aktı hawanı pataslawg`a qarsı gu`res, ten`iz ha`m da`r`ya suwların pataslanıwdan qorg`aw, topıraqtı na`tiyjeli paydalanıw, elatlardıń ortalıg`ı u`stin`en baqlawlar ju`rgiziw, ta`biyattı qorg`aw ob`ektlerinin` tarmaqların du`ziwdı o`z ishine alg`an. Bizin` O`zbekstan og`an qosıldı.

«Ja`miyet ha`m qorshag`an orta» sistemalı formasında globalıq birge islesiw boyinsha BMSH ramkasında YuNEP bag`darlaması qabıl alındı. YuNESKO da usı mashqalalardı sheshiwge kiristi. YuNESKOnın` quwatlawı menen «Ta`biyattı qorg`aw boyinsha Xalıqaralıq Awqam» du`zildi.

1992 jılı Rio-de-Janeyro da qorshag`an orta ha`m rawajlanıw boyinsha 179 eldin` bashıları qatnasqan BMSHnın` Konferentsiyası bolıp o`tti.

Bul RİO-92 forumı qorshag`an ortag`a tiysli a`hmiyetli bir qansha qararlar usınıslar qabıl etti. Olardıń ishinde «XXI a`sir ku`n ta`rtibine» dep atalatug`ın adamzattın` sotsiallıq ekonomikalıq rawajlanıw ha`m qorshag`an ortanın` sapasın jaqsılaw bag`darlaması sıpatın`da xu`jjet qabıl alındı.

TEMA: DU`NYA XALQININ` GEOGRAFIYASI.

REJE:

1. DU`NYA XALQI, ONIN` O`SIMI NA`M QURAMI.

1.1. Du`nya xalqının` dinamikalıq o`simi.

1.2. Xalıqtın` tolısıwının` birinshi ha`m ekinshi tu`rleri.

1.3. Xalıqtın` jınıslıq ha`m jas quramı, onın` miynet resurslarına ta`siri.

1.4. Du`n`ya ju`zi xalıqlarının` milliy ha`m diniy quramı.

2. JER SHARI XALQININ` JAYLASIWI, XALIQ TIG`IZLIG`I HA`M ONIN` QURAMI.

2.1. Du`n`ya ju`zi xalıqının` jaylasıwı, bir milletli ha`m ko`p milletli ma`mleketler.

2.2. Du`n`ya urbanizatsiyası ha`m xalıq migratsiyası.

2.3. Ha`zirgi zaman demografiyalıq mashqalalar

**1.1. Du`nya xalqının` dinamikalıq o`simi.** Xalıq ja`miyettin` baslı o`ndiriwshi ku`shi. Olar o`ndiris quralların jaratadı, o`ndiristi ha`reketke keltiredi, o`ndiris ta`jiriybesine ha`m miynet huqıqına iye boladı. Adamnın` qatnasısız hesh qanday xojalıq bolıwı mu`mkin emes. Onın` u`stin`e xalıq o`zi o`ndirgen o`nimnin`, xızmettin`, materiallıq emes baylıqlardıń tutın`ıwshısı esabında xojalın` geografiyasına ta`sir jasaydı.

Adamzat a`wladları u`ziliksiz almasıp turadı. Xalıqtın` ta`biyiy ha`m mexanikalıq ha`reketi xalıqtı aymaqlıq qayta bo`listiriwge alıp keledi. Xalıq o`ndiris qatnasların du`ziwshi ha`m onın` iyesi sıpatın`da qaraladı, al ta`biyat penen o`z-ara ha`reket etedi, onın` nızamların u`yrenip bileli.

Xalıqlar geografiyası bizin` bu`gingi temamız. Sizler o`tken kurslarda xalıqlar geografiyası pa`nin wyrendin`iz. Xalıqlar geografiyası-bul ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyanın` bir shaqabı. Ol ja`miyetlik o`ndiris protsessinde qaralatug`ın xalıqtın` strukturasını jaylasıwı ha`m aymaqlıq sho`lkemlesiwın u`yretedi. Xalıqlar geografiyası 40-jıllardan baslap ekonomikalıq geografiyanın`

o`z aldına shaqabı sıpatın`da du`zildi. Bizin` ku`nlerimizde ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyasının` shaqaplarının` ishinde xalıqlar geografiyası ko`birek rawajlang`an tarawı bolıp esaplanadı. Xalıqlar geografiyasının` quramında elatlı punktlerdin` geografiyası tez rawajlanıp atır. Qalalar ha`m awıllıq jerler geografiyası xalıqtı u`yrenetug`ın basqa ilimler menen de sonın` ishinde etnografiya, demografiya, ekonomika, sotsiologiya ilimleri menen tıg`ız baylanıslı.

Demografiyalıq rawajlanıw tek g`ana xalıqtın` sanın`ın` o`siwi emes. Ol ta`biyattı paydalanıw, aymaqqa onın` ta`biyiy -resurslıq negizlerine baylanıslı xalıqtın` sanın`ın` o`siwin qorshag`an ta`biyiy ortanı, etnikalıq mashqalalardı ha`m.t.b. o`z ishine aladı.

Demografların` pikirleri boyınsha bizin` planetamızda 20 mın` a`wlad almasqan. Ha`zir XX a`sirdin` aqırına Jer sharının` xalqının` sanı 6mlrd adamnan astı. Boljawlar boyınsha 2025-jılı 8mlrd, 2050-jılı 9mlrd adamg`a jetedi. Atababalarımızdın` Noto darget (sanalı adam) jası bir neshe million jıl dep esaplanadı. Bizin` planetamızda birinshi adam qay jerde, qashan payda bolg`an degen sawal alımlardın` arasında usı waqıtqa shekem ilimiy tartıs ma`selesi bolıp qalmaqta.

Alımlardın` ha`m arxeologlardın` pikiri boyınsha a`yyemgi adamlardın` shıg`ısı Arqa Shıg`ıs Afrika ha`m Jer Orta ten`iz jag`alarının` rayonları bolıwı itimal dep shamalaydı. Aqırında basqa kontin`entlerge adamlar usı rayonnan tarap qonıs awdarg`an. Arqa Afrikadan Evropa menen Aziyag`a, ol rayonnan Beringov bug`azı arqalı (burın bul jer qurg`aqlıq bolg`an) Arqa onnan arman Qubla Amerikag`a, Aziyadan Qubla-Shıg`ıs Aziyanın` atawları arqalı Avstraliya ha`m Okeaniyadag`a taralg`an.

Demograflardın` esaplawı boyınsha 15 mın` jıl burın Jer sharında adamlardın` sanı 3 mln nan aspag`an. Sonnan beri xalıqtın` sanı o`sip, ha`zir 2000-jılga kelip 6 mlrd adamnan astı. (1987-jılı 5 mlrd) usıdan 2 mlrd adam son`g`ı 30-40-jıldın` (demografiyalıq jarılıw) ishinde payda boldı. Xalıqtın` sanın` esapqa alıw jer jwzinde XIX a`sirdin` basınan berli ju`rgizilip kiyatır. Sonnan beri 2000 nan ko`birek esap alıwlar ju`rgizgen. Bizin` ku`nlerimizde esap alıwlar rawajlang`an ma`mleketlerde ha`r 5-10 jıl da bir ret o`tkerilip turadı.

1000-jıldan beri planetanın` xalqının` sanın`ın` o`siwi.

jıl	Xalıqtın` sanı mln.adam	jıl	Xalıq sanı mln.adam	jıl	Xalıq sanı mln.adam
1000	275	1800	906	1960	299
1100	306	1900	1608	1970	2698
1200	348	1920	1789	1980	4430
1300	384	1930	1993	1990	5292
1400	373	1940	2248	2000	6mlrd.
1500	446	1950	2516	2013	7 mlrdtan artıq

Xalıqtın` sanı alg`ashqı ja`miyette sonday-aq qul iyelewshilik ha`m feodallıq du`zim da`wirlerinde ju`da` a`ste aqırın o`sti. Bunın` sebebi adamlar ta`biyattan ju`da` g`a`rezli, o`ndiris da`rejesi to`me, jiyi-jiyi urıslar, epidemiya ha`m ashlıqlar bolıp turg`an.

Jer sharı xalqının` sanı sanaat awdarıspag`ınan keyin tezirek o`se basladı. Son`g`ı mın` jıllıq ishinde xalıqtın` sanı birinshi ret eki ese ko`beyiwi ushın 600 jıl kerek bolg`an, ekinshi ret eki ese ko`beyiw ushın 230 jıl kerek bolg`an. Al to`rtin`shi ret eki ese ko`beyiw ushın 40 jıldan aslamıraq waqıt kerek boldı.

XX a`sirdin` basında Jer sharının` xalqının` ha`r jıl`g`ı absalyut o`simi 1-15 mln adam bolg`an bolsa, a`sirdin` ortasına kelip 40-50 mln boldı, 80-90-jıllarda 90 mln adamg`a jetti.

Xalıqtın` bunday joqarı da`rejede ko`beyiwi a`debiyatlarda «demografiyalıq jarılıw» dep ataldı.

Biraq xalıqtın` o`siwi du`n`ya ju`zi regionlarının` ba`rinde birdey emes, ha`r qıylı. Bul xalıqtın` tolısıwının` ha`r qıylı xarakterge iye ekenliginen kelip shıg`adı.

1.2. Xalıqtın` tolısıwının` birinshi ha`m ekinshi tu`rleri.

**Xalıqtın` tolısıwı.** Xalıqtın` sanın`ın` o`siwi tolısıw xarakterine baylanışlı boladı. Xalıqtın` tolısıwı (ta`biyiy ha`reketi) degenimizde tuwılıwshılıq, o`liwshilik ha`m ta`biyiy o`sim qubılıslarının` jıyındısı tu`siniledi. Bulardın` barlıg`ı adam a`wladlarının` u`ziliksiz jan`alanıw ha`m almasıp turıwın ta`miyin etedi.

Xalıqtın` tuwılıwshılıg`ı tiykarınan alg`anda biologiyalıq protsesslerden ibarat. Biraq, adamlardıń sotsiallıq-ekonomikalıq turmıs sharayatları, sonday-aq adamlardıń ja`miyettegi ha`m shan`araqtağ`ı o`z-ara qarım-qatnasları biologiyalıq protsesslerge sheshiwshi ta`sir jasaydı.

O`liwshiliktin` da`rejesi ba`rinen burın adamlardıń materiallıq turmıs sharayatlarına, olardıń awqatlanıwına miynet ha`m turmısınan` sanitariyalıq-gigenalıq jag`daylarına, den sawlıqtı saqlaw sistemasınan` rawajlanıw da`rejesine baylanıslı.

Tuwıwshılıqtın` da`rejesinde ja`miyettin` sotsiallı-ekonomikalıq jag`daylarınan ja`miyette ha`m shan`araqta adamlardıń ortasındağ`ı o`z-ara baylanıslardan g`a`rezli boladı. Xalıqtın` abadansılıg`ının` ha`m ma`deniyatın`ın` o`siwine, hayal-qızlardın` o`ndiriske barg`an sayın tartılıwına, balalardıń oqıw mu`ddetlerinin` azayıwına baylanıslı tuwıwshılıq azayadı. Bunı ha`zir biz ko`rip otırmız. Biraq, adamlardıń tabısının` o`siwi tuwıwshılıqtın` o`siwine sebepshi bolıwı mu`mkin. Xalıqtın` tolısıwına urıslar a`sirese ken` ko`lemli du`n`ya ju`zlik urıslar ju`da` unamsız ta`sir etedi. Urıs u`lken qırğ`ınshılıqqa, asharshılıqqa alıp keledi, ha`r qıylı keselliklerdi taratadı. Xalıqlardı u`lken shıg`ıng`a ushıratadı, neke baylanıslar buzıladı. Usılar xalıqtın` tolısıwına tolqın ta`rizli ta`sir etedi.

Xalıqtın` tolısıwının` eki tu`ri bar demografiyalıq dag`darıs (krizis) ha`m demografiyalıq jarılıw.

Birinshi tu`ri-demografiyalıq dag`darıs. Bul tu`ri ushın tuwılıwshılıqtın`, o`liwshiliktin`, ta`biyg`ıy o`simnin` to`men bolıwı ellerge ta`n.

Olardıń geyparalarında xalıqtın` tolısıwının` ken`eytilgen tu`ri saqlang`an.

Onın` ushın bir qatar ellerge barlıq xojalıqlardıń shama menen yarımı 2 balalı, yarımı 3 balalı bolıwı za`ru`r dep esaplaydı. Eki bala waqıttın` o`tiwi menen ata-ananın` ornın` toltıradı, al u`shinshi bola bolsa baxıtsız ha`diyselerdi, keselliklerden sepsigenlerdin` “ornın` toltıradı”. Sonday aq biyperzentlik sebebinen na`sil qalmawshılıqtın` “ornın` o`tpeydi” dep tu`sinedi.

Ha`zirgi waqıtta Evropanın` ko`plegen ellerinde demografiyalıq dag`darıs bayqalıp atır. Mısal esabında RGF Avstriya, Bel`giya, Ítaliya, Yaponiya, Vengriya,

Bolgariya ma'mleketlerin ko'rsetiwge boladı. Ta'biyiy o'simnin' kemeyip baratırǵanlıǵı demografiyalıq sebeplerge baylanıslı.

Ba'riinen burın orta jastag'ı ha'm qartayǵan adamlardıń sanının' ko'beyiwinen, ballardıń sanın'ın' kemeyiwinen kelip shıǵadı. Evropa ellerinde ma'selen ulıwma xalqının' 20% in kekse adamlar quraydı, al balalardıń u'lesi 20 % ten azıraq. Ekonomikalıq, sotsiallıq sebeplerge baylanısı turmıs jag'dayı, sanitariyalıq-gigienalıq jag'dayı, den sawlıqtı saqlaw sisteması jolg'a qoyılǵanlıqtan xalqının' o'miri jası uzayıp atır. Jaslar barg'an sayın turmıs qurıwg'a asıqpaydı, kesh turmıs quradı. Jumıssızlıq, ekonomikalıq dag'darıs sebepshiliginen balalı bolıwdan bas tartadı, onın' u'stin'e nekelerdin' de bekkem bolıwına keri ta'sir etedi. Mısalı Rossiyada usınday awhal 1000 adamg'a tuwıwshılıq 9 adamnan, o'liwshilik 16 adamnan keledi.

Ekinshi tu'ri bul- tuwıwshılıq ha'm ta'biyiy o'simnin' joqarı, ju'da' joqarılıǵı menen, o'liwshiliktin' bir qansha to'menlewi menen xarakterlenedi. Xalıqtın' tolısıwının' bul tu'ri tiykarınan rawajlanıp kiyatırǵan ellerge ta'n. Bul eller g'a'rezsizligine eriskennen keyin meditsinalıq, sanitariyalıq, gigenalıq jaqtan biraz jetiliskenliklerge eristi, o'limshiliktin' a'dewir qısqarıwına alıp keldi, tuwıwshılıq joqarı da'rejede qaldı.

U'rip-a'detler diniy da'stu'rlerde tuwıwshılıqtın' sheklenbewligine sebep boladı. A'sirese awıllıq jerlerdin' turg'ınların' arasında eski da'stu'rler ko'p saqlanadı, hayal-qızlar o'ndiriske kem tartılǵan, onın' u'stin'e bilim da'rejeleri de kem, bularda tuwıwshılıqtın' ko'p bolıwına sebepshi boladı.

Tuwıwshılıq penen ta'biyiy o'simnin' en' joqarı da'rejesi Afrika, Qubla Batus Aziya, Oraylıq Amerika elleri ushın xarakterli. G'MDA ellerinin' ishinde Orta Aziya regionında burıng'ıday demografiyalıq jarılıwdın' «epitsentrinde» turıptı.

Olardıń xalqı ha'r 30 jıl da eki ese ko'beyip atır. Afrikada Keniyanın' xalqı 17 orında eki ese ko'beyip atır. Ullıbritaniya xalqının' eki ese ko'beyiwi ushın 630 jıl kerek bolar edi. Rawajlanıp kiyatırǵan ellerdin' xalqının' 43% in balalar, 6% in kekse adamlar quraydı.

Bizin` ku`nlerimizde rawajlanıp kiyatırǵan` ellerdin` xalqı ha`r jılı 85 mln. adamǵa ko`beyip atır. Sonın` ishinde Aziyanın` shama menen 55 mln. adamǵa, Afrikanın` xalqı 20 mln, Latın` Amerikasının` xalqı 10mln.nan aslam adamǵa ko`beymekte.

1.3. Xalıqtın` jınıslıq ha`m jas quramı, onın` miynet resurslarına ta`siri.

**Xalıqtın` jınıslıq quramı.** Ta`biyatta qız ballarg`a qarag`anda er balalar ko`birek tuwıladı (100qızǵa 104-107ul baladan). Biraq ballar 15 jasqa kelgende ul-qızlardın` salıstırma salmag`ı ten`lesedi.

Biraq, keyingi jas toparlarında xalıqtın` jınıslıq quramı barlıq ellerde birdey bolmaydı. Du`n`ya ju`zi boyınsha hayallardın` sanı er adamlardın` sanın`an basım keledi. Bunın` sebebi erkeklerge qarag`anda hayallardın` o`miri 5-8 jasqa uzaq.

Ha`zirgi waqg`ıtta du`n`ya ju`zi boyınsha erkekler hayallardın` sanın`an 20-30 mln. adamǵa artıq.

G`MDA ellerinde erkeklerden hayallardın` sanı shama menen 16,5 mln. adamǵa artıq, aldı menen bunın` sebebi I-jahawn urısı, puha`ralıq urıs, II-ja`ha`n urısında nekelik quramı buzıldı, erkekler ko`p qırıldı, sonın` menen birge hayallardın` o`mirinde erkeklerge qarag`anda uzag`ıraq. Usınday sebepler sırtqı Evropag`a da xarakterli. İrlandiya, İslandiyadan basqa ellerde hayallardın` sanı basım. A`sirese hayallar GFR, Avstriyag`a ko`p. Kerisinshe sırtqı Aziyada erkelerdin` sanı basım. Qubla, Shıǵ`ıs Aziyada erkekler ko`p. Mısalı Hindistanda 24 mln.g`a, Pakistanda-4,5 mln, Qıtayda-31mln. erkekler artıq. Arab-musılman ellerinde de erkekler ko`p.

Bul-shan`araqta, ja`miyette hayallardın` jag`dayının` to`menliginen. Sonday-aq qızlar erte ku`yewge uzatıladı qarshaday jasınan ju`kli boladı, awırıwlarg`a duwshar keledi, ko`p bala tuwıwshılıq, azıǵ`-awqattın` jetispewshiligi, awır miynet jıllardın` sebebinen kelip shıǵ`adı.

Afrika xalıqları ushın erkekler menen hayallardın` sanın`ın` arasında keskin ayırmashılıq onsha bayqalmaydı, ko`bisinde erkekler menen hayallardın` sanı shama menen ten` keledi. Sog`an qaramastan arqa Afrikanın` arab-musılman

ellerinde erkekler ko`birek, al Shıg`ıs Afrikada hayallardın` sanı basımırq. Miynet migratsiyasıda jınıs quramına ta`sir etedi.

Miynet migratsiyası bag`darlang`an QAR, Zambiya ma`mleketlerinde erkekler ko`birek, al basqa elerge talap izlep ketetug`ın Botsvana, Malavi ma`mleketlerinde hayallar ko`birek.

Arqa Amerikada immigrantlardın` esabınan ko`p waqıtlar dawamında erkekler ko`birek boldı, biraq keyinrek a`weli AQShda, 70jıllardan baslap Kanada da hayallardın` a`sirese u`lken jastag`ılardın` sanın`ın` ko`beyiwi bayqaladı.

Latin` Amerikasında Afrikadag`ıday erkek penen hayallardın` sanı shama menen ten` keledi. Ayırım ellerde hayallardın` sanı ko`birek biraq onsha ko`p emes.

70-jıllardın` basına shekem Kanadadag`ıday Avstraliyada da erkeklerdin` sanı basımırq boldı immigrantlardın` esabınan. Keyin erkeklerge qarag`anda hayallardın` sanı «ta`rezini» basın`qıradı.

Jas quramı, onın` miynet resurslarına ta`siri. Xalıqtın` tolısıwının` eki tu`rinin` ha`r qaysısına sa`ykes o`zinin` jas quramı boladı. Tolısıwdın` birinshi tu`rine jatatug`ın tuwılıwshılıq az, o`miri uzaq ellerde ballardın` (0-14 jas) ulesi orta esap penen 20-90, orta jastag`ılardın` (15-64 jas) u`lesi 60% kekse jastag`ılardın` u`lesi (65 ha`m onnan joqarı)20% ti quraydı. Tolısıwdın` ekinshi tu`rine jatatug`ın ellerde sa`ykes ko`rsetkishler 40%, 54% 6% quraydı. Xalıqtın` tiykarg`ı o`ndiriwshi bo`limi miynet resurslardı anıqlaw ushın jas baslı o`lshem bolıp sanaladı.

Xalıqtın` ekonomikalıq aktivliginin` ko`rsetkishi miynet resurslarının` o`ndiriske tartılıw da`rejesi bolıp esaplanadı. Du`n`ya ju`zi boyınsha xalıqtın` 45% i yamasa 2 mlrdtan aslamırq adamlar ekonomikalıq aktiv xalıq bolıp esaplanadı. Sırtqı Evropa ha`m Arqa Amerika ma`mleketlerinde xalıq jumıs benen basqa regionlarg`a qarag`anda joqarı da`rejede ta`miyinlengen. Bul ellerde ekonomikalıq aktiv xalıqtın` ko`rsetkishi (48-50%) ulıwma du`n`ya ju`zilik ko`rsetkishten bir qansha joqarı turadı. Al Aziya, Afrika, Latin` Amerikası ellerinde bul ko`rsetkish du`n`ya ju`zilik ortasha ko`rsetkishten (35-40%) to`men. Bul ellerdin` artta

qalıwshılıg`ı, millionlap balalar menen o`spirimlerin` jumıs islewine qaramastan xalqının` sanın`da balalardıń u`lesinigi ko`pligi, hayallardıń o`ndiriske az tartılǵ`anlıǵ`ınan kelip shıqqan.

Miynet resurslarının` tiykarg`ı bo`limin jumısqa jaramlı jastag`ılar quraydı. Xalıq aralıq statistikada 15-65 jaslar arasındag`ılar jumısqa jaramlılar dep belgilenedi. Ha`zirgi waqıtta jumısqa jaramlılardıń sanı 60% ke shamalastı. Bulardıń ko`bisi ekonomikalıq aktiv bo`limin quraydı. Rawajlang`an ellerde bul toparg`a jallanıp islewshilerden basqa o`zlerinin` ka`rxanalarında isleytug`ın kapitalistler ha`m jumıssızlar jatqızıladı.

Ekonomikalıq aktiv xalıqtıń ko`pshiligi rawajlanıp kiyatırǵ`an ellerde toplang`an, olarda sotsiallıq- ekonomikalıq artta qalıwshılıqtıń saldarınan durıs paydalanılmaydı. Rawajlang`an ellerde o`ndiristin` avtomatlastırıw da`rejesi joqarı bolǵ`anlıqtan ekonomikalıq aktiv xalıqtıń a`dewir bo`legi jumıssızlıqqa aylanadı. Al rawajlanıp kiyatırǵ`an ellerde jumıssızlıqtıń da`rejesi joqarı, xalıqtıń sanıda artıq ba`rin jumıs benen ta`miyin etiw ju`da` qıyın. 80-jılardıń basında du`n`ya ju`zi boyınsha jumıssızlardıń sanı 300 mln. adamnan aslam bolsa, sonıń 16 mln. rawajlang`an ellerge tuwrı keldi.

SSSR tarqalg`annan keyin quramınan shıqqan ma`mleketlerde issizlik ko`beydi. Sebebi ekonomikalıq strukturalar o`zgeriske ushıradı, miynet migratsiyası u`ziliste qaldı, ko`p o`ndirisler toqtap qaldı. Usılar jumıssızlıqtı ko`beytti.

1.4. Du`n`ya ju`zi xalıqlarının` milliy ha`m diniy quramı.

Du`n`ya ju`zi xalıqlarının` milliy quramı.

Planetamızdıń xalqı - ko`p sanlı rasa ha`m xalıqlardıń koleydosko`pı. A`dette adamlardıń baslı to`rt rasag`a bo`liw qabıl alıng`an. Olar: evroped- (Du`n`ya ju`zi xalıqlardıń 42,9%), mongoloid - (Aziya ha`m amerikan shaqabları - 19.1%) negroid (7% -ke shamalas) ha`m astroloid (0,3%). Biraq, rasalarına jatatug`ınlar du`n`ya ju`zi xalıqlarının` 70% quraydı, al qalg`an 30% aralas ha`m aralıq rasa toparlarına jatadı: efioplar, malagasiyalılar, meloneziyalılar, sonday-aq: metistler, mulatlar, sambollar.

Rasalardın` ku`shli da`rejede aralasıwı Amerikada boladı. Ko`ship kelgen evropalılar meyli mongoloydqa jatatug`ın jergilikli indeyslerdi do`regen a`wladlar - metislerdi payda etti. Ko`ship kelgen evropalılar, plantatsiyalarda isletiw ushın Afrikadan alınıp kelilgen negrlerdin` aralsıwınan mulatlardın` payda bolıwına alıp keldi. Negr menen indeyslerdin` aralsıwınan sambo kelip shıqtı.

Xalıqlardın` etikalıq quramı ju`da` ko`p tu`rli. Ulıwma alg`anda du`n`yaju`zinde barlıg`ı bolıp 3-4 mın` xalqlar milletler, qywimler bar. bulardın` ayırımları millet bolıp qa`liplesken, qalg`anları xalıq qa`wimlerin ibarat.

Etnos - grek so`zinen alıng`an. Ol adamalardın` tipi, aymag`ı, xojalıg`ı, ma`deniyatı, da`stu`ri, milliy sanasın` birliği arqalı ---- qa`liplesken ulıwmalılıg`ın an`latadı.

Xalıqlardın` adam sanın`a qarap toparlarg`a ayırg`anda, bul topardın` arasında xalıqın` sanın`a boyınsha u`lken ayırmashılıqlardı ko`riw mu`mkin.

Xa`rqaysısı birneshe ju`zlegen damanan xalqı 1 millionnan asatug`ın xalıqlar milletlerdi ko`remiz.

Xalıqın` etikalıq quramın` xarakterine baylanışlı ma`mleketlerdin` 5 tipi bo`lip shıg`arıwg`a boladı:

1) bir illetli; 2) xalqın` basım ko`pshiligi bir milletten, qalg`anları ko`plep, azlap basqa milletlerden quralg`an;

3) eki milletli; 4) milliy quramı ko`birek quramalasqan biraq etnikalıq jaqtan salıstırmalı birgelki;

5) ko`p milletli, etnikalıq quramı jag`ınan ha`r qıylı ma`mleketler.

Birinshi tipke jatatug`ın ma`mleketlerdin` sanı du`n`ya ju`zinde jetkilikli da`rejede.

Mısalı Evropa ellerinin`d jartısına jaqını derlik bir milletli ma`mleketler. Olar İspaniya, İrlandiya, Norvegiya, Shvetsiya, Daniya, Gfr, Pol`sha, Avstriya, Bolgariya, Sloveniya, İtaliya, Portugaliya, Sırtqı aziyada bunday eller a`dewir az. Yaponiya, Koreya, Bangladesh, Saudiya Arabstan, `ir kishi qansha eller. Afrikada onnanda az - Mısır, Liviya, Somali, Madag`askar. Latın` Amerikasında derlik

barlıq eller bir milletli ma`mleketlerden ibarat. İndeysler, mulatlar, metiler bir milletin` bo`legi bolıp esaplanadı.

Ekinshi tiptegi ellerde jiye izlesedi. Sırtqı Evropada Ullibritaniya, Frantsiya İspaniya, Finlyandiya, Rumıniya sırtqı Aziyada - Qıtay, Mong`loiya, V`etnam, Kambodja, Tayland, M`yanma, Shrilanka, İrak, Siriya, Turkiya; Afrikada - Aljir, Marokko, Mavritaniya, Zimbabve, Botswana, Arqa Amerikada - AQSh, Okeaniyada, Avstraliya, Jan`a Zelandiya

U`shinshi tipelleri siyrek izlesedi. Mısalı: Bel`giya, Kanada.

To`rtin`shi tip elleri Aziyada-İran. Afganistan, Pakistan, Malaziya, Laos. Oraylıq, Shıg`ıs ha`m Qubla Afrika elleri. Olar Latin` Amerikasında da bar.

Besinshi tip shın xarakterli eller - Hindstan, Rossiya. Sonday-aq bul tipke Shveytsariyanı, İndoneziyanı, Filippinlerdi, Batis ha`m Qubla Afrikanın` ko`p ellerinde kirgiziwge boladı.

Ko`p milletli ellerde milletler aralıq qatnaslardın` en` qıyın ma`seleleri tutılıp turadı. Bunday jag`daylar aldı menen rawajlanıp kiyatırğ`an ma`mleketler ushın ta`n. Ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketlerde de 70-jıllardın` ortasınan baslap milliy ma`sele bir qansha keskinlesken tu`s aldı. Bug`an millet ha`m etnoslardın` ekonomikalıq, sotsiallıq ten`sizligi sebep bolıp atır. bunday jag`day (Ullibritaniya, Frantsiya, Kanada, Bel`giya ha`m İspaniya ma`mleketlerinde ushırasıp atır. Qubla Afrika Respublikasında bul ma`sele shiyelenisken.

Son`g`ı jılları Yugaslaviya, Rossya ha`m G`MDA nın` bir qansha elleriinde milletler aralıq qatnaslar shiyelenisti.

Jer ju`zi xalqının` tiykarg`ı bo`legin iri ha`m ju`a` iri xalıqlar quraydı. Al neshe ju`zlegen mayda xalıqlar jer sharı xalqının` bar jog`ı bir neshe protsentin` g`ana quraydı, biraq du`n`ya ma`deniyatın`a barlıq xalıqlar o`z u`lesin qısıp kelgen ha`m qosa beredi.

Xalıqlardı tipine qarap toparlarg`a ayıradı. Tillerdin` jaqınlıg`ı a`dette bir qansha tillerdin` a`yemgi bir tiden kelip shıg`ıwına baylanıslı boladı. Mısalı roman tillerine A`yemgi Rimde ha`m og`an qon`sılas ellerde tarqalg`an latin` tili tiykar bolg`an.

Tiller til sem`yalarına birigedi, til sem`yaları o`z na`wbetin`de til toparlarına bo`linedi.

En` ko`p sotlı tli sem`yası -indoevropa se`yası (2,5 mlrd adamg`a jaqın) Onın` ishine slavyanlar toparı (ruslar, ukrainlar, belaruslar, polyaklar, bolgarlar, serbler, ha`rbatlar t.b.) roman toparı (frantsuzlar, ital`yanlar, ispanlılar, braziliyalılar, meksikanlar t.b.), german toparı (negrler, gollandlar, shvedler, norvegler, anglichanlar, AQSh amerikanları, angloavstriyalılar t.b), iran toparı - (pers`yanlar, tajikler, awg`anlar, kurdlar) indoariyer toparı (xindustanlılar, bengaller, nepallar t.b) sonday-aq kel`t, alban, grek, arman t.b. toparlar.

Qıtay - tibet sem`yası xalqının` sanı boyınsha ekinshi orında. Bug`an qıtay ha`m tibet-birman toparları kiredi. Basqa sem`yalardan semit-ha`mit sem`yası yamasa afraziya sem`yası depte ataladı. Bug`an arab xalqları yag`nıy İrak, Saudiya Arabstan, Aljir, Liviya, Marokko ha`m Qubla Batıs Aziyada, ArqaAFrikada jasawshı tb. xalıqlar jatadı;

Altay til sem`sı - tyurk, mong`ol t.b toparlar kiredi. Nigero-kordofan, qıysan ha`m Nil-saha`ra («Qara Afrika» xalıqlarının` tipi), Ural (fingor, samodiyin), avstroneziya t.b. sem`lar bar.

Du`n`yada en` ko`birek tarag`an tillerge: portugal, qıtay, anglichan, xindi wa`m urdu, (21 el) İspan, arab, rus, belgiya, yapon tilleri jatadı.

BMSH nın` jumıs alıp baratug`ın tilleri qıtay, anlichan, ispan, arab, rus frantsuz tili.

**Din`iy quramı.** Barlıq din`ler taralıwına ha`m a`hmiyetin`e qaray jer ju`zlik ha`m milliy din`ler bolp bo`linedi.

Jer ju`zlik din`ler: Buddizm - en` a`yemgi din`en bolıp, ol biin` eramızdan VI-V -a`sir burın İndiyada payda bolg`an. Din`nin` tiykarın salıwshı Siddha`rtxa. Gautama Shak`yamuni bul du`n`yag`a Buda atı menen belgili.

Hindistanda ko`plegen buddiy orayları, xramlar ha`m monasitrlar bar. Biraq Hindistanda ken` taraladı. onnan sırtta Qıtay, Yaponiya, Koreya, Mong`oliya, Vetnam t.b. bir qansha ellerge tarap du`n`ya ju`zilik din`ge aylang`an.

Qıtayda u`stem din`ge aylanbadı, konfutsianstvo u`stem Din`. buddizm Tibet lamayzm ta`rizinde (VII-XV a`sirde) o`zinin` tolıq kelbetin`e keldi. Rossiyada Buryatiya, Tuva, Kalmıkstannın` xalıqları lamayzmg`a isenedi.

Ulıwma buddizmge 400 mln-ge shaalas adamalar buddizmge isenedi.

Xristian din`ine du`n`ya ju`zinde 2 mlrdqa shamalas aam isenedi.

Bul din` Rim imperiyasının` shıg`ısında ha`zirgi İzrayl` ma`mleketleri aymag`ında bizin` eramızdın` I-a`sirinde mayda boldı.

Xristian din`i tiykarg`ı u`sh bag`darda qa`liplesken: katolik, pravoslav ha`m protestantlar. Usıların` shen`berine eki mın` jıl dawamında ha`r qıylı din`ge iseniwshilik ha`m din`iy birikpeler shirketler payda bolg`an.

Katolikler - xristianstvanın` en` u`lken shaqabı. Bul oraylasqan shirkew sıpatın`da bunın` basında Rim Papası turıptı. Ol Vatikan ma`mleketin`in`de basshısı bolıp esaplanadı. Qubla, Oraylıq, Shıg`ıs, `atıs Evropa ellerinin`, Arqa Amerika, Latın` Amerika ha`m Filippinlerdin` xalıqlarının` ko`bisi katolik shirkewine jatadı (580 mln adam).

Protestantlar - Arqa Evropa, Ullı britaniya, GFR, Niderlandiya, Shvetsiariya, Latviya, Estoniya, AQSh, Avstraliya, Jan`a Zelandiya, QAR ellerinde tarag`an (350 mln adam).

Pravoslavlar - Rossiya, Ukraina, Belorus, Moldava, Gruziya, Bolgariya, Rumıniya, Yugoslaviya, Gretsia, Kipr ma`mleketlerinde xalıqlarının` tiykarg`ı bo`lekleri usı shirkewge jatadı. Olar 100 mln. adamanan aslam.

Musılman din`i iseniwshilerdin` sanı boyınsha xristianstvoda keyin ekinshi orında. İslam din`inin` VII- a`sirdeMuha`mmmed payg`ambar tiykarın salg`an. Bul din`ge du`n`ya ju`zi boyınsha 1,1 mlrd adam isenedi. Bul din` tez tarag`an ha`m xalıqtın` ma`deniyatın`a. sotsiallıq sho`lkemlerinin` formasına ku`shli ta`sir tiygizgen.

Bul din`ge Albaniya, Bosniya ha`m Gertsegovina, Makedoniya, Rossiya, Qazaqstan, O`zbekstan, Qırğızstan, Ta`jikistan, Turkmenstan, Azerbayjan, Qubla-Batis Aziya elleri. Arqa, Batis ha`m Shıg`ıs Afrika elleri, Afganistan. Pakistan, Bangladesh, Malaziya, İndoneziya, Hindistan isenedi.

Milliy din`ler: İnduizm - 520 mln adam. Hindstan, Nepal, Shri-Lanka xalıqları isenedi. Konftsianstvo - 180 mln. adam Qıtayda el jayg`an. Sintoizm - 70 mln. adam. Yaponiyada el jayg`an. İudaizm - 14 mln. adam. İzrail` t.b. ellerde bizin` eramızg`a diyingi 1 mın` jılıqta Palestin`ada evreylerde payda bolg`an. Basqa ko`plegen ha`r qıylı jergilikli din`ler bar. Olar Shıg`ıs, Qubla, Aziyada, Latin` Amerikasında, Avstraliya, Okeanida tarag`an.

Son`g`ı jılları xalıq aralıq qatnasıqlarda siyasatta, ekonomikada, ideologiyada. ma`deniyatta musulman elleri u`lken rol` oynay baslaydı.

2.1. Du`n`ya ju`zi xalıqının` jaylasıwı, bir milletli ha`m ko`p milletli ma`mleketler.

Pu`tkil du`n`ya ju`zi boyınsha xalıqtın` sanı bizin` ku`nlerimizde altı mlrd. adamnan astı. 1995-jılı esap boyınsha du`n`ya ju`zinin` xalqı materikler boyınsha bılayınsha jaylasqan. Mln. adam esabında. Du`n`ya ju`zi boyınsha 5,7mlrd. adam. Sonın` ishinde: Afrikada-720mln. Arqa Amerikada 293mln. Latin` Amerikasında-481 mln. Aziyada (Rossiyanı qospag`anda)-3451mln. Evropada (Rossiyanı qospag`anda)-581 mln. Rossiyada -147 mln. Avstraliyada Okeaniyada-28 mln. adam.

Xalıq juda` alag`at jaylasqan. Barlıq adamlardıń 70% ke shamalası jer betin`degi qurg`aqlıqtın` 7% inde jasap atır.

Qurg`aqlıqtın` 15% inde ulıwma adamlar qonıs baspag`an. A`lbette bul jerler ta`biyiy sharayatları jag`ınan o`zlestiriwge qolaysız aymaqlardan ibarat.

Jeri sharı xalqının` 80% ke shamalası Shıg`ıs yarım sharg`a jaylasqan, al Arqa yarım sharda tek 10% adam jasadı.

Xalıqtın` tiykarg`ı bo`limi ortasha, subtropik, subekvatorlıq klimat beldeuliklerinde jasadı. Sebebi: adamlardıń tirishiligi ha`m xojalıqlıq isi ushın ko`birek qolaylı. Sonday-aq du`n`ya ju`zi xalqının` 50% ten aslamı ten`iz da`rejesinen 200 m ba`lentlikte jaylasqan yag`nıy tegislik aymaqlarda jasadı, 30% shamalası ten`iz jag`alarında 50km aralıqta jasadı. Jer planetasında xalıqtın` ortasha tıg`ızlıg`ı bir km ge 35 adamnan keledi. Jer sharının` yarımında 1 km² ge 1 adamnan keledi.

A`yyemgi zamanlardan berli adamların` qonıslanıwına, awıl xojalıg`ı menen shug`ıllanıw ta`sir etip keldi. Mısalı Qubla ha`m Qubla Shıg`ıs Aziyada suwg`arılıp egiletug`ın, miynetti ko`p talap etetug`ın salıg`ershiliktin` rawajlanıwı xalıqtın` og`ada tıg`ız toplanıwına alıp keldi. Bul jerlerde ha`zir 1 km² jerge 1500-2000 adamnan tuwra keledi.

Sanaattı rawajlang`an regionlarda da xalıq ko`p toplang`an. Ayırım rayonlarda 1 km² 1000-1500 adamnan tuwra keledi.

Sunday-aq adamlar transport ha`m sawda jollarına jaqın jaylasadı. A`sirese ten`izdin` jag`alarında ko`birek toplang`an atawlar ha`m yarım atawlarda jaylasqan ellerdede xalıq a`dewir tıg`ız.

Sonı aytıw kerek, a`lbette xalıqtın` tıg`ızlıg`ı barlıq ellerde birdey emes ha`r turli. Barlıq ellerdin` ishinde xalıqtın` en` tıg`ız jaylasqan eli Bangladesh- 1 km² jerde 800 adamnan tuwra keledi.

Xalıqtın` en` ko`p toplang`an rayonları Shıg`ıs Aziya-1,5 mlrd, Qubla Aziya-1mlrdtan ko`birek, Qubla Shıg`ıs Aziya-0,5mlrdtan aslam, Evropa-0,6 mlrd adamg`a shamas, Arqa-Amerikanın` Atlantika jag`aları.

2.2. Du`n`ya urbanizatsiyası ha`m xalıq migratsiyası.

Du`n`ya ju`zinin` ko`pshilik ellerinde migratsiyanın` ken`nen tarag`an tu`ri adamların` awıllıq jerlerden qalag`a ko`ship qonıslanıwı, usıg`an baylanıslı barlıq xalıqtın` ishinde qalalılardıń u`lesinin` o`siwi. Demek qala xalqı o`zinin` ta`biyiy o`siminin` esabınan emes al basqa jaqtan xalıqtı o`zine tartıwdın` esabınan o`sedi degen so`z.

Bul protsess yag`nıy basqa jaqtan xalıqtı o`zine tartıw migratsiya dep ataladı.

Ulıwma du`n`ya ju`zilik xojalıqtın` du`ziliw da`wirinde xalıqtın` sırtqı migratsiyası en` jayg`an edi. Bul da`wirt Evropalıların` Okean artın`dag`ı koloniyalarına ko`ship qonıslanıw da`wiri edi. Buring`ı tın`ımsız urıslarda bir elden ekinshi elge migratsiyasına alıp keldi. Bul migratsiya endigi sırtqı migratsiyanın` baslısı bolmay qaldı. Ha`zirgi da`wirde ishki migratsiya yag`nıy bir eldin` ishinde ko`ship qonıs awdarıw baslı rol` oynaytug`ın boldı. Sebebi: ayırım

ellerde jan`a jerler o`zlestirilip xalıq sho`lkemlesken tu`rde, ıqtıyarı menen ko`ship barıp jerlesedi. Ellerdin` ko`bisinde jumıssızlıq adamlardın` migratsiyasına sebep bolıp atır. Bilesizler gazetalarda jumısqa shaqırğ`an dag`azalardı ko`resizler.

Urbanizatsiya ba`rinen burın miynettin` ja`miyetlik bo`liniw formalarınin` birewi bolıp sanaladı.

O`ndiristin` ha`m adamlardın` basqada xızmet sferalarınin` qalaları toplanıw protsessi bolıp esaplanadı. Bul ju`da` quramalı qıyın protsess, sonın` menen birge sotsiallıq, ekonomikalıq, geografiyalıq, demografiyalıq protsess bolıp, xalıqtın` turmısınin` barlıq ta`replerin qo`zg`aydı.

Urbanizatsiyanın` baslı ha`m birden bir ko`rsetkishi-qalalılardın` sanın`in` ha`m u`lesinin` ko`beyiwi-ko`p eller ushın a`sirese rawajlanıp kiyatırğ`an eller ushın a`hmiyetli bolıp sanaladı. Bul qubılıs «ken`ine» urbanizatsiyalanıw delinedi. Qalalardın` sanın`in` tez o`siwi a`sirese bizin` o`tip baratırğ`an XX a`sir ushın ta`n boldı. A`sirdin` basında du`n`ya ju`zi xalıqtın` 10% ten ko`biregi qalalılar bolatug`ın bolsa, a`sirimizdin` ortasında 30% ti quradı. 1980 jılı 46% ke jetti. Ha`zir bul ko`rsetkish 50% ten astı. Eger son`g`ı 80 jıldın` ishinde du`n`ya ju`zi xalqının` sanı 2,8 ese o`sken bolsa, qala xalqının` sanı 10 barabar o`sti.

Qalalardın` kriteriyası ha`r elde ha`r tu`rli.

Daniya, Shvetsiya, Finlyandiyada elatlı punktın` xalqı 200 adamnan assa qala bolıp esaplanadı.

Kanada, Avstraliyada-1 mın` adamnan assa qala bolıp esaplanadı.

GFR, Frantsiya, Kubada-2 mın` adamnan assa qala bolıp esaplanadı.

AQSh, Meksikada-2,5 mın` adamnan assa qala bolıp esaplanadı.

Avstriya, Hindistan, İran-5 mın` adamnan assa qala bolıp esaplanadı.

Shveytsariya, Malayziya-10 mın` adamnan assa qala bolıp esaplanadı.

Negeriyada-20 mın` adamnan assa qala bolıp esaplanadı.

Yaponiyada-30 mın` adamnan assa qala bolıp esaplanadı.

Koreya Respublikasında-40 mın` adamnan assa qala bolıp esaplanadı.

Ellerdin` ko`bisi qalalardın` xalqının` sanın` qararlar menen belgilep, sol qarardı ko`rsetilgen sang`a jetse qala dep esaplandı.

Evropa ellerinde barlıq xalqın n` yarımınan ko`bisi qalalarda jasaydı. Sonın` ishinde Niderlandiya, Shvetsiya, Daniyada-80% Ullıbritaniya, GFR-90%, Avstraliyada-90%, Jan`a Zelandiya-80%, Yaponiya, AQSh, Kanada, Urugvay, Argentin`a, Chigp-80% qalalarda jasaydı.

Sonın` menen qatar Aziya ellerinin n` ko`bisinde ulıwma du`n`ya ju`zilik ko`rsetkishten qala xalqı az. Mısalı: Nepal, Yemen-5-6%. Neft` monarxiyaları dep sanalatug`ın Katar, Kuveytte-60-70%, İzrayl`-80%. Burkino Faso joq. Afrikada, Burundi-5%. Aljir, Mısır, Marokko da ulıwma du`n`ya ju`zilik ko`rsetkishne ten` keledi.

Son`g`ı 30-40 jıl ishinde iri qalalardı n` sanı o`sip atır. Xalqın n` sanı 100 mın` adamnan assa iri qala dep sanaladı. Xalqın n` sanı 500mın` adamnan assa iri qala dep sanaladı, bulardan basqa millioner-qalalar bar. Bizin` a`sirimizdin` basında du`n`ya ju`zinde 360 tay iri qalalar bolg`an, ha`zir 2000 nan astı. Usı qalalarda du`n`ya ju`zi xalqın n` 28% toplang`an.

A`sirese millioner qalalardı n` sanı ko`beymekte. Biraq bunday qalalar barlıq jerde emes. 1900 jılı du`n`ya ju`zinde millioner 10 qala bolg`an.

80-jıllardı n` basına kelip, olardı n` sanı 200 ge shamalastı (SNG-20). Millioner qalalardı n` ko`bisi son`g`ı 25 jıldın` ishinde payda boldı. Ha`zirgi waqıtta 400 ge shamalastı. BMSH nın` boljawı boyınsha 2000 jılı en` iri qalalar qatarına jatadı: Mexiko-31mln. adam, San-Paulu-26mln, Shanxay-23 mln. Tokio-24mln. N`yu-York-20 mln. Pekin-20mln. Rio-de-Janeyro-19 mln. Tolebey-17 mln. Kalkutta-17 mln. Jakarta-17mln.

Qalalardı n` aymaqları a`tirapında jaylasqan elatlardı n` aymaqlarına enip ketip maydanı ken`eyip, qısılıp Aglomeratsiya payda etip atır.

Qala aglomeratsiyaların n` payda bolıw protsessi tag`ıda quramalasıp, qıyınlasıp baratır. O`ndiris, transport, ma`deniy, turmıs jag`ınan xızmet ko`rsetiw t.b. baylanısları menen en` iri qalalar aymaqlıq sisitemag`a birigip, tutasıp, quramalasıp ketken qala arealların yag`nıy megapolislerdi payda etip atır.

(AQSh, Yaponiya, GFR) Keleshekte bunnanda iri ken`urbanizatsiyalang`an zonalar du`ziledi. Burin qalalar kartada tochka (noqat-nuqta) sıpatın`da ko`rsetilgen bolsa endi sıpat jag`ınan jan`a tusaladı.

Yag`nıy, teren`ge urbanizatsiyalanadı. Qalalıq turmıs ta`rizi (qa`libi) qala emes elatlarg`a enip atır- sotsiallıq, ekonomikalıq demografiyalıq ma`deniy t.b. jaqlarınan.

Ayırım ellerde iri qalalarda, ortasha qalalarda, kishi qalalarda ko`p bolıp, eldin` aymag`ının` barlıq jerlerinde jaylasqan (GFR, Ullıbritaniya, AQSh, Yaponiya).

Ekinshi ellerde (mıs. Avstraliya) qala xalqının` sanı ko`p bolg`an menen olar iri qalalarda toplanğ`an, al ken`aymaqlarının` ko`p jerinde awıllıq elatlardan bolıp, gey jerlerinde ulıwma elatlar joq yamasa turaqlı adam jasamaydı.

U`shinshi ellerinde paytaxtta jasaytug`ınların` sanı ko`p. Ma`mleket qalalar bar. Singapur t.b.

Qalaların` funktsiyaları, tariyxıy ta`g`dirleri, ornı, roli, a`hmiyeti ha`r eldin` turmısında ha`r tu`rli, formalarında ha`r qıylı.

Qalalar xalıqtın` ekonomikalıq siyasiy ruwxıy turmısının` orayı sıpatın`da qaraladı. Jaqın jıllar ishinde jer sharı xalqının` tiykarg`ı bo`limi qalalarda jasaytug`ın boladı.

Qalaların` ha`m urbanizatsiyanın` mashqalaları barg`an sayın artıp baratır. Mashqalaları ha`r qıylı-qorshag`an ortag`a ta`sir mashqalası jaqın jaylasqan rayonlarg`a ta`siri.

Bul mashqalalar menen arxitektorlar, planirovshikler, qurılısshılar, transportshılar, medikler, gigienistler, turmıs xızmet ko`rsetiw sferasın islewshiler, t.b. geograflar shug`ıllanadı.

Chikagoda «Siers-Tauer» binası 110 qabat 443 metr. N`yu-Yorkte xalıq aralıq biznes orayı 110 qabat 411 metr. Ba`lentligi 3 km 850 qabatlı binalar jobalastırıp atır.

Hawanın` za`ha`rleniwi, suwdın` jetispewshiligi, shawqımın` keskin ku`sheyiwi, musordı jıynaw, ja`miyetlik transportın` jaman islewi t.b. adam

turmısının` sha`rayatları to`menletiledi, den sawlıg`ına zıyan tiygizedi. Qalalar islenip atırg`an xojalıq jerlerin jutıp atır. Rekreatsiya zonaların qamtıp atır, ekologiyalıq mashqalalar tuwdıradı.

2.3. Ha`zirgi zaman demografiyalıq mashqalalar

Demografiyalıq siyasat. Xalıqtın` sanı keskin ko`beysede, keskin kemeysede aqıbeti unamsız qubılıslarg`a alıp keliwi mu`mkin. Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zinin` ko`plegen elleri ma`mleketlik demografiyalıq siyasat ju`rgizip, xalıqtın` tolısıwın basqarıwg`a umtılp atır. Demografiyalıq siyasat-bul adminstrativlik, ekonomikalıq, u`git-na`siyatlıq ha`m basqada ilajlardın` sisteması, olardın` ja`rdemi menen ma`mleketler xalıqtın` ta`biyiy ha`reketin`e (aldı menen tuwılıwshılıqqa) o`zi qa`legen bag`darda ta`sir jasaydı.

Demografiyalıq siyasattın` bag`darı ma`mlekettin` demografiyalıq jag`dayına baylanıslı boladı.

Xalıqtın` tolısıwının` birinshi tu`rindegi ellerde yag`nıy rawajlang`an ma`mleketlerde demografiyalıq siyasat tuwılıwshılıq arqalı xalıqtın` ta`biyiy o`simin arttırıwg`a qaratılğ`an. Ekinshi tu`rdegi ellerde yag`nıy rawajlanıp kiyatırg`an ellerde (bunday 80 el) tuwıwshılıqtı sheklewge bag`darlang`an.

80-jıllardın` aqırına deyin Shıg`ıs Evropa elleri jedelli demografiyalıq siyasat ju`rgiziwde jas ku`yew-kelinsheklerge bir jola ssudalar, ha`r tuwılğ`an balag`a ja`rdemler, posobiylar, birinshi na`wbette kvartira beriw t.b.

Batis Evropa ellerinde de usıg`an uqsas siyasat alıp barıldı. Mısalı: GFR da bala tuwılğ`an waqtın`da bir jola 100 marka UllıBritaniyada 25 funtsterling, Frantsiyada-2600 frank, İspaniyada-3000 pechet beriledi.

GFR da ha`r ayda birinshi balag`a 50 marka, ekinshi balag`a 100, u`shinshi balag`a 200, bunnan keyingi ha`r balag`a 200 markadan posobiya to`lenedi. Frantsiyada ha`r ayda 500 frank eki balag`a, 3000 frank 6 balag`a, 16 jasqa shekem berilip turıladı. Shvetsiyada ha`mledar waqtın`da 32 ha`ptede dem alıs beriledi, aylıg`ının` 95%i to`lenedi. Aziyada a`sirese Shıg`ıs, Qubla Shıg`ıs ha`m Qubla Aziyada sem`yanı jobalastırıw siyasatı alıp barıladı. Mısalı: Yaponiya, Qıtay,

Hindistan ha'm basqa bir qansha ellerde 2 balalı sem'ya bolıwǵa bag'darlang'an. Biraq na'tiyjeleri onsha emes.

Qubla batıs Aziya ha'm Arqa Afrika arab musulman ellerinde milliy ha'm din'iy da'stu'rler sheklewdi qadag'an etedi. Perzentsizlik ayıp sanaladı, ha'tteki jazalaydıda.

Latin` Amerikanın` ko'plegen ellerinde sem'yanı planlastırıw ma'mleket ta'repinen quwatlanadı.

Neke jasın demografiyalıq rejelestiriw boyınsha ko'plegen ellerde 16-18 jasında turmıs qırıwǵa ruqsat etiledi. GFR di 21 jas, Qıtayda erler 22 jastan, qızlar 20 jastan turmıs qırıwı ruqsat etiledi. Hindistanda 21 ha'm 18 jastan ruqsat etiledi. İrlandiya, İspaniya, Portugaliyada ajırasıw qadag'an etiledi.

Demografiyalıq siyaset ha'm sem'yanı planlastırıw ma'seleleri 1994 jılı Qayr qalasında BMSHnın` du'n'ya ju'zilik Konferentsiyasında qaraladı. Abort jasaw ma'seleside qoyılǵan edi, Vatikan qatan` qarsı turdı. Musılman elleri onı quwatladı, al Saudiya Arabstanı, Irak, Suday, Livom boykot jasadı. Juwmag`ında Konferentsiya tek usınıs xarakterinde hu'jjet qabıl etti.

Du'n'ya ju'zi xalqının` sanı XX-a'sirdin` ortalarınan baslap tez pa't benen o'se basladı. 1950 jılǵa qarag`anda Dn'ya ju'zi xalqı 1960 jılı 2,3 ese o'sken. Ha'zirgi waqıtta xalıqtın` absalyut jıllıq o'simi 90 mln adamǵa jetti.

Ha'r 11-12jılǵa jer sharının` xalqı bir mlrd. adamǵa o'sip atır, yag`nıy demografiyalıq jazılıw protsessi ulǵayıp ketti. Bunday jag`day sıyasatshılardı, alımlardı, ja'miyetshilikti tınıshsızlandıratug`ın awhalg`a alıp keldi.

BMSH nın` basshılıǵı astın`da xalıqtın` sanı boyınsha du'n'ya ju'zilik Konferentsiyalar shaqırılı basladı. BMSH Bas Assambleyası 1966 jılı xalıqlar ha'm rawajlanıwı boyınsha qarar qabıl etti, 1967-jılı YuNFPA (BMSH nın` Fondı xalıqlar turalı xızmetlerdi quwatlaw ushın) du`zildi.

1974-jılı BMSH nın` xalıqlar boyınsha u'shinshi du'n'ya ju'zilik Konferentsiyası Buxarestte shaqırıldı. Onda «Xalıqlar boyınsha du'n'ya ju'zilik ha'reket jobası» (VPDN) qabıl alındı. Bunday Konferentsiya 1984j Meksikada, shaqırılıp tuwılıwshılıq ha'm o'limshiliktin` ko'rsetkishlerin azaytıw ma'seleleri

boyınsha usınıslar jasadı, bir qansha eller demografiyalıq siyasatlar ju`zgize basladı. Ba`ri bir xalıqtın` tez pa`t penen o`siwi dawam ete berdi. Alımlardıń boljawı boyınsha 2000 jılı jer sharının` xalqının` sanı 62 - mlrd. adamg`a jetedi delingen bolsa, haqıyqatın`da da usı sa`nege xalıqtın` sanı jetti.

1989 jılı Amsterdamda Xalıq «XIX a`sirde» degen at penen Xalıq aralıq Forum shaqırıldı. Forumda tuwılıwshılıqtı qısqartıw, erte turmıs qurıwdı, jas o`sipirimler arasında xa`mledarlıqtı qısqartıw ha`m t.b. ma`seleler qaraldı.

1992-jılı qorshag`an orta ha`m rawajlanıw boyınsha Rio-de- Janeyroda shaqırılıp BMSH nın` konferentsiyasında da xalıqlar boyınsha du`n`ya ju`zilik siyasat ma`selesi qaraldı.

Demografiyalıq mashqalalardı sheshiw ha`r bir eldin` turaqlı rawajlanıwının` milliy strategiyası bolıwı kerek dep atap o`tildi.

1994-jılı sentyabr`de BMSH Xalıqlar boyınsha Du`n`ya ju`zilik besinshi Konferentsiyası shaqırıldı, oonda «Ha`reket etiw bag`darlaması» nın` aqırğ`ı sheshimi boyınsha teksti qabıl alındı. Bul tekst boyınsha pu`tkil du`n`ya ju`zinde jaqın 20 - jılğ`a qaratılğ`an xalıqlar boyınsha siyasat belgileniwi tiyisli.

BMSH 1994-jıldın` aqırında 2050 jılı du`n`ya ju`zi xalqı 9,8 mlrd adamg`a jetedi degen aldın ala pikirdi bildirdi. Usı jılı BMSH Fondı plnetamızdın` demografiyalıq rawjlanıwı boyınsha jigirma jıllıq jobasın qqabıl etti. Usı joba boyınsha xalıqtın` sanın`ın` o`siwin qısqartıw bag`darlaması 2015jılğ`a shekem ken` taratılıwı kerek. Rim papasının` ha`m Musılman fundamentalistlerinin` qarsılıg`ına qaramastan joba iske asırılıwı lazım dep tabıldı.

Ha`zirdin` o`zinde a`sirese Aziya ha`m Afrikada xalıqtın` sanın`ın` tez o`siwine baylanıslı ekonomikalıq aktiv xalıqtın` sanı ko`beyip, olardı jumıs penen ta`miyn etiw ma`seleleri u`lken mashqalag`a aylanıp atır. Onın` u`stin`e barg`an sayın jan basına tuwrı keletug`ın egislik maydanlar qısqarıp, xalıqtı azıq awqat penen ta`miyin etiw u`lken mashqalag`a aylanıp atır. Ko`plegen regionlarda ashlıqtan ha`m ha`r qıylı keseller tarap adamlardıń o`mirinin` qısqarılıwına alıp kelmekte.

Planetarlıq shekte adamzattın` da`n mashqalası sheshildi dep aytıwg`a bolmaydı. Son`g`ı on jılıqlarda azıq awqat ma`selesi a`sirese rawajlanıp kiyatır`an ellerde qıyınlasıp baratır, xalıqtın` satıp alıw mu`mkinshliginde ta`miyin ete almaydı. jerler jetispey baratır. Jerlerdin` o`nimdarlıg`ı to`menlep atır. Suw ma`selesinde keskinlesip baratır, jerler sor basıp, ha`m qurg`aqlıqqa aylanıp atır.

Juwmaqlap aytqanda joqarıda yaki bolmasa bir region shen`berinde sheshiw atap aytqanda mu`mkin emes. Bul mashqalalar du`n`ya ju`zi boyınsha, birlikte sheshiliwi lazım.

Evpopanın` ko`pshilik ellepinde de xalıqtın` tolısıwının` bipinshi tu`pi basım. Bul ellepde xayal-kızlapdın jemiyetlik ondipiste band bolıwının` aptıuı tuwılıwshılıqtın` tomenlewi menen ko`p balalı xojalıqtan az balalı xojalıqqa otiudin` tiykapgı sebebi bolıp otıp. Bipak xalıqtın` elewli depejede kaptayıuı sonday-ak xızmet kopsetiu tapauının` aptta kalıwıda ogan tasip etedi. Usının` natiyjesinde xayallapdın u`yde ha`m jumısta eki jaklama bant bolıwı ko`p balalı bolıwı mumkinshiligi menen basekeleskendey bolıp kopinedi.

Xalıqtın` tolısıwının` ekinshi tupı ushın tuwılıwshılıq penen ta`biyiy osimnin jokapı ha`m jude jokapı kopsetkishlepi jene o`limshiliktin` bip kansha tomen kopsetkishlepi xapaktepli boladı. Bul ellep g`apezsizlikti jenip algannan keyin xezipgi zaman meditsiansının` sanitapiya ha`m gigenanın` jetiskenliklepinen bipinshi gezekte epidemiyalıq keselliklepge qapsı gupesiw ushın paydalanıwga ken mu`mkinshiliklep aldı. Bul napse o`limshiliktin` a`dewip keskin qıskapıwına alıp keldi. Tuwılıwshılıq bolsa kobinese bupıngı jude jokapı depejede kalıp koydı.

Bul ko`p jag`ınan jaslay nekelesiw ha`m ko`p balalı xojalıqlapdın mın`lagan jılıq u`pip a`detlepinin tupaklılıg`ı menen tu`sindipiledi. Onın` u`stine Aziya, Afpika ha`m Latın` Amepikası ellepinin ko`pshilik tupg`ınlapı pensiya menen tamiyinleniu, sotsiallıq kamsızlandıpuı mumkinshiliginen aypılğan tupaklı jumıska iye emes. Olap ushın tipishilik etiu minimumın saklap kalıwdın tiykapgı kupalı xojalıq bolıp kalıp otıp ha`m bupıngısınsha balalap ata-analapının` kaptaygandag`ı baslı tayanışı bolıp tabıladı. Onın` ustin`e bul ellepde balalapdın

o'limshiligi elede jokapı. Aulı xalkının` basımlılıg`ı bilim alıw depejesinin tomenligi, xayal-kızlapdın ondipiske kem taptılıwıda tasip etip atıp.

Tuwılıwshılıq penen ta`biyiy osimnin en jokapı depejesi Afpika, Kubla-Batis Aziya ha`m Opaylıq Amepikanın` bip qansha aptta qalg`an agpaplıq ellepine ta`n ekenligi xapaktepli. Mısalı: 80-jıllapdın` optasında tuwılıwshılıqtın` ha`m ta`biyiy o`simnin` ko`psetkishlepi boyınsha «du`n`yanın` pekopdshısı» Keniya boldı. Bunday o`siw pa`tlepi menen eldin` xalkı ha`p 17 jıl da eki ese kobeyedi. Sonday-ak xalıqtın` tolısıwının` ekinshi tupı Kıtay Mongoliya, Vetnam, KXDR ha`m Albaniya ushında xapaktepli.

Tolısıwdın` ekinshi tu`pindegi ellepde xalıqtın` tez o`siwinin` bunday tan qalaplıq kubılısı 20-a`sipdin` optasınan baslap a`debiyatta demogpafiyalıq japılıw degen obpazlıq ataq aldı.

Bizin ku`nlepimizde Jep ju`zi xalqının` baplıq o`siwinin` 9\10 usı ellepge tuwpa keledi. Olap ha`zip xalıqtın` sanı ha`m tolısıwına sheshiwshi tu`pde ta`sip etip atıp ha`m ta`sip etiwın dawam ete bepedi. Bipinshi gezekte pu`tkil du`n`ya ju`zindegi demogpafiyalıq aldın ala jag`daylapdı anıqlap bepedi.

BMSH mag`lıwmatına qarag`anda ha`zirgi da`wirde jer sharında 7 mlrd.tan aslam adam jasaydı. Biraq onın` jaylasıwına kelsek bir tegis emes. Olar tek ta`biyiy jag`dayları qolaylı bolg`an jerlerde, xojalıg`ı, ekonomikası jaqsı rawajlangan jerlerde tıg`ız jaylaskan. Mısalı 1970 jılı ha`r bir kv.km jerge 31 adamnan tuwra kelgen bolsa, ha`zir 38 adamnan tuwra keledi. Xalıq tıgızlıg`ının` artıwı xalıqtın` sanın`ın artıwı menen baylanıslı. Jer sharının` xalqının` 1/4 bo`limi ıssı poyasta 3/4 bo`limi ortasha poyasta jasaydı. Al qurg`aklıqtın` o`zlestirilmegen 15 protsent territoriyasında xalıq derlik jasamaydı. Bug`an Antarktida, Aziya menen Amerikanın` polyarlıq oblastı sho`lleri, batpaklıqlar, tropik tog`aylar biyik tawlı rayonlar x.t.b. jerler kiredi. Xalıq du`n`ya bo`lekleri boyınsha bir tegis jaylaspag`an. Mısalı Aziyada ulıwma xalıqtın` 57 payız, Evropada 20 payız, Afrikada 8,5 payız, Amerikada 14 payız, Avstraliya ha`m Okeaniyada 0,5 payız jasaydı. Ha`zirgi ku`nde bir kv.km jerge jer sharı boyınsha adam, usınan Evropada—adam, Aziyada – adam, Avstraliya ha`m Okeaniyada 2-3 adam tuwra keledi. Bunnan ko`rip turg`anımızday Evropa birinshi orında turadı. Buni ma`mleketler arasında qaraytug`ın bolsaq en xalqı tıg`ız elge Mal`tanı (1 km kv jerge 2000 adamnan tuwra keledi.

DU'N'YA JU'ZLIK XOJALIQ GEOGRAFIYASI.

Tayanish so'zler; 1) ilimni talab etishlik 2) xalq araliq qanigelesiw tarawı 3) xalq araliq estetikaliq integratsiya 4) xojalıqtın` agrarlıq du`zilisi 5) Xojalıqtın` industriyalıq du`zilisi 6) xojalıqtın` keyingi industriyalıq du`zilisi 7) eski o`zlestirilgen rayon 8) eski sanaat rayoni 9) jan`adan o`zlestirilgen aymaq 10) joqarı da`rejede rawajlang`an rayon 11) tubalang`an rayon 12) artta qalg`an rayon 13) regionallıq siyasat.

Du'n`ya ju`zlik xojalıq bul quramalı pa`nleraralıq tu`sinik

Birinshiden bul tariyxıy kategoriya, tiykaprınan adamzattın` pu`tkil tariyxı dawamında qa`liplesken.

Ullı geografiyalıq ashiwların` na`tiyjesinde Evropa ha`m Aziyadan keyin jer sharının` basqa bo`limlerinde xalq aralıq sawdag`a tartıldı. Jer bo`lekleri arasındag`ı o`nim almasıwı du'n`ya ju`zlik bazardıń kelip shıg`ıwına alıp keldi.

Du'n`ya ju`zlik bazardıń tuwılıwı kapitalizmnin` baslapqı manufaktura da`wirinen yag`nıy XVI-a`sirden basalanadı. Onın` rawajlanıwı, koloniyalardı talaw, jan`a jerlerdi, tovar o`tkizetug`ın bazarlardı basıp alıw ha`m du'n`ya ju`zlik sawdanın` ken`eyiwi menen baylanıslı boldı.

XVII-XVIII-a`sirlerde tovar o`tkizetug`ın bazar ushın gu`res en jaydı, koloniyalıq monopoliyalar payda boldı solay etip du'n`ya ju`zlik bazardıń tiykanı salındı. Son` ol o`ndiriwshi ku`shlerdin` rawajlanıwında a`hmiyetli rol` oynadı. XVIII-a`sirdin` ekinshi yarımında iri sanaattın` rawajlanıw da`wirinde turaqlı xalq aralıq miynetin` bo`liniwi qurala basladı. Xalq aralıq bazardıń rawajlanıwın transportın` rawajlanıwı mu`mkinshilik berdi. Ten`iz transportı barlıq materiklerdi bir biri menen baylanıstırdı. Evropadag`ı sanaat awdarıspag`ı shiyki zatqa, tawar o`tkizetug`ın jan`a bazarg`a talaptı ku`sheytti.

XIX-a`sirdin` ekinshi yarımında temir jollardıń qurılısı tezlendi, olar kontin`entlerdin` ishki bo`limlerin bir biri menen tutastırdı.

Du'n`ya ju`zlik xojalıqtın` qa`liplesiwinde mashinalasqan sanaat baslı faktor boldı. Mashinalasqan sanaat XVIII a`sirdin` aqırı ha`m XIX a`sirdin` baslarında Evropanın` bir qansha ma`mleketlerinde ha`m AQSh ta sanaat revolyutsiyasınan

keyin kelip shıqtı. XIXa`sirdin` aqırında XX a`sirdin` basında du`n`ya ju`zlik azar tolıq qa`liplesip, du`n`ya ju`zlik xojalıq du`zildi.

Du`n`ya ju`zilik xojalıq-du`n`yadag`ı barlıq ma`mleketlerdin` pu`tkil du`n`ya ju`zilik ekonomikalıq qatnasıqları arqalı bir-biri menen baylanısqa milliy xojalıqlardın` tariyxıy qa`liplesken jıyındısı.

Ekinshiden bul siyasiy ekonomikalıq kategoriya. Sebebi, du`n`ya ju`zilik xojalıq tu`sinigi ja`miyetlik miynettin` bo`liniwi. Xojalıq turmısının` internatsionallanıwı, xalıq aralıq ekonomikalıq integratsi tu`sinigi menen tıg`ız baylanıslı.

U`shinshiden bul geografiyalıqta kategoriya. Sebebi, geografiya du`n`ya ju`zilik xojalıqtı u`sh da`rejede u`yreniwdi o`z ishine aladıU` a`) du`n`ya ju`zilik xojalıqtın` ulıwma geografiyası, g`) onın` tarawlarının` geografiyası, q) iri region ha`m subregionlar geografiyası. Son`g`ı da`rejesi-ayırım eller boyınsha yag`nıy bul eltanıw.

Tilekke qarsı sotsialistlik sistema ornag`annan keyin ko`plegen alımlar, ja`miyetlik ilimler, sonday-aq ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyada birden bir du`n`ya ju`zilik bazardı eki sistemag`a sotsialistlik ha`m kapitalistlik dep bo`lip keldi.

Negizinen aldın`g`ı du`n`ya ju`zilik bazar ha`m du`n`ya ju`zilik xojalıq bir birinen ajıralmaydı. Olar o`z ara ha`reket etedi. Du`n`ya ju`zi elleri arasında du`n`yaju`zilik bazar arqalı sırtqı sawda ha`m basqada ekonomikalıq baylanıslar ju`rgiziledi. Ulıwma alg`anda du`n`ya ju`zilik xojalıq barlıq ellerdin` xojalıqlarının` jıyındısı.

Du`n`ya ju`zilik xojalıqqa ko`z-qaras h0-jıllardın` ekinshi yarımınan baslap o`zgerdi. Bul jan`a siyasiy pikirlew na`tiyjesinde konfrontatsiyalıq siyasattan bara bar bas tartıwg`a baylanıslı boldı. Bul du`n`ya ju`zi xojalıg`ının` rawajlanıwının` jan`a da`wirinin` baslanıwı boldı. Buring`ı sotsialistlik eller du`n`ya ju`zilik xojalıq sistemasına ken`nen ene basladı.

Ekinshi ja`ha`n urısınan keyin buring`ı koloniyalar menen g`a`rezli aymaqlar siyasiy g`a`rezsizligine eristi, o`zlerinin` ekonomikasın rawajlandırıwg`a kiristi ha`m du`n`ya ju`zilik xojalıqqa qosıla basladı.

Ha`zirgi protsesstin` o`zine ta`n ayırmashılıg`ı du`n`ya ju`zilik xojalıq sistemasına kiriwshi eller arasındag`ı joqarı da`rejedegi o`z-ara ekonomikalıq baylanısıp kiriwinen ibarat. Integratsiya protsessinde u`lken rol` transnatsional korporatsiyalarg`a jatadı, birneshe ma`mleketlerdin` aymaqların biriktiriwshi iri bazar zonaların du`ziw ju`rip atır.

Xalıq aralıq integratsiya ayırım topardag`ı ellerdin` teren` ha`m turaqlı baylanıslarının` nızamlı rawajlanıw protsessi bolıp sanaladı. Ol eller o`z-ara kelisilgen ma`mleket aralıq siyasat ju`rgiziwine tiykarlang`an boladı.

Aymaqlıq ekonomikalıq integratsiya XX a`sirdin` ekinshi yarımında du`n`ya ju`zi xojalıg`ının` rawajlanıwının` baslı bag`darı bolıp qaldı. Du`n`ya ju`zilik xojalıq barg`an sayın integratsiyalasqan ekonomikalıq toparlardan quralatug`ın boldı. Usınday toparlardın` ishinde en` baslıları a`9o`w jılı du`zilgen Evropada-Evropalıq ekonomikalıq Awqam (EEA), og`an a`g` el kiredi.

Arqa Amerikada h0-jıllardın` aqırında du`zilgen erkin sawda zonasına (NAFTA) da`slep AQSh penen Kanada, keyinirek Meksika qosıldı. Latın` Amerikası integratsiya assotsiatsiyasına (LAI) a`a` el kiredi. Aziya-Tın`ısh okeanı regionnında Qubla-Shıg`ıs Aziya ellerinin` assotsiatsiyası-ASEAN bolıp, og`an u` el kiredi.

1949-1991 jılları buring`ı SSSR ha`m sotsialistlik ellerdin` ekonomikalıq o`z-ara ja`rdem Ken`esi iri regionallıq integratsiyalıq topardan bolıp, ol siyasiy sebeplerge baylanıslı sotsialistlik sistemanın` tarqalıp ketiwi menen o`z jumısın toqtattı.

Du`n`ya ju`zilik xojalıq sistemasında aymaqlıq toparlardan tısqarı tarawlar boyınsha ekonomikalıq toparlarda bar. Bulardın` en` baslısı nefitti eksport jasawshı ma`mleketlerdin` sho`lkemi)OPEK) bolıp, ol a`q eldi biriktiredi.

Xojalıq aralıq ekonomikalıq qatnasıqlardıń ko`plegen formaları bar. Olardıń ishindeU` sırtqı sawda, kapitaldı shıg`arıw, ilimiy-texnikalıq birge islesiw, kredit-finans qatnasları, xalıq aralıq turizm, birlikte ob`ektler qurıw t.b.

Miynetin` xalıq aralıq geografıyalıq bo`liniwi.

Miynetin` xalıq aralıq geografıyalıq bo`liniwi-bul du`n`ya ju`zilik xojalıqtın` jo`regi, baslı ishki mexanizmi. Miynetin` xalıq aralıq geografıyalıq bo`liniwi ayırım ellerdin` o`nimnin` belgili bir tu`rlerin o`ndiriwge, xızmetlerdin` belgili bir tu`rlerin atqarıwg`a ha`m onnan keyin olardıń almasıwına qa`nigelesiwinde ko`rinedi. Ol waqıttın` o`tiwi menen o`zgerip turadı.

Miynetin` geografıyalıq bo`liniwi adamzat ja`miytin`in` rawajlanıwının` tovarlı o`ndiris penen almasıwdın` o`siwinin` na`tijesinde kelip shıqtı. SebebiU` ayırım aymaqlardıń geografıyalıq jag`dayı ha`r qıylı, ta`biyiy sharayatları menen ta`biyiy baylıqları ha`r tu`rli. Sotsiallıq ekonomikalıq rawajlanıw da`rejesi, xojalıg`ının` du`zilisi, miynet resursları, tariyxıy da`stu`rleri t.b. ba`ri birdey emes. Sonlıqtan, bunday ayırmashılıqlar belgili bir aymaqlarda sanaat ha`m awıl xojalıq o`ndirisinin` ko`plegen tu`rlerinin` qa`nigelesiwine alıp keledi.

Miynetin` geografıyalıq bo`liniwi a`yyemgi zamanlardan aq kelip shıqqan ha`m du`n`ya ju`zilik xojalıqtın` payda bolıwı menen ol pu`tkil du`n`ya ju`zin qamtıp aldı.

Qa`nigelesiw xalıq aralıq qa`nigelik tarawlarının` qa`nigelesiwinde o`zinin` anıq ko`rinisin tabadı.

Mısalı. Yaponiya avtomobiller islep shıg`arıwdı du`n`yada birinshi orında turadı, islep shıg`arılğ`an avtomobillerdin` yarımı basqa ellerge satıladı. Solay etip avtomobil` sanaatı Yaponiyanın` xalıq aralıq qa`nigelesken tarawınan sanaladı.

Kanada da g`a`lleshilik xojalıg`ı ma`mlekettin` xalıq aralıq qa`nigelesken tarawı Persiya qoltıg`ı ellerinin` xalıq aralıq qa`nigelesken tarawı neft` sanaatı bolıp sanaladı. Ayırım eller turizm xızmetin`e qa`nigelesken t.b.

Du`n`ya ju`zilik xojalıq geografıyasına ilimi texnikalıq revolyutsiya u`lken ta`sir jasadı. Ekonomikalıq geografıya tek g`ana ta`biyiy ha`m sotsiallıq ekonomikalıq faktorlardı esapqa alıp qoymastan, sonın` menen birge ilimiy

texnikalıq faktorlardı esapqa aladı. O`ytkeni bul faktorlar xojalıq tarawlarının` jayg`asıwın ha`m rawajlanıwına joqarı da`rejede ta`sir etedi.

O`ndiristi rawajlandırıwda ha`m jayg`astırıwda ilimiy-texnikalıq mashqalalardı sheshiw a`hmiyetli ilgerilewshilikke alıp keledi.

Qazılma baylıqlardı izlew ha`m o`ndiriwde, olardı o`zlestiriwde, tasıwda, jan`a texnikalıq qurallardı paydalanıw, yadro, quyash ha`m ten`iz tasqını energiyaların paydalanıw, ximiya, metallurgiya, mashina qurılıs o`ndirislerin jayg`astırıwda u`lken ta`sir jasaydı.

İTR dın` barısında energiyanın` jan`a da`rekleri, miynet quralı du`ziledi, o`ndiriste materiallardı paydalanıwdın` tu`rleri tez o`sedı, olardı qayta islep shıg`arıwdın` texnologiyası o`sedı, o`ndiriske ju`da` jan`a texnologiyalıq protsessler endiriledi, mashina menen u`skenelerdin` jan`arırıwı tezlenedi, o`nimlerdin` jan`a tu`rlerin islep shıg`arıwg`a, onı ko`beytiwge mu`mkinshilik beredi.

Elektrlestiriw, ximiyalastırıw ha`m avtomatlastırıw tezlenip, o`ndiriwshi ku`shlerdin` texnikalıq bazasın o`zgertedi. Kompleksli mexanizatsiya texnikalıq jaqtan tez rawajlanbaqta. O`ndiristi basqarıw menen baylanıslı informatsiyanı islep shıg`arıwda EVM di ken`nen paydalanıp atır.

İTR o`ndiristin` tarawların jayg`astırıwda baslı faktor bolıp sanaladı. XVIII a`sirde ju`z bergen sanaat awdarıspag`ı na`tiyjesinde bir qansha ellerde puwdın` ku`shin paydalanıwg`a o`tip, sonın` tiykarında iri sanaat o`ndirisinin` kompleksleri du`zildi. metallurgiya, metaldı qayta islep shıg`arıw, paravo`z, vagon qurılısı, kemes sog`ıw, stanok qurılıs tarawları rawajlanıwdın` a`dewir joqarı da`rejesine jetti.

Avtomobil` sanaatın` du`ziliwi qara metaldın`, kauchuk, shin, plastin`ka neft` o`nimleri o`ndirislerinin` o`siwine alıp keldi. Samolet qurılısı sanaatı alyuminiy, magniy, titan o`ndirisinin` o`siwine alıp keldi.

Elektroenergiyasının` turmsıqa ken`nen eniwi u`y-turmısında paydalanatug`ın elektr a`sbaplardı ju`da` ko`p islep shıg`arıw ushın baslı sebep boldı.

Radio, elektrotexnika sanaatın`ın` tabısları ren`li metall, polmer materiallar, yarım o`tkizgishler o`ndirisine jan`a talaplar qoydı. Jan`a ilim bolg`an kibernetikanın` materiallıq negizinen sanalg`an elektronika sanaatı tuwıldı. Atom energiyasın paydalanıw rawajlanıp atır. Jılılıq elektrostantsiyaların`n` na`tiyjeligin arttırdı. Ximiya, a`sirese neftximiya, organikalıq sintez, qarametall, ren`li metall, energetika, avtomobil` aviatsiya, elektrtexnika, radioelektronika t.b. tarawlar tez rawajlandı.

İTR o`ndiristi qa`nigelestiriwde jayg`astırıwǵa ta`siri.

Qayta islep shıǵ`arıwshı sanaattın` ju`da` jan`a tarawdarın jayg`astırıw ushın mamanlıǵı joqarı jumısshı ku`shler kerek, sonlıqtan bunday tarawlar ilim-texnika oraylarında yamasa og`an jaqın jerlerde jayg`astırıladı. Quramalı mashinalardı, a`sbaplardı, priborlardı islep shıǵ`arıw, elektrotexnika, radio-elektronika tarawları ilim menen tıǵız baylanıslı. Sonlıqtan olar ilimnin` bazası bar iri qalalarda jayg`astırıladdı.

Ximiya sanaatın` jayg`astırıw u`lken qıyınshılıqlar menen baylanıslı. O`ytkeni onın` texnologiyalıq protsessleri ju`da` qıyın. Tiykarg`ı shiyki zatı neft` penen gaz. olardı taasıw mashaqatlı. Energiya ko`p talap etiledi. Suw menen miynet resurslarda ju`da` ko`p kerek. Onın` u`stin`e qorshag`an ortanı, a`tiraptı qorg`aw mashqalaları az emes. Sonın` menen birge ximiya sanaatı ilim-izertlew jumıslarınan g`a`rezli. Demek ximiya sanatın`da barlıq faktorlar esapqa alınıwı lazım. Ma`selen, a` t. plastmassa o`ndiriw ushın o`00 t, a` t.lavsan o`ndiriw ushın a`000 t, a` tonna kapron o`ndiriw ushın g`o`00 t taza suw talap etiledi. Metallurgiya, qag`az, neft` tazalaw sanaatlarında ko`p taza suw jumsaladı. Reaktordı suwıtıw ushın AES larg`a ko`p suw sarp etiledi.

Usılardın` barlıǵı tejemli texnologiyanı talap etedi.

Awıl xojalıǵında İTR haqıyqıy awdarıspaq jasadı. Bul taraw texnika menen qurallanıw, ximiya ha`m elektroenergiyasın paydalanıw jag`ınan barg`an sayın bayıtılıp atır. Awıl xojalıǵı menen baylanıslı o`ndirisler sol awıllıq jerlerdin` o`zinde ken`eytilip sanaat tipindegi karxanalar payda boldı. Ha`r qıylı agrar-sanaat kompleksleri du`ziw protsessi rawajlanbaqta. Awıl xojalıǵında qa`nigelesiw

protsessi ken`nen ju`rgizilip atır. Joqarı tovarlı ha`m joqarı mexanizatsiyalang`an o`ndiristi du`ziw tezlestirilip atır. Awıl xojalıg`ın rawajlandırıwda selektsiya, genetika jetiskenliklerin daqıllardın` joqarı zu`ra`a`tlı sortları endirilip atır. Awıl xojalıg`ında mal sharwashılıg`ının` u`lesi ha`m a`hmiyeti barg`an sayın o`spekte. Usıg`an baylanıslı ot-jemlik eginler o`ndirisi tez o`spekte. Ovosh` ha`m baqshılıqtın` a`hmiyeti aspaqta. Biraq bul du`n`ya ju`zinin` barlıq ellerinde birdey emes. Afrikanın`, Aziyanın`, Latın` Amerikasının` ko`plegen ellerinde awıl xojalıg`ı ilgeri zamanlardag`ı en` a`piwayı qurallar menen ju`rgiziledi. Sonlıqtan xalıqların azıq-awqat penen ta`miyinlew u`lken mashqalalarg`a aylang`an.

İlimiy-texnika transportta da u`lken revolyutsiya jasadı. Transport qurallarının` tezligi, ju`k ko`teriw mu`mkinshilikleri tez o`sti.

Qatnas jolları menen transport qurallarının` jetilisiwi transportqa jumsalatug`ın qa`rejetlerdi a`dewir kemitiwge alıp keldi. Qa`nigelesken iri o`ndiristin` o`nimlerin ko`p mın`lag`an km aralıqqa shıg`arıwg`a, xalıqtın` is ha`reketin` ku`sheytiwge o`ndiristin` ten`iz boyına jılısıwına ta`biyiy resurslardı tasıwg`a, jan`a aymaqlardı o`zlestiriwge imkaniyat tuwdırdı. misalı Rossiyadag`ı BAM qurılısın alıwg`a boladı.

Demek transport faktori İTR da`wirinde o`ndiristi jaylastırıwg`a a`sirese amag`ı u`lken elelrde jaylastırıwg`a a`dewir ta`sir etiwın dawam etip atır.

Miynet resursları faktori o`ndiristi jaylastırıwg`a, xojalıqtın` aymaqlıq du`zilisine ha`mme waqıt ta`sir etedi.

Miynet resursları faktorının` İTR da`wirinde eki tu`rli ta`siri boladı. Birinshi jag`dayda sanaatqa, o`ndirislik emes salalarg`a basqa ellerden qosımsha jumıs ku`shi tartılada. Ekinshi jag`dayda o`ndiristi arzan miynet resursları toplag`an rayonlarg`a ko`shiriw paydalıraq boladı.

Ha`zirgi waqta Evropa miynet resursların sırttan o`zine ko`p tartatug`ın orayg`a aylandı. Arzan jumısshı ku`shlerine iye Qubla, Qubla-Shıg`ıs Aziya elleri, Yaponiyanın`, Batis Evropanın`, AQShın` miynetti ko`p talap etetug`ın sanaat tarawların jayg`astırıwshı regionlarg`a aylandı.

O`ndiristin` aymaqlıq ja`mlewiw faktori o`ndiris karxanalarının` ko`leminin` artıwı menen ko`rinip atırg`an o`ndirislik ja`mlewiwinen u`lken ekonomikalıq na`tiyje beredi. İri sanaat oraylarında, tu`yinlerinde, aymaqlarında, transport tu`yinlerinde, qala algomeratsiyalarında o`ndiristin` ja`mlewiwi menen baylanıslı xojalıq ha`m xalıqtın`da aymaqlıq ja`mlewiwi kelip shıg`adı. Paytaxt qalalar, ko`pir basseyneri eski sanaat aymaqları sıpatın`da a`lle qashan qa`liplesken. Du`n`ya ju`zilik sanat o`ndirisinin` q/n`bo`limi solardıń u`lesine tiyisli. Biraq o`ndiristin` xalıqtın` eski sanaat oraylarında ha`dden tis ko`p toplanıwı qolaysız aqibetlerge alıp keledi, qorshag`an ortag`a keri ta`sir etedi.

Sonlıqtan İTR da`wirinde o`ndiristi taratıp jayg`astırıw mu`mkinshilikleri ku`sheydi. Kishkene ha`m ortasha karxanalar, “Kishi zavodlar”, kishi GES ler t.b. qurılıslar ju`rgiziw İTR da`wiri ushın ta`n boldı. Bunday karxanalar qurılıs awıllıq jerlerge tarap atır.

İTR da`wirinde ilimdi ko`p talap etiwshilik faktori o`ndiristi jayg`astırıwdın` a`hmiyetli faktorına aylanbaqta. İlimdi ko`p talap etetug`ın tarawlar iri ilimiy oraylarda, u`lken qalalarda jayg`astırıldı. Na`tiyjede “Qa`nigelesken ilim qalalarda payda bolmaqta.

Rossyaida baslı ilim-izertlew orayları Moskva, Sank-Peterburg, Novosibirsk qalalarında, O`zbekstanda-Tashkentte, Frantsiyada barlıq ilimiy xızmetlerdin` yarımı Parijde, Yaponiyada, Tokio, Daniyada-Ko`pengagende, Bolgariyada, Sofiyada toplanğ`an.

AQSh ta pu`tkil elge taralg`an ha`m ilimiy jumıslar barlıq universitetlerde alıp barıladı. FRU, Ullbritaniyanı misal etiwge boladı.

İlim menen o`ndiris biri menen biri baylanısıp baratır. İlim-o`ndiris kompleksleri kelip shıqtı. Olar ilim izertlew ma`nzilleri, texnopolisler dep ataladı.

İlimiy parkler AQSh ta o`0-jıllarda payda bolıp, olardıń sanı a`o`0 den asadı. Olardıń ishindegı ko`birek atag`ı shıqqanları Stenford universitetin`in` bazasında du`zilgen SAn.Frantsiskonın` etirapında jaylasqan “Silikon alabı”, Masachusetstexnologiyalıq institutın`a bag`darlang`an, Bostonnıń do`geregindegi “Jol Na`g`h” t.b. Evropada GFR da Myunxen universitetin`in` bazasında du`zilgen

“Mzar Velli”, Ullibritaniyada Kembridj , Lazurnıy jag`alardag`ı frantsuz parkleri t.b. Yaponiyada bunday parkler texnopolkler dep ataladı. Basqa ellerde de jan`a industrialıq ellerde Koreya Respublikasında, Taivanda da du`zildi.

Ekologiyalıq faktor ÍTR da`wirinde ayrıqsha tu`r aldı. Rawajlang`an industrialı ha`m urbanizatsiyalasqan ellerde jer menen suwdın` jetispewshiligi, sanaattın` shıg`ındıların ha`m juwındı suwların tazalawg`a jumsalatug`ın qa`rejettin` o`sip barıwı, qorshag`an ortanın` awırłasıwı bul jerde o`ndiris ha`m xojalıqtın` bunnan bılayda shegaralawshı baslı sebepler bolıp qaldı. “Patás o`ndiristi basqa jaylarg`a ko`shiriw yamasa olardı pu`tkilley toqtatıw ilajlarında alıp barılıp atır.

Ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketlerde xojalıqtın` aymaqlıq du`zilisi uzaq waqıtlar dawamında qa`liplesken.

Bul ma`mleketlerdin` aymaqları sanaat orayları menen rayonları, qala aglomeratsiyaları transport tu`sinleri menen tarmaqlang`an qalıq magistrallar, intensiv awıl xojalıg`ı rekreatsiya ha`m turizm rayonları, texnologiyalıq parkler menen tolg`an. Sonıda atap aytıw lazım, bul ma`mleketlerde tiykarg`ı u`sh tu`rli ekonomikalıq rayonlar sisteması qa`liplesken.

1. U`zliksiz rawajlanwshı ha`m onın` joqarı da`rejesine jetisken rayonlar. Bul rayonlar ilimdi ko`p talap etetug`ın tarawlardı, ilim ha`m ilimiy xızmet ko`rsetetug`ın o`ndirislik emes salalardı o`zine tartatug`ın, ol ushın barlıq sharayatlarg`a iye eller. En` iri firmalardın` basqarmaları usınday rayonlarg`a jaylasqan.

2 To`menlep ketken rayonlar. bular a`dette awır sanaat tarawları u`stem eski sanaat rayonları. Bul rayonlarg`a ÍTR jeterli da`rejede ta`sir etpegen, tubalang`an jag`dayda jatırg`an rayonlar.

3 Bular artta qalg`an agrar rayonlar, ulıwma to`men da`rejede industriyalasqan Post industriyalıq rawajlanıw bul rayonlar ushın ha`zir mu`mkin emes.

Batis ellerinde ekonomikalıq jaqtan to`men rawajlang`an aymaqların, olardıń xojalıg`ın jaqsılaw ushın ma`mleket ta`repinen regionallıq siyasat ju`rgizilmekte.

Ju`rgizilip atırg`an regionallıq siyasat o`ndiriwshi ku`shlerdi aqılǵa muwapıq jaylastırıwǵa, adamlardıń turmıs da`rejesin ten`lestiriwge ja`rdem beriwshi nızamlar shıǵarıw, administrativlik ekonomikalıq ha`m ta`biyattı qorg`aw boyınsha kompleks ilajlardan ibarat. Mısalı GFR da shıǵıs Germaniyadag`ı batis bo`limine ten`letiriw ushın a`meliy isler ju`rgililip atır.

Ju`rgizilip atırg`an siyasat joqarı rawajlang`an rayonlar menen artta qalg`an ha`m tubalang`an rayonlar ortasındag`ı aymaqlıq sa`ykessizlikti saplastırıwǵa qaratılǵan.

Artta qalg`an rayonlarda iri sanaat orayları du`zilip atır. Al tubalang`an eski sanaat rayonlarda ilim talap etiwshi zamanago`y o`ndirislerdi, iri filiallardıń filialların du`ziwge ha`reket etip atır. Sonın` menen birge iri qalalardıń, qala aglomeratsiyalarınń, paytaxt qalalardıń o`siwin sheklew na`zerde tutılǵan. Shettki rayonlardı o`zlestiriw ma`selelerine itibar qaratılǵan. Regionallıq mashqalalardı sheshiw ushın tek g`ana ma`mlekettin` kapitalı emes, sonın` menen birge jeke kapitalda tartılıp atır. Mısalı Italiyada Qublasın Arqa rayonları menen ten`lestiriw, Frantsiyada Oraylıq massiv, Akvitanıya, Arqa Batis, Korsika, İspaniyada-Galisiya, Qubla ha`m Oraylıq bo`limlerinin` geypara rayonları, Ullibritaniyada-Arqa Shotlandiya AQSh ta-Alyaska, O`zark u`stirti, Kanada da arqa bo`limi, Avstraliyanın` ishki bo`limleri Grenlandiya, Skandin`aviyanın` arqa ta`repleri t.b. regionallıq siyasatqa tartılǵan rayonlardan esaplanadı.

İri qalalardı jen`illetiw ushın ma`selen London, Parij qalalarınń a`tripaman joldas qalalar du`zilmekte.

Rawajlanıp kiyatırg`an ellerde de regionallıq siyasat ju`rgizilmekte. Aziya, Afrika ha`m Latın` Amerikası ellerinin` xojalıg`ı koloniya, yarımkoloniya bolıp turg`an waqıtın`da qa`liplesken.

Bul ellerdin` aymaqlarında transport jolları siyrek bolg`an, bo`leklerinin` arasında baylanis bolmag`an sonliqtan ayırım "Oshaqların" paydalang`an. Sol sebepten o`ndiris penen xalıqtın` aymaqlıq oraylasıwı boyınsha ko`pshilik eller ekonomikalıq rawajlang`an ellerden a`dewir joqarı turadı. Paytaxtlar geyde ju`da` rawajlanıp, basqa qalalardın` rawajlanıwın sheklep qoyg`an. Ten`iz boyındag`ı ellerdin` paytaxtları baslı ten`iz da`rwazasına aylang`an.

Ma`selen Argentin`anın` xalqının` q/a` bo`limi sanaat o`ndirisinin` jartısınan ko`bisi Buenos-Ayreste toplang`an. Bul baslı ten`iz portı.

G`a`rezsizlikke eriskennen keyin rawajlanıp kiyatırg`an eller burıng`ı aymaqlıq xojalıq du`zilisın o`zgertiw maqsetin`de ma`mleketlik regionallıq siyasat alıp barmaqta. Tiykarg`ı maqseti eldin` ayırım bo`leklerinin` shashawlıg`ın saplastırıw, oray ha`m shetki bo`lekleri ortasındag`ı sa`ykessizlikti kemeyttiriw, urbanizatsiya protsessin basqarıw, shettegi resurslı rayonlardı o`zlestiriwden ibarat. Ten`iz jag`alarınan paytaxtan ishki rayonlarg`a ko`shirip atırg`an ellerde bar.

Biraq, sonsha ha`reketlerge qaramastan rawajlanıp kiyatırg`an ellerdin` ko`pshiliginde aymaqlıq keskin sa`ykessizlik ha`zirshe saqlanıp qalmaqta.

DU`N`YA JU`ZI SANAAT TARAWLARI GEOGRAFIYASI

1. Sanaattın` xalıq xojalıg`ındag`ı a`hmiyeti, onın` rawajlanıwı ha`m jaylasıwına ta`sir etiwshi faktorlar

Sanaat – materiallıq o`ndiristin` bas tarmag`ı esaplanadı. Jer sharı ekonomikalıq aktiv xalqıtın` 20%-i sanaatta, 60%-i awıl-xojalıg`ında ba`nt. Sanaattın` rawajlanıwı xalıq xojalıg`ının` basqa tarmaqlarının` rawajlanıwın belgilep beredi. Ma`selen, awıl-xojalıg`ının` rawajlanıwı awıl-xojalıq mashinaları, mineral to`ginler, ximiyalıq zatlar, otın, qurılıs materialları menen ta`miyinleniwine baylanıslı. Sebebi, sanaat tarawları:

a) xalıq xojalıg`ının` barlıq tarmaqları ushın o`ndiris quralları, sonın` ishinde miynet quralların islep shıg`aradı.

b) sanaat tutınıw o`nimlerin islep shıg`aradı. Sonın` ushın ha`r bir ma`mlekettin` ekonomikalıq rawajlanıwı sanaattın` rawajlanıw da`rejesine qaray anıqlanadı.

Ha`zirgi waqıtta ju`z berip atırg`an ilimiy-texnikalıq revolyutsiyası (İTR) birinshi na`wbette sanaat o`ndirisine baylanıslı bolmaqta. İTR sanaattın` quramı ha`m geografiyasının` tez o`zgeriwine alıp kelmekte.

Sanaat - o`ndirislik qurallardı ha`m tutınıw buyımları islep shıg`arıwshı tarmaqlarg`a bo`linedi. Sonın` menen birge sanaat to`mendegi eki u`lken tarmaqqa bo`linedi:

1) o`ndiriwshi sanaat (ta`biyattag`ı baylıqlardı qazıp aladı, o`ndiredi; ma`selen: ko`mir, neft`, metall rudası, tog`ay, balıq awlaw ha`m t.b)

2) qayta islewshi sanaat, o`ndirilgen materiallıq resurslardı qayta isleydi.

Ha`zirgi waqıtta rawajlang`an ma`mleketlerde o`ndiriwshi sanaattın` u`lesi 10%, al qayta islewshi sanaattın` u`lesi bolsa 90%-i quraydı.

Sanaattın` tu`rli ma`mleketlerde tu`rlishe rawajlanıwı ha`m jaylasıwına tiykarınan to`mendegi faktorlar sheshiwshi ta`sir ko`rsetedi:

1) ta`biyiy sharayat ha`m ta`biyiy resurslar.

2) Sotsial-ekonomikalıq faktorlar.

Ta'biyiy sharayat ha'm ta'biyiy resurslardan paydalanıw barlıq waqıtta o'ndiriwshi ku'shlerdin rawajlanıw da'rejesine, ilim ha'm texnikanın rawajlanıwına baylanıslı bolıp keledi. Du'n'ya ilimi ha'm texnikasının toqtawsız rawajlanıwı insannın ta'biyattan paydalanıw imkaniyatların asırmaqta, islep shıg'arıw ku'shlerin jetilistiriwge, onın ta'biyiy faktorlarga qaramlılıg'ın kemeytpekte. Quyash, samal, qalqıw energiyalarınan paydalalanıwdın ken`jolg'a qoyılıwı sanaattın da'stu'riy energiya dereklerine qaramlılıg'ın kemeytpekte. Bul bag`darda ITR-din to'mendegi jetiskenlikleri ayrıqsha u'lsen a'hmiyetke iye.

Sanaatı jaylastırıwda o'ndiriske tikkeley ta'sir etiwshi ta'biyiy shiyki zat faktorlarının sharayatlari ayrıqsha a'hmiyetke iye. Olar to'mendegilerden ibarat:

- a) Shiyki zat dereklerinin jaqınlıg'ı;
- b) zapası;
- v) sapası;
- g) o`zine tu`ser bahası.

Ta'biyiy faktorlardin sanaat geografiyasına ta'siri ITR-dın jetiskenlikleri tiykarında kemeyip barmaqta, biraq olardin ta'siri hesh qashan jog'almaydı. Ta'biyiy faktorlardin ta'siri o'ndiris ku'shlerinin rawajlanıw da'rejesine de baylanıslı.

2. Du'n'ya sanaatı quramında ju`z berip atırg'an tiykarı o`zgerisler

İlimiy-texnikalıq progresstin (İTP) rawajlanıwı natiyjesinde barlıq ma'mleketlerdin sanaatı quramında a'hmiyetli o`zgerisler ju`z bermekte.

1) ha`zirgi waqıtta o'ndiriwshi sanaat penen qayta islewshi sanaat ortasındag'ı qatnas o`zgermekte. Ko`p miynet ha'm u'lsen qarejet talap etiwshi o'ndiriwshi sanaattın en` a'hmiyetli tarmag'ı taw-ka`n sanaatının u`lesi kem-kemnen qısqarıp, qayta islewshi sanaattın roli artpaqta.

2) qayta islewshi sanaattın o`zinde de u'lsen o`zgerisler ju`z bermekte.

a) avtomobilsazlıq, samolyotsazlıq, elektrotexnika, neft`ti qayta islew, ximiya ha'm ren`li metallurgiyanın ayırım tarmaqları tez pa`t penen o`spekte.

b) «en» jan`a tarmaqlar dep atalıwshı radioelektronika, organikalıq sintez sanaatı, atom energetikası, raketa texnikası joqarıdag`ı tarmaqlardan da tez rawajlanbaqta.

v) «eski tarmaqlar» dep atalıwshı ko`mir, toqımashılıq, qara metallurgiya, keme sog`ıw, lokomotiv sog`ıw tarmaqları zamang`a sa`ykeslestirip, texnikalıq jaqtan qaytadan ta`miyinlenbekte.

g) Otın-energetika balansında da o`zgerisler bolmaqta, jan`a materiallar, ta`biyiy shiyki zat ornın basıwshı jasalma materiallar a`meliyatqa tez pa`t penen engizilmekte.

Sanaatta ju`z berip atırg`an quramlıq o`zgerisler menen bir qatarda aymaqlıq o`zgerisler de ju`z bermekte. Jan`a texnologiyanı engiziw, qubır, elektr uzatqısh liniyaları ha`m transportın` basqa tu`rlerin rawajlandırıw ko`plegen tarmaqlardı jaylastırıwǵa ta`sir ko`rsetpekte. Aymaqlıq o`zgerislerdin` tiykarg`ı bag`darlarınan biri shiyki zat ma`selesin sheshiw bolıp esaplanadı. Bunın` tiykarg`ı sebepleri mineral shiyki zattın` du`n`ya boyınsha bir tegis bo`listirilmegenligi menen baylanıslı.

3. Du`n`ya ju`zinin` tiykarg`ı sanaat tarmaqlarının` geografıyası

3.1. Otın-energetika sanaatı. Otın–energetika sanaatı du`n`ya ju`zi xojalıǵın rawajlandırıwdın` tiykarı bolıp esaplanadı. Ha`zirgi waqıtta energiya alıwdın` tiykarg`ı derekleri ko`mir, neft`, gaz ha`m gidroenergiya bolıp, olardıń u`lesi 95,7%-ti quraydı. Qalg`an energiya resursları o`z a`hmiyetin joyp baratırg`an otın, torf, janıwshı slanetslar, sonday-aq o`zlestiriw protsessi endi baslanıp atırg`an – geotermikalıq, tolqın energiyası, quyash ha`m samal energiyaları quraydı.

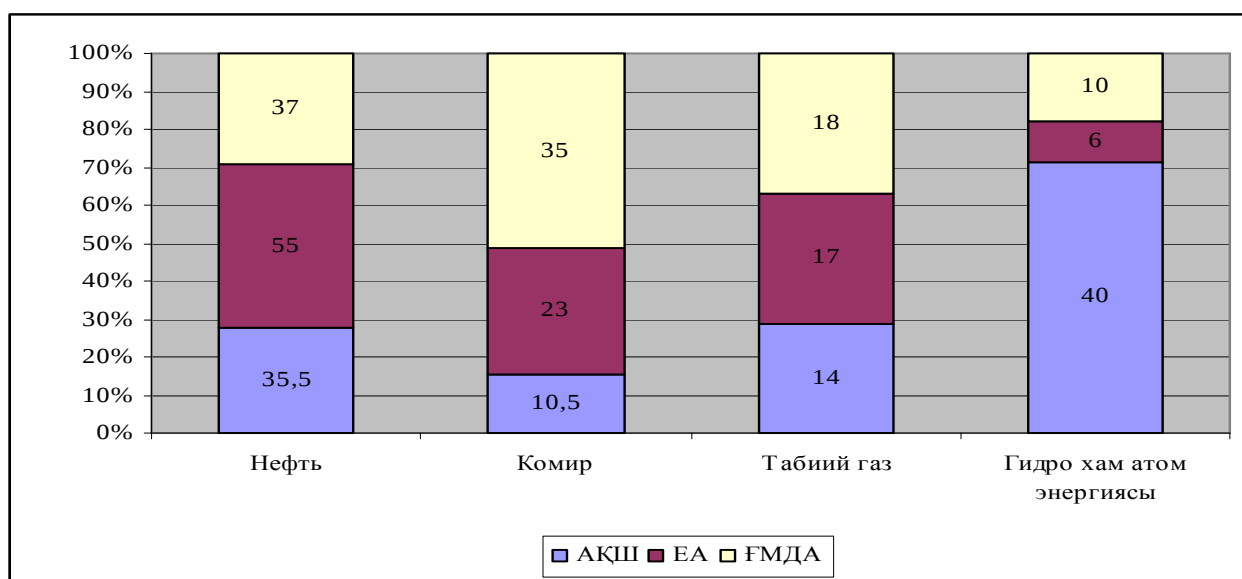
Du`n`ya ju`zi xojalıǵının` rawajlanıwının` tu`rli basqıshlarında energiya dereklerinen paydalanıwdın` a`hmiyeti tu`rlishe bolıp kelgen. XIX-shı a`sirdin` son`ında puw dvigatellerinin` payda bolıwı ha`m qara metallurgiyanın` tez pa`t penen rawajlanıwı ko`mirge bolǵan talaptı arttırdı. Sonın` ushın da bul dawırde energiya tiziminde ko`mirdin` u`lesi 80%, al neft` ha`m gazdin` u`lesi 6 %-ti quradı.

I-shi ha'm II-shi du'n'ya ju'zilik urisınan keyin avtomobil, aviatsiya transportın' rawajlanıwı na'tiyjesinde neft' ha'm gazdin' u'lesi o'sti, al otın esabında ko'mirdin' a'hmiyeti kemeydi. XX a'sirde elektroenergetika sanaatın' rawajlanıwı ha'm elektroenergiyanı uzaq aralıqlarg'a uzatıwg'a baylanıslı gidroenergetikalıq resurslardan paydalanıw bir qansha o'sti. Solay etip, tu'rli otın ha'm energiya derekлерinen paydalanıwda du'n'ya ju'zi otın energetika balansı strukturasında u'lken o'zgerisler ju'z berdi (5-diagramma).

Degen menen ayırım ma'mleketlerdin' otın-energetika balansı ishki o'zgesheliklerge iye. Ma'selen: Italiyanın' energetika tiziminde tiykarg'ı orındı gidroenergiya o'ndiriw tutadı. Sebebi otın resursları ju'da' az esaplanadı. Al Rumınıyada tiykarg'ı otın esabında ta'biyy gaz ha'm neft' paydalanıladı, sebebi bul mamleket otın resurslarına bay esaplanadı.

3.2. Du'n'ya ju'zinin' neft' sanaatı. Ha'zirgi uaqıtta du'n'ya ju'zi boyınsha izertlenilgen neft' zapası 140 mlrd. tonnanı quraydı. Neft o'nimleri du'n'yanın' 50-den aslam ma'mleketinde qazıp alınıp, 80-nen aslam mamleketinde qayta islenedi. Nefttin' izertlengen zapasların' ko'pshilik bo'limi du'n'yanın' 8 iri neft' monopoliyalarına tuwra keledi.

Du'n'yanın' ayırım ma'mleketleri ha'm sho'lkemlerindeki energetika balansı



Du'n'ya ju'zinde neft' zapasların' 80%-ten artıg'ı rawajlanıp atırg'an ma'mleketler u'lesine tuwra keledi. Persiya qoltıg'ı a'tirapındag'ı ma'mleketlerge 100 mlrd tonna neft' zapası tuwra keledi.

G`MDA ma`mleketlerinin`neft` zapası 11-12 mlrd.t qurap to`mendegishe bo`listirilgen: Rossiya 85%, Qazaqstan 9%, Azerbayjan 2,3%, Tu`rkmenstan -2%, O`zbekstan – 1% quraydı.

Jaqn ha`m Orta Shıg`ıs ma`mleketlerine du`n`yanın` 60% neft` zapası tuwra keledi, sonın` ishinde: Saudiya Arabstanı - 45,8 mlrd.t., Kuveyt – 13,7 mlrd.t., İran – 13,2 mlrd.t., İrak – 12,9 mlrd.t., BAA –12,5 mlrd.t.

Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zinde neft` qazıp alıw da`rejesi jılına ortasha 3,9 mlrd.t. quraydı. Du`n`ya elleri boyınsha birinshi onlıqqa kiriwshi neft` qazıp alıwshı mamleketlerge Saudiya Arabstanı, Rossiya, AQSh, İran, Meksika, Qıtay, Venetsiya, Norvegiya, BAA ha`m Nigeriya kiredi.

Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zinde qazıp alıng`an neft`tin` 43%-i OPEK sho`lkemine ag`za ma`mleketlerge tuwra keledi. Son`g`ı jılları AQSh-ta neft` o`ndirisi biraz kemeydi. Degen menen, AQSh ha`r jılı Kanada, Jaqn ha`m Orta Shıg`ıs ma`mleketlerinen 100 mln.t. neft` o`nimlerin satıp aladı. Arqa Amerikada neft` qazıp alıw boyınsha AQSh, Meksika jetekshi orında turadı. Ma`selen, AQSh ortasha jılına – 370 mln t, Meksikada - 155 mln t, Kanadada - 80 mln t neft` qazıp alınadı. Biraq sonı da atap o`tiw kerek, Meksika ha`m Kanadanın` neft` ka`nlerin tiykarınan AQSh monopoliyaları qadag`alaydı.

Karib ten`izi rayonında neft` o`ndiriwde jetekshi orındı Venesuela tutup, jılına 115 mln t. neft` o`nimlerin o`ndiredi.

Jaqn ha`m Orta Shıg`ıs Aziya ma`mleketlerinde jılına 1,1 mlrd t neft` qazıp alınadı. Qazıp alıng`an neft`tin` 80%-i eksportqa shıg`arıladı. Eksportının` 60%-i AQSh ha`m Batus Evropa ma`mleketlerine, 25%-i Yaponiyag`a tuwra keledi. Arqa Amerika - neft` qazıp alınatug`ın en` jas rayon esaplanıp, tez pa`t penen rawajlanbaqta.

Afrika materigi boyınsha 420 mln t ko`leminde neft` qazıp alınıp, tiykarı neft` o`ndiriwshi rayonlarına: Liviya – 65 mln t, Nigeriya - 90 mln t, Egipet - 45 mln t ha`m t.b. Joqarıda ko`rsetilgen neft` o`ndiriwshi rayonlar ishinde Liviyanın` neft` rayonları geografiyalıq jaqtan qolaylı bolıp, ten`izden 100-160 km aralıqta jaylasqan. Sonlıqtan bul ma`mlekette neft` o`ndirisi tez o`sip barmaqta.

Du`n`ya ju`zindegi 700-den artıq neft`ti qayta islew zavodlarının` u`lken bo`limi joqarı da`rejede texnikalıq u`skenelengen bolıp, rawajlang`an ha`m rawajlanıp atırğ`an ma`mleketlerge tuwra keledi. Neftti qayta islewshi zavodlardın` ulıwma quwatlılıg`ı 4,0 mlrd.t.shamalas bolıp, sonnan AQSh - 840, Batis Evropa - 860, Yaponiya - 350, Latin Amerikası - 400, Jaqın ha`m Orta Shıg`ıs - 950, Afrika - 200 mln. t quwatlılıqqa iye.

Du`n`ya ju`zinde neft`ti qayta islewde u`lken aymaqlıq o`zgerisler ju`z bermekte. A`sirese, keyingi jıllarda rawajlanıp atırğ`an ma`mleketlerde u`lken ilgerilewler sezildi. Bul ma`mleketlerde neft`ti qayta islew zavodlarının` quwatlılıg`ı son`g`ı 20-jıl ishinde 25%-ten 40%-ke shekem ko`beydi.

En` iri neft`ti qayta islew zavodlarının` quwatlılıg`ı jılına 30 mln.t.nı quraydı. Ha`zirgi waqıtta Saudiya Arabstanında, AQSh ta, Kuveytte 20-30 mln.t. neft`ti qayta islew quwatlılıg`ına iye u`lken zavodlar iske tu`sken.

Du`n`ya bazarına ha`r jılı ortasha 1,3 mlrd t. neft` ha`m neft` o`nimleri kirip keledi. Du`n`ya bazarı eksportının` 2/3 bo`limin Jaqın ha`m Orta Shıg`ıs ma`mleketleri ta`miyinleydi. Bunnan tısqarı eksport jasawda son`g`ı jıllar ishinde Rossiya, Venesuela, Meksika, Liviya, Nigeriya ha`m t.b. ma`mleketlerdin` de u`lesi artpaqta.

**3.3. Du`n`yanın` gaz sanaatı.** Gaz otın ha`m ximiya sanaatı ushın tiykarg`ı shiyki zat bolıp esaplanadı. Jer ju`zindegi izertlenilgen gaz zapası 175 trln m³ dep bahalang`an. Ko`plegen jag`daylarda gaz tiykarınan neft` jaylasqan rayonlarda qazıp alınadı.

Gaz sanaatının` a`hmiyeti otın balansında tutqan ornı menen belgilenedi. Batis yarım sharda gazdin` iri zapasları AQSh, Kanada, Meksika, Venesuela, Argentina, Avstraliyada, al shıg`ıs yarım sharda Jaqın ha`m Orta Shıg`ıs rayonında, Niderlandiya, Ullı Britaniya, Norvegiya, Rumıniya, Germaniyada toplang`an.

G`MDA ma`mleketlerinde du`n`ya ju`zlik gaz zapaslarının` 1/3 bo`liminen aslami tuwra keledi. Ha`zirgi waqıtta Rossiyada ortasha jılına 640 mlrd m³, AQSh-

ta – 510 mlrd m³, Kanadada – 110 mlrd m³, Niderlandiyada - 75 mlrd m³, Turkmenstanda - 88 mlrd m³, O`zbekstanda – 54 mlrd m³ gaz qazıp alınbaqta.

Du`n`ya ju`zinde gaz qazıp alıw boyınsha birinshi onlıqqa kiriwshi ma`mleketler to`mendegiler: Rossiya, AQSh, Kanada, Tu`rkmenstan, Niderlandiya, Ullibritaniya, O`zbekstan, Indoneziya, Aljir, Saudiya Arabstanı.

**3.4. Ko`mir sanaatı.** Ha`zirgi uaqıtta jer ju`zirde anıqlang`an ko`mirdin` zapası 5 trln. tonnani quraydı. Jer betinde ko`mir zapasları neft` zapaslarına qarag`anda bir neshe ese ko`p. Biraq bul zapaslar jer betinde bir tegis jaylaspag`an. Jer betinde anıqlang`an ko`mir zapaslarının` 40%-i G`MDA ma`mleketlerine tuwra keledi.

Du`n`ya elleri boyınsha ko`mir qazıp alıw boyınsha Qıtay 1 mlrd t, AQSh 845 mln t, Rossiya 480 mln t, Germaniya 435 mln t, Hindistan 201 mln.t, Avstraliya 178 mln.t, QAR 174 mln.t, Ukraina 165 mln t, Qazaqstan 165 mln t, Chexiya 106 mln t ayırıqsha ajıralıp turadı. Du`n`ya ju`zi boyınsha son`g`ı jıllarda ko`mir qazıp alıw da`rejesi kemeymekte. Degen menen ko`mir sanaatı du`n`ya juzlik energetika balansında a`hmiyetli orın tutadı.

3.5. Elektroenergetika sanaatı. Elektroenergiya en` zamanago`y ha`m universal energiya deregi bolıp, onın` du`n`ya ju`zi xojalıg`ındag`ı u`lesi jıldan jılg`a artıp barmaqta. Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zinde elektroenergiya o`ndirmeytu`g`ın ma`mleketler derlik joq.

Biraq elektrlestiriw da`rejesi boyınsha du`n`ya ma`mleketleri bir-birinen keskin parq qıladı. Elektroenergiya o`ndiriw du`n`ya bo`lekleri arasında to`mendegi izbe-izlikte jaylasqan.Arqa Amerika, Evropa, Aziya, Latin Amerikası, Afrika, Avstraliya.

Elektroenergiya o`ndiriw boyınsha birinshi onlıqqa AQSh, Rossiya, Yaponiya, Qıtay, Germaniya, Kanada, Frantsiya, Ullı Britaniya, Ukraina, Xindistan ma`mleketleri kiredi.

Birinshi onlıqqa kiriwshi ma`mleketlerde energıyanın` u`lken bo`limi JES ha`m AES-larda o`ndirilip, tiykarg`ı otın tu`ri ko`mir, mazut, ta`biyiy gaz,

bayıtılğan uran esaplanadı. O`ndirilgen energiya dereklerinin` u`lken bo`limi joqarı voltlı liniyalar arqalı basqa regionlarg`a jetkiziledi.

Ekinshi toparg`a kiriwshi ma`mleketlerde barlıq o`ndirilgen elektroenergiya tiykarınan JES-lerde islep shıg`arıladı. Bul toparg`a to`mendegi mamleketler Niderlandiya, Polsha, Rumıniya, Qıtay, Meksika, Avstraliya kiredi. Bul ma`mleketler otın resurslarg`a (ko`mir, neft` yamasa gaz) bay esaplanadı.

U`shinshi topar ma`mleketlerine otın ulıwma kem bolg`an ma`mleketler kiredi. Bul ma`mleketlerde GES-lerdin` u`lesi ju`da` joqarı bolıp, olarg`a: Norvegiya, İtaliya, Kanada, Shvetsiya, Shri-Lanka, Paragvay, Efiopiya, Avstraliya, Kolumbiyada ma`mleketleri kirip, 80-100% energiya deregi gidroelektr stantsiyalardan alınadı.

To`rtinshi toparg`a kiriwshi ma`mleketlerde elektroenergiyanın` tiykarg`ı bo`limi atom elektrostantsiyalarında o`ndiriledi. Bul toparg`a Frantsiya Bel`giya, Koreya ha`m t.b ma`mleketler kiredi.

3.6. Qara metallurgiya sanaatı. Qara metallurgiya sanaatı awır sanaattın` en` a`hmiyetli tarawı bolıp, xalıq xojalıg`ına a`hmiyetli qurılma materiallar polat ha`m shoyın jetkerip berip, mashina sog`ıw sanaatı ushın materiallıq baza jaratadı. Qara metallurgiya sanaatı qurılıs ha`m xalıq xojalıg`ı tarmaqların texnika menen qurallandıırıwda u`lken a`hmiyetke iye. Biraq son`g`ı jılları İTP rawajlanıwı na`tiyjesinde polat ornına plastmassalar, temir-beton konstruktsiyaları paydalanılmaqta. Temir rudasının` jer betindegi izertlenilgen zapası 400 mlrd t. bolıp, onın` yarımı G`MDA (Rossiya, Qazaqstan, Ukraina) ma`mleketlerine tuwra keledi. Tiykarg`ı temir rudasına bay ha`m o`ndiretug`ın eller qatarına Aziya ma`mleketlerinen Hindistan ha`m Qıtay, Latın Amerikasında Braziliya, Venesuela, Afrikada QAR, Egipet, Liviya, Liveriya, Mavritaniya, Arqa Amerikada AQSh, Kanada, Avstraliya, Evropada Frantsiya ha`m Shvetsiya turadı.

Du`n`ya ju`zi boyınsha tiykarg`ı polat ha`m shoyın o`ndiriwshi ellerge Rossiya, AQSh ha`m Yaponiya kiredi. Olardın` u`lesine du`n`ya ju`zi polat ha`m shoyın o`ndirisinin` 50%-i tuwra keledi. Son`g`ı orınlarda Germaniya, Ullbritaniya ma`mleketleri turadı.

Rawajlanıp atırğ`an ma`mleketler ishinde Hindistan ha`m Qıtay jetekshi orın iyeleydi.

**3.7. Ren`li metallurgiya sanaatı.** Ren`li metallurgiya sanaatı awır industriyanın` a`hmiyetli tarmag`ı bolıp elektrotexnika, elektronika, raketasog`ıw, aviatsiyanı ren`li metallurgiyasız ko`z aldımızg`a keltirip bolmaydı.

Ren`li metallurgiya sanaatı ushın u`lken shiyki zat ka`nleri G`MDA mamleketleri, Pol`sha, Vengriya, Yugoslaviya, Qıtayda jaqsı rawajlang`an. Ko`plegen rawajlang`an ma`mleketler AQSh, Kanada, Yaponiya, Frantsiya, Avstraliya ren`li metallurgiyanın` u`lken ka`nlerine iye.

3.8. Mashinasazlıq sanaatı. Mashinasazlıq ha`rqanday ma`mlekettin` g`a`rezsizliginin` tiykarı esaplanadı. Mashinasazlıq xalıq xojalıg`ının` barlıq tarawları ushın mashina ha`m u`skeneler, ma`deniy ha`m ku`ndelikli turmıs buyımları, a`skeriy mashinalar islep shıg`aradı.

AQSh joqarı da`rejede rawajlang`an mashinasog`ıw sanaatı menen ajıralıp turadı. AQSh-ta mashina ha`m u`skenelerdin` barlıq tu`rleri islep shıg`arıladı. AQSh, Ullı Britaniya, Germaniya, Yaponiya rawajlang`an ellerdin` mashinasazlıq o`niminin` tiykarın quraydı.

Ha`zirgi waqıtqa kelip du`n`ya ju`zinde 3 iri avtomobil sanaatı orayı qa`liplesken bolıp, Batis Evropa (33%), Arqa Amerika (30%) ham Yaponiya (30%) turadı. Bul 3 regiondag`ı avtomobil sanaatının` bir-birinen ayırmashılıg`ı AQSh-tın` islep shıg`arg`an avtomobilleri tiykarınan ishki bazarg`a, Batis Evropa, a`sirese Yaponiya avtomobilleri tiykarınan sırtqı bazarg`a bag`darlang`an.

Kemesazlıq sanaatının` tez pa`t penen rawajlanıwı 70-jıllarg`a tuwrı keledi. Kemesazlıq sanaatında keyingi jılları ju`da` u`lken strukturalıq o`zgerisler, jıljıwlar ju`z bermekte. Eger 60-jıllarda Koreya respublikasında kemesazlıq sanaatı rawajlanbag`an bolsa 80-90-jıllarg`a kelip, du`n`yada keme islep shıg`arıwda Yaponiyadan son` 2-orıng`a shıqtı. Yaponiya ha`m Koreya du`n`yada u`lken kemelerdi islep shıg`arıw menen bir qatarda, olardın` tiykarıg`ı eksportshısı da esaplanadı. Yaponiya ha`m Koreya du`n`ya ju`zi keme eksportında baslı orındı iyeleydi.

3.9. Ximiya sanaati. Xalıq xojalıg`ının` tiykarg`ı tarawların` biri ximiya sanaatı esaplanadı. Ol texnikalıq progrestin` rawajlanıwında u`lken a`hmiyetke iye bolıp to`mendegi tarawlarg`a bo`linedi

- 1) tiykarg`ı ximiya (kislotalar)
- 2) organik sintez ximiya (sintetik materiallar)
- 3) sintetik materiallar sanaatı (kauchuk t.b.).

Ximiya sanaatı xalıq xojalıg`ının` basqa tarmaqlarının` tez pa`t penen rawajlanıwı ha`m jaylasıwına u`lken ta`sir ko`rsetedi.

Du`n`ya ma`mleketleri ishinde AQSh ha`m Rossiya ximiya sanaatının` rawajlanıwı boyınsha ayırıqsha ajralıp turadı. Ximiya sanaatı du`n`yanın` rawajlang`an ellerinde, sonın` menen birge Aziya, Afrika, Latin Amerikası ma`mleketlerinde tez pa`t penen rawajlanbaqta.

Tiykarg`ı tayanış tu`sinikler

1. *Avtarkiya – basqa ma`mleketler ekonomikasına tiykarlanıp, milliy ekonomikanı rawajlandırıwıg`a bag`darlang`an siyasat.*
2. *OPEK – neft`ti eksport qılıwshı ma`mleketler sho`lkemi. Ag`zaları: Saudiya Arabstanı, Irak, Kuveyt, BAA, Egipet, Liviya, Nigeriya, Gabon, Indoneziya, Venesuela, Meksika. Shtab kvartirası Avstriyan` paytaxtı Vena qalasında jaylasqan.*
3. *Ulıwma milliy o`nim – ishki ha`m sırtqı xızmetinde bir jılda materiallıq ha`m materiallıq emes tarawlarında islep shıg`arılğ`an o`nim ha`m xızmetlerdin` ulıwma bahası bolıp, ma`mlekettin` birden bir sotsial-ekonomikalıq ko`rsetkishi esaplanadı.*

Qaytalaw ushın sorawlar ha`m tapsırmalar

1. *Du`n`ya ju`zi sanaatının` xalıq xojalıg`ında tutqan ornı ha`m aqmıyeti.*
2. *Du`n`ya ju`zi sanaatının` rawajlanıwı ha`m jaylasıwına ta`sir etiwshi faktorlar.*
3. *Du`n`ya ju`zi sanaatında ju`z bergen tiykarg`ı o`zgerisler*
4. *Du`n`yanın` neft` sanaatı*
5. *Du`n`yanın` gaz sanaatı.*
6. *Du`n`yanın` mashinasazlıq kompleksi.*

Test sorawları

- 1) *Jer sharı ekonomikalıq aktiv xalqıtın` neshe %-i sanaatta ba`nt?*
- 2) *Ha`zirgi waqıtta ju`z berip atırg`an ilimiy-texnikalıq revolyutsiyası (İTR) birinshi na`wbette nege baylanıslı bolmaqta?*
- 3) *Sanaat qanday tarawlarg`a bo`linedi?*
- 4) *Ha`zirgi waqıtta rawajlang`an ma`mleketlerde o`ndiriwshi sanaattın` u`lesi neshe %-ti quraydı?*
- 5) *Sanaattın` tu`rli ma`mleketlerde tu`rlishe rawajlanıwı ha`m jaylasıwına tiykarınan to`mendegi qaysı faktorlar sheshiwshi ta`sir ko`rsetedi?*
- 6) *Du`n`ya ilimi ha`m texnikasının` toqtawsız rawajlanıwı nege alıp kelmekte?*
- 7) *Quyash, samal, qalqıw energiyalarınan paydalalanıwdın` ken` jolg`a qoyılıwı nelerge alıp kelmekte*
- 8) *Sanaattı jaylastırıwda ta`biyiy shiyki zat faktorlarınan` a`hmiyeti nede?*
- 9) *İlimiy-texnikalıq progresstin` (İTP) rawajlanıwı natiyjesinde barlıq ma`mleketlerdin` sanaatı quramında ju`z berip atırg`an o`zgerislerden qaysı biri artıqsha?*
- 10) *Aymaqlıq o`zgerislerdin` tiykarg`ı bag`darlarınan biri ne bolıp esaplanadı?*
- 11) *Ha`zirgi waqıtta energiyanın` 95,7%-ti to`mendegi dereklerden alınadı. Soraw, to`mendegilerden qaysı biri artıqsha?*
- 12) *To`mendegi energiya resurslarınan qaysı biri o`z a`hmiyetin jog`altıp baratırg`an resurslar qatarına kirmeydi?*
- 13) *To`mendegi energiya resurslarınan qaysı biri endi o`zlestiriw baslang`an resurslar qatarına kirmeydi?*
- 14) *İtaliyanın` energetika balansında qaysı energiya u`stem turadı?*
- 15) *Ruminiya energetika balansında qaysı energiya u`stem turadı?*
- 16) *Du`n`ya ju`zi boyınsha izertlenilgen neft` zapası qansha?*
- 17) *Du`n`ya boyınsha neft` neshe elde qazıp alınadı?*
- 18) *Du`n`ya boyınsha neft` neshe elde qayta islenedi?*
- 19) *İzertlengen neft` zapasının` ko`pshilik bo`limi neshe iri neft` monopoliyasına tiyisli?*

- 20) *G`MDA elleri energetika balansında neftin` u`lesi qansha?*
- 21) *G`MDA elleri energetika balansında ko`mirdin` u`lesi qansha?*
- 22) *G`MDA elleri energetika balansında ta`biyy gazdın` u`lesi qansha?*
- 23) *G`MDA elleri energetika balansında gidro ha`m atom energiyasının` u`lesi qansha?*
- 24) *AQSh energetika balansında neftin` u`lesi qansha?*
- 25) *AQSh energetika balansında ko`mirdin` u`lesi qansha?*
- 26) *AQSh energetika balansında ta`biyy gazdın` u`lesi qansha?*
- 27) *AQSh energetika balansında gidro ha`m atom energiyasının` u`lesi qansha?*
- 28) *EA (Evropa awqamı) elleri energetika balansında neftin` u`lesi qansha?*
- 29) *EAelleri energetika balansında ko`mirdin` u`lesi qansha?*
- 30) *EA elleri energetika balansında ta`biyy gazdın` u`lesi qansha?*
- 31) *EA elleri energetika balansında gidro ha`m atom energiyasının` u`lesi qansha?*
- 32) *Du`n`ya ju`zinde neft` zapaslarının` neshe %-ti rawajlanıp atırg`an ma`mleketler u`lesine tuwra keledi?*
- 33) *G`MDA elleri ishinde neft` zapasına bay ellerdi ko`rsetin`?*
- 34) *Jaqın ha`m Orta Shıg`ıs ma`mleketlerine du`n`yanın` neshe % neft` zapası tuwra keledi?*
- 35) *Du`n`yada neft` zapasına bay ellerdi ko`rsetin`?*
- 36) *Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zinde neft` qazıp alıw da`rejesi jılına ortasha qanshanı quraydı?*
- 37) *Du`n`yada birinshi onlıqqa kiriwshi neft` qazıp alıwshı mamleketlerge qaysı eller kiredi?*
- 38) *Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zinde qazıp alıng`an neft`tin` neshe %-i OPEK sho`lkemine ag`za ma`mleketlerge tuwra keledi?*
- 39) *AQShta ortasha jılına qansha neft` qazıp alınadı?*
- 40) *Karib ten`izi rayonında neft` o`ndiriwde jetekshi orındı qaysı el iyeleydi?*
- 41) *Jaqın ha`m Orta Shıg`ıs Aziya ma`mleketlerinde jılına qansha neft` qazıp alınadı ha`m onın` qanshası eksportqa shıg`arıladı?*

- 42) Afrikada neft` qazıp alıwda qaysı eller jetekshi orında turadı?
- 43) Du`n`ya ju`zi boyınsha qansha neftti qayta islewshi zavodları bar?
- 44) Neftti qayta islewshi zovodlardın` ulıwma quwatlılıg`ı qanshag`a ten`?
- 45) En` iri neft`ti qayta islew zavodlarının` quwatlılıg`ı jılına qanshanı quraydı?
- 46) Jılına 20-30 mln t nefti qayta islew zavodları qaysı ellerde jaylasqan?
- 47) Jer ju`zindegi izertlenilgen gaz zapası qanshag`a bahalang`an?
- 48) Batis yarım sharda gazdin` iri zapasları qaysı ellerde jaylasqan?
- 49) Shıg`ıs yarım sharda Jaqın ha`m Orta Shıg`ıs rayonında gazdin` iri zapasları qaysı ellerde jaylasqan?
- 50) G`MDA ellerine du`n`ya ju`zlik gaz zapaslarının` qansha bo`limi tuwra keledi?
- 51) Du`n`ya ju`zinde gaz qazıp alıw boyınsha birinshi onlıqqa kiriwshi ma`mleketler qaysılar?
- 52) Ha`zirgi uaqıtta jer ju`zirde anıqlang`an ko`mirdin` zapası qansha?
- 53) Jer betinde anıqlang`an ko`mir zapaslarının` qanshası G`MDA ellerine tuwra keledi?
- 54) Elektroenergiya o`ndiriw boyınsha birinshi onlıqqa qaysı eller kiredi?
- 55) Temir rudasının` jer betindegi izertlenilgen zapası qanshag`a ten`?
- 56) Ha`zirgi waqıtta jer ju`zinde 3 iri avtomobil sanaatı orayı qa`liplesken: Olar qaysılar?
- 57) Kemesog`ıw sanaatı qaysı ellerde joqarı da`rejede rawajlang`an?
- 58) Ximiya sanaatı qaysı tarawlarg`a bo`linedi?

DU`N`YA JU`ZI AWIL-XOJALIG`I GEOGRAFIYASI

1. Du`n`ya ju`zi awil-xojalig`ina uluma sıpatlama

Awıl-xojalig`ı du`n`ya ju`zi xalqına tiykarg`ı azıq-awqatlıq o`nimler menen birge sanaat tarmaqları ushın shiyki zat o`nimlerin jetkerip beredi. Biraq awıl-xojalig`ı o`ndirisi du`n`ya ju`zi xalqının` o`siw pa`tine ten` emes. Sebebi, du`n`ya xalıqlarının` ko`pshilik bo`limi toyıp awqatlanbaydı. Bularg`a tiykarınan rawajlanıp atırg`an ha`m ekonomikalıq jaqtan kem ta`miynlengen ma`mleketlerdin` xalıqları kiredi. Sonlıqtan du`n`ya ju`zi boyınsha xalıqtın` o`siw pa`ti ortasha jılına 1,2-1,5% qurasa, azıq-awqatlıq eginlerdi jetistiriw dinamikasın 3,5-4%-ke jetkiziw za`ru`r.

Jer sharı ekonomikalıq aktiv xalqının` 60%-ten aslamı awıl-xojalig`ında ba`nt. Eger awıl-xojalig`ına ja`rdem beriwshi jas ha`m kekselerdi esapqa alsaq, onda du`n`ya xalqının` 2/3 bolimi awıl-xojalig`ı tarmaqlarına tuwra keledi. Ha`zirgi waqıtta Afrika ha`m Aziyanın` ko`plegen ma`mleketlerinde 70%-ten aslam xalqı awıl-xojalig`ında ba`nt esaplanadı.

Al sanaatlasqan ha`m ekonomikalıq jaqtan rawajlang`an ma`mleketlerde awıl xojalig`ı menen ba`nt bolg`an xalıqtın` u`lesi jıldan-jılǵa kemeyip barmaqta. Maselen: AQSh-ta ha`zirgi ku`nde awıl xojalig`ında 5% xalıq ba`nt bolsa, Ullı Britaniyada 2% xalqı awıl-xojalig`ında isleydi.

Awıl-xojalig`ı tiykarg`ı 2 taraug`a bo`linedi.

1. Diyqanshılıq tarauı
2. Sharuashılıq tarauı

Awıl-xojalig`ı azıq-awqat o`nimlerin, sonday-aq azıq-awqatlıq emes o`nimler, toqımashılıq ha`m basqada sanaat tarmaqlarına shiyki zat o`nimlerin jetkizip beredi. Sonın` menen bir qatarda awıl-xojalig`ının` o`zi ha`r tu`rli mashinalardı ha`m mineral to`ginlerdi paydalanıushı da esaplanadı.

2. Du`n`ya ju`zi awıl-xojalig`ının` rawajlanıwı ha`m jaylasıwına ta`sir etiwshi faktorlar

Ha`zirgi zaman awıl-xojalig`ı geografıyası ko`plegen faktorlardın` ta`sirine baylanıslı, olardan: ekonomikalıq, ta`biyiy ha`m siyasiy faktorlar. Awıl-xojalig`ı

o`ndirisinin` geografiyalıq jaylasıuına ta`sir etıushi tiykarg`ı faktorlardın` biri ol yamasa bul ma`mlekettin` sotsial-ekonomikalıq baylanısları esaplanadı. AQSh, Kanada, Ullıbritaniya ha`m t.b Batıs Evropa ma`mleketlerinin` awıl-xojalıg`ı son`g`ı jıllarda ha`zirgi zaman ekonomikasının` ajıralmas bo`limi bolıp qaldı. Bazar menen awıl-xojalıg`ı arasındag`ı baylanıs rawajlandı. Kapitalg`a qaramlılıqtın` jan`a formaları payda boldı.

Awıl-xojalıg`ının` jaylasıuına ta`biyiy sharayat ta u`lken ta`sir ko`rsetip, onın` rawajlanıuı ushın jaqtılıq, ıssılıq, ıg`allıq ha`m topıraqtag`ı azıqlıq zatlar za`ru`r esaplanadı. Qolaylı agroklimat, suu, topıraq resursları qurg`aqlıqtın` barlıq jerlerinde de birdey ushıramaydı. Ma`selen, topıraq, bir tu`rdegi awıl-xojalıq egini ushın qolaylı bolsa, basqası ushın qolaysız bolıuı mu`mkin. Polyar ma`mleketlerinde awıl-xojalıg`ı o`nimlerin o`ndiriı qolaysız, sebebi ha`dden tısqarı jaqtılıq jetispeydi. Subtropik ha`m tropik zonalarda bolsa, ıssılıq ha`m jaqtılıqtın` ko`p bolg`anı menen, ıg`allıq kem, al ten`iz klimatına iye ma`mleketlerde ıg`allıq jeterli, biraq ıssılıq jetispeydi.

Awıl-xojalıq eginlerinin` o`nimdarlıg`ına elede klimat sharayatı jeterli da`rejede ta`sir ko`rsetip kelmekte. Jer sharının` ayırım bo`leklerinde qıstın` qolaysız keliıı, hawa-rayının` keskin tu`rde o`zgeriıı, qurg`aqshılıq, sel, ku`shli samallar ha`m tabiyat ha`diyseleri bulardın` barlıg`ı du`n`ya ju`zi boyınsha awıl xojalıg`ı o`nimleri jetistiriwge o`z ta`sirin tiygizedi.

Mikroklimat o`zgeshelikleri, ha`tte ayırım rayonlardın` hawa-rayı o`zgeshelikleri bir-birinen parq qılğ`anı sebebli, eginlerdi tan`lauda ha`m agrotexnika qa`delerine a`mel qılu za`ru`r. Awıl-xojalıg`ının` jaylasıuına onın` qa`niygelesiıı ulken ta`sir ko`rsetedi. Ayırım awıl-xojalıg`ı o`nimlerin o`ndiriı ha`m jaylastırıı olardın` ekonomikalıq-geografiyalıq ornına, tutınıushıg`a jaqınlıg`ı ha`m awıl-xojalıg`ı o`nimlerinin` sanaatta qayta isleniııne de baylanıslı boladı. Ma`selen: kofe, kakao, plantatsiyaları ten`iz, da`r`ya ha`m temir jol tarmaqlarına jaqın jaylastırıladı, sebebi bul eginlerdi jetistiriw tiykarınan eksportqa mo`lsherlengen.

İlimiy-texnikalıq progresstin` rawajlanıuına qaramastan, awıl-xojalıg`ı o`ndirisi rawajlang`an ma`mleketlerde, a`sirese rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerde zu`ra`a`tsiz jillarda awıl-xojalıg`ı eginlerinin` bahasının` qımbatlawı du`n`ya ekonomikasına o`z ta`sirin tiygizedi.

Rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerde o`nim islep shıg`arıu, xalıqtın` o`siw pa`ti menen ten` esaplanadı, degen menen azıq-awqat o`nimleri bul ma`mleketlerde tolıq tamiyinlenbegen. Sonlıqtan ashlıq ha`m toyıp awqat jemeslik da`rejesi joqarı esaplanadı. Xalıq tıg`ız jaylasqan rayonlarda bos jerlerdin` joqlıg`ı sebepli ekstensiv awıl-xojalıgı o`ndirisi sheklengen. Latin Amerikası, tropik Afrika ma`mleketlerindeki ko`plep bos jerlerden maqsetke muuapıq paydalanıu ushın ko`plep qarjılar talap etiledi.

Ekonomikalıq jaqtan rawajlang`an ma`mleketlerde awıl-xojalıg`ı menen sanaat rawajlanıuının` vertikal` jag`dayı, awıl-xojalıg`ı o`ndirisinen de u`lken payda alıu maqsetinde iri kapital iyeleri mayda ha`m orta fermer xojalıqların qısıp shıg`armaqta. Ma`selen, 1980-jılları AQSh-ta fermerler sanı 2,7 mln. bolg`an bolsa, ha`zirgi waqıtqa kelip olardıń sanı 1 mln.g`a qısqarg`an.

Rawajlang`an ma`mleketler hu`kimeti ekonomikalıq ko`mek beriw (bank kreditlerin ajıratıu, texnika menen tamiyinleu, ma`mleket esabınan jerlerdin` meliorativ jag`dayın jaqsılaw ha`m t.b.) awıl-xojalıq jerlerlerinin` maydanın ko`beytiw ha`m awıl-xojalıg`ı o`ndirisin rawajlandırıu menen birge mayda xojalıqlardıń huqıq ha`m imkaniyatların sheklemekte. Bunday xojalıq ju`ritiwi ila`jları u`lken xojalıqlardı payda etiw, texnika menen ta`miyinlengen xojalıqlar ha`m tovarlardı o`ndiriwdi ko`beytiuge bag`darlang`an bolıp tabıladı.

Rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerde ekonomikalıq rawajlanıu da`rejesi ha`m olardag`ı agrar qatnasıqlardı qayta o`zgertiwi ha`m modernizatsiyalaw boyınsha tu`rlishe jag`daylardı ko`riwi mu`mkin. Bul ma`mleketlerde basqarıudın` qıyınlıg`ı, agrar qatnasıqlardıń quramalılıg`ı, qarjı jetispeushiligi ha`m t.b. jag`daylar awıl-xojalıg`ı o`ndirisin to`menletpekte. Usı toparg`a kiriushi ayırım ma`mleketlerde ekonomikalıq rawajlanıu da`rejesi salıstırmalı joqarı bolg`an u`lken jer iyeleri (ms., Argentina) esabına (shet el kapitalı esabına) tovar o`nimlerin islep shıgarıu

qa`liplesken. Bunnan tısqarı ayırım rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerde (tiykarınan jaqında g`a`rezsiz bolg`an) awıl-xojalıg`ı rawajlanıuı sırt el kapitalı menen baylanıslı bolıp, olar jerlerden ta`rtipsiz paydalanıp, tiykarınan eksportlıq eginlerdi o`ndiriuge bag`darlanıp, jergilikli xalıqtı eziu esabına paydanın` tiykarg`ı bo`legin shetke alıp ketilmekte.

Sanaatı rawajlang`an ma`mleketlerdin` awıl-xojalıg`ı İTR menen baylanıslı bolıp, awıl-xojalıg`ı o`nimlerinin` o`ndiris ko`lemin asırıug`a, importtı qısqartıp o`zleri eksport qıla basladı. Ma`selen, AQSh - soya, Frantsiya - biyday, Germaniya, Frantsiya - qurg`aq su`t, Yaponiya -shalı ha`m t.b. Na`tijede son`g`ı 15-20 jıl ishinde rawajlang`an ma`mleketlerde du`n`ya azıq-awqat o`nimlerin eksport qılıu boyınsha salmag`ı o`sti, kerisinshe rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerdin` u`lesi bir qansha qısqardı.

Rawajlanıp atırg`an ha`m qalaq ma`mleketlerdin` ko`pshiligine ta`n bolg`an uluma o`zgesheliklerdin` biri toyıp awqat jemeslik ha`m asharshılıqtın` ken` tarqalıuı bolıp tabıladı. Bul jag`day tabiiy sharayattın` qolaysızlıg`ı yamasa jan`a maltusshılıq tu`sinigi, xalıqtın` «joqarı» ta`biyiy o`siwi menen baylanıslı emes. Degen menen ha`zirgi zaman texnikasının` rawajlanıuının` to`menligi awıl-xojalıg`ının` jaylasıuı ha`m rawajlanıuına da baylanıslı bolmaqta.

Bunnan tısqarı rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerdin` uluma ekonomikalıq qalaqlıq da`rejesi jergilikli ta`biyiy ha`m ekonomikalıq sharayatlardı jaqsılaw imkaniyatların bermey atır. Natiyjede o`ndiristi rawajlandırıu imkaniyatı to`men bolıp qalmaqta. Qalaqlıqtın` tiykarg`ı sebebi uzaq ha`m jaqın o`tmishte bul ma`mleketlerdin` rawajlang`an ma`mleketlerge boysınıuı ha`m ha`zirgi ku`nde de olardı shiyki zat penen tamiyınleushi bolıp qalıuı menen baylanıslı bolıp otır.

3. Du`n`ya ju`zi jer fondı

Du`n`ya jer fondının` uluma maydanı – 134 mln km<sup>2</sup> (134 mlrd.ga). To`mendegi kestede ko`rinip turg`anınday, du`n`ya jer fondının` tiykarg`ı bo`limi Afrika, G`MDA, Aziya, Arqa ha`m Qubla Amerika tuwra keledi. Xalıqtın` jan basına esaplag`anda xalqı salıstırmalı kem bolg`an Avstraliya birinshi, xalqı ko`p bolg`an Aziya ha`m Evropa son`g`ı orındı iyeleydi.

Du`n`ya jer fondi

Materikler	Uhuma maydanı		Awıl-xojalıg`ı jerleri		Jer fondının` quramı	
	Mln km ²	Jan basına (ga)	Egislik jerler %	Tabiiy jaylular %	Tog`ay-lar %	Elath punktler, jollar %
G`MDA	22,4	8,1	10	17	36	1
Evropa	5,1	1,0	29	18	32	5
Aziya	27,7	1,1	17	20	20	2
Afrika	30,3	6,4	11	26	23	1
Arqa Amerika	22,5	6,1	12	16	31	3
Qubla Amerika	17,8	7,3	7	20	52	1
Avstraliya ha`m Okeaniya	8,5	37,0	5	54	18	1
Du`n`ya ju`zi boyınsha	134,0	3,0	11	23	30	2

Kestedegi jer fondın analizlegenimizde, tiykarının sapalı o`zlestirilgen jerler u`yreniledi. Bul ko`rsetkish boyınsha G`MDA, Afrika, Arqa Amerikanın` ko`rsetkishleri du`n`ya ju`zi boyınsha ortasha ko`rsetkishler menen ten` esaplansa, Evropa ha`m Aziyada bolsa ortasha ko`rsetkishten joqarı esaplanadı. Du`n`ya ju`zinin` ayırım ma`mleketleri boyınsha egislik jerler ko`lemi tu`rlishe. Maselen:AQSh (190 mln.ga), Xindistan (160 mln.ga), Rossiya (134 mln.ga), Qıtay (95 mln.ga), Kanada (46 mln.ga), Qazaqstan (36 mln.ga), Ukraina (34 mln.ga). Du`n`yanın` barlıq tabiiy zonalarında Evropadan tısqarı, ta`biyiy otlaq ha`m jaylular egislik jerlerge salıstırg`anda ko`birek, bul u`stemlik Avstraliyada on ese joqarı. O`z na`ubetinde G`MDA, Evropa, Arqa Amerikada tog`ay maydanlarının` ko`lemi otlaq ha`m jaylularg`a salıstırg`anda joqarı, al Qubla Amerikada

maydanının yarminan aslamin tog`ay maydanlari iyeleydi. Du`n`ya ju`zi boyinsha elatli punktlar, sanaat ha`m transport tarmaqlari jaylasqan jerler 1–2%-ti quraydi, Bul ko`rsetkish Evropa ha`m Arqa Amerikada birqansha joqari esaplanadi.

Du`n`ya jer fondinin tiykarg`i mashqalalarina topiraq o`nimdarlig`inin kemeyiui, topiraq eroziyasi ha`m onun pataslanui, ta`biyiy otlaqlardin biologiyaliq o`nimdarlig`inin jog`aliui, suug`arilatug`in maydanlardin shorlanui ha`m batpaqlanui, turaq jay, sanaat ka`rxanalari ha`m transport tarmaqlarin quriug`a o`nimdar topiraqtin ketiui ha`m basqalar. Tek g`ana eroziya na`tiyjesinde du`n`ya ju`zi boyinsha ha`r jili awil-xojalig`inda paydalanatug`in jerlerdin 6–7 mln. gektari awil-xojaliq aylanisidan shig`ip qalmaqta. Usinin na`tiyjesinde jan basina tuwra keletug`in o`nimdar jerlerdin jildan-jilg`a kemeyip baraturg`anın ko`remiz. Ayırım ma`mleketlerde ma`selen: Qıtay, Egipette egislik jerler ko`lemi son`g`ı jillari ju`da` kemeyip ketti. Du`n`ya ju`zi boyinsha egislik jerler menen ta`miynlengenlik ko`rsetkishleri to`mendegi kestedede berilgen.

Du`n`ya bo`lekleri boyinsha su`rim jerler menen ta`miynlengenligi
(jan basina esaplag`anda)

Du`n`ya bo`lekleri, Materikler	Ta`miynlengenligi (ga)
G`MDA	0,80
Evropa	0,28
Aziya	0,15
Afrika	0,30
Arqa Amerika	0,65
Qubla Amerika	0,49
Avstraliya ha`m Okeaniya	1,87

Ko`plegen ma`mleketler jer fondin saqlap qaliu ha`m onun` strukturasin jaqsilaug`a ha`reket etip atir. Bul ma`seleni du`n`ya ju`zi boyinsha BMSH-tin` arnauili sho`lkemleri, YuNESKO (BMSH-tin` bilimlendiriui, ilim ha`m ma`deniyat

isleri boyınsha sho`lkemi), FAO (BMSH-tın` azıq-awqat ha`m awıl-xojalıg`ı ma`seleleri boyınsha sho`lkemi) ta`repinen baqlaug`a alıng`an.

4. Du`n`ya ju`zi awıl-xojalıg`ının` tiykarg`ı tarmaqlarının` jaylasıı

Diyxansılıq – awıl-xojalıg`ının` u`lken tarmag`ı bolıp, o`z ishine da`nli eginler, texnikalıq eginler, palız eginlerin jetistiriw ha`m basqa tarmaqlardı aladı.

**a) Da`nli eginler.** Da`nli eginler jetistiriw insaniyat tariyxının` barlıq da`uirlerin o`z ishine aladı. Arxeologiyalıq izertleulerge qarag`anda biyday aldın`g`ı Aziyada eramızg`a shekemgi 5–6 mın` jılıqta, Egipette e.sh. 4 mın` jıl, Qıtayda e.sh. 3 mın` jıl, Balqanda e.sh. 2–3 mın` jıl aldın egilgen. Ullı geografiyalıq ashılıulardan son` biyday jan`a ashıl`an territoriyalarg`a egile basladı. Ma`selen: Qubla Amerikag`a 1528-jıl, AQSh-qa 1602-jıl, Avstraliyag`a 1788-jıl da kirip bardı.

Salı a`yyemgi eginlerden biri bolıp, Qıtayda eramızdan 5 mın` jıl aldın egilgen. Al Xindistan ha`m Arqa Afrikada eramızg`a shekemgi 2 mın` jılıqta payda bolg`an. Evropag`a eramızdın` VIII-a`sirinde kirip keldi. Geografiyalıq ashılıular da`uirinde salı Amerikag`a kirip bardı. Ma`kke kerisinshe bul da`uirde Amerikadan Evropag`a alıp kelindi. Bul eginlerdin` tariyxıy kelip shıg`ıı ha`m du`n`yanın` barlıq aymaqlarına jetip barıı onın` sortının` ko`pligi esaplanadı. Ma`selen: Rossiya diyxansılıq institutında biydaydın` mın`nan aslam sortının` kollektsiyası toplan`an.

Da`nli eginler u`shke bo`lip u`yreniledi:

1. egislik maydanı;
2. uluma o`nimi;
3. xalıq-aralıq saudası.

Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zi boyınsha ha`r jılı 720 mln. gektar jerge da`nli eginler egiledi. Ma`mleketler boyınsha da`nli eginler Ullı Britaniya, Frantsiya, Italiyanın` egislik maydanının` 50–60%-in, Rossiya, Polsha, Vengriya, Rumıniya, Yaponiyanın` 60–65%-in, Germaniyanın` 70%-in quraydı.

Egislik maydanlardın` tiykarg`ı bo`limin – biyday (250 mln ga), salı (160 mln ga), ma`kke (180 mln ga) maydanları iyeleydi.

Du`n`ya ju`zi boyınsha biyday ken` tarqalg`an bolıp, tiykarınan Arqa Amerika, Evropa, G`MDA elli, Qubla–Batis, Qubla ha`m Shıg`ıs Aziyada egiledi. Qubla yarım sharda – Argentina, Qubla Afrika ha`m Avstraliyada ken` tarqalg`an. Du`n`ya ju`zinin` ayırım ma`mleketlerinde da`nli eginlerden jılına 2-3 ma`rte o`nim alınadı. Salının` geografıyalıq jaylasıuının` tiykarg`ı o`zgesheliklerinen, tiykarınan musson klimatqa iye aymaqlarg`a ta`n o`simlik esaplanadı. Salıgershılıq tiykarınan Shıg`ıs, Qubla–Shıg`ıs ha`m Qubla Aziyada, sonday-aq Hindistan, Qıtay ha`m İndoneziyada ken` tarqalg`an. Du`n`yanın` ko`pshilik ellerinde salının` ekinshi o`nimi tiykarınan qurg`aq ma`usimge tuwra kelgenligi ushın suug`armalı jol menen a`melge asırıladı.

Ma`kke egislik maydanları da tiykarınan biyday egiletug`ın aymaqlarg`a tuwra keledi.

Da`nli eginlerdin` du`n`ya ju`zi boyınsha ulıuma o`nimi dinamikası uzaq waqıt dauamında a`ste aqırınlıq penen o`sti. Ma`selen: 1900-jıl 500 mln t., 1920-jıl 600 mln t., 1940-jıl 700 mln t., al XX a`sirdin` ekinshi yarımında da`nli eginlerdin` ulıuma o`nimi sezilerli da`rejede o`sti.

Du`n`ya ma`mleketleri boyınsha da`nli eginler o`ndiriu ko`lemin 3 toparg`a bo`liu mu`mkin. Da`nli eginlerdin` ulıuma o`nimi ha`m egislik maydanı boyınsha da biyday salı, ma`kke tiykarg`ı orın tutadı. Da`nli eginler xalıqtın` azıq–awqatlıq ratsionının` tiykarg`ı bo`limin tutadı. Sonnan: salı 21%, biyday 28%, ma`kke 13%-in quraydı.

1) Qıtay, AQSh, Rossiya du`n`ya ju`zi boyınsha tiykarg`ı da`n jetistiriwshi ma`mleketler sanaladı.

2) Ju`da` ko`p (Frantsiya, Kanada, Ukraina, İndoneziya, Braziliya) jetistiriwshi ma`mleketler.

3) Ko`p jetistiriwshi ma`mleketler (Turkiya, Polsha, Qazaqstan, Germaniya).

Birinshi topar ma`mleketleri du`n`ya ju`zinde jetistirilgen da`nli eginlerdin` yarımına jaqın beredi. Jan basına esaplag`anda da`nli eginler jetistiriw du`n`yanın` ayırım ma`mleketlerinde bir-birinen keskin parıq qıladı. Du`n`ya ju`zi boyınsha ortasha ko`rsetkish jan basına esaplag`anda 350 kg-dı quraydı. Du`n`ya

ju`zi boyınsha ortasha ko`rsetkishten joqarı Rossiya, Ukraina, Rumıniya, Polsha ma`mleketlerinde 700-1000 kg-dan tuwra kelse, Vengriya, Qazaqstan, Avstraliya, Kanada, AQSh ha`m Frantsiyada jan basına 1000 kg-nan joqarı esaplanadı.

Ulıuma du`n`ya ju`zi boyınsha da`nli eginlerdin` 55%-i azıq-awqatlıq, al 45%-ti sharuashılıq tarmaqları ushın azıqlıq sıpatında paydalanıladı. Du`n`ya bazarına ha`r jılı 200 mln. t. da`nli, sonnan 90–100 mln.t. biyday, 60–70 mln t. ma`kke, 10–15 mln tonna salı shıg`arıladı. Tiykarg`ı biyday ha`m ma`kke eksport qılıushı eller qatarına AQSh, Kanada, Frantsiya, Avstraliya, Argentina ha`m basqa da mamleketler kiredi.

Da`nli eginlerdi import qılıushı ma`mleketlerdin` yarımına jaqını rawajlanıp atırğ`an ma`mleketlerge tuwra keledi. Bunday ma`mleketler qatarına Egipet, Xindistan ha`m t.b. kiredi. Ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketler ishinde Yaponiya u`lken importer ma`mleket esaplanadı.

**b) Basqa tu`rdegi azıq-awqatlıq eginler.** Bul tu`rdegi eginlerge maylı, qantlı ha`m azıq-awqatlıq emes eginler kiredi. Olardın` ishinde en` baslısı maylı eginler esaplanadı. Maylı eginlerge soya, ayg`abag`ar, piste, paxta, zıg`ır, raps, gu`nji, ko`p jıllıq o`simliklerden – zaytun teregi, kakos pal`ması ha`m t.b. kiredi.

Du`n`ya ju`zi boyınsha maylı eginler tu`qımın jetistiriw jılına 220 mln. t. nı quraydı. Sonnan: soya – 100 mln t, paxta shigiti – 35 mln t, raps – 25 mln t, ayg`abag`ar 20 mln t, piste – 20 mln t.

Maylı eginlerdin` egislik maydanları du`n`ya ju`zi boyınsha olardın` kelip shıg`ıuına qarap jaylastırılğ`an. Degen menen, soyanın` uatanı Shıg`ıs Aziya (Qıtay, Koreya) bolsada, ha`zirgi ku`nde tiykarınan Amerikada jetistiriledi. Ma`selen, AQSh (55 mln t), Braziliya (20 mln t) ha`m Argentina (10 mln t) soya tu`qımın jetistiredi. Sonın` menen birge Qıtay da u`lken soya tu`qımın jetistiriwshi (10–15 mln t) ma`mleketler qatarına kiredi.

Ayg`abag`ar uatanı Arqa Amerikanın` Qubla bo`limi bolıp, Evropag`a XVI-a`sirde alıp kelindi. Ayg`abag`ar tuqımınan o`simlik mayın islep shıg`arıushı tiykarg`ı ma`mleketler qatarına: Rossiya, Ukraina, Qubla Evropa, AQSh, Argentina, Qıtay ha`m t.b. kiredi.

Paxta shigitinen may alıu tiykarınan Hindistan, Pakistan, Qıtay, AQSh, O`zbekstanda jaqsı jolg`a qoyılğ`an. Raps Evropada, Qıtay ha`m Kanada da ko`p egiledi.

Pistenin` uatanı Braziliya bolıp, ol jerden da`slep Hindistan, Qıtay, Filippinge, keyin ala Evropag`a jetip keldi. Ha`zirgi waqıtta piste tropik ha`m subtropik poyaslarda (Qubla ha`m Shıg`ıs Aziya, Batıs Afrika, AQSh, Braziliya, Argentina) ken` maydandı iyeleydi.

Zıg`ır tiykarınan ortasha klimat poyaslarında ko`p egiledi. Zaytun tereginin` ko`p tarqalg`an jeri Jer Orta ten`izi boyları, korpi (kokos pistesinin` qurıtılğ`anı) tiykarınan Qubla, Qubla–Shıg`ıs Aziya ha`m Okeaniyada o`ndiriledi.

Kartoshka azıqlıq ha`m texnikalıq egin esaplanıp tu`rli maqsetlerde paydalanıladı. Onın` uatanı Peru, Ekvador, Boliviya esaplanadı. Kartoshka Evropag`a 1536-jıl da alıp kelinip, da`slep İspaniya ha`m Portugaliyada o`zlestirilgen. Ol jerden İtaliya, Gollandiya, Angliya ha`m basqada ma`mleketlerge keledi. İtaliyada «tartufel» atın aldı, keyin «kartufel», «kartofel»ge aylandı. Rossiyag`a XVIII a`sirde Petr I ta`repinen Gollandiyadan alıp kelinip, ma`mlekettin` tu`rli oblastlarına tarqatılğ`an. Du`n`ya boyınsha 18 mln. hektarg`a kartoshka egilip, onın` maydanı a`ste qısqarıp barmaqta. 2009-jıl da 270 mln.t. kartoshka o`nimi alındı. Kestede kartoshka jetistiriwshi tiykarg`ı eller ko`rsetilgen bolıp, kartoshka Evropa o`simligi dep juumaq shıg`arılğ`an. Evropadan tısqarı Qıtay ha`m Arqa Amerikada ko`p tarqalg`an. Ko`plegen rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerde mazalı (batat) kartoshka jetistiriledi. Bul egin tu`rin jan basına jetistiriwde Belorussiya ha`m Polsha aldın`g`ı orında turadı.

Bizge belgili, qantlı eginlerge qant qamısı ha`mde qant la`blebisi kiredi. Qant qamısı a`yyemgi eginlerdin` biri bolıp, uatanı Bel`giya esaplanadı. Jer Orta ten`izi ma`mleketlerine onı VIII–IX a`sirlerde arablar ta`repinen keltirilgen. Ullı geografiyalıq ashılulardan son` ol Jan`a du`n`yag`a tarqalıp, o`zinin` «ekinshi uatanı»na iye boldı. Biraq, XVIII a`sirdin` aqırlarında la`blebi qant shiyki zatına aylandı. Da`slepki la`blebiden qant alıushı zavodlar Germaniyada iske tu`sti. Usı waqıttan baslap bul qantlı eginler belgili da`rejede o`z–ara ba`sekelese basladı. XX

a'sir baslarında qant la'blebisi halıq-aralıq talaptın 2/3 bo'limin tu'ttı. Biraq onın u'lesi son'g'ı jıllarda kemeyip barmaqta. Ha'zirgi ku'nde de bul eginler arasındag'ı sa'ykeslik 40/60 bolıp, bunda qant qamısı u'stemlik etedi.

Du'n'ya ma'mleketlerinde kartoshka jetistiriw dinamikası

Ma'mleketler	U'luma o'nim mln t.	Xalıqtın' jan basına kg esabında	Zu'ra'a'tlilik ts/ga
Dunya ju'zi boyınsha	270	55	150
Polsha	36	910	200
Rossiya	35	230	100
Qıtay	25	25	100
Ukraina	12	330	120
Germaniya	16	230	300
AQSh	17	65	320
Hindistan	14	18	160
Belorusiya	9	870	135
Niderlandiya	7	470	435

Qant qamısı jıllılıq su'yiushi, ko'p jıllıq o'simlik bolıp, 7–8 ay dauamında ortasha temperaturası 15°S tan tu'speytug'ın, vegetatsiyalıq da'uirdegi jıllıq summarlıq temperatura jıyındısı 5000–6000°S qa ten' bolg'an sha'rayatta o'sedi. Sonın' menen birge ol sezilerli da'rejede ıg'allıqtı da talap etedi. Sonlıqtan da qant qamısı tiykarınan tropik, subtropik ha'mde musson klimatına iye ma'mleketlerde jetistiriledi. Onın' barlıq o'nimi (1 mlrd .t.) rawajlanıp atırg'an ma'mleketlerge tuwra keledi.

Qant la'blebi tipik bir jıllıq ortasha poyas o'simligi bolıuı menen bir qatarda, agroklimat sha'rayatlarına joqarı talap qoyıushı egin esaplanadı. Ol tiykarınan xalqı tıg'ız jaylasqan, intensiv awıl xojalıg'ı rawajlang'an rayonlarda egiledi. Onın' uluma o'nimi du'n'ya boyınsha 300 mln.t.nı qurap, tiykarınan ekonomikalıq rawajlang'an ma'mleketler u'lesine tuwra keledi. Bul eki egin tu'ri tek g'ana AQSh ha'mde Qıtayda sezilerli mug'darda jetistiriledi.

Ha'zirgi waqıtta du'n'ya ju'zi boyınsha qantlı o'nimler islep shıg'aru 110 mln t.g'a jetti. Onın' du'n'ya ma'mleketleri boyınsha bo'listiriliuin to'mendegi keste mag'lumatlarınan ko'riu mu'mkin.

Dunya ma'mleketlerinde qantlı o'nimler islep shıg'aru dinamikası

Qant qamısı		Qant la`blebisi	
Du`n`ya ju`zi ha`m ma`mleketler	Mln t esabında	Du`n`ya ju`zi ha`m ma`mleketler	Mln t esabında
Du`n`ya ju`zi boyınsha	70,0	Du`n`ya ju`zi boyınsha	40,0
Hindistan	9,9	Ukraina	7,0
Kuba	7,6	Frantsiya	4,1
Braziliya	7,3	Rossiya	4,0
Tailand	4,3	AQSh	3,6
Qıtay	3,8	Germaniya	3,1
Meksika	3,6	Qıtay	2,8
Avstraliya	3,5	Polsha	1,8
İndoneziya	2,3	Turkiya	1,8
AQSh	2,2	İtaliya	1,7
QAR	2,2	Ullibritaniya	1,3

Du`n`ya ju`zi bazarına ha`r jılı ortasha 30 mln.t. qantlı o`nimler jetkerilip beriledi. Bul tiykarınan qant qamısınan aling`an qantlı o`nimler bolıp, Braziliya, Kuba, Hindistan siyaqlı ma`mleketlerden Evropag`a, AQSh, Qıtay, Yaponiyag`a, Aziyanın` «jan`a industrial» ma`mleketlerine jiberiledi. Al la`blebi qantı xalıq–aralıq sauda da ju`da` az mug`darda qatnasadı.

Quuat beriwshi eginlerge chay, kofe ha`mde kakao kiredi. Chaydın` uatanı Qıtay bolıp, Tak dinastiyası da`uirinde (IX–XII a`sirler) ken` tarqalg`an. Usı da`uirlerde chay Qıtaydan Yaponiyag`a o`tti. Evropada da`slep Angliyada keyin ala basqa da mamleketlerge o`tti. Rossiyada chaydı XVII a`sirden baslap tutına basladı. Uzaq waqıt chaydı «koloniyalar o`ndirisi» dep atadı. Evropag`a kelgennen son` bul ishimlik ken` ha`m tez tarqaldı. Bul o`z gezeginde XIX a`sirde chay plantatsiyaların jetistiriwdin` da`slep Hindistanda, son` Tseylonda (Shri–Lanka) ha`mde Keniyada payda bolıuna alıp keldi.

Kofenin` uatanı Efiopiya taulıqları bolıp, bul jerlerde egin tu`ri shama menen mın` jıllar aldın jetistirile baslag`an. Kofenin` kelip shıg`ıwı Efiopiyanın` Kafa provintsiyası atamasınan aling`an dep esaplanadı. XI a`sirde kofe Yemenge keltirilip, onnan Mox portı arqalı Evropag`a alıp kelinggen. Sonlıqtan uzaq waqıt dauamında kofeni «mokko» dep atag`an. Orta a`sir aqırlarına kelip kofeni İtaliya, Frantsiya, Angliya, Niderlandiyada, sonday–aq basqa da Evropa ma`mleketlerinde tutına baslag`an. O`sip baratırğ`an talaptı qandırıu maqsetinde onı arnaulı

plantatsiyalarda jetistire basladı. Usınday plantatsiyalardan da`slep kishi Yava
atauında XVII a`sirde Gollandiyalılar ta`repien tiykar salıng`an. XVIII a`sir
baslarında kofe da`ni Frantsuz Gvianasına ol jerden Braziliyag`a keledi. Bul jerde
o`zinin` ekinshi uatanın tabadı.

N.İ.Vavilov kakao uatanı dep Meksika tauların esaplaydı. XIX a`sir
baslarında bul egin ha`m onnan alınatug`ın shokolad da`slep İspaniyada, keyin ala
Evropanın` basqa ma`mleketlerinde ma`lim boldı. Kakao plantatsiyaları Gvineya
bug`azı jag`alarında payda boldı.

Du`n`ya juzi boyınsha kofe jetistiriw jılına 6 mln.t, kakao 2,5 mln.t. nı
quraydı. Du`n`ya ju`zindegı 10 «chaylı» ma`mlekettin` segizi Aziyada, 10 «kofe»
jetistiriwshi ma`mlekettin` beseui Amerikada, u`sheui Afrikada, ekeui Aziyada, 10
kakao islep shıg`arıushı ma`mlekettin` to`rteui Afrikada, to`rteui Amerikada ha`m
ekeui Aziyada jaylasqan. Ha`zirgi waqıtta chaydı en` ko`p Hindistan, kofeni
Braziliya, kakaonı – Kot–d` İvuar mamleketleri eksport qıladı. Biraq olardın`
tiykarg`ı tutınıushıları – AQSh bolıp, kofe ha`m kakao importı boyınsha birinshi
orında, sonday–aq Evropa ma`mleketleri ha`m Yaponiya esaplanadı. G`MDA
ma`mleketleri de o`zinin` kofe ha`m kakaog`a bolg`an talabın rawajlanıp atırg`an
ma`mleketler importı esabınan qandıradı.

g) Azıq–awqatlıq emes eginler. Azıq–awqatlıq emes eginler qatarına paxta,
ta`biyiy kauchuk ha`mde temeki a`hmiyetli orın tutadı.

Paxtanın` egislik maydanı du`n`ya ju`zi boyınsha 35 mln. g`a qurap,
tiykarınan arqa yarım shardın` 20° ha`m 40° arqa ken`likleri arasında ken`
tarqalg`an. Paxta talshıg`ın islep shıg`arıu du`n`ya ju`zi boyınsha ha`zirgi waqıtta
18 mln.t. quraydı. Paxtashılıqtı rayonlastırıda birneshe u`lken rayonlar ajıraladı.
Olardan: Qubla–Shıg`ıs ha`m Qubla Aziya bolıp, Qıtay (4,5 mln t.), Hindistan
ha`mde Pakistan (1,5 mln t.) tiykarg`ı islep shıg`arıushılar sıpatında ko`zge
taslanadı. G`MDA ko`leminde Orta Aziya ha`m Kavkaz artı ma`mleketleri bolıp,
bul jerde tiykarg`ı paxta jetistiriwshi O`zbekstan (1,5 mln t.) esaplanadı. Qubla–
Batus Aziya ellerinde Turkiya (0,7 mln t.), İran, Irak, Afganistan ayrıqsha orın
tutadı. Arqa ha`m Shıg`ıs Afrika ellerinde Egipet, Siriya, Efiopiya, Uganda,

Tanzaniya; Batis ha'm Qubla Afrika ellerinde Nigeriya, Kamerun, Zayr, Mozambik, Madagaskar; Arqa ha'm Orayliq Amerikada AQSh (3,4 mln t.) ha'mde Meksika; Tu'slik Amerikada Braziliya (0,7 mln t.), Argentina, Venesuela, Peru tiykarg'i orin tutadi.

Du'n'ya ju'zi bazarına ha'r jılı ortasha 5-6 mln t. orta talshıqlı paxta talası shıg'arıladi. Tiykarg'i eksporter eller qatarına AQSh, O'zbekstan, Qıtay, Pakistan, Hindistan ha'm t.b.mamleketler kiredi.

Temeki jetistiriw menen du'n'yada 30–35 mln. adam shug'ıllanadı, onı tarqatıudan keletug'ın da`ramattan 100 mln adam ku`n keshiredi. Du'n'ya ju'zi boyınsha temeki o`nimlerin jetistiriw jılına 7 mln t. nı quraydı. Temekini en` ko`p jetistiriwshi ma`mleketler qatarına Qıtay, AQSh, Hindistan, Braziliya ha'm G`MDA ma`mleketleri kiredi. Italiya, Gretsiya, Bolgariya, Turkiya, İndoneziya, Yaponiya ha'm Kubada da temeki jetistiriledi. Sigareta o`nimlerin islep shıg`arıu boyınsha du'n'yada AQSh jetekshi orındı tutadı. AQSh-tın` temeki sanaatı tiykarınan o`zinin` shiyki zatı esabınan, al Evropa temeki sanaatı Qıtay, Hindistan, Braziliya, sonday-aq basqa da rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerden keltiriletug'ın temeki shiykizatı esabınan rawajlanbaqta. Temeki islep shıg`arıu ha'm tutınıu Evropa ha'm Arqa Amerika siyaqlı shegiuge qarsı g`alabalıq ha`reket ken`eyip baratırg`an ma`mleketlerge salıstırg`anda rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerde tez o`sip barmaqta.

5. Du'n'ya ju'zi sharwashılıq tarawları

Sharwashılıq tarawı tiykarınan sharua mallarının` bas sanı ha'm sharuashılıq o`nimlerin islep shıg`arıug`a bo`linedi. Du'n'yadag`ı iri shaqlı qaramallar, qoylar, atlar ha'mde shoshqalar sanının` regionlar boyınsha bo`liniui to`mendegi kestedeki ko`rsetilip o`tilgen.

Ulıuma alg`anda su`t bag`darındag`ı iri shaqlı mallardı ko`beytiu tiykarınan xalqı tıg`ız jaylasqan Evropa, Arqa Amerika ma`mleketleri ushın ta`n bolıp keledi. Go`sh-su`t bag`darındag`ı iri qaramal sharuashılıg`ı intensiv awıl-xojalıg`ına iye bolg`an ortasha poyasta ken` tarqalg`an. Al go`sh sharuashılıg`ının` jaylasıuı ekstensiv (Argentina, Avstraliyanın` u`lken bo`limi) ha'm intensiv (AQSh)

rawajlang`an ellerge tuwra keledi. Shoshqashılıq penen tu`rli ta`biyiy sha`rayatlardag`ı intensiv ha`m ekstensiv awıl-xojalıg`ına iye bolg`an ma`mleketler shug`ıllanadı. A`dette bul tarau xalqı tıg`ız jaylasqan rayonlarda, kartoshka, la`blebi o`ndiriushi rayonlarda, al qoyshılıq ken` jaylau maydanlarına iye ma`mleketler ha`m rayonlarda ken` rawajlanadı. Sonın` menen birge mamıq ju`nli qoyshılıq qurg`aq klimatqa iye rayonlarda ko`birek tarqalg`an bolıp, dala ha`m yarım sho`l jaylaularında bag`ıladı. Ig`allı ha`m jumsaq klimatqa iye aymaqlarda yarım mamıq ju`nli, go`sh-ju`n bag`darındag`ı qoyshılıq rawajlanadı

Du`n`ya ju`zi ha`m ayırım regionlardag`ı sharua mallarının` bas sanı

(mln bas esabında)

Sharua tu`rleri	Bas sanı	sonnan						
		G`MDA	Evropa	Aziya	Afrika	Arqa	Latin	Avstraliya,
İri shaxlı qaramallar	1300	120	150	400	190	115	290	35
Shoshqalar	850	80	200	400	10	65	90	5
Qoylar	1200	140	140	380	240	10	125	105
Jılqılar	65	6	5	17	4	14	18	1

M.B.Volf ha`m Yu.D.Dmitrievskiy du`n`ya ju`zi boyınsha to`rt sharuashılıq rayonın ajratqan. Olar intensivlik darejesine qaray to`mendegishe bo`lingen.

Birinshi tu`rge xalqı ju`da tıg`ız jaylasqan ha`m iri shaxlı qaramallar ju`da` tıg`ız bolg`an (100 ga awıl-xojalıg`ı maydanına 100-200 bas ha`m onnan da ko`p) rayonlar kiredi. Bul tu`rge tiyisli rayonlarda tarau joqarı o`nimdarlıqqa iye bolıp, intensiv su`t sharuashılıg`ı, shoshqashılıq ha`m qusshılıqqa qa`niygelesken. Evropada birinshi tu`rdegi ellerge Daniya, Niderlandiya, Ullı Britaniya, Shveytsariya ma`mleketleri, Arqa Amerikada AQSh-tın` arqa shıg`ıs bo`limi kiredi. Bul ma`mleketlerdegi sharuashılıq uluma awıl-xojalıg`ı o`niminin` 60-80%-in tutadı.

Ekinshi tu`rine intensivlik da`rejesi ha`m awıl-xojalıg`ı o`nimdarlıg`ı ortasha da`rejede bolg`an rayonlar kiredi. Bul ma`mleketlerge iri shaxlı qaramallardın` ortasha tıg`ızlıg`ı (100 ga awıl-xojalıg`ı maydanına 30-60 bas). Ma`selen, Qubla

ha`m Arqa Evropa, AQSh-tın` qubla ha`m oraylıq shtatları, Latin Amerikasının` ayırım rayonları kiredi.

Du`n`yanın` ayırım ma`mleketlerinde go`sh jetistiriw

Du`n`ya ma`mleketleri	mln. t. esabında	Jan basına, kg esabında	Du`n`ya ma`mleketleri	mln. t. esabında	Jan basına, kg esabında
Du`n`ya	170	35	Ullı Britaniya	3,8	65
AQSh	31	125	Yaponiya	3,8	30
Qıtay	28	25	İtaliya	3,7	65
Rossiya	10	60	Avstraliya	3,6	180
Germaniya	8	110	Meksika	3,5	30
Frantsiya	6	110	İspaniya	3,4	70
Braziliya	6	45	Polsha	3,1	80

Du`n`yanın` ayırım ma`mleketlerinde su`t jetistiriw

Du`n`ya ma`mleketleri	mln. t. esabında	Jan basına, kg esabında	Du`n`ya ma`mleketleri	mln. t. esabında	Jan basına, kg esabında
Du`n`ya in`zi bovınsha	550	110	Ullı Britaniya	15	265
AQSh	67	270	Niderlandiya	13	900
Hindistan	55`	65	Braziliya	13	90
Rossiya	52	350	İtaliya	11	195
Germaniya	32	450	Kanada	8	315
Frantsiya	28	490	Jan`a	8	2400
Ukraina	24	460	Yaponiya	8	65
Polsha	16	430	Belarus	7	700

U`shinshi tu`rge xalqının` tıg`ızlıg`ı ha`m sharua mallarının` bas sanının` tıg`ızlıg`ı (100 ga awıl-xojalıg`ı maydanına 5-10 bas) pa`s bolg`an, kem intensivlesken sharuashılıq tarmaqları, ken` ta`biyiy jaylaurada qaramallardı ekstensiv jag`dayda saqlaushı, o`nimdarlıg`ı to`men rayonlar kiredi. Bunday rayonlarg`a mısal retinde Avstraliyanın` u`lken bo`limin, Argentinadag`ı Patagoniyanı, Angola, Batis ha`m Shıg`ıs Afrikanın` ayırım ma`mleketlerin (Mavritaniya, Chad, Aljir) keltiriw mu`mkin. A`dette bul ma`mleketlerde sharuashılıq diyxansılıqtan u`stin bolıp, xojalıqtın` tiykarg`ı tarmag`ı esaplanadı.

To`rtinshi tu`rge xalqı ju`da` tıg`ız jaylasqan, sharua malları tıg`ız (100 ga awıl-xojalıg`ı maydanına 60-200 bas), biraq o`nimdarlıg`ı pa`s ha`m kem

intensivlesken rayonlar kiredi. Sharuashılıq bul rayonlarda ja`rdemshi a`hmiyetke iye bolıp, az mug`darda tovar o`nimlerin jetkerip beredi. Bunday rayonlarga misal retinde Hindistan, Shri-Lanka, Qubla-Shıg`ıs Aziya ma`mleketlerin keltiriw mu`mkin. Rawajlanıp atırǵan ma`mleketlerde ekstensiv sharuashılıq orayları ko`pshilik jag`daylarda tutınıu ha`m tovar diyxansılıǵınan aymaqlıq ta`repten ajratılǵan jag`dayda alıp barıladı.

Joqarıda keltirilgen kesteden eki a`hmiyetli juumaq shıǵarıu mu`mkin. Ha`rbir to`rt tu`r boyınsha da ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketlerdin` joqarı da`rejede rawajlang`anlıǵın ko`remiz. Al Aziya, Afrika, Latin Amerikası ma`mleketlerinde sharuashılıqtın` pa`s o`nimdarlıǵı ha`m ekstensivliginin` to`men ekenligin ko`remiz. Bul ma`mleketlerge du`n`ya ju`zi go`sh islep shıǵarıudın` 25%-i, su`t islep shıǵarıudın` 14%-i g`ana tuwra keledi.

Xalıqtın` jan basına tuwra keletug`ın sharuashılıq o`nimleri boyınsha da ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketler joqarı da`rejede tu`radı. A`sirese territoriyası onsha u`lken bolmag`an, sharuashılıǵı intensiv rawajlang`an ma`mleketler, ma`selen: Jan`a Zelandiya, Niderlandiya ma`mleketleri ayrıqsha orın tutadı. Sonday-aq xalıqtın` jan basına tuwra keliushi ko`rsetkishlerinin` joqarılıǵı sharuashılıǵı ekstensiv rawajlang`an ha`m xalqının` sanı az bolg`an ma`mleketlerde de baqlanadı. Ma`selen: Avstraliya, Argentinada go`sh o`nimlerin jetistiriwde, qara mal go`shi u`lesi 32%, shoshqa 39%, qus go`shi 20%, at ha`m qoy go`shinin` u`lesi 9%-ke tuwra keledi. A`sirese, ha`r bir bas sıyırdan su`t saıup alıuda, ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketlerde 3-5 mın` kg.dı (bul ko`rsetkish Daniya, Niderlandiya 5,8 mın` kg, Shvetsiyada 6 mın` kg, AQSh-ta 6,5 mın` kg ) quraydı. Son`gı jıllarda broyler xojalıǵının` Arqa Amerika, Evropada intensiv rawajlanıuı na`tiyjesinde qus go`shin jetistiriw ko`beyildi. Du`n`ya ju`zi boyınsha onın` sanı 10 mlrd.danadan asıp ketti.

Du`n`ya ju`zi boyınsha sharuashılıq o`nimleri menen sauda qılıudı jetekshi orındı ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketler iyelep tur. Bular go`sh-su`t o`nimlerin eksport ha`m import qılıuda jetekshi orındı tu`tadı. Al tiri mallar saudasında jetekshi orındı rawajlanıp kiyatırǵan ma`mleketler iyeleydi.

Tiykarg`ı tayanış so`z ha`m tu`sinikler

1. Agrar reformalar - jerden du`ris paydalaniuda ma`mleket tarepinen ko`riletu`g`ın ilajlar.

2. Agro biznes – paydanı ko`beytiu maqsetinde awıl-xojalıg`ı islep shıg`arıu sistemasında basqarıuda zamanago`y usıllardan paydalaniug`a tiykarlang`an qag`ıydalardı qollau.

3. Agrosanaat kompleksi (ASK)-ma`mleketti azıq-awqat ha`m awıl-xojalıg`ı o`nimleri menen ta`miyinleushi tarmaqlar-ara xojalıq kompleksi.

4. Jer rentası – Jer iyesine uaqtı-uaqtı menen ijarashı ta`repinen jerden paydalang`anlıg`ı ushın to`lep turılatug`ın sum mug`darı:

5. Diyxan xojalıg`ı – o`z qol astında bolg`an mu`lk, jer ha`m basqa ta`biyiy resurslardan paydalaniu tiykarında awıl-xojalıq o`nimlerin islep shıg`arıu, qayta isleu, saqlau ha`m satıudı a`melge asırıushı g`arezsiz xojalıq ju`ritiushi sub`ekt.

Qaytalau ushın soraular ha`m tapsırmalar

1. Du`n`ya ju`zi awıl-xojalıg`ının` xalıq xojalıg`ında tutqan ornı ha`m ahmiyeti.

2. Du`n`ya awıl-xojalıg`ının` rawajlanıu ha`m jaylasıu o`zgeshelikleri.

3. Du`n`ya ju`zi diyxansılıg`ının` jetekshi tarmaqlarının` jaylasıuı ha`m rawajlanıuı.

4. Du`n`ya ju`zi awıl-xojalıg`ının` rawajlanıuı ha`m jaylasıuına ta`sir etiushi faktorlar.

5. Du`n`ya ju`zi jer fondı ha`m olardıń materikler boyınsha bo`liniui.

6. Du`n`ya ju`zi sharuashılıg`ının` jetekshi tarmaqlarında jaylasıuı ha`m rawajlanıuı.

Test

1. Jer sharı nda ekonomikalıq aktiv xalıqtın` qansha bo`limi awıl xojalıg`ında ba`nt? (60% ten aslamı)

2. AQSh ta ekonomikalıq aktiv xalıqtın` qansha bo`limi awıl xojalıg`ında ba`nt? (5%)

3. Ullı Britaniyada ekonomikalıq aktiv xalıqtın` qansha bo`limi awıl xojalıg`ında ba`nt? (2%)
4. Awıl xojalıg`ı tiykarınan neshe tarawg`a bo`linedi? (2)
5. Ha`zirgi zaman awıl xojalıg`ının` rawajlanıw ha`m jaylasıwına qaysı faktor ta`sir etpeydi? (ekonomikalıq, ta`biyiy, siyasiy, **sotsiallıq**)
6. Du`n`ya ju`zi jer fondı qansha? (134 mlrd ga)
7. Qaysı kontinent jer fondı boyınsha birinshi orında turadı? (Afrika)
8. Qaysı kontinentte jer maydanının` basım ko`pshiligin egislik jerler quraydı? (Evropa)
9. Qaysı kontinentte jer maydanının` basım ko`pshiligin ta`biyiy jaylawlar iyeleydi? (Avstraliya)
10. Qaysı kontinentte jer maydanının` basım ko`pshiligin tog`aylar iyeleydi? (Qubla Amerika)
11. Jer sharının` neshe protsentin elatlı punktler iyeleydi? (2%)
12. Qoylardın` bas sanı boyınsha qaysı el birinshi orında turadı? (Avstraliya)
13. Shoshqalardın` bas sanı boyınsha qaysı el birinshi orında turadı? (Qıtay)
14. İri shaxlı qaramallardın` bas sanı boyınsha qaysı el birinshi orında turadı? (İndiya)
15. Qantqamıs jetistiriwde du`n`yadag`ı jetekshi el qaysı? (İndiya)
16. Qant la`blebi jetistiriwde du`n`yadag`ı jetekshi el? (Ukraina).

DU`N`YA JU`ZI TRANSPORT GEOGRAFIYASI HA`M XALIQ ARALIQ EKONOMIKALIQ BAYLANISLAR

REJE:

**1. DU`N`YA JU`ZLIK TRANSPORT SISTEMASININ` RAWAJLANIWI
HA`M ONIN` A`HMIYETI.**

2. DU`N`YA JU`ZLIK TRANSPORT TARMAQLARININ` TU`RLERI

2.1. Qurg`aq jol transportı, onın` baslı u`sh turi.

2.2. Teniz ha`m da`r`ya transportı.

2.3. Hawa transportı.

2.4. Du`n`ya ju`zi transportının` xalıq xojalıg`ındag`ı a`hmiyeti

**3-. XALIQ ARALIQ EKONOMIKALIQ-SIYASIIY SHO`LKEMLER,
OLARDIN` JAN`A JO`NELISLERI HA`M FORMALARI.**

**3.1.Xalıq aralıq ekonomikalıq-siyasiy sho`lkemler ha`m olardıń` xalıq aralıq
baylanıslardag`ı roli.**

1-. DU`N`YA JU`ZLIK TRANSPORT SISTEMASININ` RAWAJLANIWI HA`M ONIN` A`HMIYETI.

Transport materiallıq en` a`ximiyetli o`ndiristin` en` a`hmiyetli tarawlarının` birewi, anıg`ırag`ına kelsek tiykarg`ı ushinshi tarawı. Ol xojalıqtın` basqa tarawları menen tıg`ız baylanıslı. Ju`k ha`m adamlardı tasıw isleri, o`ndiristin` ha`r qıylı tarawları arasındag`ı baylanıstı ta`minleydi. Miynetin` xalıq aralıq ha`m rayonaralıq ha`m bo`liniwi, sırtqı ha`m ishki ekonomikalıq baylanıslar transportın` ja`rdemi menen rawajlanadı.

Ulıwma transport sistemasının` jag`dayı eldin` ekonomikalıq rawajlanıw da`rejesin ko`rsetedi.

Ayırım ma`mleketlerdin` transportın` rawajlanıw da`rejesi ha`m xarakteri ko`plegen faktorlardan g`a`rezli ekonomikasının` rawajlanıw da`rejesi, aymag`ının` ko`lemi ha`m halqının` tıg`ızlıg`ı, eldin` du`n`ya ju`zlik xojalıqta ha`m miynetin` xalıq aralıq bo`liniwinde qatnasının` da`rejesi ha`m tag`ı basqa.

A`siyrese aymag`ının` ko`lemi ulken ma`mleketlerdin` transportun` barlıq turlerinin` rawajlanıwı og`ada a`hmiyetli sistemasında 100 mln. nan aslam adam isleydi. Tek sawda flotın`da 15 mln adam ba`nt.

Sanaat awıl xojalıg`ının` rawajlanıwındag`ı barlıq tariyxiy o`zgerisler transport qurallarında o`zgeriwine alıp keledi.

Ha`zirgi transplort ju`klerdi ha`m adamlardı tasıytug`ın qurallardı, truboprovodlardı, o`nimlerdi o`tkizgishlerdi elektr energiyasın jetkizib beriwshi linyalardı, sonday aq olardıń atqaratug`ın qızmetlerin ta`minlewshi uskeneler, portlar, on`lawshı ha`m sklad xojalıqların qosıp alg`an juda` quramalı sistemag`a aylanadı.

1- keste

Du`n`ya ju`zi transport tarawlarının` u`zınlıg`ı (mın` km)

Jol qatnawların` tu`rleri	1950	1970	1995	2010
Temir jollar	1330	1340	1210	1270
Sonın` ishinde: elektrlestirilgen	60	125	193	208
Avtomobil jollar	15540	19700	24000	25000
Sonın` ishinde: tas to`selgen	7645	12150	22000	23000
İshki suw jolları da`rya,kanallar	560	525	550	544
Nefteprovod produktoprovodlar	175	395	680	900
Magistral gazoprovodlar	186	545	1100	1170
hawa jolları	3300	5510	8500	9000

Bılaynsha aytqanda barlıq qatnas jolları, transport ka`rxanaları menen transport qurallrı bir qosılıp du`n`ya ju`zlik transport sistemasın quraydı. Bul sistemanın` ko`lemi juda` ulken.

Ha`zirgi zaman transport sisteması ju`klerdi ha`m jolawshılardı tasıytug`ın qurallardı, trubaprovodlardı, o`nim o`tkizgishlerdi (produktopravod), elektr energiyasın jetkizip beriwshi liniyalardı, sonday-aq olardıń alıp baratug`ın xızmetlerin ta`miynlewshi u`skenelerdi, portlar ha`m sklad xojalıqların o`z ishine alg`an, ju`da` quramalı sistemag`a iye.

Joqarıdagı keste de du`n`ya transport tarawlarında ju`z bergen o`zgerislerdi analizlegenimizde elektrlestirilgen temir jollardıń ko`beygenligin, tas jollar, trubaprovodlar u`zınlıg`ının birneshe ese artqanlıg`ın ko`remiz. U`sı jıllar ishinde transportın barlıq tu`rleri menen tasılğ`an ju`klerdin ko`lemi 8 esegge ko`beygen (1950-jılı 6,8 trln t 2010-jılı 56,8 trln t). Transportın ayırım tu`rleri menen ju`k ha`m jolawshı tasıwdın` strukturası o`zgergen.

2- keste

Du`n`ya ju`zi transportında ju`k aylanısı strukturasının` o`zgeriwi (%)

Jol qatnawların` tu`rleri	1950	1970	1995	2010
Temir jollar	30,8	18,9	16,0	12,0
Avtomobil jollar	7,5	12,5	19,3	10,8
İshki suw jolları	5,6	3,0	2,7	2,7
Ten`iz arqalı	51,9	62,7	62,1	62,1
Nefteprovod	3,1	5,0	7,2	8,2
Gazoporovod	1,1	2,3	3,6	4,6
Hawa transportı	0,1	0,1	0,1	0,1
Du`n`ya juzi boyınsha	100,0	100,0	100,0	100,0
Ju`k tasıw (trln t.km.)	6,8	28,9	45,7	56,8

Keste mag`lıwmatları boyınsha du`n`ya juzi ju`k aylanısında ten`iz transportı tiykarg`ı orındı tu`tadı (2009-jılı 62,1%). Ten`iz transportı sheklenbegen imkaniyatlarg`a iye bolıp, xalıq-aralıq, kontinentler aralıq ju`klerdin` 80%-i tuwra keledi. Degen menen keste mag`lıwmatlarında son`gı jılları temir jol transportında ju`k tasıw ko`lemi kemeygenligin ko`remiz. İshki suw jollarının` uzınlıg`ı da son`gı jılları derlik 2 esegge qısqarg`an. Son`gı jıllarda neft` ha`m gaz ka`nlerinin`

ko`plep ashılıwı nefteximiya ha`m gazximiyası sanaatının` tez pa`t penen rawajlanıwı natiyjesinde qubır transportının` roli arttı. Hawa transportı menen tasılatug`ın ju`klerdin` 90%-i ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketlerdin` u`lesine tiyisli. Degen menen tiykarg`ı ju`kler avtotransportlar arqalı tasıladı. Biraq avtotransportlar menen tasılatug`ın ju`klerdin` ortasha uzaqlıg`ı 250-300 km, temir jol transportı arqalı ortasha 7-8 mın` km, ten`iz transportı arqalı 10 mın`lag`an km.di quraydı. Ha`zirgi ku`nde transportın` barlıq tu`rleri menen ha`r jılı 1 trln.-nan ko`birek jolawshılar tasıladı. Ha`zirgi waqıtta jolawshı aylanısı ortasha jılına 18 trln km/adamg`a jetti. Bul ko`rsetkish xalıqtın` ha`reketshen`liginin` o`skenligin ko`rsetedi. Jolawshı tasıwda da tiykarg`ı transport sıpatında avtoransport jetekshi orında turadı, sonın` ishinde 60%-i jen`il avtomobillerge tuwra keledi. Avtomobil` transportı ken` tarqalg`an transport esaplanıp adam organizmnin` qan aynalıw sisteması menen salıstırıw mu`mkin. Du`n`ya transport sisteması quramalı tizim bolıp, tiykarınan XX-a`sirde qa`liplesti. Ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketler transport sisteması menen rawajlanıp atırg`an ma`mleketler transport sisteması arasında u`lken o`zgeshelikke iye. Transport tarawlarının` ulıwma uzınlıg`ının` 48%-i, ju`k aynalıwının` 74%-i rawajlang`an ma`mleketlerge tuwra keledi. Ekonomikalıq rawajlang`an Batis Evropa ma`mleketlerinde ha`r bir 100 km<sup>2</sup> maydang`a 50-60 km joldan tuwra kelse, rawajlanıp kiyatırg`an ma`mleketlerde bul ko`rsetkish 5-10 km.-ge tuwra keledi. Rawajlang`an Evropa ma`mleketleri xalıqlarının` ha`reketshen`ligi Aziya, Afrika, Latın Amerikası ma`mleketleri xalqınan ha`reketshen`liginen birneshe ese joqarı esaplanadı. A`lbette, bul ko`rsetkish xalıqlardın` ekonomikalıq jag`dayının` joqarılıg`ı menen da`liyllenedi..

Arqa Amerikanın` transport sisteması joqarı da`rejede jetilisken bolıp,onın` u`lesine barlıq du`n`ya transportı ulıwma uzınlıg`ının` 30%-ke jaqını tuwra keledi. Al avtomobil` ha`m qubır transportı jollarının` uzınlıg`ı onnanda joqarı esaplanadı. Transport tarawlarının` ju`k aylanısı boyınsha AQSh du`n`yada aldın`g`ı orınlardı iyeleydi. Ko`plegen ko`rsetkishler boyınsha Evropanın` transport sisteması AQSh-tın` transport sistemasınan artta qaladı.

**Du`n`yanın` ayırım ma`mleketleri ju`k aylanısında transportın`
tu`rlerinin` u`lesi 3-keste**

Ma`mleketler	Temir jol transportu	Avtomobil transportu	İshki suw jol transportu	Ten`iz transportu	Xawa transportu	Truboprovod transportu
Rossiya	58,6	0,9	2,6	1,5	0,1	36,6
Germaniya	17,7	47,3	15,4	14,5	1,5	3,6
Qıtay	32,0	13,2	13,5	39,0	0,1	1,4
AQSh	31,9	24,4	11,1	18,3	0,4	13,9
Yaponiya	1,2	15,0	-	83,4	0,4	-

Biraq transport tarmag`ının` tıg`izlıg`ı ha`m ha`reketshen`ligi boyınsha Evropa ma`mleketleri AQSh-tan aldında turadı. Keyingi waqıtlarda transport sistemasında joqarı da`rejede jetilisen avtomobil` transportı, truboprovod ha`m hawa transportının` rawajlanıwı menen temir jol ha`m ishki suw jollarının` roli birqansha kemeydi. Sırtqı Aziyanın` transport sistemasındag`ı ayırmashılıq ju`da` u`lken bolıp, ol o`z gezeginde bir neshe regionallıq transport sistemasına bo`linedi. Ma`selen: Yaponiyanın` joqarı-rawajlang`an transport sisteması, Qıtay transport sisteması, Xindistan ha`m Pakistan transport sisteması, G`a`rezsiz ma`mleketler Doslıq Awqamı elleri transport sisteması, Afrika, Latin Amerikası sistemaları, Avtraliya regionlıq transport sisteması ha`m t.b. du`zildi.

Du`n`ya ju`zi xojalıg`ının` rawajlanıwı transportın` rawajlanıwına jan`a talaplar qoydı. Tezlik, ju`klerdi o`z waqtında jetkerip beriw, transport sistemasının` isenimlilik ha`m t.b.

Ma`selen, Orta shıg`ısta İrannın` baqlawı astında turg`an Ormuz bug`azı arqalı neft` tasıytug`ın tankerdin` o`tiwin toqtatıw maqsetinde Saudiya Arabstanı Qızıl ten`izge deyin transarabiya neft` qubırın iske tu`sirdi. Standartlıq transport konteynerlerin iske tu`siriw transport qatnasında jan`a talaplardı a`meliy iske asırıwg`a mu`mkinshilik beredi. Solay etip, transport quralların ha`m

konteynerlerdi paydalanıw boyınsha u`skenelerdi standartlaw transport sistemasın qurıwdın` tiykarı bolıp tabıladı. Ha`zirgi waqıtta du`n`ya konteynerlerinin` ulıwma sanı 10 mln.g`a jetti. Konteynerler menen tiykarg`ı ju`klerdin` 40%-ke jaqını tasıladı. Ha`zirgi waqıtta transkontinentallıq konteynerler du`zilip, ten`iz transportının` temir jol liniyaları, paromlı liniyalar menen kombinatsiyalanıwı a`melge asırılmaqta. Ma`selen, Rotterdam-Yaponiya marshrutı 10 ku`nge qısqardı. Yaponiyadan AQSh-tın` shıg`ıs boyları (Sietl ha`m AQSh-tın` kontenttallıq bo`limi) marshrutındag`ı ko`pir boyınsha konteyner kemeleri menen qansha ju`k tasılsa, Panama kanalı arqalı da sonsha ju`k o`tedi. Bul degeni Yokogamadan N`yu-Yorkqa shekem bolg`an aralıq 3,3 mın` km ge qısqaradı. Du`n`yanın` en` u`lken konteyner portları Gongkong, Singapur, Rotterdam, Gaosyuk, Kobe, Pusan, Gamburg, N`yu-York, N`yu-Djersi, Kelong (Malayziya), Los-Anjeles ha`m t.b..

Rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerdin` sırtqı sawda baylanısında a`hmiyetli o`zgerisler bolmaqta. Aldınları olar du`n`ya bazarına tek mineral shiykizat, awıl-xojalıq o`nimlerin jetkerip beriwshiler bolsa, endi bul ma`mleketlerde azıq-awqatlıq o`nimlerdin` importı tez o`spekte, bul o`z gezeginde port ha`m sklad xojalıqların rawajlandırıwdı talap qıladı.

Rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerde qayta islewshi sanaattın` rawajlanıwı, sonın` menen birge jan`a industriallı ma`mleketlerden tayar sanaat o`nimlerin import etiw o`spekte.

Ulıwma alg`anda, İTP-nın` du`n`ya xojalıg`ına ta`siri portlarga` sanaattın` ko`plegen tarmaqların jaylastırıwg`a mu`mkinshilik berip, port sanaat kompleksi payda bolmaqta.

2.1. Qurg`aq jol transportı, onın` baslı u`sh turi.

**Du`n`ya avtomobil` transportı.** Avtomobil` transportı XX a`sir transportı esaplanıp, o`tken a`sirdin` basında payda bolıp, bu`gingi ku`nde turmısımızdın` ajıralmas bo`legine aylandı. Avtomobil` transportı jolawshı tasıwda (80%) ha`m ju`klerdi qısqa ha`m orta aralıqlarg`a tasıwda jetekshi rol oynaydı ha`m barg`an sayın tez pa`t penen o`spekte. Kestede berilgenindey ha`zirgi waqıtta du`n`ya boyınsha avtomobil` jollarının` ulıwma uzınlıg`ı 24,0 mln. km.di qurap, sonnan

18,0 mln. km asfaltlangan jollar esaplanadı. Ortasha ha'r 1000 km² maydang'a 180 km jol tuwra keledi. Joqarı rawajlangan ellerdin` avtomobil` jollarının` 80-90% asfaltlangan jollar esaplanadı. Al Yaponiya ha'm İtaliyanın` avtomobil` jolları tolig`ı menen asfaltlangan. Du'n`ya elleri boyınsha avtostrada, magistral jollar bargan sayın ko`beymekte. En` da`slepki avtostradalar 1914-jılı AQSh-da, 1929-jılı Germaniyada, 1924-jılı İtaliyada payda boldı.

Ju`klerdi ha'm jolawshılardı tasıwda transkontenental magistral jollar u`lken rol oynaydı. En` u`lken shosse jollarg'a Afrikada Saxara sho`lin kesip o`tetug`ın, AQSh-ta Atlantika Okeanına Tınısh okeanına shekem shıg`atug`ın, sonday-aq AQSh penen Kanada arasındag`ı jollar, usı joldın` dawamı Latin Amerikası arqalı o`tetug`ın Panamerika shossesi Arqa ha'm Qubla Amerikanı baylanıstıratug`ın Transamazon shossesi menen tutusadı.

Ko`plegen rawajlangan ha'm rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerde juk tasıwda avtotransport tiykarg`ı orın tutadı. AQSh penen Germaniyanın` ishki ju`klerinin` 25%-i, Ullıbritaniyanın` 80%-i, avtomobil` transportı arqalı tasıladı. Rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerde ishki ju`k aylanısının` 1/3 avtotransportlar arqalı tasıladı.

Ha`zirgi waqıtta du'n`ya avtomobil` parkı 600 mln. jetti. Olardıń 4/5 AQSh, Batus Evropa ha'm Yaponiya ma`mleketlerine tuwra keledi.

Ma`mleketler	uzınlıg`ı km	Sonın` ishinde asfaltlangan	Tig`izlig`ı 1000 km <sup>2</sup>	Ma`mleketler	Uzınlıg`ı km	Sonın` ishinde asfaltlangan	Tig`izlig`ı 1000 km ²
Du'n`ya ju`zi	24000	18000	180	Rossiya	880	620	50
AQSh	6245	5640	670	Frantsiya	800	740	1480
Hindistan	1850	830	265	Germaniya	380	350	1580
Yaponiya	1130	1130	960	İtaliya	300	300	1000
Qıtay	1050	840	100	Ukraina	260	220	520

Rawajlangan ma`mleketler xalqının` 50-60%-de avtomobil`ler bolsa, rawajlanıp atırg`an ma`mleketlerde bul ko`rsetkish 1-5%-ti tutadı. AQSh-tın`

avtoparki 180 mln. sonnan 140 mln.-ı jen`il mashinalar esaplanadı. Yaponiyada 50 (30), Germaniyada 30 (25), Frantsiyada 27(23); AQSh-ta 1000 adamg`a 600 avtomabilden, Germaniyada 480, Kanadada 460, Shveytsariyada 420, İtaliyada 400 mashinadan tuwra keledi.

Du`n`ya juzi temir jol transportı. Du`n`ya juzi boyınsha temir jol tarmaqları uzınlıg`ı 1,2 mln. km-ge jaqın, sonın` ishinde AQSh-ta 240 mın` km, Kanadada 90,0 mın` km, Rossiyada 86 mın` km, Xindistanda 61 mın` km, Qıtayda 53 mın` km, Germaniyada 45 mın` km, Argentinada 40 mın` km, Avstraliyada 36 mın` km, Braziliyada 31 mın` km, Yaponiyada 28 mın` km, Ukrainada 23 mın` km, Qazaqstanda 14 mın` km.quraydı.

Son`g`ı jılları Ullibritaniya, Germaniya, Frantsiyada temir jollar birqansha qısqardı. Bul jag`day avtotransport penen konkurentsıyanın` na`tiyjesinde kelip shıqtı. Al Rossiya, Qıtay, Kanada, Hindistanda temir jol qurılıslarının` o`siwi tiykarınan jan`a o`zlestirilgen rayonlarda temir jol qurılısı na`tiyjede bolıp otır.

Temir jollardın` tıg`ızlıg`ı boyınsha Batis Evropa ma`mleketleri aldın`g`ı orında turadı. Ma`selen: Bel`giyada 1000 km² jerge 114 km den, Arqa ha`m Shıg`ıs Evropa ma`mleketlerinde ortasha temir jollardın` tıg`ızlıg`ı ha`r 1000 km<sup>2</sup> territoriyag`a 50-100 km den tuwra keledi. Yaponiyada bul ko`rsetkish 75 km, Ukrainada 45 km, AQSh-ta 21 km, Rossiyada 5 km, Hindistanda 19 km, Qıtayda 6 km, Qazaqstanda 5 km dan tuwra keledi.

Temir jollar arqalı ju`k tasıwda Rossiya, AQSh, Qıtay, Kanada aldın`g`ı orında turadı. Du`n`ya ju`zi temir jollarının` 7%-i, ju`k aylanısının` 35%-i, al jolawshı aylanısının` 18%-i Rossiyag`a tuwra keledi.

Ha`zirgi waqıtta du`n`ya juzi temir jollarının` 37%-i elektrlestirilgen temir jollar esaplanadı. Du`n`ya ju`zi ellerinde temir jollardın` elektrlestiriliwi boyınsha ko`rsetkishler ha`rquylı. Ma`selen, Shvetsiyada 65%, İtaliyada 53%, Avstraliyada 50%, İspaniyada 46,3%, Germaniyada 40%-i kuraydı.

Son`g`ı jıllarda temir jol transportına qoyılatug`ın talaplardan en` baslısı tezlik esaplanadı. Ma`selen: Yaponiyada orta esap penen elektropoezdlar tezligi saatına 220-230 km.di quraydı. Ha`zirgi waqıtta du`n`yanın` ko`plegen ma`mleketlerinde

poezdlardın tez ju`rer magistralları qurılmaqta. Evropa mamleketleri tez ju`rer poezdlarının tiykarg`ı regionı bolıp, bul jerde tez ju`rer temir jollardın ulıwma Evropalıq tarmaqları du`zilgen. Bul da`stur Evropa ma`mleketlerinin o`z-ara transport-ekonomikalıq baylanısların ta`miyinleydi.

Du`n`ya juzi qubır transportı. Neft` o`ndiriw ha`m onı qayta islew sanaatının payda bolıwı menen XIX-a`sirdin` ortasında qubır transportı payda boldı. Birinshi neft` qubırları 1865-jılı AQSh-ta iske tusip, Pensilvaniya sanaat orayı ha`m Pitsburgtegi neft` ka`ni aralığ`ında iske tusti. Latin Amerikasında birinshi neft` qubırı Kolumbiyada 1926-jılı, İranda 1934-jılları iske tu`sti.

Gaz qubırı tiykarınan XX a`sir ortasınan baslap tez pa`t penen rawajlandı. Neft` ha`m gaz qubırlarının` ken`eyiwi janılg`ı energetika sanaatın rawajlandırıwǵa jol ashtı. İTP-nın` rawajlanıwı natiyjesinde son`g`ı jıllarda qattı o`nimlerdi o`tkeretug`ın produktprovodlar (o`nim o`tkizgishler) iske tu`sip, olar arqalı ko`mir ha`m temir rudaları maydalanıp transportirovkalanadı. Neft` ha`m gaz qubırlarının` du`n`ya boyınsha ulıwma uzınlıg`ı 1,5 mln. km den astı. Sonnan 550 mın` km.den artıg`ı neft` qubırı, 900 mın` km den artıg`ı gaz qubırı esaplanadı. Dun`ya ma`mleketlerinde neft` ha`m gaz qubırları u`zınlıg`ı boyınsha jetekshi ma`mleketlerge AQSh, Rossiya, Kanada, Germaniya ha`m t.b. eller kiredi.

Ayırım ma`mleketlerde neft` ha`m gaz qubırlarının` uzınlıg`ı

	Ma`mleketler	Nefteprovod	Ma`mleketler	Gazoprovod
1	AQSh	325	AQSh	440
2	Rossiya	66	Rossiya	148
3	Kanada	50	Kanada	95
4	Qıtay	8	Germaniya	55
5	Saudiya Arabistan	8	Frantsiya	30
6	Hindistan	6	İtaliya	18
7	Meksika	6	Niderlandiya	16
8	Frantsiya	6	Polsha	10
9	İran	6	Rumıniya	7
10	Aljir	5	Meksika	7

Qubır transportı arqalı tasılatug`ın neft` ha`m gazdin` o`zine tu`ser bahası temir jollar arqalı tasılatug`ın neft` ha`m gazden 3 ese arzan esaplanadı.

Ha`zirgi waqıtta Qara ten`iz arqalı Rossiya neft` ha`m gazin eksport qılatug`ın Rossiya, Bolgariya, Gretsıya arasında Burgos Aleksandropolis neft` qubırının` qurılısı, Baltıq ten`izi arqalı Rossiya-Germaniya aralıg`ında ten`iz astınan o`tetug`ın neft` qubırı iske tu`spekte. Jer Orta ten`izinin` ultaninan Aljir-İtaliya gaz qubırı iske tu`sken. Bunday qubırlar Meksika qoltıg`ında da ken` rawajlang`an.

Ten`iz ha`m da`r`ya transportı. Ten`iz transportı du`n`ya transport sistemasının` en` arzan a`hmiyetli tu`ri esaplanadı. Ten`iz transportının` rawajlanıwı ma`mleketler ha`m kontinentlerdi bir-biri menen tutastırıp turıwshı quralg`a aylandı. Barlıq transport tarmaqlarında tasılatug`ın ju`klerin` 3/5 bo`limi ten`iz transportı arqalı a`melge asırıladı. Al Ullibritaniya ha`m Yaponiyanın` sırtqı sawda qatnasının` 98%-i ten`iz transportı arqalı a`melge asırıladı.

Ten`iz jollarının` ulıwma uzınlıg`ı millionlag`an kilometrler menen o`lshenedi. Ten`iz transportı arqalı ko`lemli ju`kler: neft` ha`m neft` o`nimleri, ko`mir, rudalar, g`a`lle h.b. tasıladı, sonday-aq ten`iz transportında konteynerler arqalı tayar o`nimler ha`m yarım fabrikatlar da tasıladı. Ha`zirgi waqıtta ten`iz transportında tasılatug`ın ju`klerin` strukturasında: 37%-i neft` ha`m neft` o`nimleri, suyıltırılğ`an gaz, 25%-i tayar o`nimler, yarım fabrikatlar, azıq-awqatlar (konteynerler arqalı), 24%-i rudalar, g`a`lle, ko`mir, boksit, fosforitler, 14%-i basqa ju`kler quraydı. Konteyner ju`kleri tiykarınan Yaponiya - Batis Evropa, Yaponiya – AQSh aralıg`ında temir jollar menen kombinatsiyalanıwı arqalı amelge asırıladı. Ten`izler arqalı ju`k tasıwda jetekshi orındı Yaponiya iyeleydi.

Ten`iz transportında ju`k aylanısının` a`hmiyeti boyınsha birneshe bag`darlar ajratılğ`an. Olardan: Atlantika okeanı tiykarg`ı orın tutadı. Arqa Atlantika bag`darı Evropanı Arqa Amerika menen baylanıstıradı. Bul jerde tiykarınan liniyalıq keme qatnawı tiykarg`ı orın tu`tadı. XX a`sirge deyin jelkenli kemeler arqalı batıstan shıg`ısqa, shıg`ıstan batısqa qaray 20-30 ku`nde su`zip o`tken.

Paraxodların` payda bolıwı na`tiyjesinde 15 ku`nge, ha`tteki 5-10 ku`nge qısqardı. Keyin ala aviatsiya transportı menen ba`sekege tu`skenligi sebepli,

ha`zirgi waqıtta Evropa menen Arqa Amerika arasında jolawshı qatnası tiykarınan hawa transportı arqalı a`melge asırıladı.

Ekinshi bag`dar Qubla Atlantika bag`darı bolıp, Evropa-Qubla Amerika aralıg`ı esaplanadı. U`shinshi bag`dar Afrika-Evropa bag`darı. Atlantika okeanı arqalı Aziyadan, Evropa ha`m AQSh-qa neft` ha`m neft` o`nimleri tasıladı. Son`g`ı waqıtta du`n`ya keme qatnasında Atlantika okeanının` roli birqansha to`menlemekte, onın` tiykarg`ı sebebi basqa okeanlarda ju`k aylanısının` joqarılag`anlıg`ı menen ta`riyplenedi.

Tınısh okeanı aqmiyeti boyınsha ekinshi orında turıp, du`n`yadag`ı en` u`lken portlar jaylasqan.

U`shinshi orındı Hind okeanı iyelep, barlıq ju`klerden` 15%-i o`tedi. Jag`alawlarında 30-g`a jaqın ma`mleket ha`m 1 mlrd.tan aslam xalıq jasaydı. Bul jerde Persiya qoltıg`ı rayonu quwatlı ju`k qatnasına iye. Ju`k aylanısı boyınsha du`n`ya sawda flotının` jetekshileri Liberiya, Panama, Yaponiya, Gretsiya, AQSh, Kipr, Qıtay sanaladı. Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ten`iz flotu quramı 80 mın`dı quraydı.

Neft ha`m neft` o`nimlerin tasıwda ten`iz tankerleri baslı orın tutadı. Ha`zirgi waqıtta ten`iz transportında 200, 300, 400, 500 mın` tonna ju`k ko`teriw mu`mkinshiligine iye ten`iz tankerler iske tusken. Ekinshi orında jeke konteynerler menen tasılatug`ın universal kemeler, u`shinshi orında qurg`aq ju`k tasıytug`ın tankerler turadı. Du`n`yadag`ı en` u`lken tanker Xelos-Fos esaplanıp, 555 mın` tonna ju`k ko`teriw mu`mkinshiligine iye bolıp, Gretsiya bayrag`ı astında ju`zedi.

Liberiya, Panama bayrag`ı astında ju`zip ju`riwshi kemelerdin` ko`pshiligi rawajlang`an ma`mleketlerge tiyisli. Du`n`ya ju`zinde 2 mın`nan aslam ten`iz portları bolıp, 900 g`a jaqını Evropada, 500-i Amerikada, 400-ge jaqını Aziyada jaylasqan. Atqaratug`ın xızmetlerine qaray universal ha`m qa`niygelesken portlar bolıp bo`linedi. Portlardın` u`lkenligi ju`k aynalınsının` ko`lemine qaray (50 mln t artıq) bo`linedi. Jılıq ju`k aylanısı 50 mln tonnadan artıq portlar qatarına

Rotterdam, Singapur, Jan`a Orlean, Koba, N`yu-York, Tiba, X`yuston, İokogama, Shanxay ha`m t.b. portlar kiredi.

Qa`niygelesken portlarga Persiya qoltug`ında, Nigeriya, Meksika, Liviya, İndoneziya mamleketlerindeki neft`ti eksport qılıwshı portlar, Tubaron (Braziliya) temir rudasını eksport etiwshi ha`m t.b.

Ten`iz qatnasında La-Mansh, Gibraltar, Mozambik, Malakka, Ormuz, Bosfor ha`m t.b. bug`azlar u`lken a`hmiyetke iye. En` u`lken kanallardan: Suets kanalı, uzunlıg`ı 160 km, ken`ligi 120-365 m, teren`ligi 13-26 m.di qurap, jılına 14 mın` keme o`tkeriw mu`mkinshiligine iye. Ko`plegen ma`mleketler ushın da`r`ya transportı u`lken a`hmiyetke iye. En` u`lken transportlıq aqmiyetke iye kanallardan: Beregovoy kanal (AQSh), Ullı kanal (Qıtay), Volga-Baltık kanalı (Rossiya), Reyn-Mayn-Dunay suw jolları u`lken a`hmiyetke iye. Da`r`ya transportı tiykarınan ma`mleketin` ishki ju`klerin tasıwda ken` paydalanadı. Reyn-Dunay, Volga, Aulie Lavrentiya da`ryaları, Ullı ko`ller (AQSh) arqalı ma`mleketler-aralıq ju`kler tasıladı.

**Ju`k aylanısı boyınsha du`n`yadag`ı en` u`lken universal portlar
(mln.t esabında)**

Portlar	Ma`mleketler	Ju`k aylanısı ko`lemi	Portlar	Ma`mleketler	Ju`k aylanısı ko`lemi
Rotterdam	Niderlandiya	280	Yokogama	Yaponiya	125
Singapur	Singapur	190	Shanxay	Qıtay	115
Jan`a Orleon	AQSh	175	Antwerpen	Bel`giya	85
Koba	Yaponiya	170	Tokno	Yaponiya	80
N`yu-York	AQSh	155	Gonkong	Qıtay	80
Tiba	Yaponiya	130	Gamburg	GRF	65
Nagoya	Yaponiya	130	London	Ullı Britaniya	60
Xyuston	AQSh	125	Genuya	İtaliya	55

Hawa transportı. Transportın` bul tu`ri jolawshılardı tasıwda, tez buzılatug`ın ha`m qımbat bahalı ju`klerdi tasıwda u`lken a`hmiyetke iye. Ha`zirgi waqıtta hawa transportı arqalı ortasha jılına 1120 mln. adam tasıladı. En` u`lken aviaparklar AQSh, Kanada, Frantsiya, Avstraliya, Germaniyag`a ha`m t.b. ma`mleketlerge tuwra keledi. Du`n`yada mın`nan aslam xalıq-aralıq aeroportlar bolıp, sonnan 400-ge jaqını Evropag`a tuwra keledi. Jılına 15 mln.-nan artıq jolawshı aylanısına iye en` u`lken 34 aeroportın` 2-i AQSh-ta, 8-i Evropada, qalg`anları Yaponiyada, Kanada, Singapur, Gongkongta jaylasqan.

Ha`zirgi waqıtta jolawshı tasıyug`ın Boing-747 samolyotları saatına ortasha 800-900 km tezlikke iye bolıp, 300-400 jolawshı tasıw mu`mkinshiligine iye. Ha`zirgi waqıtta konstruktorlar ses tezliginen artıq 14-15 mın` m ba`lentlikte ushatug`ın hawa laynerlerin islemekte. Du`n`yadag`ı en` u`lken aeroportlar qatarına Chikago (O.Xora) - 60 mln, Dallas - 58 mln, Los-Anjeles - 45, London (Xitrou) - 40 mln, Tokio (Xoneda - 37 mln), Frankfurt-na-Mayne - 26 mln, Parij (Orli) - 24 mln, Vashington (Nishel`) - 15 mln, Stokgol`m - 15 mln jolawshı qatnasına iye.

Tiykarg`ı tayanış tu`sinikler

**Temir jol tu`yini** - *Bir neshshe temir jollardın` kesilisetug`ın jerindegi temir jol qurılısı kompleksi.*

Temir jol paromı - *Temir joldın` ha`rekettegi quramın suw tosqınları arqalı o`tkeriwge arnalg`an qurılıs*

Kabotaj - *(Frantsuz tilinen kabotage-jag`anı boylap ju`ziw). Bir ma`mlekettin` portlarının` arasındag`ı kemeshilik.*

Aymaqlıq suwlar - *Jag`a boyındag`ı ma`mlekettin` suverenitetinde ha`m onın` aymag`ının` bir bo`limi esaplanatug`ın, ten`iz suwının` jag`a boyı bo`limin aymaqlıq suwlar dep aytadı.*

Transport magistralı - *(latinsha magister-bashı). Ju`kler menen passajirlerdin` u`lken ag`ımına iye ha`m joqarı da`rejeli u`skenelengen transportlıq joldı aytadı.*

XALIQ ARALIQ EKONOMIKALIQ-SIYASIY SHO`LKEMLER, OLARDIN` JAN`A JO`NELISLARI HA`M FORMALARI.

3.1.Xalıq aralıq ekonomikalıq-siyasiy sho`lkemler.

Xalıq aralıq sho`lkemler – eller arasındag`ı ha`r ta`repleme birge islesiwdin` en` a`hmiyetli formalarının` biri esaplanadı. Olar sho`lkemde qatnasıwshı eller arasında kelisim tiykarında du`ziledi. Xalıq aralıq sho`lkemlerdin` isleri olardın` ustavı menen belgilenip alıp barıladı.

Sho`lkem islerinin` bag`darları (paraxatshılıq ha`m qa`wipsizlik, ekonomika, ma`deniyat, den-sawlıqtı saqlaw, transport h.t.b. lar), qatnasıwshılardıń quramı (universallıq, regionallıq), wa`killiginin` ko`lemi h.t.b lar menen ayırıladı. Barlıq xalıq aralıq sho`lkemlerdin` tiykarg`ı maqset ha`m wazıypaları xalıq aralıq ha`r ta`repleme birge islesiwdin` bazasın du`ziw, paraxatshılıqta jasawdın` globalıq ha`m regionallıq zonaların du`ziw bolıp tabıladı.

Ma`mleketler aralıq xalıq aralıq sho`lkemlerdin` ishinde **Birlesken Milletler Sho`lkemi (BMSH)** – ulıwma (tolıq huqıqlı) kompetentsiyalı xalıq aralıq **universal** sho`lkem sıpatında ayırıqsha orın tutadı.

Birlesken Milletler Sho`lkemi (San-Frantsisko) 1945-jılı 24-oktyabrde du`zilgen. BMSHnıń sistemasına baslı ha`m ko`mekshi bolg`an ko`plegen organlar kiredi. BMSHnıń 17 qa`niygelesken ma`mleketleri bar. Sonday-aq, Atom energetikası boyınshga agentlik (MAGATE) kiredi.

BMSH sistemasına hu`kimetler aralıq ma`keme sıpatında turizm boyınsha du`n`ya ju`zilik sho`lkem (VOT) de kiredi.

BMSHg`a ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zinin` 190 nen aslam ma`mleketleri ag`za. BMSH janında baqlawshılar sıpatında Vatikan, Shveytsariya, Palestina, Afrika Birligi Sho`lkemi, Evropa Awqamı, İslam konferentsiyası sho`lkemi, Qızıl Krestin` xalıq aralıq komiteti h.t.b. lar qatnasadı.

Maqsetleri:

Paraxatshılıq ha`m xalıq aralıq qa`wipsizlikti quwatlaw. Milletler arasında ten` huqıqlı printsiplerin hu`rmetlew tiykarında qatnasıqtı rawajlandırıw siyasiy,

ekonomikalıq, sotsiallıq, ma`deniy xarakterge iye du`n`ya ju`zilik mashqalalardı sheshiw boyınsha xalıq aralıq birge islesiw.

Adamnıń huqıqına hu`rmetti quwatlaw BMSHnı ulıwma maqsetlerge jetisiw boyınsha milley ha`m xalıqlardıń ku`shlerin kelistiretug`ın orayg`a aylandırıw.

Strukturası:

1. Bas Assambliya
2. Qa`wipsizlik Ken`esi
3. Ekonomikalıq-sotsiallıq Ken`es
4. G`amxorlıq boyınsha Ken`es
5. Xalıq aralıq sud
6. Sekretariat.

Bas Assambliya (BA) BMSHnıń bir ma`mleket bir dawıs printsipi boyınsha barlıq ag`zaların birlestiretug`ın baslı organı esaplanadı. Ol ustav ha`reketi sheginde siyasiy ha`m materiallıq sferalarg`a jatatug`ın problemalar boyınsha ma`selelerdi qaraw ha`m rekomendatsiya beriw huqıqına iye.

BA rezolyutsiyasın usınıw xarakterine iye. BMSHnıń barlıq ag`zaları ushın yuridikalıq jag`ınan minnetli bolmasa da BMSHnıń abroyı menen quwatlanadı. BA sho`lkeminin` siyasiy ha`m bag`darlama ha`reketin belgileydi. BA sessiyası ha`r jılı o`tkeriledi, biraq a`detten tis ayrıqsha shaqırılıwda mu`mkin.

Qa`wipsizlik Ken`esi (QK) bul BMSHnıń barlıq ag`zaları ushın minnetli orınlanıwı tiyis sheshim qabıl etetug`ın birden-bir organı.

Xalıq aralıq konfliktlerdi paraxatshılıq jolı menen sheshiw boyınsha bir qatar ilajlardı paydalanadı.

A`skeriyy sanktsiya beriw boyınsha sheshim a`skeriyy xarakterge iye emes sanktsiyalar jetkiliksiz jag`dayda qollanıladı.

Paraxatshılıqtı quwatlaw boyınsha (globus paski) konflikt rayonlarına BMSH baqlawshılar toparın ha`m qurallı ku`shler jiberedi.

Qa`wipsizlik Ken`esi 15 ag`zadan turadı. Olardıń besewi turaqlı ag`zalar. Olar: Ullı Britaniya, Qıtay, Rossiya, AQSh, Frantsiya. Olardıń «veto»³ qoyıw

³ Тақыйықлаў, тоқтатып қойыў

huqıqı bar. 10 turaqlı emes ag`za regionlardan 2 jılg`a saylanadı. (Aziya ha`m Afrikadan 5, Shıg`ıs Evropadan 1, Latin Amerikadan 2, Batıs Evropadan 2 ma`mleket).

Ekonomikalıq ha`m sotsiallıq ken`es (EKOSOS) BMShnın` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq sferadag`ı islerine juwap beredi, BA usınısların realizatsiya jasaw menen baylanıslı wazıypalardı atqaradı. Ol BMShnın` qa`niygelesken ma`mleketlerinin` islerin koordinatsiya jasaydı.

Xalıq aralıq Sud – BMShnın` baslı yuridikalıq organı. Du`n`ya ju`zinin` barlıq elleri ha`m adamları ushın ashıq. Sekretariat – Bas sekretardın` basshılıg`ı astında is aparadı ha`m BMShnın` ku`ndelikli jumısın alıp baradı. BMShnın` baslı lawazımı Bas Sekretar ta`repinen qa`wipsizlik ken`esinin` usınısı menen tastıyqlanadı. Adam huqıqı boyınsha joqarı komissar Bas sekretar ta`repinen tastıyqlanadı, adam huqıqı oblastında BMShnın` isine juwap beredi.

Rasmiy tipleri - anglichan, ispan, qıtay, rus, frantsuz, arab tilleri. Shtab kvartirası – N`yu York.

1991-jılı 8-dekabrde 74-jıl hu`kim su`rgen ma`mleket – SSSR rasmiy tu`rde tarqatılğ`an dep ja`riyalandı. G`a`rezsiz Ma`mleketler Doslıq Awqamı du`zildi (G`MDA).

O`zbekstannın` g`a`rezsizligin pu`tkil du`n`ya ju`zi ma`mleketleri ta`n aldı. BMSH ha`m basqa da bir qansha xalıq aralıq siyasiy, ekonomikalıq sho`lkemlerdin` ten` huqıqlı ag`zası boldı.

Xalıq aralıq ekonomikalıq baylanıslar. Buring`ı sotsialistlik ma`mleketlerdi, sonın` ishinde buring`ı SSSRdın` g`a`rezsiz respublikaların ulıwma du`n`ya ju`zilik miynettin` bo`liniw shen`berine kiriw mashqalaları.

Du`n`ya ju`zinin` ekonomikalıq rawajlanıwdın` regional mashqalaları. Du`n`yadag`ı rawajlang`an ma`mleketlerdin` xalıq aralıq ekonomikalıq birge islesiwindegi rolinin` ku`sheyiwi.

BMSH ha`m rawajlanıp kiyatırğ`an ma`mleketlerdin` ten` huqıqlı ha`m a`dilli xalıq aralıq ekonomikalıq baylanıslar ornatiw boyınsha gu`resi. Jan`a xalıq aralıq ta`rtip kontseptsiyası.

**Du`n`ya ju`zilik bankler toparı.** Du`n`ya ju`zilik bankler toparı to`rt institutni o`z ishine aladı: Xalıq aralıq rekonstruktsiya ha`m rawajlanıw banki (MBRR); Xalıq aralıq finans korporatsiyası (MFK); Xalıq aralıq rawajlanıw assotsiatsiyası (MAR); Investitsiyalıq garantiya boyınsha ko`p ta`repli agentlik (MAİG).

Xalıq aralıq rekonstruktsiya ha`m rawajlanıw banki(MBRR).

Xalıq aralıq rekonstruktsiya ha`m rawajlanıw bankin du`ziw ideyası 1944-jılı MBRR qa`nigelesken ma`keme sıpatında BMSH sistemasına kiredi. Maqsetleri: o`ndiriske kapital salıw jolı menen ag`za ma`mleketlerdin` aymag`ın rekonstruktsiyalaw ha`m rawajlandırıwdı quwatlaw; jeke ha`m shet el investitsiyalarına jeke kreditorlarg`a garantiya berdi. Rawajlanıp kiyatırǵan ellerge o`ndiristi rawajlandırıw ushın rawajlanıw bag`darlama ha`m proektlerdi quwatlaw maqsetinde uzaq mu`ddetke finans jag`ınan ta`miyinlew ekonomikalıq, sotsiallıq progresti quwatlaw. MBRRg`a ag`za ellerdin` xalıq aralıq sawdasının` o`siwin, o`ndiris resursların rawajlandırıwdı ko`termelew. Ha`zirgi waqıtta MBRRg`a 180 nen aslam ma`mleket kiredi.

Xalıq aralıq valyuta fondı (MVF). 1946-jıldan baslap isleydi. Olda BMSH sistemasına qa`nigelesken mekeme sıpatında kiredi. MVFg`a 180 nen aslam ma`mleketler ag`za. Valyuta siyasatı oblastında xalıq aralıq birge islesiwdi quwatlaydı; du`n`ya ju`zilik sawdanı o`siriwge ko`meklesedi. Ag`za ma`mleketler arasında valyuta qatnasların turaqlastıradı. Ag`za ma`mleketlerge kredit beredi. Ag`za bolıp kiriwdin` belgili sha`rtleri bar.

Shetten alıw ushın arnawlı huqıq, valyuta rezervinin` udayı jetispewliginin` aldın alıw maqsetinde xalıq aralıq kelisim tiykarında valyuta rezervlerin du`ziw imkaniyatın beretug`ın MVFnın` instrumenti (quralı). Aqsha menen ta`miyin etiw derekleri: ag`za ma`mleketlerdin` vzosı (kvota) MVF o`zinin` ag`zalarınan alg`an qarızları menen toltırılǵan.

Arqa Atlantik sha`rtناماسى sho`lkemi NATO. Bul sho`lkem 1949-jılı du`zilgen – a`skeriyy-siyasiy sho`lkem. 19 ag`zası bar. Olar: Belgiya, Ullı Britaniya, Germaniya, Gretsiya, Daniya, İspaniya, İtaliya, Kanada, Lyuksemburg, Niderlandlar, Norvegiya, Portugaliya, AQSh, Turkiya, Frantsiya, Chexiya, Polsha, Vengriya (İspaniyanın` qurallı ku`shleri joq, sonlıqtan a`skeriyy strukturasına kirmeydi, İspaniya komandalıq strukturasına qatnaspaydı, Frantsiya 1966-jılı a`keriyy strukturasına shıqtı).

Maqseti: BMSH Ustavı printsiplerine muwapıq barlıq ag`zaların` erkinligin ha`m qa`wipsizligin siyasiy ha`m a`skeriyy qurallar menen qorg`awdı ta`miyinlew; Ag`za ma`mleketlerdin` qa`wipsizligin bekkemlew, demokratiya, adam ha`m huqıqıy ma`mleket huqıqı tiykarında Evropada a`dil ha`m bekkem paraxatshılıqtı ta`miyinlew maqsetinde ha`r ta`repleme birge islesiw ha`m birge ha`reket etiw bolıp tabıladı.

SSSRdin` tarqawına, Varshava sha`rtناماسının` jumısın toqtatıwg`a t.b. baylanıslı Evropada siyasiy o`zgerisler protsessi son`g`ı jılları NATOnın` bir qansha bildiriwler jasawına sebepshi boldı. Mısalı, «Arqa atlantik alyansı o`zgeriw protsessinde» (1990) London deklaratsiyası; «Paraxatshılıq ha`m birge islesiw boyınsha Rim deklaratsiyası» (1991); «Alyanstın` jan`a strategiyalıq kontseptsiyası» (1991); «Paraxatshılıq ushın sheriklik» bag`darlamasına qosılıwg`a mira`t etken NATO Ken`esinin` bildiriwi» (1994) t.b. G`MDAnın` ko`plegen elleri «Paraxatshılıq ushın sheriklik» bag`darlamasına qosıldı, sonın` ishinde bizin` ma`mleketimiz O`zbekstanda bar.

NATOnın` basshı organlarının` shtab-kvartirası - Bryussel qalasında jaylasqan.

**Evropada qa`wipsizlik ha`m birge islesiw sho`lkemi (OBSE).** Batıs Evropanın` 33 eli, sonday-aq AQSh ha`m Kanadanın` ma`mleket ha`m hu`kimet basshıları ta`repinen 1975-jılı Xel`sinki (Finlyandiya) qalasında Evropada qa`wipsizlik ha`m birge islesiw boyınsha Ken`esinin` juwmaqlawshı Ma`jilisinin` Aktine qol qoyıldı. Ol Evropada birge islesiw protsessin rawajlandırıwdın` uzaq mu`ddetli bag`darlaması bolıp qaldı. OBSEnin` isinde jan`a Evropa ushın jan`a

da`wir Parij xartiyasınan<sup>4</sup> baslandı (1990). BMSHnın` Bas assambleyası janında OBSEge baqlawshı statusı berildi.

Bul sho`lkemnin` tiykarg`ı maqseti: o`z-ara qatnastı jaqsılawg`a ko`meklesiw; uzaq dawam etken paraxatshılıqtı ta`miyinlew boyınsha sharayatlar du`ziw; xalıq aralıq keskinlikti bosastırıwdı quwatlaw; Evropada ha`m du`n`ya ju`zinde paraxatshılıq ha`m qa`wipsizliktin` o`z-ara tıg`ız g`a`rezsizligin moyınlaw. Bul sho`lkemnin` ag`zalar sanı 53 ke jetti. Bul sho`lkemge ag`za bolıp, post sotsialistik eller, SSSR ha`m Yugoslaviyadag`ı g`a`rezsizlikke erisken ma`mleketler jan`adan kirdi.

Evropa Awqamı (EA). Evropa ekonomikalıq birliginin` ag`zaları bolg`an 12 ma`mlekettin` ma`mleket ha`m hu`kimet basshıları 1992-jılı Maastrixte (Niderlandiya) qol qoyısqan Evropa Awqamı (EA) haqqındag`ı Sha`rtnama 1993-jılı 1-noyabrde ku`shine endi. Bul sha`rtnama boyınsha ha`r ma`mleketlerdin` milliy puqaraları qosımsha EStin`de puqarası bolıp sanaladı.

Bul awqam 1958-jılı Evropa ekonomikalıq birlespesi (EES) degen atama menen du`zilgen edi. Ol waqtı 6 ma`mlekettin` awqamı bolıp, «Ulıwma bazar» dep ataldı. A`weli bunın` quramına Bel`giya, Niderlandiya, Lyuksemburg, GFR, Frantsiya, Italiya kirgen edi. Towardın`, kapitaldın`, jumısshı ku`shinin` bazarı boldı, bajı pullar sawda da basqada sheklewler biykar etilip, birlikte kelisilgen sawda siyasatı alıp barıldı.

Son`ıraq 1973-jılı ag`za bolıp Ullı Britaniya, Daniya, Írlandiya kirdi, 1981-jılı Íspaniya, Portugaliya, 1986-jılı Gretsiya kirdi. 1995-jıldan baslap EStin` ag`zaları bolıp Avstriya, Finlyandiya ha`m Shvetsiya kirdi. Ha`zirgi ku`nde ag`zalar sanı 27 ge jetti.

Evropa awqamı negizi u`sh birlespege tiykarlang`an:

1. Evropalıq ko`mir ha`m polat birlespesi; Evropanın` ekonomikalıq birlespesi, Evropanın` atom energetikası boyınsha birlespesi;
2. Birlikte sırtqı ha`m xalıq aralıq qa`wipsizlik oblastında siyasat alıp baradı;

⁴социал-сиясый мазмундағы айырым документлердің аты

3. Ishki ha'm huqıqiy siyasatta da birge islesedi.

Maqseti: Evropanın` xalıqlarının` tıg`ız awqamın du`ziw, ishki shegarasız ken`lik du`ziw, ekonomikalıq ha'm sotsiallıq jaqtan birge o`z-ara ha`reketti ku`sheytiw, ekonomikalıq ha'm valyutalıq awqamın sho`lkemlestiriw, birden-bir valyuta jaratıw arqalı ten`lestirilgen, uzaq mu`ddetli progresske jetiwge ko`meklesiw.

Birlikte sırtqı siyasat ju`rgiziw, al keleshekte birlikte qorg`anıw siyasatın da alıp barıw h.t.b. Yustitsiya ha'm ishki isler salasında birge islesiwdi rawajlandırıw.

EA (ES) organları: Evropalıq Ken`es; Evropalıq parlament; Evropalıq Awqam Ken`esi; Evropalıq komissiya; Evropalıq sud.

Xalıq aralıq ekonomikalıq integratsiya. XX-a`sirdin` ekinshi yarımında xojalıq turmısın internatsionalizatsiya jasaw ha`zirgi du`n`ya ju`zlik xojalıqtın` rawajlanıwının` jetekshi tendentsiyasına aylandı.

Ekonomikalıq integratsiya - o`ndiriwshi ku`shlerdi rawajlandırıw – miynetin` xalıq aralıq bo`liniwi – o`ndiristi ha'm kapitaldı internatsionalizatsiya jasaw – ekonomikalıq integratsiya. Ekonomikalıq integratsiyag`a eki faktor aytarlıqtay ta`sir jasaydı: İTR ha'm transnatsional korporatsiyalar.

Ekonomikalıq integratsiyanın` rawajlanıwı ha'm qa`liplesiwi 4 etaptı bastan keshiredi:

1. Tarif ha'm basqada sheklewlerdi biykarlap, erkin sawda zonasın du`ziw.

2. Sawda da ha'm miynet penen kapitaldın` ha`reketinde birden-bir tarif ornatıp bajıxana awqamın du`ziw.

3. Qatnasıwshı eller kelisken tu`rde hesh qanday sheklewsiz ekonomikalıq siyasat ju`rgizetug`ın ekonomikalıq awqam.

4. Birden-bir ekonomikalıq siyasat penen ulıwma valyuta ha'm nadnatsionallıq retlestiriw (regulirovaniya) organları menen tolıq integratsiya jasaw.

Arab Magrifa Awqamı – bul ekonomikalıq sho`lkem 1989j. du`zildi (Aljir, Liviya, Mavritaniya, Marokko, Tunis).

ASEAN - Assotsiatsiya stran Yu.V.Azii. 4 aziya jolbarısı Singapur, Malayziya, İndoneziya, Tayland, Bruney, Filippin. 1995-jıl Vetnam kirdi.

Aziya-Tınısh okean ekonomikalıq birge islesiw sho`lkemi (ATES) Aziyanın` 18 eli kiredi. Arqa, Qubla Amerika da kiredi. 2000-jılı ulıwma ishki o`nim boyınsha Batus Evropadan o`tip ketti. 2020-jıl Arqa Amerikadan o`tedi. Bul da`wiri sheklewsiz erkin sawda boladı. Baj ha`m ishki sheklewler bolmaydı. ATES ha`zirshe «ashıq ekonomikalıq assotsiatsiya».

Usı awqam ishinde «O`siwdin` u`shmu`yeshligi» - Qubla Qıtay zonası (QXR, Gonkong, Tayvan). «Altın u`shmu`yeshlik» (İndoneziya, Malayziya, Singapur) Yapon ten`izi basseyni elleri, İndoqıtay ekonomikalıq zonası dep atalatug`ın integratsiyalıq awqamlar bar.

1981-jıldan beri Arab ma`mleketlerinin` birge islesiw boyınsha Ken`esi - Sawd Araviyasi, Kuveyt, Katar, Baxreyn, BAA, Oman (neft altılıg`ı depte ataydı) islep tur.

1992-jıl Oraylıq Aziya ellerinin` ekonomikalıq birge islesiw sho`lkemi (OES-EKO) du`zildi. İnitsiatorları – İran, Pakistan, Turkiya keleshekte bul sho`lkem «Oraylıq Aziya ulıwma bazarı» na aylanıwı mu`mkin.

TEMA: EVROPA AWQAMI MA`MLEKETLERININ` EKONOMİKALIQ İNTEGRATSİYALIQ BAYLANISLARI

REJE:

1. EVROPA REGIONI EKONOMİKALIQ GEOGRAFIYALIQ SIPATLAMA.
2. REGIONNIN` BİR QATAR GEOGRAFIYALIQ O`ZGESHELİKLERİ.
3. RAWAJLANIWININ` TA`BİYİY-RESURSLIQ SHARAYATLARI, SANAATININ` JETEKSHİ TARAWLARI.
4. AWIL XOJALIG`ININ` BASLI TARAWLARI HA`M ONIN` RAWAJLANIWIN DAG`I TA`BİYİY SHARAYATLARDIN` TA`SİRİ.
5. TRANSPORTI.

1. EVROPA AWQAMI MA`MLEKETLERİNE GEOGRAFIYALIQ SIPATLAMA.

[Evropa](#)–Aziya menen birigip jer aymag`ı boyınsha iri qurg`aqlıq bolıp esaplanatug`ın [Evraziyanı](#) quraytug`ın, altı du`n`ya [bo`leginin`](#) biri. Evropanın` jer aymag`ı- 10 mln km², [xalqı](#) —730 mln adamnan aslam.



Evropa elleri to`rt aymaqqa bo`linedi: [Batis](#), [Shig`ıs](#), [Arqa](#) ja`ne [Qubla](#). Gey bir geograflar besinshi aymaqqa da, yag`nıy [Orta Evropa](#) dep te bo`ledi. Ekinshi Ja`han urısınan son` Batis aymaqqa [kapitalistlik](#), al Shig`ısqa [sotsialistlik](#) ma`mleketlerdi kirgizgen.

Evropanın` geografiyalıq ornı

Ulıwma Evropag`a 65 el: olardın` ishinde 50 g`a`rezsiz ma`mleket, 9 g`a`rezli aymaq ha`m de 6 ta`n alınbag`an respublikalar kiredi. 14 ma`mleket atawlıq, 19 qurg`aqlıq ishi ha`m 32-si ten`izler menen okeanlarg`a shıg`ıwg`a mu`mkinshilikleri bar eller.

U`sh ma`mleket- [Qazaqstan](#), [Tu`rkiya](#) ha`m [Rossiya](#) shegarası ko`plegen mag`lıwmatlar boyınsha Evropag`a da Aziyag`a da kiredi; sonday-aq eki ma`mleket ([A`zerbayjan](#) ha`m [Gruziya](#)) ayırım mag`lıwmatlarg`a qarag`anda,

sonın` ishinde Rossiyalıq ha`m de batis geografiyalıq mag`lıwmatlar boyınsha Aziya aymag`ına da Evropa aymag`ına da kiredi, sonday-aq Zakavkaz`ya ha`m [Kiprdın`](#) shegarası Evropa menen tıg`ız baylanısta.

Sonın` menen Evropag`a barlıq Jer orta ten`iz boyı ma`mleketleri de kiredi.

27 ma`mleket Evropa Awqamının`, 25 [NATO](#) blogının` ag`zası, al [Evropa ken`esine](#) 47 ma`mleket kiredi.

Evropa shegarasında du`n`ya ju`zindegi en` u`lken ma`mleket [Rossiya](#), sonday-aq en` kishkene ma`mleket [Vatikan](#) ornasqan.

• Albaniya • Almaniya • Andorra • Avstriya • A`zerbayjan</a> (10 %)</li> <li>• <a href="#">Belarus` • Bel`giya</a></li> <li>• <a href="#">Bosniya ha`m Gertsegovina • Bolgariya • Gruziya (5 %) • Gretsiya • Daniya • Estoniya • İrlandiya • İslandiya • İspaniya	• İtaliya • Qazaqstan (16 %) • Qurama Patshalıq • Latviya • Lixtenshteyn • Litva • Lyuksemburg • Majarstan • Makedoniya Respublikası • Mal`ta</a></li> <li>• <a href="#">Moldova</a></li> <li>• <a href="#">Monako</a></li> <li>• <a href="#">Niderland</a></li> <li>• <a href="#">Norvegiya</a></li> <li>• <a href="#">Pol`sha	• Portugaliya • Rossiya (32 %) • Ruminiya • San-Marino • Serbiya • Slovakiya • Sloveniya • Tu`rkiya (4 %) • Ukraina • Vatikan • Finlyandiya • Frantsiya • Xorvatiya • Chernogoriya • Chexiya • Shveytsariya • Shvetsiya
--	--	---

**Siyasiy bo`liniwi:** 20 a`sirdin` son`g`ı on jıllıg`ında Evropanın` siyasiy-ha`kimshilik bo`liniwinde u`lken o`zgerislerge bay boldı. Buring`ı Sovetler Awqamı, YuSFR-dın` ıdırawına baylanıslı bir topar jan`a ma`mleketler payda boldı. [Germaniya Demokratiyalıq Respublikası](#), [Germaniya Federativlik Respublikasının`](#) quramına kirdi. 2001 jıldın` basında Evropada to`mendegi ma`mleketler boldı: [Avstriya](#), [Albaniya](#), [Andorra](#), [Belarus`](#), [Bel`giya](#), [Bolgariya](#), [Bosniya ha`m Gertsegovina](#), [Vatikan](#), [Vengriya](#), [Germaniya](#), [Gretsiya](#), [Daniya](#), [İrlandiya](#), [İslandiya](#), [İspaniya](#), [İtaliya](#), [Qazaqstan](#) (batis bo`limi), [Latviya](#), [Litva](#), [Lixtenshteyn](#), [Lyuksemburg](#), [Makedoniya](#), [Mal`ta](#), [Moldova](#), [Monako](#), [Niderland](#), [Norvegiya](#), [Pol`sha](#), [Portugaliya](#), [Rossiya](#), [Ruminiya](#), [San-Marino](#), [Slovakiya](#),

[Sloveniya](#), [Turkiya](#) (arqa-batis sheti), [Ukraina](#), [Ullibritaniya](#), [Finlyandiya](#), [Frantsiya](#), [Xorvatiya](#), [Chexiya](#), [Shveytsariya](#), [Shvetsiya](#), [Estoniya](#), [Yugoslaviya](#).

Tolig`ı menen Aziyada, biraq ja`miyetlik-siyasiy jag`ınan Evropag`a tiyisli: [Armeniya](#), [Kipr](#).

To`mende biz tiykarınan G`MDA ellerine salıstırg`anda Sırtqı Evropa dep esaplanatug`ın regionnıń ekonomikalıq-geografiyalıq o`zgeshelikleri menen tanısamız.

Sırtqı Evropa. Sırtqı Evropa (G`MDA ellerine salıstırg`anda) – du`n`ya ju`zindegı en` bir xalıqtıń tıg`ız ha`m ekonomikalıq jaqtan o`zlestirilgen regionalardıń biri. Onıń aytarlıqtay onsha u`lken bolmag`an aymag`ında (5,1 mln km²) 500 mlnnan artıq, yaki du`n`ya xalqınıń 9% ne shaması adam jasaydı. Sırtqı Evropa sanaat ha`m awıl xojalıg`ı o`ndirisi, tovar eksportı ha`m xızmet ko`rsetiwdin` ko`lemi ha`m de xalıq aralıq turizmdi rawajlandırıw boyınsha Ja`han xojalıg`ında birinshi orındı iyeleydi. Onıń xojalıg`ınıń rawajlanıwına to`mendegi faktorlar qolaylı sharayat tuwg`ızadı:• qolaylı ekonomikalıq-geografiyalıq orıng`a iye bolıwı (regionnıń ko`pshilik ma`mleketleri ten`izler boyında, a`hmiyetli ten`iz jollarına jaqın jerlerde jaylasqan);

- miynet resursları ha`m kvalifikatsiyalı maman kadrlar menen joqarı da`rejede ta`myinlengenligi (Sırtqı Evropada 1 km<sup>2</sup> jerge 100 adamnan tuwrı kelip, bul jerde du`n`yanıń basqa regionlarınan keliwshi immigrantlar ag`ımı ku`shli);

- ta`biyiy sharayatınıń qolaylılıg`ı (territoriyasınıń jıynaqlılıg`ı, jag`alarınan ten`izler ha`m qoltıqlar menen ayırılıp turıwı, tegislik rel`efinin` basım keliwi, ten`iz, ortasha kontinentallı ha`m subtropikalıq klimat sharayatlarına iye bolıwı);

- transport penen joqarı da`rejede ta`miyinleniwi (transport tarmaqlarınıń texnikalıq jaqtan qurallanıwı, ha`r ta`repleme rawajlanıwı i tıg`ızlıg`ı boyınsha Sırtqı Evropa Du`n`yanıń barlıq iri regionlarınan aldında turadı);

- region ma`mleketlerinin` o`z-ara integratsiyalıq protsesslerinin` ku`shli da`rejede rawajlanıwı (integratsiyalıq protsessler 19 ma`mleket shen`berinde EA

Evropa Awqamı (EA) — integratsiyalıq topar bolıp, 15 ma`mleket ag`za esaplang`an ekonomikalıq, valyutalıq ha`m siyasiy awqam: GFR, Frantsiya, Italiya, Bel`giya, Niderland, Lyuksemburg, Ullibritaniya\*, Daniya, Irlandiya, Gretsiya, İspaniya, Portugaliya, Avstriya, Shvetsiya, Finlyandiya ma`mleketleri bolıp 370 mln. adamnan artıq xalıqqa iye aymaq. Awqamg`a ag`zalıqqa 105 mln. adamnan artıq xalıqqa iye 11 ma`mleket talaban: Sloveniya, Chexiya, Slovakiya, Vengriya, Pol`sha, Bolgariya, Rumıniya, Estoniya, Litva, Latviya, Kipr. (Ullibritaniya EA quramınan shıg`ıw haqqında referendum o`tkizdi) ha`m **(EAST) Evropa erkin sawda assotsiatsiyasına ag`za ma`mleketler- (EAST)** — Shveytsariya, Norvegiya, Islandiya, Mal`ta. Evropa erkin sawda assotsiatsiyasının` (EESA) ha`m de Evropa ekonomikalıq aymag`ının` sho`lkemlestiriliwine sebepshi boldı, ol bul jerde tovarlardın`, xızmet ko`rsetiw, kapital ha`m de adamlardın` erkin ha`reketleniwin payda etip ekonomikalıq iskerlik ushın qolaylı sharayatlardı payda etti.

2. Regionnin` bir qatar geografiyalıq o`zgeshelikleri.

1. Sırtqı Evropanı aymag`ının` ko`lemi boyınsha bir-birinen ajırılıp turatug`ın, 39 suveren ma`mleket quraydı (olardın` ishinde u`lkenleri, ortasha, kishi ha`m de «karlik» ma`mleketler dep atalıwshı- Monako, San-Marino, Lixtenshteyn, Andorra, Vatikan), xalqının` sanı boyınsha (ko`pshilik ma`mleketleri xalqının` sanı 10 mln adamnan artpaydı), ma`mleketlik basqarıw forması boyınsha (regionnin` ko`pshiligi-respublikalar, tek Andorra, Bel`giya, Ullibritaniya, Daniya, İspaniya, Lyuksemburg, Monako, Niderland, Norvegiya, Shvetsiya-konstitutsiyalıq monarxiyalar, al Vatikan — teokratiyalıq monarxiya) ha`m administrativlik-aymaqlıq du`zilisi (Germaniya, Bel`giya, Avstriya, Shveytsariya, Yugoslaviya, İspaniya-federativlik ma`mleketler, regionnin` qalg`an ma`mleketleri-unitar ma`mleketler), ekonomikalıq rawajlanıw da`rejesi ha`m xojalıg`ının` du`zilisi ha`m qa`niygelesiwi boyınsha da ayırmashılıqlarg`a iye.

2. Sotsiallıq-ekonomikalıq qatnasta Sırtqı Evropa ma`mleketleri ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketler ha`m o`tiwshi ekonomikalıq ma`mleketlerge bo`linedi. Batis Evropa ma`mleketleri (barlıg`ı bolıp 370 mln

adamnan ibarat xalıqqa iye 24 ma`mleket) xalıqtın` jan basına tuwrı keliwshi ishki jalpı o`nim (İJO`) ko`lemi boyınsha du`n`yadag`ı jetekshi ma`mleketler esaplanadı (Du`n`ya ma`mleketleri arasında 2-orınnan 44-orıng`a shekem). A`sirese ekonomikalıq rawajlanıwının` joqarı da`rejeliligi menen GFR, Frantsiya, Italiya ha`m Ullıbritaniya ma`mleketleri ayırıqsha orıng`a iye bolıp, du`n`ya ju`zilik klassifikatsiya boyınsha- iri rawajlang`an sanaatlıq ma`mleketler esaplanadı (du`n`yanın` «u`lken jetilik» ma`mleketlerine kiredi). Sırtqı Evropanın` qalg`an ma`mleketleri, du`n`yanın` kishi sanaatlı rawajlang`an elleri qatarına kiredi. Shıg`ıs Evropa ma`mleketleri (barlıg`ı bolıp 130 mln adamnan aslam xalıqqa iye 15 ma`mleket) xojalıqtın` oraylıq rejelestirilgen ekonomikadan bazar ekonomikası dizimine o`tiwdi a`melge asırıp atırg`an ma`mleketler esaplanadı. Shıg`ıs Evropa ma`mleketlerinde İJO`nin` ortasha jan basına tuwrı keliwi da`rejesi Batis Evropa ma`mleketlerine salıstırg`anda eki-u`sh esege kem.

3. Region ma`mleketleri xojalıg`ının` qa`niygelesiwi ha`m du`zilisinde de aytarlıqtay ayırmashılıqqa iye. Ma`selen, GFR ha`m Ullıbritaniya ekonomikasında sanaat keskin u`stemlik etse, al Italiya, Gretsiya ha`m Portugaliya da awıl xojalıg`ının` salıstırmalı tu`rde salmag`ı basım bolsa, Monako, San-Marino, Andorra ha`m Lixtenshteynde bolsa xızmet ko`rsetiw tarawları aytarlıqtay a`hmiyetke iye.

4. Son`g`ı waqıtları Sırtqı Evropanın` xalqının` o`siwi pa`seyip barmaqta. Ta`biyiy o`sim og`ada to`men ko`rsetkishke (1,5% ke jaqın) iye. GFR, Vengriya, Bolgariya, Estoniya, Latviya ha`m t.b. ayırım ellerde depopulyatsiyalıq protsess artıp (xalıq sanının` azayıwı), onı demografiyalıq siyasatta qorg`ay almay atır. Bunday depopulyatsiya «tarayaw» tiykarı bar xalıqtın` jası menen jınısın su`wretleytug`ın piramidada o`z ko`rinisin tappaqta. Sonın` menen birge xalıqtın` jas quramı da o`zgerip, jası u`lken adamlardıń u`lesi o`sip kelmekte.

Bunın` barlıg`ı xalıqtın` sırtqı ko`ship-qonıslanıwının` du`n`ya ju`zi shen`berinde region u`lesinin` tikkeley o`zgeriwine sebepshi boldı. Ullı geografiyalıq ashılıwlar da`wirinen berli emigratsiyanın` orayı bolg`an Evropa, miynet immigratsiyasının` du`n`ya ju`zilik baslı oshag`ına aylandı. Ha`zir bul jerge

12-13 mln. shet ellik isshileri bar bolıp, olardıń a`dewir bo`limi bul ellerdin` puxaraları emes bolıp, olar waqtınshalı miyman-isshiler («gastrabayterler» dep ataladı) esaplanadı. Adamlardıń bul jerlerge ku`shli ag`ımı, sanı ko`p miynet ku`shinin` ko`ship-qonıslanıwın qabıllawshı eller ushın, (sonın` menen basqınshılardı da) ko`plegen mashqalalardı payda etpekte. Ol xalıqtın` sanı, onın` udayı o`siwine, jınısı menen jasının` du`zilisine ha`m de xalıqtın` sapalıq o`zgesheliklerine de ta`sir etpekte.

Shet ellik Evropa xalqının` milliy quramı aytarlıqtay birgelikli: regiondag`ı xalıqtın` basım ko`pshiligi hind-evropa til a`wladına kiredi. Bul jerde slıyan, roman, german toparlarına kiretug`ın tuwısqan ellerdin` ko`plegen uqsaslıq belgileri bar. Ural a`wladına kiretug`ın tillerge de usınday belgiler tiyisli. Sog`an qaramastan, aymaqtın` mın`lag`an jıllar ishinde qa`liplesken etnikalıq kartası og`ada quramalı. Regionda bir milletli ma`mleketler menen bir qatarda, milliy quramı quramalı ma`mleketlerde az emes. Son`g`ı waqıtları olarda milletler aralıq qatnasıqlardıń biraz shiyenlesip atırg`anlıg`ın bayqawg`a boladı.

Sırtqı Evropanın` ko`pshilik ellerinde xristian dini basım keledi. Qubla Evropada-katolitsizm, Arqa Evropada-protestanlar basım bolıp keledi. Al Orta Evropada olar ha`r qıylı qatnasta taralg`an. Qatolitsizmnin` du`n`ya ju`zlik orayı-Vatikan-Rimde ronalasqan.

Sırtqı Evropa-du`n`ya ju`zinde xalıqtın` anag`urlım tıg`ız jaylasqan aymaqlardıń biri bolıp, bul jerde 1 km² jerge ortasha 100 adamnan tuwrı keledi.

3.Rawajlaniwinin` ta`biyy-resursliq sharayatlari, sanaatinin` jetekshi tarawlari.

Sırtqı Evropanın` ta`biyy resurları jeterlishe ha`r qıylı bolıp, birak ta olardıń qorları onsha ko`p emes.

Ullbritaniya, Norvegiya, Niderland, Rumuniya ma`mleketlerinde neft` ha`m ta`biyy gaz joqarı xojalıqlıq a`hmiyetke iye bolsa, tas ha`m qon`ır ko`mir GFR dın` Rur ha`m Saar, Pol`shanın` Joqarı-Silez, Chexiya ha`m Slovakiyadag`ı Arqa-Chesh ha`m Ostravo-Karvin basseynlerinde, temir rudaları Franiyadag`ı Lotaringiya basseyni ha`m Shvetsiyanın` Kiruna basseynleri, boksitler Gretsiya,

Frantsiya, Vengriya, Yugoslaviyada, qorg`asın-tsink İrlandiya, GFR, İtaliyada, mıs GFR ha`m uran Frantsiya, GFR, Shvetsiyada sonday aq, kaliy duzı rudaları Frantsiya, GFR, Pol`sha ma`mleketleri aymaqlarında ko`plep ushırasadı.

Sonın` menen bir qatarda region bahalı qurılıs materiallarına da bay: granitler ha`m kvartsitler Finlyandiya, Shvetsiyada, mramor İtaliya, Gretsiyada, bahalı iyne japıraqlı ag`ashlar Skandinaviya yarım atawındag`ı-Shvetsiya, Norvegiya ha`m Finlyandiyada ushırasadı.

Ulıwma alg`anda Sırtqı Evropa minerallıq shiyki zatlar menen du`n`yanın` basqa regionlarına salıstırg`anda ana g`urlım kem ta`miyinlengen. Bul jag`day onın` birinshiden, o`ndiriwshi sanaat tarmaqlarının` ortasha a`hmiyetke iye ekenligi, ekinshiden,-sanaattın` minerallıq shiyki zatlar importına g`a`rezliligin keltirip shıg`aradı.

Sırtqı Evropa o`zinin` xojalıg`ında paydalanatug`ın energiyalıq shiyki zatların` yarımına jaqının ha`m ko`plegen basqa tu`rdegi shiyki zatlardı import qıladı.

Bir tutas aymaq retinde Sırtqı Evropa sanaat ha`m de awıl xojalıg`ı o`ndirisinin` ko`lemi, tovarlar ha`m de xızmet ko`rsetiw eksportı, altın ha`m valyuta qorı, xalıq aralıq turizmdi rawajlandırıw boyınsha du`n`ya ju`zilik xojalıqta birinshi orındı aladı.

Regionnın` ekonomikalıq quwatı en` aldı menen Batis ellerinin` «u`lken jetiligi»ne kırıwshi to`rt ma`mleket-GFR-ge, Frantsiyag`a, Ullıbritaniyag`a ha`m İtaliyag`a baylanıslı.

Regionnın` qalg`an ellerinin` ishinde İspaniyanın`, Niderlandının`, Shveytsariyanın`, Belgiya menen Shvetsiyanın` ekonomikalıq salmag`ı basım. Baslı to`rt ma`mlekette o`zgeshe, olardıń ekonomikası, en` aldı menen, a`dette, Evropada yamasa jer ju`zindegi qen`nen tanılğ`an jekelengen tarmaqlarg`a qa`niygelesiwde. Kishi ha`m ortasha ma`mleketler pu`tin jer ju`zi ekonomikalıq qatnasıqlarg`a o`zgeshe qen` taratılğ`an. Belgiya menen Niderlandıda ekonomikanın` ashıqlıg`ı barınsha joqarı shegine jetken.

Shıg`ıs Evropa elleri regionnın` ekonomikalıq kartasında ayrıqsha orın aladı. Bul ma`mleketler 80-jıllardın` aqırlarınan baslap, ja`miyetlik menshik penen oraylastırılğ`an rejelestiriwdin` buring`ı ko`rinsinen bazar printsiplerine tiykarlang`an jolına o`tpekte.

Sanaatının baslı tarmaqları. Regionnın` xalıqaralıq geografıyalıq miynetin` bo`listiriliwindegi «kelbeti» 200 jıldan aslam waqıttan berli, ha`zirgi ku`nde de ko`bine se sanaattın` rawajlanıwına baylanıslı bolıp qalmaqta.

Mashinasazlıq sanaatı. Sırtqı Evropa xojalıg`ının` tiykarın sanaat tarmaqları quraydı. Sanaatının` jetekshi tarawı bolıp-mashinasazlıq sanaatı esaplanadı. Evropa — mashina qurılısının` watanı, ol mashina ha`m sanaat u`skenelerin islep shıg`arıw ha`m eksport qılıw boyınsha du`n`yadag`ı iri regionlardan esaplanadı. Regionda islep shıg`arılğ`an pu`tkil sanaat o`niminin` 1/3 bo`limi ha`m onın` eksportınin` 2/3 bo`legi usı tarmaq u`lesine tiyisli.

Bul jerde mashinasazlıq rawajlang`an ilimiy baza ha`m infradu`zilmege, joqarı mamanlıqqa iye isshi ku`shi salmag`ına bag`darlang`an.

Mashinasazlıq sanaatınin` tiykarg`ı barlıq tarawları ken`nen rawajlang`an; GFR, Ullıbritaniya, Frantsiya, İtaliya, Shveytsariya, Chexiya ha`m t.b. ellerde stanoklar ha`m temir-presslew mashinaları, GFR, Ullıbritaniya, Frantsiya, Niderlandta energetikalıq u`skeneler, elektronlı texnikalar, teleradio apparaturaları, Frantsiya, GFR, İtaliya, Shvetsiya, İspaniya, Chexiya, Vengriyada avtomobiller islep shıg`arıw, keme sog`ıw GFR, Shvetsiya, Ullıbritaniya, İspaniya, Frantsiya, Niderlandı, Pol`sha, Finlyandiyada rawajlang`an. A`skeriy mashinalar, atap aytqanda samolyotlar islep shıg`arıw boyınsha GFR, Frantsiya, Ullıbritaniya ma`mleketlerinde ken`nen rawajlang`an.

Ximiya sanaatı. Sırtqı Evropada ximiya sanaatı mashinasazlıq sanaatınan keyingi orında turatug`ın taraw esaplanadı. Bunın` a`sirese regionda g`ana emes, ba`lki pu`tkil du`n`ya ju`zindegi en` «ximiyalastırılğ`an» el-GFR g`a qatnası bar.

Ekinshi du`n`ya ju`zilik urısqa deyin ximiya sanaatı tiykarınan tas ko`mir menen qon`ır ko`mirge, kaliy (K) ha`m as duzına (NaCl), piritke (FeS<sub>2</sub>) bag`darlanıp, olardıń tiykarg`ı o`ndiriletug`ın rayonlarda ornalasqan. Sapalı

metandı shiykizatqa qayta bag`darlaw ximiya sanaatının` neftke qaray burılısına en` aldı menen Temza, Sena, Reyn, El`ba, Rona da`r`yalarının` sag`asında neft` ximiyasının` oraylıq qa`liplewiwine sebepshi boldı ha`m bul tarmaq nefti qayta islew menen jalg`astı. Ma`selen; Regiondag`ı neyat`-ximiya sanaatı menen nefti qayta isleytug`ın zavodlardın` en` iri toparları Niderlandta, Rottrdam rayonında, Reyn ha`m Shel`da da`r`yasının` sag`asında qa`liplesti. Ol is ju`zinde Pu`tkil Batıs Evropag`a xızmet etedi.

Aymaqtın` Shıg`ıs bo`liminde «neftke qaray jılısıw» neft` ha`m gaz qubırları magistralı boyında, nefti qayta isleytug`ın zavodlar menen neft-ximiya kombinatların salıwg`a sebepshi boldı.

Metallurgiya sanaatı. Metallurgiya sanaatı Sırtqı Evropanın` eskiden kiyatırğ`an sanaat tarmaqlarının` biri bolıp esaplanadı. Ol tiykarınan İTR da`wiri baslanbastan aldın aq qa`liplesken. Qara metallurgiya en` aldı menen shiyki zat ha`m otın bar ellerde: GFR, Ullıbritaniya, Frantsiya, İspaniya, Bel`giya, Lyuksemburg, Shvetsiya, Pol`sha ha`m Chexiya qusag`an ma`mleketlerde rawajlang`an. İri metallurgiya kombinatları importlıq shiyki zat ha`m otının` tiykarında, Genuya, Neapol`, Taranto, İtaliya ha`m t.b.ten`iz portlarında qurılğ`an.

Ren`li metallurgiyanın` og`ada a`hmiyetli salaları-Alyumeniy o`ndirisi boksittin` qorı bar, Frantsiya, İtaliya, Vengriya, Rumıniya, Gretsiya qusag`an ellerde, sonday aq alyumeniy shiyki zatı joq bolg`anı menen, elektr-energiyası mol o`ndiriletug`ın Norvegiya, Shveytsariya, GFR, Avstriya ma`mleketlerinde rawajlang`an. Son`g`ı gezleri alyumeniy zavodları barg`an sayın ten`iz jolı arqalı rawajlanıp atırğ`an keltiriletug`ın shiyki zatqa bag`darlanbaqta.

Mıs eritiwshi ka`rxanalar GFR, Frantsiya, Pol`sha, Yugoslaviyada, al qorg`asın ha`m tsink GFR, Bel`giyada rawajlang`an.

Sırtqı Evropadag`ı arzan isshi ku`shi ha`m shiyki zat dereğine tiykarlang`an xalıqaralıq qa`niygelesken tarmaqlardan tog`ay sanaatı Shvetsiya ha`m Finlyandiyada, tigiwshilik sanaatı Portugaliyada ha`m de ayaq kiyim sanaatı tarmaqları İtaliya, GFR, Chexiya, Slovakiya ha`m tag`ı basqa orınlarda jaylasqan.

Sırtqı Evropanın otın-energetika balansında regionnın o`zinen qazıp alınatug`ın ha`m de Jaqın ha`m Orta Shıg`ıs, Afrika, G`MDA (Rossiya) ha`m t.b.ellerinen importqa keltiriletug`ını neft` ha`m ta`biyy gaz jetekshi orındı iyeleydi.

Neft` ha`m ta`biyy gazdin` u`lken bo`limi Arqa Ten`izdin` Ullıbritaniya ha`m de Norvegiyalıq sektorında, sonday aq Niderlandtın` arqa-shıg`ısındag`ı Groningen ka`nlerinen o`ndiriledi. Al tas ha`m qon`ır ko`mir qazıp alıw GFR, Ullıbritaniya, Pol`sha, Chexiya ha`mde Slovakiyada ju`rgiziledi.

Keyingi waqıtları Ullıbritaniyada, GFR, Frantsiya, Niderlandıda ko`mirdi qazıp alıw menen paydalanıw keskin tu`rde kemeyip ketti. Regionnın` shıg`ıs bo`liminde ko`mirge bolg`an talap elede saqlanıp qalmaqta. Bu`l bo`limde talap tek g`ana tas ko`mirge g`ana emes, al Pol`sha ha`m Chexiyada qon`ır ko`mirge de bolg`an talap joqarı da`rejede.

Elektroenergetikada Sırtqı Evropanın` Frantsiya, Bel`giya, GFR, Ullıbritaniya, Pol`sha, Shvetsiya ha`m t.b. ellerinde JES ha`m AES lerdin` roli u`lken. Al gidroresurslarg`a mol Norvegiya ha`m İslandiyada GES tiykarg`ı elektrostantsiyalar esaplanadı.

4. Awıl xojalıg`ının` baslı tarawlari ha`m onin` rawajlanıwindag`ı ta`biyy sharayatlardin` ta`siri.

Sırtqı Evropa aymag`ının` ko`pshilik bo`limi (Shpitsbergennin` arktikalıq arxipelagınan tısqarı) ortasha ha`m subtropikalıq enliklerde jaylasıp, jıl dawamında unamlı temperaturalıq rejimge, mol ıg`allılıqqa (jasalma suwg`arıwdı talap qılatug`ın Orta jer ten`izi rayonınan tısqarı), ta`biyy otlaqlar ha`m jaylaw resurslarınin` ko`pshiligi, bull jerde awıl xojalıg`ı o`simliklerinin` ko`pshilik tu`rlerin o`siriwge, mal sharwashılıg`ın rawajlandırıw ushın qolaylı sharayatqa iye.

Bunday qolaylı sharayatlar kompleksindegi tiykarg`ı kemshilik- awıl xojalıg`ı jer resurslarınin` aytarlıqtay sheklengenligi bolıp esalanadı.

Region awıl xojalıg`ı o`nimlerine bolg`an talapların o`z o`nimleri esabınan tolıq ta`miyinlep g`ana qoymastan, al onin` ayırım tu`rlerin (da`n, go`sh, su`t ha`m

su't o`nimleri, qant, ma`yek) eksport qılıwda jer ju`zinde alding`ı orınlardı iyeleydi.

Sırtqı Evropa ushın awıl xojalıg`ının` mal sharwashılıq tarawı ulıwma xarakterge iye. Diyxanshılıq tarawları bolsa sharwashılıq talapları ushın xızmet etedi. Sol sebepli ko`pshilik ellerde ot jem eginleri ko`pshilik maydanlardı iyeleydi, jıynalg`an da`nli eginlerinin` (biyday, arpa, ma`kke) bir bo`legi mallarg`a jem ushın ajratıladı.

Mal sharwashılıg`ı su't-go`sh bag`darında rawajlang`an. Onın` bas tarmag`ı- su't-go`sh bag`darında bag`ılatug`ın iri shaqlı qaramalshılıq esaplanadı. Ayırım ellerde; GFR, Daniya, Niderlandı, Pol`sha, Latviya, Litvada shoshqashılıq ha`m Ullibritaniya, İspaniyada qoy sharwashılıg`ı tiykarg`ı tu`rlerge aylang`an.

Tiykarg`ı g`a`lle eginlerinen – biyday, arpa, ma`kke, qara biyday. Shama menen jıynalg`an da`nnin` 1/3 bo`legi Frantsiya u`lesine tiyisli bolıp, ol regiondag`ı birden bir iri eksporter esaplanadı.

Awıl xojalıg`ı o`nimlerinin` basqa tu`rlerinen kartoshka jetistiriw aytarlıqtay a`hmiyetke iye. Onı jetistiriwde Frantsiya, GFR, Ullibritaniya, Pol`sha ma`mleketleri ayırıqsha ajralıp turadı. Sonday aq, qant la`blebisin Frantsiya, GFR, İtaliya, Pol`sha, ju`zimgershilik İtaliya, Frantsiyada, zaytun İtaliya, İspaniyada, xmel` GFR, Chexiya i Slovakiyada, temeki, g`oza ha`m efir maylı eginler Gretsiya, İtaliya, İspaniyalarda jetistiriledi.

Region talshıqlı eginlerdi (paxta, zıg`ır) jetistiriwde jer ju`zindegı roli aytarlıqtay emes.

Sırtqı Evropa — balıqshılıq rawajlang`an rayon. Regiondag`ı İslandiya, Norvegiya, Portugaliya qusag`an ma`mleketler ten`iz balıqshılıg`ı liderleri esaplanadı.

Sırtqı Evropanın` ta`biyiy o`zgesheliklerine baylanışlı, region aymag`ı awıl xojalıg`ının` qa`niygelesiwi boyınsha u`sh rayong`a ajratıladı. Arqa Evropanın` İslandiya, İrlandiya, Ullibritaniya, Norvegiya, Shvetsiya ha`m Finlyandiya siyaqlı ellerinde ot-jem bag`darındag`ı diyxanshılıq eginleri (qara biyday, arpa) menen ta`miyinlengen su't bag`darındag`ı mal sharwashılıg`ı jetekshi orındı iyeleydi.

Batis, Oraylıq ha'm Shıg'ıs Evropada (orta evropalıq rayon) su't, su't-go'sh bag'darındag'ı iri shaqlı qara mallardı bag'ıw menen birge shoshqashılıq ha'm qusshılıqqa da qa'niygelesken tarawlar rawajlandırılǵ'an. Diyxansılıqta bolsa g'a'lle, texnikalıq ha'm azıq awqatlıq eginlerdin` (kartofel`, ovosh h.t.b.) salıstırmalı salmag'ı basım bolıp, bul regiondag'ı su`rilip egiletug`ın jerlerdin` ko`pshilik maydanı ot-jem eginleri ushın paydalanıladı.

Qubla Evropa (Orta jer ten`izi rayonu) ma'mleketlerinin` awıl xojalıg'ı ushın diyxansılıq tarawları jetekshi orındı iyelep, mal sharwashılıq ekinshi da'rejede rawajlang'an. Awıl xojalıg'ı tiykarınan ha'mmesinen burın miyweshilikke qa'niygelesken, yag`nıy, bul jerde tsitrus, ju`zingershilik, zaytun, jang`aq, temeki, efirmaylı o`simlikler o`siriledi.

5. Transporti.

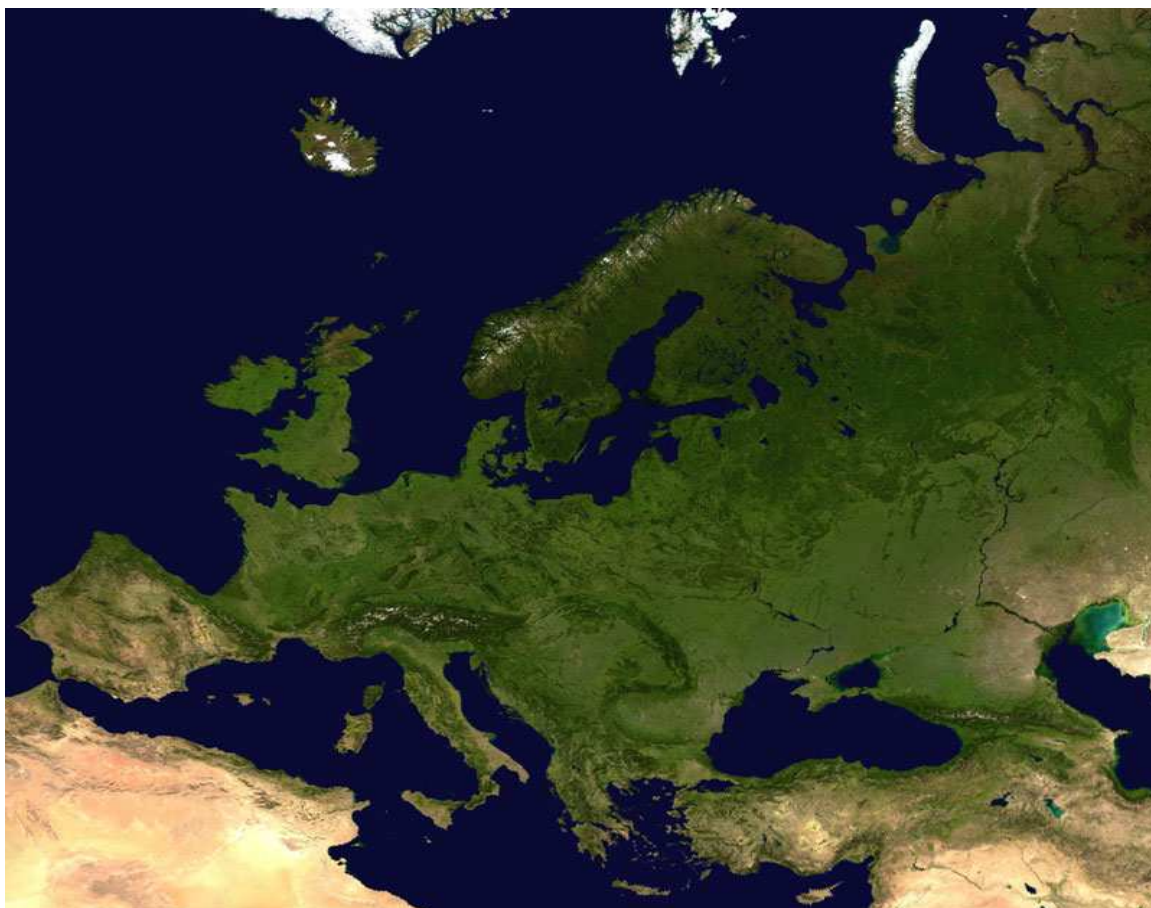
Regionnıń transport tarmaqları tiykarınan Batis Evropalıq tu`rine jatadı. Ju`k tasıw aralıg`ının` uzaqlıg'ı jag`ınan ol AQSh penen Rossiyadan aldında turadı. Onın` tiykarına transport tu`rleri menen ta'miyinleniwi jag`ınan da jer ju`zinde birinshi orında turadı. Regionda ha`reketleniw tezligi og`ada joqarı, xalıq aralıq ha'm de tranzit jollardın` a`hmiyeti og`ada ku`shli. Ju`k ha'm jolawshı tasıwda avtomobil` transportı baslı roldi atqaradı. Regiondag'ı xalıq aralıq a`hmiyettegi: Lissabon — Parij — Stokgol'm, London — Maynadag'ı- Frankfurt— Vena — Belgrad — Stambul avtostradası, ishki suw jolları, a`sirese Reyn ha'm Dunay da'r'yalarınan` a`hmiyeti og`ada u`lken. Tıg'ız jaylasqan temir jol magistralları Sırtqı Evropanı ha'm enlik, ha'm meridional` bag`darda kesip o`tedi. Baslı enlik bag`dardag'ı magistralları: Lissabon — Madrid — Parij — Berlin - Varshava (onnan arıg'a Minsk ha'm Moskvag'a), London — Parij — Vena — Budapesht — Belgrad — Sofiya - Stambul (arı qaray Jaqın Shıg'ıs), Parij — Praga (arman Kievke). A`hmiyetli meridional` jolları: Amsterdam - Bryussel` - Parij - Madrid - Lissabon, London — Parij - Marsel`, Kopengagen — Gamburg — Maynadag'ı- Frankfurt- Tsyurix - Rim, Gdan`sk -Varshava - Vena — Budapesht — Belgrad — Afina. Qubır ha'm hawa transportı ku`shli rawajlang'an.

Ten`iz transportı ha'm og`an xızmet ko`rsetiwshi portlar xalıq aralıq a`hmiyetke iye. Olar: London, Gamburg, Antverpen, Rotterdam, Gavr, Marsel`, Genuya portları bolıp tabıladı. Olardın` ishindegi en` irisi — Rotterdam esaplanıp, jıllıq ju`k aylanıs ko`lemi 250—300 mln tonnanı quraydı.

Sırtqı Evropa – xalıq aralıq turizmnin` tiykarg`ı orayı bolıp, regionda turizmnin` barlıq tu`rleri, sonın` ishinde «turizm industriyası» rawajlanıwının` joqarı da`rejesine jetken. Du`n`yadag`ı turizm tarawındag`ı «rekordshılar»- İspaniya, Frantsiya ha`m İtaliya bolıp tabıladı. En` belgili turistik ellerdin` qatarınaUllıbritaniya, GFR, Avstriya, Shveytsariya, Portugaliya, Chexiya, Vengriya kiredi. Andorra, San-Marino, Monako siyaqlı mikro ma`mleketlerde turistlerge xızmet etiw a`welden-aq tabıstın` baslı deregi bolg`an. Bul jerde ha`r bir adamg`a 100 turisten tuwrı keledi.

Regionda turistik dem alıw rayonının` eki tu`ri-tawlı ha`m ten`iz boyı rayonlar bolıp tabıladı. Sonlıqtand Al`p ha`m Orta jer ten`izi regiondag`ı turistlerdin` en` ko`p keletug`ın zonalarınan esaplanadı.

Evropanın` kosmostan ko`rinisi



Evropanın` siyasi kartası.



Ataliwi (Ra`smiy ataliwi)	Bayrag`ı	Paytaxtı	Tili	Valyut a	Aymag`ı (km <sup>2</sup> ) ha`m neshinshi orında	Xalqı tıg`ızlıg`ı	JIO` JIO` xalıq janına shaqqand a
Avstriya (Avstriya respublikası)		Vena	Nemis	Euro	83 871 113	8 206 524 91	279,5 36 000
Bel`giya</b> (Korolevstvo Bel`giya)		Bryussel`	Nemis; niderland ; frantsuz	Euro	32 545 136	10 511 000 318	309,01 29,814
Ulbritaniya (Ulbritaniya ha`m Arqa İrlandiya Qurama Patshalıg`ı)		London		Funt sterlin g	244 820 76	60 776 238 247	1 736,377 30 900
Germaniya (Germaniya Federativti Respublikası)		Berlin	Nemis	Euro	357 022 61	82 310 000 231	2609 31 472
İrlandiya¹ (İrland Respublikası)		Dublin	İrland; Ag`ılshın	Euro	70 273 117	4 240 000 60,3	177,2 43 600

Lixtenshteyn (<i>Lixtenshteyn knyazdigi</i>)		Vaduts	Nemis	Shveyt sar franki	160,4 189	34 905 217	0,825 25 000
Lyuksemburg (<i>Uli Lyuksemburg gertsogtigi</i>)		Lyuksemburg	Lyuksemburg; Nemis; frantsuz	Euro	2 586,4 176	473 000 183	33,87 71 400
Monako (<i>Monako knyazdigi</i>)		Monako	frantsuz	Euro	1,95 193	35 656 18 285	0,870 27 000
Niderland (<i>Niderland patshalig`i</i>)		Amsterdam	Niderland	Euro	41 526 131	16 440 133 396	477,4 26 096
Frantsiya (<i>Frantsuz Respublikası</i>)		Parij	frantsuz	Euro	547 030 47	61 875 822 114	2230 28 647
Shveytsariya (<i>Shveytsariya Konfederatsiyası</i>)		Bern	Nemis; ital`yan; retoroman; frantsuz	Shveyt sar franki	41 290 132	7 489 370 181,4	230,1 30 723

EVROPA: SIYASIY GEOGRAFIYALIQ O'NI, SIYASIY KARTASININ' QA'LIPLESIVI HA'M EKONOMIKALIQ GEOGRAFIYALIQ SIPATLAMA

REJE:

**1.SIRTQI EVROPA AYMAG'I, SHEGERALARI, EKONOMIKALIQ
GEOGRAFIYALIQ ORNINA SIPATLAMA.**

**2. EVROPANIN' EKONOMIKALIQ REGIONLARINA EKONOMIKALIQ
GEOGRAFIYALIQ SIPATLAMA**

2.1. O'RTA EVROPA REGIONI.

2.2. SHIG'IS EVROPA MA'MLEKETLARI

2.3. ARQA EVROPA REGIONI

2.4. QUBLA EVROPA REGIONI

**1.Sirtqi evropa aymag'i, shiyeralari, ekonomikaliq geografiyalik ornina
sipatlama.**

Sirtqi Evropa Jer shari qurg'aqliq bo'leginin` 5,1 mln. kv.km. aymag'in iyelep, 500mln. xalqina iye. Regionda uliwma, siyasiy, ekonomikalik ha'm ma'deniy jaqtan bir-birine u`zilmes baylanislarg'a iye bolg'an 40 tan aslam ma'mleketler jaylasqan.

Ekonomikalik geografiyalik orn. Sirtqi Evropa SHpitsbergen atawlarinan Krit atawlarina shekem 5000 km.ge, batistan shig'isqa 3000 km.ge sozilan. Sirtqi Evropa ma'mleketlerinin' EGO ni eki tiykarg'i o`zgeshelikge iye.

1. Ma'mleketlerdin' bir-birine salistirg`anda jaqin qon'si ekenligi. Aymag`inin` adamligi, shiyeralarının' jaqinlig'i ha'm transportinin'jaqsi jolg'a qojilg`anlig'i.

2.Ko`p ma'mleketler ten`iz boyinda jaylasqan bolip, olardin` ishkerisinde jaylasqan ko`pshilik ma'mleketlerde ten`izlerge jaqin jaylasqan. Regionnin` siyasiy kartasi XX asir dawaminda 3 ma`rte, Birinshi ha'm Ekinshi du`n`ya ju`zi urisi ha'm son`g'i jillardag'i o`zgerisler. Ma'mleketler ekonomikalik rawajlang'an

o`ndiris ha`m joqari da`rejede rawajlang`an ha`m ol du`niya xojalig`inda ha`m du`n`ya ju`zi siyasatinda a`hmiyetli rol` oynaydi. Kapitalistik Ma`mleketlerde islep shig`arilatug`in sanoat o`nininin` 1\3 ha`m awil xojalig`inin` 1\5 bo`limin islep shig`aradi.

Sirtqi ekonomikalıq baylanislar, sawda kapitalnın` migratsiyası, isshi ku`shi, turizm litsenziyalarsin almastiriw ha`m t.b. Regionda tiykarg`i orindi GFR, Frantsiya, Ulli Britaniya ha`m Italiya iyeleydi. Basqa mayda Ma`mleketler Andorra, Monako, Vatikan, San-Marino, Mal`ta jaylasqan. Ko`p ma`mleketler NATO bloigine ag`za. Bryusselda shtab kvartirası jaylasqan. Evropa ma`mleketlarinen Finlandiya, SHvetsiya, SHveytsariya, Avstriya, Irlandiya, Mal`ta NATO blogine kirmeydi.

Xalqı. Batis Evropa du`nyada xalqı en` tig`iz jaylasqan region bolip bull jerde 1 kv.km.ge 200 adam tuwri keledi. Xalqının` ta`biyiy o`siw da`rejesi du`n`yada en` to`men. Xalqının` ta`biyiy o`siwi kemeyip barmaqda. 1900 jili – 12,5%; 1985 – 7,4%; Bug`an sebep xalqı ortasında tuwiliwshılıqtin` kemligi. 1980-85 jj. tuwiliw -13%, ulish-11%, Xalqı ortasında jas ayirmashilig`inda qartayg`anlar salmag`i ko`pshilikti quraydi. 1950-jillarda Evropada sal`do migratsiya keri ta`repke o`zgeredi. Evropadan a`sirese anglichanlar AQSH, Kanada ha`m Avstraliyag`a ketedi. Bulardin` ornına rawajlanip atirg`an ma`mleketlerden Aziya Ma`mleketlarinen immigrantlar keledi. 20mln.g`a jaqin immigrantlar shan`araqları menen kelgen. Batis Evropa xalqının` u`lken bo`legi isshi jasındag`ılar, miynet resursları menen jaqsi ta`miyinlengen, qa`nigeler jeterli ekonomikalıq aktiv xalıqtin` 2\3 bo`limin quraydi. 80% xalqı isshiler ha`m xizmetshiler. 70 jillarda o`ndiriste isshiler salmag`i kemeyip o`ndirislik emes tarawda ba`nt xalqının` salmag`i asti. 1980 jil awil xojalig`ı, tog`ayshılıq, balıqshılıqda- 10%, sanoatda- 30%, qurilista- 8%, transportda ha`m baylanista- 6%, sawda, kredit, azıq-awqatda 22%, ma`mleketti basqariw ha`m xizmetshiler – 24% ke ba`nn boldi. Awil xojalig`ında ba`nt xalqınan sanoatdag`i xalqı 3 esege o`sti.

Regionda xalqning joylashuvi turg'uz oraliq regionda, Angliyaning Tushlik Shvits bo'limi, Niderlandiya, Belgiya, Frantsiya, GFR atqasinda Rur ham Reyn boyi aymaqlarinda 1kv.km.ge 300 adamnan tuwri keledi. Bug'an sebep bul regionda a'yemnen sanaat tarmaqlari qalipleskenligi ham rawajlang'anligi. Xalqning turg'uzligi kem aymaq Arqa Evropa regionini bug'an sebep tabiiy sharayatinin qolaysizligi.

Batis Evropada xalqning 3/4 bo'limi qalalarda sonnan Ulli Britaniya, GFR, Belgiya, SHvetsiya, Ispaniyada 85% xalq qalalarda jasadidi. Portugaliyada- 50%; Xalqning tiykarg'i bo'limi qala aglomeratsiyalarinda toplang'an sonnan 34inde 1mln.nan artiq xalq iri qala aglomeratsiyasi London -12,7mln. adam. Parij- 8,5mln. adam, Reyn-Rur, Angliya miyelopolisinde 40 mln. adamg'a jaqin.

Xojaligi. Ekinshi dunya ju'zi urisidan keyin Batis Evropa xojaligi isten shiqti. Sanaat tarmaqlarinda ondiris keskin kemeyip ketdi. Batis Evropa ekonomikasi AQSH qa bag'inishli bolip qaldi. 50-60 jillarinda ekonomikasi qayta tiklene basladi. 1950-70 jillarda sanaat ondiris 3 ese awil xojaligi ondirisi- 1,7 ese osti.

Batis Evropa Ma'mleketlari transkontinental xalq araliq monopoliyalardi quraydi. Ko'p ma'mleketlerdin kapitalların birlestiriwda qatnasadi.

Dunyoda iri monopoliyalardan «Royyal-Datsh-SHell» (Angliya-Gollandiya kompaniyasi tiykarg'i xarakati neft sanaati) 150 mingdan ortik adam isleydi, 20 dan ortik Ma'mleketlardan neft kidiradi, kazib oladi va qayta isleydi. 70dan ortik neftni qayta ishlovshi zavodlar bor. Yiliga 84 mlrd. dollarga neft va onimlarni dunya ju'zi bazariga sotadi.

Evropa ekonomikalik ken'ashiga a'zo Ma'mleketlari planlashtirilgan ekonomikalik rayonlarga ajratilgan. «Mashqalali» rayonlar ushun aloxida fondlar ajratiladi.

Evropa Ma'mleketlari ushun regional rejaning MAQSETli.

1) Agrar kolok rayonlarni rivojlantirish.(Italiya qublai, Irlandiya, Frantsiyaning oraliq massivlari).

2) Eskirgan Sanaat rayonlarni qayta modernizatsiya qilish va jonlantirish. (Angliyaning Arqa-SHarkini, Bel`giyani).

3) Iri qala aglomratsiyalarini nazorat qilish.

Batis Evropa kapitalizmning a`hmiyetli moliya orayi xisoblanadi. Aymaqlarida iri banklar mavjud. Dunyodagi 200ta iri moliya oraylaridan 60tasi Batis Evropada London va Tsyurix, moliya poytaxtlari. Regilnda AQSH va YAponiya kapitali usmokda. AQSH kapital Batis Evropada tiykanan neft` sanaati va elektronikada roli u`lken kapitalning 1\3 bo`limi Batis Evropa regionida 1\4 bo`limi AQSH va rivojlanayotgan Ma`mleketlarda. Kapitalning eksporterlari Ulli Britaniya, GFR, SHveytsariya, Niderlandiya ma`mleketlaridir. O`ndirisda Batis Evropa regionida 3ta sektor Milliy (jeke) ; Ma`mleket, CHet el kapitali.

Urstan keyin Batis Evropada Sanaatning yangi tarmoqlari mashina qurilisi va ximiya, nomoddiy o`ndiris, en`il va azıq-awqat sanaati tarmoqlarida AQSHga ten`lashib qaldi. Batis Evropa sanaatni bir joyda tuplash va ixtisoslashtirishda AQSH dan keyin.

1950-81 jil Sanaat o`ndiris regionda 3,9 ese, Ulli Britaniyada 84% ga oshdi. Frantsiya, GFR, Italiya -3, 8-5, 5-6, 3 ese oshdi. Sanaatning rawajlanıwi okibatida Portugaliya, Gretsiya, Irlandiya agrar Ma`mleketlardan industrial agrar Ma`mleketlarga aylanadi.

Sanaati. Mineral resurslar taksimlanishi va ishlatilishi turlisha. Qorsi kam kupshilik kazılma boyliklar tugash arafasıda ba`ziları tugagan. X1X asrda Ulli Britaniya, GFR toshkumirning u`lken qorsi, Frantsiya, SHvetsiya ogir sanaatni rivojlantirishda a`hmiyetli rol uynadi.

GFR da kungir kumir; ta`biyiy gaz Niderlandiya, boksit Gretsiya, Frantsiya; kurgoshin-tsink GFR, Irlandiya, Italiya; kaliy tuzlari- GFR, Frantsiya; Uran rudasi- Frantsiyada mavjud.

1975 jili neft` gaz Arqa den`izdan (Ulli Britaniya va Norvegiya sektoridan) regionidan topildi. Regionda neft` qorsi 3,2 mlrd. t. Gaz 4,5 mlrd. kub.km.

Batis Evropa Ma'mleketlari yokilgi resurslarning yarmini import kiladi. 1984 jili Batis Evropada 175mln.t. neft` kazib (90% Arqa den`izda) olindi. 550 mln. tonna iste`mol kilinadi. Import neft` yakin SHark, Orta shark va Afrika Ma'mleketlaridan keltiriladi. Rossiyadan (1978 jili 50mln.t.) olingan. Import neftlarni Orayga kuvur transporti orkali Rotterdam- Kel`n-Frankfurt. Marsel`-Lion-Strasburg-Karlsruhe. Genuya-Ingol`shtadt; Triest-Ingol`shtadt yunalishlari buyisha keltiriladi.

Neftni qayta ishlovshi zavodlar jiliga 780mln.t. neftni qayta isleydi.(1985y).

Neftni qayta ishlashda u`lken kuvvatga iye bulgan Ma'mleket Italiya (205mln.t). Energetika tiykaran neftga tiykarlangan. Undirilayotgan Gazning ten` yarmi Arqa Den`izdan, Niderlandiya (191mlrd. kub.m) oladi.

Regionda toshkumir aliw kamaydi. 463mln. tonnadan (1953y) 150mln.t. (1975y) Bug`an sebep ka`nkursentsiya neft va ta`biyiy gaz.

Toshkumirning tiykarg`i istemoshisi IES (50%) koks o`ndiris (30%) Urushdan keyin kumir undirish strukturasi uzgardi. Ulli Britaniya va GFR bu Ma'mleketlarda iri kumir xavzalar Rur (GFR) Nortumlend-Darem va Tu`slik Uel`s.

Kumirni kazib aliw ba`zi Ma'mleketlarda sonnan.

Frantsiya va Bel`giyada kamaydi, Niderlandiyada umuman tutadi.

Batis Evropa Dunyo elektr energiyasining 1\5 bo`limini islep shikaradi, ba`zi Ma'mleketlarda elektr energtika kam rawajlang`an (Portugaliya, Ispaniya, Gretsiya, Irlandiya, (Batis Evropa regionida elektr energetika tiykaran GES lardan olinadi. Iri va Ortasha kuvvatga iye GESlar Rone va uning irmoklari Reyn,SHvetsiya, Ispaniya daryolarida. Shig`is Evropada Dunay va boshka daryolarda kurilgan.

IESlari tiykaran kumir xavzalariga yakin aymaqlarda jaylasqan. Elektr energiyani rivojlantirishning orayida AES kurish, ishlayotgan AESlarning kuvvati 50mln. kVt. shundan 40% Frantsiya, (du`n`yada 2-urinda) 20% GFR va Ulli Britaniya.

Ishlov beruvshi sanoatning yangi strukturasi mashina qurilisi va ximiya sanoati tarmoqlari ma'lum darajada kuro-yaroglar o'ndirish tez rivojlantirildi. Sanoat tarmoqlari fan talab va yangi texnologiya tiykarlarida o'nimlar ishlab shikariladi. Ba'zi bir tarmoqlari Plastmassa, Medikamentlar, anik va optik asboblarning kemasozlik, stanoksozlikda AQSHga tnglashib oldi. Sanoat tarmoqlarining rivojlanishining strukturasi shiyki zatga yaqin transport tuginida, port (Rotterdam, Marsel) joylasqan.

CHuyun va Pulat kuyish (1984yil 97mln. tonnadan 151 mln. t.gacha etdi.) Batis Evropa dun'yada sobiq SSSRdan keyin 2 urinda. Zavodlarning quvvati 50-60% iri zavodlardan o'z portlarida Dyunkerke, Taranto, Bremen tiykaran import shiyki zat tiykarida rivojlang'an. Temir rudasini undirish kiskardi. 140-150 mln. t. 1960 yillarda 35mln.t. Frantsiya – 15mln.t., SHvetsiya-17mln.t. jiliga 70mln.t. shetdan keledi. Amerika, Afrika va Avstraliyadan keltiradi. Koks alohida ushuni tiykaran Rur va Angliya kumiridan foydalaniladi GFR regionida (22,6mln.t. shuyun 43,6 mln.t. pulat) 1urinda. Keyin Italiya, Frantsiya, Ulli Britaniya (15-22mln. t.) Iri eksporterlar GFR, Frantsiya, Bel'giya va Lyuksemburg.

Ren'li metallurgiya Batis Evropa Afrika va Amerikadan ruda konsentratlari keltiradi tiykaran Al'yuminiy (3,3mln.t.) taxminan 1\3 bo'limi maxalliy shiyki zatdan foydalaniladi. Gretsiya, Frantsiya jiliga 5mln.t. boksit undiradi. Al'yuminiy eritishda GFR oldingi urinda (0,8mln.t.) Norvegiya, Frantsiya, bel'giya, Kalay, Ulli Britaniya.

Batis Evropa etAQSHi sanoat tarmogida mashina qurilisi, mashina va sanoat jixozlarini o'ndirish va eksport qiluvshi. Regionda dun'yadagi stanoklar va ishlovchi mashinalarning 40% tug'ri keledi. Mashina va jixozlar o'ndirish Ulli Britaniya, Frantsiya, Italiya, SHveyshariyada.

Transport mashinasozligi tiykaran Avtomobil qurilisi 1950 yilga nisbatan 8 baravar o'sti, jiliga 11-13 mln. dona (85% enil avtomobil) Yaponiya AQSHning filiallari kulgina Ma'mleketlarda mavjud. Ulli Britaniya, GFR 40% enil avtomobillarni ishlab shikaradi. Fol'ksvagen (GFR) Reno (Frantsiya) FIAT (Italiya)

British leyland (Ulli Britaniya) GFR jiliga 4mln.dona avtomobil`, Frantsiya 3,5 mln. dona. 1-1,5mln. dona Italiya, Ulli Britaniya va Ispaniya islep shikaradi.

Ikkinshi du`n`ya ju`zi urushigasha Batis Evropa kemasozlik orayi xisoblangan. Hozirgi kunda kemasozlikka YAponiyadan keyin, Samolyotsozlikning turli tarmoqlari Frantsiya va Ulli Britaniyada islep shikariladi. AQSH aviakompaniyalari menen rakobatlashmokda.

Elektro texnika sanaatija AQSH kompaniyalari o`ndirisning EXM va yarim utkazgishlarning 1\2, radio va televizorlarning 15%ni boshkaradi. Italiya regionida va du`n`yada sovitgishlar o`ndirisda ajralib turadi. Mashina qurilisining rawajlaniwiga kura Batis Evropa ma`mleketlarini gutsinklarga ajratiladi.

- 1) GFR- mashina qurilisining joqari da`rejede va xamma profillari va mashina qurilisi o`nimlari eksport kilinadi.
- 2) Ulli Britaniya, Frantsiya, Italiya- Mashina qurilisi joqari da`rejede va ken` profilda.
- 3) SHveytsariya, SHvetsiya, Niderlandiya, Bel`giya, Norvegiya, Daniya-joqari da`rejede mashina qurilisining ayrim tarmoqlari.
- 4) Ispaniya, Avstraliya, Finlandiya- Ortasha da`rejede rawajlang`an mashina qurilisi.
- 5) Mashina qurilisi sanaati kam da`rejede rawajlang`an Irlandiya, Gretsiya, Portugaliya, Islandiya. Bu Ma`mleketlarda mashina qurilisi- metallga ishlov berish 15-20%ni quraydi.

Batis Evropa kapitalistik du`n`yada ximiya sanaatida a`hmiyetli rol` uynaydi. Dunyo ximikatlarning 30%i regionga tugri keledi. (AQSH-22%, Yaponiya-11%) Neft ximiya sanaati rivojlanadi. Sanaat o`nimlarining narxining 12%i ximikatlarga tugri keledi. Kup Ma`mleketlar qa`nigelesken. GFR- buyok-plastmassa, Frantsiya-sintetik kaushuk, Bel`giya-ximiyaviy o`g`itlar va sodda, SHvetsiya va Norvegiya-elektro va urmon ximiya, SHveytsariya-farmatsevtika tarmoqlari o`nimlari o`ndirisda u`lken rol` uynaydi.

Engil sanaatda Batis Evropa XX-asrda du`n`yada bosh rolni iyellagan. Keyin o`ndiris pasayishiga sebep Batis Evropa o`nimlarining en`il sanaat rawajlang`anligi xamda Batis Evropa o`nimlarining narxi oshishi. Tukimashilik va tikuvshilik jildan-jilga pasaymokda. Ulli Britaniya 1950-1980y 15%dan 8%ga, GFR 13,5%ga kamaydi.

**Awil xojalig`i.** Dunyo awil xojalig`i geografiyasida o`nimdorligi va sifati jixatidan a`hmiyetli rol` uynaydi. Regionda 12-15% galda 20%ga yaqin gusht 30% sut va o`nimlari. Urushdan keyin joqari o`nimdorligi Agrosanaat majmualari sirtql etildi. CHorvashilik xamda gallashilik a`hmiyetli axamiyatga iye. Tiykariy galla ekinlari bugdoy, arpa. Taxminan galla ekinlarining (35-40% quraydi. 12-15% gallani makajuxori beradi. Hosildorligi boshka regionlarga nisbatan 2-3 ese ortik. Taxminan 1\3 yigilgan galla Frantsiyaga, regionda en` iri eksportlar xisoblanadi. Batis Evropada xosilning 1\2 bo`limi kartoshka (GFR, Frantsiya, Ulli Britaniya) kand lavlagi (Frantsiya, GFR, Italiya), Uzum (Italiya, Frantsiya) ma`mleketlariga tugri keledi.

CHorvashilik Sut-gusht yunalishida rawajlang`an. AQSHdan 2 ese kup sut beradi. Gusht derlik ten`. Iste`molida shushka kup, paranda gushti kam ishlatiladi.

1960-1980 jillari sut o`ndiris 50%ga oshdi, gusht 80%ga oshdi. Iri shoxli kora mol 95mln.bosh, shushka 102 bosh, kuy9mln. bosh. Arqa Evropa ma`mleketlari balikshilikda oldinda jiliga 11-12mln.t. balik ovlanadi. Balik ovlovshi Ma`mleketlar Norvegiya (2,7mln.t.) Daniya, Islandiya, ispaniya (1,4mln.dan 1,7mln.gasha).

Transporti. Region transporti rawajlang`an. Transportning xamma tarmaqlari mavjud. Regionda kuvur va hawa transporti rawajlaniwi okibatida temir yul transporti salmogi kamaydi. Temir yul vatani Ulli Britaniya (1825y) 1963-1979 yy temir yul salmogi 40% kamaydi.Yuk tashish 25%dan 15%ga kamaydi. Transportning boshka turlari sonnan Avtomobil` 40 t\km, Temir yul 25 t\km, kuvur 23 t\km, Ishki daryo 12 t\km, Den`iz 10 t\km.

Elektrovozlarda xalqining 1\2 bo`limi tashiladi. Iri transportinental yul Lissabon-Madrid-Parij-Berlin-Varshava-Moskva; Meridional yul London-Parij-Marsel`-Gamburg-Myunxen-Rim. Temir yul va avtomobil` jollari paromlar orkali La-Mansh va Pa-de-Kale bugozlari menen Daniya-SHVetsiyani tutashtirib turadi. Xalqaraliqu axamiyatga iye bulgan avtomobil` jollari London-Frankfurt-Vena-Belgrad-Stambul-Lissabon-Parij-Stokgol`m. Ishki suv transporti 35 ming km. Yuk tashish jiliga 250-300mln.t. Reyn, Dunay va Rono daryolaridan shikkan kanallardan yuk tashiladi. Yuk tonnaji buyisha Gretsiya fakat Liberiya dan keyin. Portlar kup shundan 12tasi 200ming tonnadan ortik yuk kutaradigan kemalarni kabul kiladi. Rotterdam 232mln. t. Marsel` 87, Antverpen 84, Genuya 65, Gavr 48mln.t.

Xalqaraliqu hawa jollari Batis Evropadan ka`ntinentlararo ushadi. Aeroportlar London, Parij, Frankfurt-na - Mayne irileri xisoblanadi.

Tuizm Xalqaraliqu turizm orayi turistlarning 3\4 bo`limi keledi. Al`p va O`rta den`iz buyi Ma`mleketlariga shet el valyutalari keledi. Yiliga 40mln. turistlar tashrif buyurishadi, shet el turizmidan 7mlrd dollar keledi.

Sirtqi ekonomikaliqu baylanislari. Batis Evropa Ma`mleketlari xaliqu araliqu Ekonomikaliqu baylanislarda, moliya munosabatlarda, zaem va kreditlar berish, kapital eksport va import kilishda uz aksini topadi. Kapital eksport kiluvshi tiykarg`i ma`mleketlar Ulli Britaniya, GFR, Gollandiya, Frantsiya va boshkalar. Evropada du`n`ya importida Energo, metall rudalar, sanaat jixozlari, ximikatlar sirtqi ekonomikaliqu baylanislarning 40-45%ni quraydi.

2.1. O'RTA EVROPA REGIONI.

Subregionga Germaniya Federativ Respublikasi, Avstriya, SHveytsariya; Frantsiya, Irlandiya; Lyuksemburg; Knyazlik-Lixtenshteyn; Monarxiya-Ulli Britaniya, Bel`giya, Niderlandiya.

Subregion Maydani 1,3 mln. kv.km. Xalqi -244,3mln. Ekonomikalik geografialik ornı juda kulay joyda joylasqan. Evropaning orayida, du`n`ya okeaniga va den`izga shiadam kulay. Daryolar orkali ishki rayonlarga xam bemalol kira oladi. Subregiondagi oltita Ma`mleket NATO blokiga a`zo. Bel`giya, GFR, Frantsiya, Ulli Britaniya, Niderlandiya, Lyuksemburg.

Tabiiy resurslari. Orta Evropa ta`biy resurslar menen en` avvalo kazilma boyliklar menen juda kam ta`minlangan. O`zining resurslari menen extiyojining 1\10 bo`limini ka`ndiradi. Orta Evropa zimmasiga kapitalistik Ma`mleketlardagi toshkumir qorsining 1\4 bo`limi tugri keledi. Tabiiy gazning iri qorlari Niderlandiya, Neft va Gaz qorlari Ulli Britaniya sektorida Arqa Den`izda den`iz sayozligida joylasqan. Neft va gaz Orta Evropa Ma`mleketlariga etishmaydi. Industriyasi juda rawajlang`an. Energetika shiyki zatsining etmagan bo`limini Uran rudalari Frantsiya va GFR to`lg`ozmokda. Mineral resurslardan temir rudasi Frantsiya, Ulli Britaniya, Lyuksemburgda mavjud. Xujalikda mashqalalardan suv menen ta`minlanish darajasi past. Suv ta`minoti kiyin Ma`mleketlar Niderlandiya, Bel`giya, Lyuksemburg, GFR; Suv menen jaqsi ta`minganlari Avstriya, SHveytsariya, Irlandiya, Orta Evropa regionidagi mavjud gidroenergiya resurslarining 2\5 bo`limi Frantsiya, Avtriya, SHveytsariya ma`mleketlarida tuplangan. Orta Evropa urmon resurslariga unsha boy emas. Aymag`ining 1\5 bo`limi urmon menen koplangan. Tabiiy sharayati awil xojalig`ı ushun juda kulay, agroiklim sharayati yarakli. Rel`efi tiykaran dexka`nshilik va sharwashilqni rivojlantirishga kulay yarakli erlarning xammasi shudgorlanadigan erlar.

Xalqi. Orta Evropa xalqi etnik jixatidan fark kiladi. U`lken bo`limi German til gutsinkiga mansub xalqi xisoblanadi. Kupgina Ma`mleketlar bir xil millatli GFR, Niderlandiya, Avstriya, Irlandiya, Lyuksemburg, Lixtenshteyn. Region xalqi

karib borayotgan Ma`mleketlar. Xalqı tig`izligi juda joqari va Urbanizatsiyası rawajlang`an (200 adam 1kv.km). SHaxar xalqı region xalqıning 3\4 bo`limini quraydi.

**Xojalig`ı.** Orta Evropa Ma`mleketları kapitalistik va rivojlanayotgan Ma`mleketlarning 7,5% xalqı, sanoat o`nimining 25%ni islep shikardi. Region Ma`mleketları Evropadagi kapitalistik Ma`mleketlar sanoat o`ndirisning 75-76%ni quraydi.

Sanaatı. Orta Evropa sanoatı tiykaran 3ta iri GFR, Frantsiya va Ulli Britaniya

Ma`mleketlarıda toplangan. Ikkinshi du`n`ya ju`zi urushidan keyin toshkumir,temir rudaları kazib aliw keskin kamayib ketdi. Neft` va ta`biyy gaz sanoatı ravnak topdi. Irlandiyada oshik usulda kurg`oshin, tsink va mis ka`nları oshilishi Evropada kapitalistik Ma`mleketlar ishida a`hmiyetli urin iyelladi. Lyuksemburg du`n`yada kora metallurgiya buyisha aloxida ajralib turadi. Metallurgiya va mashina qurilisida Bel`giya va Avstriya Ma`mleketları ajralib turadi. Elektronika, Elektrotexnika, anik mexanika va optika tarmoqları Niderlandiya, SHveytsariyada, azıq-awqat sanoatı Niderlandiyada rawajlang`an.

Energetika. Orta Evropa energetika sanoatıda uzining yokilgi-energetika bazasıga va shetdan keltirilgan shiyki zatlarga tayanib isleydi. CHetdan jiliga 400mln. t.ga yakin resurslar va tiykaran neft` oladi. Orta Evropada 200mlrd.kub.m. ta`biyy gaz va 90mln. t. neft` kazib oladi. Elektr energiya o`ndiris 1200mlrd kVt\soat tiykaran issiklik elektr stantsiyaları xisoblanadi. AQSHdan keyin Orta Evropa atom elektr energiyası o`ndirisda rawajlang`an. Regionda 65ga yakin AESlar kurilyapdi va ishlamokda.

Qara metallurgiya. Orta Evropa temir rudalarını shetdan keltiradi. Yiliga (110-120mln.t.) shetdan keltriladigan rudalar xisobiga regionda Frantsiya va GFRda iri metallurgiya kombinatları kurilgan.

**Ren`li metallurgiya.** O`rta Evropada i`ri Ren`li metallurgiya sanoati tarmoqlari rivojlang`an. Shu`yuki zat shetdan keltiradi. Al`yuminiy, mis, kurgoshin, tsink ka`nlarini Bel`giya ma`mleketida mavjud.

Mashina qurilisi. O'rta Evropada mashina qurilisi rivojlangan. 1/3 avtomobil qurilisi, elektronika, Evropada eng iri zavod EXMLar islep shikaradigan Maynts (GFR) shaxrida joylasqan. O'rta Evropada regionida mashina qurilisi o'nimlarining 1/3dan 2/5 bo'limigacha dunyo ju'zi eksportini beradi.

Ximiya sanaati. Ximiya sanaatı iri qalalarda va oraylarda rawajlangʻan. Shiyki zat tiykaran shetdan keltiriladi. Ximiya sanaatı mashina qurilisidan sung ikkinshi urinni iyellaydi. Bu ayniksa bu regiondagi emas balki butun du`n`yada en` «ximiyalashgan» Ma`mleket GFRga talluklidir. Ikkinshi du`n`ya ju`zi urushiga kadar ximiya sanaatı tiykaran toshkumir va kungir kumirga, kaliy va osh tuzlariga tayangan bulib, bunday kazilmalar jaylasqan rayonlarda sirtqil topgan edi.

Ximiya sanoati uglevodorod shiyki zatsiga tiykarlana boshlashi shunga olib keldiki, u endi «Neft» ka'nlari yaqinida sirtqil topa basladi. Regionning garbiy bo'limida bu siljish dastavval Temza, Sena, Reyn, El'ba, Rona daryolari estuariylarida neft kimyosi sanoatining iri oraylari vujudga kelishida uz aksini topdi; bu erlarda kimyo sanoati neftni qayta ishlash sanoati menen uygunlashib ketdi.

Niderlandiyadagi Reyn va SHel'd daryolarining estuariylarida, Rotterdam rayonida neft-kimyo o'ndirislari va neftni qayta ishlash zavodlarining regiondagi en' u'lken tuguni sirtqil topdi. U amalda butun Batis Evropada xizmat kursatadi.

**Awil xojalig`i.** Evropa Ma`mleketlari awil xojalig`ida ba`zi bir rawajlang`an kapitalistik Ma`mleketlardan xosildorligi, shorvasining joqari maxsuldorligi menen olidinda turadi. Azıq-awqat o`nimlari menen xam subregionni ta`minlashda boshka Ma`mleketlardan farki bor. CHorvashilikni intensiv rivojlantirish sut, gusht tarmogining rawajlaniwi va undan oladigan daromad va o`nimning dexka`nshilikdan ustun turishi. CHorvashilikning maxsuldorligi subregion gusht

o`nimining 1\4 bo`limi, kapitalistik du`n`yada olinadigan mol yogining 1\2 bo`limini etkazib beradi.

Frantsiya va Niderlandiya ma`mleketlari awil xujalik o`nimlari menen birmunsha jaqsi ta`minlangan. Ulli Britaniya va SHveytsariyaga nisbatan kamrok ta`minlangan. Tabiiy sharayati xam awil xojalig`ı tarmaqlarini rivojlantirishda a`hmiyetli rol` uynaydi.

Transporti. Jer sharında transport turlarining jollari tig`iz jaylasqan region xisoblanadi. Transport subregionning uz xojalig`ı va transport axamiyatida juda u`lken ish bajaradi.

Frantsiya, Niderlandiya, Irlandiya den`iz protlari va transportda yuk oborotining 4\5 bo`limi, Ulli Britaniyaga 9\10 bo`limi tugri keledi. Ikkinshi urinda subregionda Avtotransport SHveytsariya va Avstriya shu menen birga GFRda temir yul u`lken rol` uynaydi. SHveytsariyada temir yul transporti tulik elektrlashtirilgan. Avstriyada esa ten` yarmi elektirlashtirilgan. GFR, niderlandiya, Frantsiya daryo va kanallarida daryo transporti Ma`mleket ishida va bir bo`limi sirtqi yuk tashishda xam ishtirok etadi. Kuvur transporti xam jaqsi rawajlang`an neft` va gaz (12ming.km) azıq-awqat kuvurlari mavjud.

Rekratsiya ha`m turizm. Tabiiy rekratsion resurslar, tarixiy, qalalar, arxitekturası, yodgorliklari va boshka tomonlarini urganish, kurish ushun xar jili Orta Evropaga 60-65mln. Sirtqi turistlar kelishadi.

Sirtqi ekonomikalıq baylanislari. Sirtqi ekonomikalıq baylanislarında subregion salmogi juda u`lken axamiyatga iye. Eksportga tayyor o`nimlar, awil xojalig`ı o`nimlari, azıq-awqat, sanaat, yarim fabrikatlar shikaradi. Importida shiyki zat va mineral resurslar xisoblanadi. Orta Evropa bazarda sawda-sotik ishlarini Evropadagi kapitalistik Ma`mleketlar xamda AQSH va Kanada shu menen birga rivojlanayotgan Ma`mleketlar menen olib boradi.

2.2. SHIG`IS EVROPA MA`MLEKETLARI

Shig`is Evropa Ma`mleketlari kadimiy ma`mleketlardan xisoblanib 1945 jildan sung fashistlar Germaniyaning taslim bulishidan sung mustakil sotsialistik ma`mleketga aylandi. Bu ma`mleketlarning ta`siri buldi, Ma`mleketlarning barliq ekonomikalik va siyasiy ishlarida Sovet Ittifokining ta`siri kushli bulgan.

Evropada 8 ta sotsialistik Ma`mleket bulib, bularning xammasi Varshava shartnomasi va uzaro ekonomikalik yordam Ken`ashiga a`zo edilar. Kushni ma`mleketlarning aksari esa NATO Blokining a`zosi edi. Ma`mleketlarning birligini ta`minlashda Varshava shartnomasi sirtqilotshisi Sovet Ittifoki javobgar edi.

Keyingi jillardagi Ma`mleketlarning mustakillikka intilishidagi xarakatlari natijalari xamda Germaniya demokratik respublikasining kushilishi Ma`mleketlar siyosatida mustakillikni namayon etdi va natijada xar bir Ma`mleket uzining siyosatiga iye buldi. Shig`is Evropa Ma`mleketlarining uliwma Maydani 1,3mln. km<sup>2</sup> bulib xalqi 135mln ni sirtqil kiladi. Tabiiy va ekonomikalik jugorofiya jixatidan kulay jaylasqan. SHark menen Batis Evropa Ma`mleketlarini boglovshi tugonda jaylasqan bulib, bu Ma`mleketlarning ekonomikalik rawajlaniwida kulaylilar tugdiradi.

Sonnan:

1. Ma`mleketlar kulay iklimiy mintakada jaylasqan.
2. Kushni Ma`mleketlar rawajlaniw xam a`hmiyetli axamiyatga iye.
3. Kulay transport tarmoqlariga iye.
4. Tuprok usimlik du`n`yasiga boy.
5. Kazilma boyliklar umuman ta`biyiy resurslar menen Ortasha ta`minlangan.

Ayrim resurslar kushni ma`mleketlarda bulib uzaro baylanislarda a`hmiyetli rol uynaydi. Ruminiya neftga boy bulsa, CHexiya, Pol`sha kumirga boy, Ven`riya boksitga boy ma`mleket.

Ma`mleketlarning xujalik rawajlaniwi xam uziga xos du`n`ya sanaat o`nimlarning kup bo`limini etkazib bermokda.

Bu Ma'mleketlar xozirda kushni ma'mleketlar ; sonnan rawajlang'an Ma'mleketlar menen uzviy baylanisda.

Bu Ma'mleketlar sotsialistik tuzim davrida Sovet Ittifokining yordamidan baxramand bulib keldi.

Sonnan:

1. Bolgariyaga – «Maria» - «Vostok» IES «Kozloduy» metallurgiya kombinatini.
2. GDR ga «Nord» AES «Eizen Xyupen`itat» metallurgiya karxanası «Nevefi» neftni qayta ishlash karxanası.
3. CHexoslovakiyaga «Koshide» metallurgiya kombinati. «Bratislova» neftni qayta ishlash karxanası.
4. Ven`riyaga «Dunayvari» metallurgiya karxanası.
5. Ruminiya «Talats» metallurgiya kombinati va boshkalari kurib bergan.

2.3. ARQA EVROPA REGIONI

Arqa Evropa regionı quramiga SHvetsiya, Norvegiya, va Daniya qirolligi; Finlandiya va Islandiya respublikalari kiradi.

Maydani – 1,3 mln km kv. Xalqi 22,5 mln adam (1997)

Ekonomikalıq geografialıq orni qulay Evropadan Arqa Amerikaga boradigan transport jolida jaylasqan. Ikkinshi Jahan urishidan keyin subregionga AQSH va boshqa kapitalistik Ma'mleketlar qiziqishi ortdi va Daniya, Norvegiya, Islandiya Ma'mleketlari NATO blokiga a`zo bo`ldi. SHvetsiya siyosatini betaraf olib bordi. Finlandiya 1948 jildan boshlab Sobiq SSSR menen Ekonomikalıq baylanislarni olib boradi.

Tabiiy sharayati va resurslari. Region qazilma boyliklari qadimgi kristal porodali Baltika qolqoni Kaledon strukturasida jaylasqan. SHvetsiyada u`lken qordigi yuqori sifatli temir rudasi du`n`ya a`hmiyetiga iye bo`lgan mis, qorg`asın-tsink va vol`fram rudalari jaylasqan.

Finlandiyada mis va titan, magnetit rudalari xo'jalik a'hmiyeti u'ken. Subregion yoqilg'i – energetika resurslari menen kam ta'minlangan. Norvegiya ma'mleketining qubla qirg'oqlarida Arqa Den'iz aymag'ida 1960-1970 jillarda neft va ta'biyiy gaz ka'nlari topilib ishga tushirildi. Hidroresurslarga regiondagi ma'mleketlar boy Daniya ma'mleketida suv tanqisligi mavjud. Evropada joylasqan kapitalistik Ma'mleketlarda majud gidroenergiya potentsialining 3/5 bo'limi subregionga to'g'ri keledi. Islandiyaning tiykarg'i energiya manbai issiq termal suvlar esaplanadi.

Regionda Finlandiya va SHvetsiya Ma'mleketlari tog'ay resurslariga boy. Evropa kapitalistik Ma'mleketlari yog'oshsozligining 40 % regionda to'plangan. Awil xojalig'ini rivojlantirishda iqlim topiraq va boshqa tabiat sharoitlari ba'zi bir noqulayliklar tug'diradi. Daniyada awil xojalig'i biroz qulayliklarga iye aymag'ining 60 % shudgorlanadigan erlar esaplanadi. Boshqa ma'mleketlarda bu ko'rsatkish 2-8 foizni. Islandiyada –1 foizni quraydi.

Xalqi. Region Xalqi – german til gruppasiga mansub Finlar va Saamilar - Fin gruppasi ural oilasiga mansub. Tabiiy o'sish ikkinshi jahan urushidan keyin kamayib ketdi. 1980 jillar boshida tuilish 3-4 adamni sirtqil etdi. Islandiyada 10 adamga etdi. O'rtasha umr ko'rish Evropada en` yuqori 75-78 jasni quraydi. Urbanizatsiyalashgan region SHvetsiya va Daniyada qala Xalqi salmog'i 88 foizni, Finlandiyada – 60 %, Norvegiya va Islandiyada – 50 foizni sirtqil qiladi. Iri qalalari Kopen`agen – 1,6 mln adam, Reyk`yavik – 90 mln adam. O'rtasha tig'izlik 1 km kv.ga 2 adam Islandiyada 20 adamgasha, SHvetsiyada va Daniyada 120 adamni sirtqil qiladi.

Xojalig'i. SHvetsiya, Daniya va Norvegiya yuqori da'rejede rawajlang'an Ma'mleketlar. Finlandiya ma'mleketi ham bularga Ekonomikalik jihatidan yaqinlashib bormoqda. Arqa Evropa regionida kapitalistik Ma'mleketlar Xalqining 0,8 %ni, sanoat o'nimining 2,2-3 %n islep shiqaradi. Sirtqi sawda baylanissida 5%, den'iz transportida yuk tonnası 12-13 foizni quraydi. Arqa Evropa Ekonomikaliqoti O'rta Evropa, AQSH va Kanadi menen uzviy bog'liq.

Sanaati. Sanaatining u`lken bo`limi SHvetsiya, Norvegiya, Finlandiyaning qubla rayonlari, port qalalarida joylasqan. Kam rawajlang`an Orayiy, Arqa rayonlarda taw ruda, tog`ayshilik va baliqshilik sanaati va GES lar joylasqan.

Energetika sanaati o`zining resurslari va import neft va mazutga taja`nedi. (Daniya yoqilg`ining hammasini shetdan keltiradi)

Norvegiya va Islandiya elektroenergiyani GESlardan oladi. SHvetsiya elketroenergiyaning 2/3 bo`limini, Finlandiya elektroenergiyaning 1/3 bo`limini oladi. O`zlarining Atom shiyki zatsi hisobiga AES SHvetsiya va Finlandiyada qurilgan. Aholi jon boshiga elektroenergiya islep shig`ariw Norvegiya du`n`yada birinshi o`rinda turadi (20 ming kvts\soat).

Islandiya (13 ming kvts\soat), Kanadadan keyin3-shi o`rinda turadi. 4-shi o`rinda SHvetsiya turadi. Finlandiya AQSHdan keyin 6-shi o`rinda turadi.

Metallurgiya bazasi SHvetsiya, Finlandiya va Norvegiya ruda, elektroenergiya va suv menen ta`minlaydi.

Qora metallurgiya SHvetsiyada qadimdan rawajlang`an. Norvegiya magniy, ikkilamshi yuminiy va nikel islep shig`ariwda Evropa Ma`mleketlari orasidi 1-shi o`rinda. SHvetsiya, Finlandiya va norvegiya mis islep shig`ariwda iri islep shig`ariwshi. Sanaatida Islandiyadan boshqa Ma`mleketlarda tiykarg`i o`rinni mashina qurilisi sirtqil qiladi. Kemasozlik alohida ajralib turadi. SHvetsiya faqat YAponiyadan keyin eksportdaga tayyorlanadi. Og`ir mashina qurilisi, stanoklar, avtomobillar, lakomativ, vagon, priborlar, apparatlar. Metalni ko`p talab qiladigan tarmoqlar Finlandiya aniq mashina qurilisi Daniya, Elektrotexnika, elektronika SHvetsiyada.

Ximiya sanaati. Tog`ay ximiya o`nimlari, mineral o`g`itlar, xlor, kislota, soda, sintntik ammiak va boshqalar islep shiqaradi. Norvegiyada (20 mln t) neftni oshilishi neftximiya sanaati Stavangar va Oslo qalasida rivojlandi. Halqaro mehnat taqsimotida Subregion yog`osh islep shig`ariw va tsellyuloza qog`oz sanaatiga qa`nigelesken. SHvetsiya, Finlandiya, Norvegiyada boshqa sanaat tarmoqlari menen bog`langan holda rawajlang`an. Oziq-ovqat sanotai Daniyada juda

rawajlang`an mashina qurilisidan keyin. Awil xo`jalik. Balıq, sut, go`sht, pishloq, balıq ka`nservalar, pivo tayyorlash, sut o`nimlari islep shig`ariw Finlandiya va Norvegiyada, Balıq o`nimlari islep shig`ariw Islandiyada rawajlang`an.

**Awil xojalıg`ı.** Awil xojalıg`ı kapitalistik xarakterga iye hamma Ma`mleketlarda isshi kushi menen rawajlang`an. Xo`jalikda g`alla, qand lavlagi, kartoshka, sabzvot, em-xashak a`sirese Daniyada yuqori hosil olinadi. Awil xo`jalik o`nimining 4/5 bo`limini sharwashiliq birinshi navbatda sut etishtirish keyin go`sht etishtirish bunda sho`shqa va parandaning ulashi u`lken. YOg` va pishloq eksportida du`n`yada 2-3 o`rinda turadi.

Transporti. Arqa Evropa Ma`mleketlari Islandiyadan tashqari hammasida barliq transport tarmoqlari mavjud va bir-birlari menen bog`langan. Den`iz transporti rawajlang`an du`n`ya yukini tashuvshi Ma`mleketlar ham bor. Temir jol transporti ishki yukni tashishda tiykaraıy o`rinni iyellaydi. SHvetsiya-Norvegiya temir jol transporti elektirlashtirilgan. Avtomobil transporti hozirgi vaqila temir jol transporti menen raqobatlashmoqda. Havo transporti jolovshi va yuklarni qit`alararo tashishda a`hmiyetli ahamiyatga iye.

Sırtqı Ekonomikalıq baylanislari. Regionda SHvetsiya, Finlandiya, Norvegiya yog`oshsozlik, tsellyuloza-qog`oz sanaati, Ren`li metal, den`iz kemalari, mashina va jihozlar eksport qiluvshi Ma`mleketlar. Importida yoqilg`i, sanaat o`nimlari, yarim fabrikatlarning ornı u`lken.

2.4. QUBLA EVROPA REGIONI

Subregionga 9 ta g'a'rebsiz ma'mleketlar kiradi. Respublika ma'mleketlardan Italiya, Portugaliya, Gretsiya, Mal'ta, San- Marino. Qirollik ma'mleket Ispaniya, Knyazlik – Andorra, Monako.

Vatikan Rim papasi. Ulli Britaniya mustamlakasi Gibraltar.

Tu'slik Evropa regionini aymag'idi Sirtqi Evropa aymag'ining 29 %ni, Xalqining – 31 %ni quraydi.

Ekonomikaliq geografiyalik orn. Tu'slik Evropa Ma'mleketlari yarim orol va orollarda O'rta Den'iz menen tutashganligi Ekonomikaliq geografiyalik ornining qulaylik tomonlaridan tiykarg'ilaridan biri.

Subregion Evropa- Aziya Afrika va Avstraliya, Ispaniya, portugaliya esa Orayiy Amerikaga boradigan den'iz transporti jolida jaylasqan. Region O'rta Evropa va Arab Ma'mleketlari Arqa Afrika Ma'mleketlari menen har tomonlama baylanislar olib boradi.

Siyasiy geografiyalik orn Tu'slik evropa O'rta Den'izda a'hmiyetli strategik ahamiyatga iye.

Italiya, Portugaliya va Gretsiya Ma'mleketlari NATO blokiga a'zo. Ispaniya ham harbiy shartnomalar olib boradi. Tu'slik Evropa AQSH va NATO blokining bir neshta harbiy bazalari faoliyat ko'rsatadi. O'rta Den'izda AQSH harbiy den'iz floti doimiydir.

Ta'biyiy resurslari. Tu'slik Evropa ta'biyiy resurslari notekis jaylasqan. Er osti qazilma boyliklari Ispaniyada turli xil ruda ka'nlar ko'p tarqalgan. Regionda yoqilg'i energiya resurslari kam tarqalgan. Gidroenergiya resurslaridan Italiya va Ispaniyada ken` foydalaniladi. Tu'slik Evropa Tog'ay resurslari menen kam qoplangan. Tog'aylarning tiykarg'i bo'limi Priney va Al'p tawlarida jaylasqan aymaqining 10 % tog'aylar menen qoplangan.

Tabiiy sharayati awil xo'jalikni rivojlantirish ushun jaqsi sharoit mavjud. Dehqonshilikda a'sirese.

Ta'biyiy rekratsion resurslari. Tu'slik Evropa juda boy kurortlar, dam aliw maskanlari den'iz bo'ylarida ken' tarqalgan.

Xalqi. 117 mln adamga yaqin. Etnik qurami derlik hamma ma'mleketlarda bir xil ya'ni ko'p xalqlar Roman til gruppasiga va Semit gruppasiga, Semit Xomit til oilasiga mal'taliklar kiradi.

Xalqining ko'pchiligi ersiz, ishsiz, shundan ko'pchilik Xalqi isshi kushi shet Ma'mleketlarga ish izlab ketadi.

Urbanizatsiya darajasi Evropaning boshqa Subregioniga qaraganda ansha past. Italiya va Ispaniyada Xalqining 3/5 bo'limi qalalarda yashashadi. Bu ko'rsatkish Gretsiyada 1/2, Portugaliyada – 2/5, Mal'tada- 9/10 bo'limini quraydi.

Xojalig'i. Regionda jaylasqan Ma'mleketlar xojalig'i turlisha rawajlang'an. Italiya Ekonomikalik jihatidan rawajlang'an Ma'mleketlar qatoriga kiradi. Ispaniya, Portugaliya, Gretsiya va Mal'ta o'rtasha rawajlang'an ma'mleketlar.

Sanaati. Italiya, Ispaniya, Gretsiya va Portugaliya zimmasiga ka'n du'n'ya sanoat islep shig'ariw 5.5-5.6% yoki Evropa sanoat islep shig'ariwining 17% sirtqil qiladi. Sanoat tarmoqlarining u'lken bo'limi Italiya, Ispaniya ba'zi bir tarmoqlarida Gretsiya va Portugaliya tiykarig'i rolni o'ynaydi.

Sanoat quramida islep shig'ariw alohida ahamiyatga iye. Ispaniya mineral xom ashyo qazip aliwda ajralib turadi.

Energetikasi. Energetika sanoati tiykaran CHetdan keledigan yoqilg'iga tiykarlanadi.

Neftni qayta ishlovshi zavodlar quvvati 300 mln.t/jiliga. Islep shiqarilgan elektr energetika tiykaran GESlardan olinadi. Italiya islep shiqarilagan elektr energetika 1/3. Ispaniya 1/2, Portugaliya 3/5 bo'limini quraydi. Italiya va Ispaniyada AES ishlataladi.

Ispaniyada o'zining shiyki zatsi va import shiyki zat hisobiga qora metallurgiya va Ren'li metallurgiyaning ba'zi tarmoqlari Al'yuminiy, Mis, Qorg'asin va tsink qazip aliw va qayta ishlash rawajlang'an. Ikkinshi Jahan

Urushidan keyin regionda mashina qurilisi sanoati juda tez rivojlandi. Regionda ken` tarqalgan va rawajlang`an mashina qurilisi tarmog`idan biri kemasozlik unadn keyin avtomobil` qurilisi, temir jol troansport mashinasozligi, mashina qurilisi jihozlari ishab shiqarila basladi.

Ximiya sanoati Regionda ximiya sanaatida neft ximiya sanoati alohida o`rin iyellaydi. Ximiyaviy kislotalar , sodalar, mineral o`g`itlar islep shig`ariw jolga qo`jilgan bu o`nimlar ko`proq Ispaniyada islep shiqariladi. O`rta Den`izdan roinadigan shiyki zatlardan mergel, ohak hisobiga regionda qurilish materiallari sanoati rawajlang`an.

Regiondagi iri sanoat oraylari Den`iz boyidagi port qalalarda jaylasqan sonnan Afina, Lissabon, Barsalona, Valentsiya, Portu qalalari esaplanadi. Italiyada iri sanoat oraylari Ma`mlekettin` arqay bo`limida jaylasqan. Sanoati rawajlang`an oraylar Milan-Turin- Genuya sanoat ushburshagi esaplanadi.

**Awil xojalig`i** Subregionda awil xojalig`ining dehqonshilik tarmog`i ustun turadi. Mevali va tsitrus o`simliklari, sabzavot ekinlari qirg`oq bo`ylarida va sug`oriladigan rayonlarda ken` rawajlang`an, Subregion olivka, tsitrus, paxta, sholi, uzum etishtirishda kapitalistik Ma`mleketlar orasida hamda Evropa Ma`mleketlari orasida oldingi o`rinlarda turadi.

Transporti. Sabregionda ten`iz transporti ken` rawajlang`an. Temir jol va Daryo transporti unsha ken` rivojlanmagan shunki bu joylardagi rel`ef va daryolari qisqa va kam suv. Avtomobil` transporti juda jaqsi rawajlang`an.

ÁMELIY JUMÍSŁAR

TEMA: «DU`N`YANIN` SIYASIY KARTASI»

Maqset: Du`n`yanin` siyasiy kartasının` qa`liplesiwindegi tiykarg`ı basqışlar ha`m olarg`a ta`n bolg`an o`zgesheliklerdin` sebep-aqıbetlerin anıqlaw.

«Ma`mleket aymag`ı», «Fedarativ ma`mleket», «Suverinitet», «Ma`mleket shegarası», «Unitar», «Xalıq aralıq ekonomikalıq qatnasıqlar» ha`m ja`ne de basqa tu`siniklerdin` mazmunın ashıp beriw. Ma`mleketlerdi toparlarg`a ajırata alıw ko`nlikpelerin rawajlandırıw.

Oqıw ha`m basqa a`debiyatlardan paydalanıp o`z betinshe oqıw arqalı to`mendegi soraw ha`m tapsırmalarg`a juwap alıw kerek.

**Jumısta qollanılatus`m oqıw quralları:** Du`n`ya ma`mleketlerinin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyasına tiyisli bolg`an Du`n`ya Ju`zinin` geografiyalıq atlası, du`n`yanın` siyasiy kartası ha`m ha`r qıylı tematikalıq kartalar;

**Metodikalıq ta`miyinleniwi:** Pa`n boyınsha u`lgi da`stu`r, jumıs bag`darlaması, saatlardın` bo`listiriliw rejesi.

1- Tapsırma: Oqıw ha`m ilimiy a`debiyatlardan paydalanıp berilgen wazıypalardı orınlan`:

A) Maydanı 3 mln.kv.km.den artıq bolg`an ma`mleketler haqqındag`ı mag`lıwmatlardı to`mendegi keste boyınsha toltırın`;

Ma`mleketti n` atı	Payt ahtı	Qaysı materikte jaylasqan	Ma`mleket du`zimi
-----------------------	--------------	------------------------------	----------------------

B) Shegarasının` u`lken bo`limi ten`izge tutas ma`mleketlerdin` 30ın keste de ko`rsetin`;

V) Ten`izge tutas bolmag`an ma`mleketlerdin` 30ın keſtede ko`rsetin`;

G) Atawlarda jaylasqan ma`mleketlerdin` 30ın keſtede ko`rsetin`;

Ma`mlekettin` atı	Paytahtı	Maydanı	Xalqı
-------------------	----------	---------	-------

2. Xalqının` sanı 100 mln.nan artıq bolg`an ma`mleketlerdi unitar ha`m federal du`zimine qaray ajıratın`;

3. Ten`iz boyında, yarım atawlarda, atawlarda, arxipelaglarda jaylasqan ma`mleketlerdin` besewin jazın` ha`m jazıwsız kartada ko`rsetip berin`.

4. 3-Qosımsha keſtede berilgen keſteden ha`m du`n`ya siyasiy kartasınan paydalanıp;

a) xalqının` sanı 100 mln.nan artıq, v) yarım ataw ha`m atawlarda jaylasqan ha`m arxipelag-ma`mleketlerge, g) materiktin` ishkerisinde jaylasqan ma`mleketlerge mısallar keltirin`. Bug`an qosımsha «Du`n`ya ma`mleketleri» krossvordın du`ziw, ma`mleketlerdin` atları ha`m olardıń qaysı orında jaylasqanlıg`ı haqqındag`ı mag`lıwmatlarg`a iye bolıw.

TEMA: DU`N`YANIN` TA`BIYIY RESURLARI.

Maqseti: Ja`miyet penen ta`biyattın` o`z-ara baylanısı, geografiyalıq ortalıq, ja`miyet penen ta`biyat arasındag`ı zat almasıwı, du`n`ya ma`mleketleri aymag`ındag`ı ta`biyiy resurslarına xojalıq ko`z qarastan ulıwma baha beriw, ta`biyiy resurslardın` tu`rleri menen ta`miyinleniw da`rejesi, aymaqlarda jaylasıw o`zgesheliklerin, qorların belgilew. Qorshag`an ortalıqtın` pataslanıwı ha`m ta`biyattan paydalanıw ma`selelerin sheshiw jolların anıqlaw. Du`n`ya xojalıg`ında sanaat ha`m awıl xojalıg`ı tarmaqların jaylastırıwda ta`biyiy resurslardın` a`hmiyetin ashıp beriw.

**Jumısta qollanılatus`ın oqıw quralları:** Ta`biyiy sharayat ha`m ta`biyiy baylıqlardı ko`rsetiwshi ha`r qıylı tematikalıqtag`ı karta ha`m atlaslar, statistikalıq mag`lıwmatlar, diagrammalar, karta sxemalar.

**Metodikalıq ta`miyinleniwi:** Pa`n boyınsha u`lgi da`stu`r, jumıs bag`darlaması, saatlardın` bo`listiriliw rejesi.

Atlas kartalar, qosımsha materiallar, oqıw metodikalıq kompleksi mag`lıwmatlarınan paydalanıp, o`z betinshe to`mendegi jumıslardı orınlaw talap etiledi.

1. Ta`biyiy resurslardan paydalanıwda İTR dın` a`hmiyetin ko`rsetip berin`. Du`n`ya ko`leminde ta`biyiy baylıqlardıń bir tegis bo`listirilmegenligin tu`sindirip berin`.

2. Jazıwsız kartag`a ta`biyiy resurslardın` tiykarg`ı basseynleri ha`m ka`nlerin tu`sirin`. Du`n`ya ta`biyiy ha`m shiyki zat resursları kartasınan paydalanıp otın-energetikalıq ka`nlerdi jazıwsız kartag`a tu`sirin`.

3. Otın sanaatı kartası ha`m basqa da statistikalıq mag`lıwmatlardan paydalanıp ayırım ma`mleketlerdegi ortasha jıllıq neft-gaz qazıp alınıwın esaplap shıg`ın` ha`m bul boyınsha diagramma du`zin`.

4. Statistikalıq mag`lıwmatlar na`tiyjesinde tiykarg`ı ta`biyiy resurslardın` qorları ha`m qazıp alınıwın talqılan`, ayırım ma`mleketlerdin` (regionlardın`) mineral, jer, suw ha`m tog`ay resursları menen ta`miyinlengenligin salıstırın`.

Ma`mleketlerdin` (regionlardın`) resurslar menen ta`miyinleniw da`rejesin to`mendegi keste boyınsha 2-3 ma`mleket mısasında islese boladı.

**Ma`mleketlerdin` ta`biyiy resurslar menen ta`miyinleniw da`rejesi
ko`rsetkishleri**

Ma`mleketler	Ta`biyiy resurslar tu`rleri			
	Minerallıq	jer	Suw	Biologiyalıq
Rossiya	+	+	+	+
Yaponiya	--	+ --	+	+
AQSh	+ --	+	+	+

Bul jerde + tolıq ta`miyinlengen, + -- tolıq emes ta`miyinlengen, -- resurslar jetispeytug`ın ma`mleketler

5. Bar bolg`an statistikalıq mag`lıwmatlardı analiz etiw tiykarında ta`biyiy resurslar menen jaqsı ta`miyinlengen ma`mleketlerdi ajıratın` ha`m bul boyınsha 6-keste tiykarında ko`rsetin`.

6. Kesteni toltırıp bolg`annan son` ha`r qıylı rawajlanıw tipindegi ma`mleketlerge resurslar menen ta`miyinlengenlik da`rejesine qarap o`z betinshe baha berin`.

Orınlang`an jumıs studentlerge ta`biyiy resurslardın` tiykarg`ı tu`rlerinin` jaylasıw nızamlıqları, ma`mleketlerdin` (regionlardın`) resurslar menen ta`miyinlengenligi, ta`biyattan aqılǵ`a muwapıq paydalanıw ha`m aqılǵ`a muwapıq paydalanbaw tu`rlerinin` kelip shıǵ`ıw sebepleri ha`m jolları haqqında o`z betinshe juwmaqka keliw imkaniyatın jaratadı.

TEMA: DU`N`YA XALQININ` GEOGRAFIYASI.

Maqseti: Du`n`ya Ju`zinin` xalqı teması tiykarında talabalarg`a xalıqtın` ulıwma sanı, tuwılıwı, o`liw, ta`biyiy o`sim, xalıqtın` tıg`ızlıg`ı ko`rsetkishlerinin` du`n`ya regionlarında ha`m onın` ayırım aymaqlarında qanday bo`listirilgenligin` analiz ete biliw, statistikalıq mag`lıwmatlardı ha`m kartografiyalıq mag`lıwmatlardı salıstırıw, du`n`ya xalqı sanının` o`zgerisi, regionlar ha`m ayırım ma`mleketlerge ta`n bolg`an demografiyalıq mag`lıwmatlardın` kelip shıg`ıw sebeplerin` anıqlaw. Xalqınin` sanı ha`m ta`krarıy ko`beyiwın anıqlaw, ko`beyiwın birinshi ha`m ekinshi tu`rlerin` u`yreniw, xalıq quramı, onın` jaylasıwı, ko`ship ju`riwi, qala ha`m awıl xalqı u`lesi, urbanizatsiya pa`tleri ha`m da`rejesin anıqlaw.

**Jumısta qollanilatug`ın oqıw quralları:** Du`n`yanın` siyasiy kartası, du`n`ya ma`mleketleri xalqınin` geografiyasına ta`n bolg`an kartalar, kesteler, diarammalar.

Oqıw metodikalıq kompleks, a`debiyatlar ha`m de basqa da oqıw qollanbalarınan o`z betinshe oqıw arqalı sawal ha`m tapsırmalarg`a juwvp alıw za`rwr.

1.To`mendegi atama ha`m tu`siniklerdin` ma`nisin keste tiykarında ko`rsetin`:

Atamalar	Ma`nisi
Miynet resursları	
Ekonomikalıq aktiv xalqı	
Etnik quram	
Milliy quram	
Diniy quram	
Demografiya	
Demografiyalıq jarılıs	
Demografiyalıq krizis	

Urbanizatsiya	
Migratsiya	

2.Sanı 50 ha`m 100 mln.nan asqan jer sharındag`ı xalıqlardan 15in jazın`.

3. Ko`p milletli ma`mleketlerden 10ın jazın` ha`m jazıwsız kartada su`wretlen`.

4. Jas-jınıs quramı piramidasınan paydalanıp, xalqının` qayta ko`beyiwiniń I ha`m II tipi ma`mleketlerinin` xalqı quramında jaslardın` ha`m u`lken jastag`ılardın` u`lesin anıqlan`.

5.Aktiv xalqı haqqındag`ı statistikalıq mag`lıwmatlardan paydalanıp ma`mleketlerdi toparlarg`a ajratıp, olardıń bir-birinen ajratıp turıwshı sıpatların ko`rsetiwshi diagramma du`zin`.

6.To`mendegi milletlerdin` qaysı dinge isenetug`ınlıg`ın anıqlan` ha`m juwapların keste boyınsha sanlarda ko`rsetin`

Dinler	Milletler	Juwaplar sanlarda
1. Xristian	AQSh amerikalıqları	1
2. Musılman	Portugallar	
3. Buddizm	Ruslar	
4. Katolikler	Armiyanlar	
5. İudaizm	Tu`rkler	
	Frantsuzlar	
	İspanlar	
	Qıtaylar	
	Yaponlar	
	Hindler	
	Pakistanlıqlar	
	Arablar	
	Parslar	
	Grekler	

	Afg`anlar O`zbekler Qazaqlar Ukrainler	2
--	---	---

7. Qosımsha statistikalıq mag`lıwmatlardan, a`debiyatlardan ha`m de usı pa`nge tiyisli OMK dan paydalanıp bir ma`mlekettin` (o`z qa`lewi boyınsha) xalqına tolıg`ı menen sıpatlama berin`. Ha`r bir xojalıq tarawlarındag`ı xalıqtın` ba`ntlighi, ma`mleket miynet resurslarının` jumıs penen ba`ntlighin bahalan` ha`m olardı O`zbekstan Respublikasınıń miynet resursları menen salıstırın`. Bul ushın talabalarg`a reje tayarlap beriw yamasa olardıń o`zleri tayarlawı ushın ja`rdem beriw kerek.

Reje to`mendegishe tayarlanıwı mu`mkin. U`lgi reje:

1. Xalqının` sanı ha`m olardıń tıg`ız jaylasqan jerleri;
2. Xalqının` ta`biyiy ha`m mexanikalıq ko`beyiwi ha`m olarg`a ta`sir etiwshi faktorlar;
3. Xalqının` jas ha`m jınısıy quramı;
4. Xalqının` ba`ntlighi, qala ha`m awıl xalqının` u`lesi;
5. Ma`mlekettin` miynet resursları menen ta`miyinlengenligi haqqındag`ı juwmaq.

Bunday kishkene ko`lemdegi sıpatlama beriw ko`p waqıttı almaydı ha`m student mag`lıwmatnamalıq a`debiyatlardan, sabaqlıqtag`ı ha`m atlastag`ı mag`lıwmatlardı qayta islewde zor qızıg`ıwshılıq penen isleydi. Bul jumıstı topar studentlerin toparlarg`a ajratıp isletsede boladı. Ha`r bir topar, xalıqtın` ta`krar qayta payda bolıwının` ha`r qıylı tipine tiyisli ma`mleketler boyınsha, ekonomikalıq rawajlanıw da`rejesine qaray ajratıp u`yrenilse maqsetke muwapıq boladı. Keyin ala topar studentleri o`zlerinin` orınlag`an jumısların birgelikte talqılawg`a qoysa ha`mmesinin` birdenige ko`p mag`lıwmat alıw imkaniyatına iye boladı.

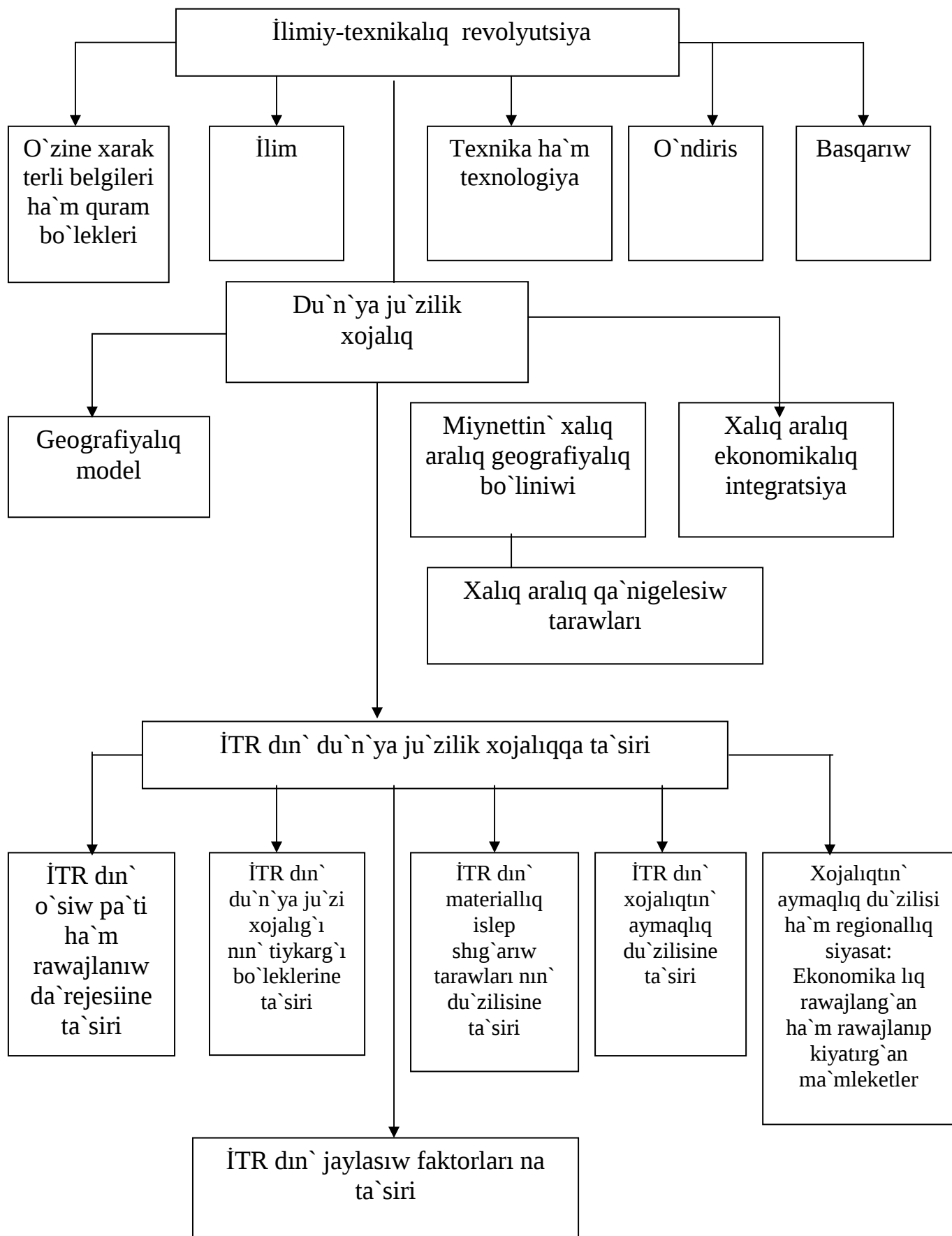
«İLİMİY-TEXNİKALIQ REVOLYUTSIYA HA`M ONIN` DU`N`YA XOJALIG`INA TA`SİRİ»

Maqseti: Oqıwshılarg`a ilimiy-texnikalıq revolyutsiya (İTR), onın` o`zine ta`n belgileri ha`m tiykarg`ı quram bo`limleri, ilim, texnika ha`m texnologiya, o`ndiris, basqarıw ha`m basqa tu`siniklerdi u`yretiwden ha`m o`zlestiriwden ibarat.

İTR nın` ha`zirgi du`n`ya turmısına ko`rsetken ta`sirin anıqlaw.

Oqıwshılarda bilim ha`m ko`nlikpelerdi payda etiw ushın to`mendegi tapsırmalardı orınlaw talap etiledi.

1. Ne ushın İTR da`wirinde o`ndiris progressinin` revolyutsiyalıq jolı tiykarg`ı jol boladı?
2. «İlimiy-texnikalıq revolyutsiya», «regional siyasat» tu`siniklerine sıpatlama berin`.
3. To`mendegi keste boyınsha İTR dın` tiykarg`ı sıpatlamasın da`lillep berin`:



TEMA: «DU`N`YA XOJALIG`ININ` REGIONALLIQ SIPATLAMASI».

Maqseti: Oqıwshılarda du`n`ya xojalıg`ı, onın` rawajlanıwının` tiykarg`ı basqışları, orayları, tarawları, miynettin` bo`listiriliwi, ekonomikalıq integratsiya, İTP ha`m basqa tu`siniklerdi payda etiw ha`m rawajlandırıwdan ibarat.

Du`n`ya xojalıg`ında sanaat ha`m awıl xojalıg`ı tarawlarının` jaylasıwının` o`zine ta`n bolg`an o`zgesheliklerin ashıp beriw a`meliy ha`m o`z betinshe ta`lim jumıslarının` tiykarın qa`liplestiredi.

Sabaqlıq ha`m basqa ilimiy mag`lıwmatlardan o`z betinshe paydalanıw arqalı to`mendegi soraw ha`m tapsırmalarg`a juwap alıw kerek.

1.To`mendegi « **Du`n`yada otın-energetika tu`rlerin islep shıg`arıw**» atlı kesteni talqılan` ha`m juwmag`ın jazba ta`rizinde orınlap kelin`.

İslep shıg`arıw tu`rleri	G`MDA	Evropa	Aziya	Afrika	Arqa Amerika	Latin Amerikası	Avstraliya	Du`n`ya boyınsha
Neft`, mln t.	500	230	1200	310	550	396	34	3090
Ta`biyiy gaz mlrd m ³	750	236	310	90	650	110	17	2563
Ko`mir mln t	620	1100	1250	197	990	70	220	4447
Elektr energiyasi mlrd kvt/s	1500	3000	2200	265	3900	650	210	11725

2. Du`n`ya ma`mleketlerinin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyası kursı ha`m aldındı geografiya kurslarınan alg`an bilimlerin`izden paydalanıp, «**Sanaat, awıl xojalıg`ı ha`m transportın` qorshag`an ortalıqqa ta`siri**» atamasındag`ı kesteni toltırın`. Keste to`mendegi formada boladı .

1-topar tarmaqlar	2-topar tarmaqlar	3-topar tarmaqlar	4-topar tarmaqlar
Qorshag`an ortaliqtin` ha`mmesine yaki ko`pshilik quramlıq bo`limlerine ta`sir ko`rsetedi	Tiykarinan hawani pataslaydı	Tiykarinan suwdı pataslaydı	Tiykarinan topıraq qatlamın buzadı

Usı ko`rsetilgen toparlarga kiriwshi tarmaqlardı tawıp kesteni dawam ettirin`

1- Tapsırma: « Geografiyalıq miynettin` bo`listiriliwi», «Aymaqlıq miynettin` bo`listiriliwi», «Xalıq aralıq miynettin` bo`listiriliwi» tu`siniklerine ta`rip berin`.

2. Geografiyalıq miynettin` bo`listiriliwinin` qaliplesiwi ha`m onın` rawajlanıwına ta`sir etiwshi faktorlar. Du`nya ko`leminde xojalıqtın` rawajlanıwında onın` ta`sirine baha berin`.

2- Tapsırma: Otın sanaatı kartasınan paydalanıp, ma`mleketlerdin` ortasha neft ham' gaz qazıp alıwın esaplap tabın`.

3- Tapsırma: Kestedegi mag`lıwmatlar tiykarında to`mendegi ma`mleketlerdin` neft ha`m gaz qazıp shıg`arıwında xalıqtın` jan basına qanshadan tuwrı keletug`ınlıg`ın esaplan`

4- Tapsırma: Jahanda birinchi energetika resursların paydalanıwda qanday o`zgerisler bolg`anlıg`ın ta`riplen`.

5- Tapsırma: Derekler, lektsiyalar teksti ha`m atlasdag`ı Jahan energetikası kartası mag`lıwmatlarına tiykarlanıp, jaxan neft sanaatında, ko`mir sanaatında birinchi onlıq ma`mleketti anıqlan`.

Neft ha`m gaz kondensatın qazıp alıw (Yanshuk S.L. 2000)

Ma`mleketler	Qazıp alıw Mln.t. 1989 j	Qazıp alıw Mln.t. 1995 j	Xalıq jan bashına	
			1989	1995
Saudiya Arabıstanı	285	403		
AQSH	383	334		
Rossiya	607	307		
Iran	144	170		
Qıtay	137	146		
Meksika	136	139		
Venesuela	93	130		
Norvegiya	75	125		
Ullı Britaniya	87,5	110		
BAA'	85	108		
Irak	140	20.8		
Kuveyt	91	44.2		

6- Tapsırma: Mag'lıwmatlar, karta ha`v atlaslardan paydalanıp, "otın-energetika sanaatı" birlemshi baylıqlardan paydalanıw kestesinde du`zin`.

T/s	Otın energetika sanaatı tarmaqları	Bul tarmaqlar ken' tarqalg'an tiykarg'ı ma`mleketler
1.	Ko'mir	
2.	Neft	
3.	Ta'biyiy gaz	
4.	Utin va torf	
5.	Gidro energiya	
6.	Atom energiya	
7.	Noan'anaviy mag'lıwmatlar	

8- Tapsırma: Neftti eksport qılıwshı OPEK sho'lkemine ag`za ma`mleketlerinin` atların da`pterin`izge jazın`.

Sabaq qurallari: Du'nya otin-energetika sanaati kartasi, atlaslar, keste mag'liwmatlari h. t. b.

TEMA: JAHAN AWIL XOJALIG'I GEOGRAFIYASI

Maqseti: Talabalardi Jahan ma'mleketlerinin awil xojalig'i tarmaqlari, olardin rawajlanıwı ha'm de o'nim jetistiriw ha'm islep shıg'arıw ko'rsetkishleri menen tanıstırıw. Awıl xojalig'i tarmaqlari jetistirgen ha'm islep shıg'arg'an o'nimlerinin ma'mleketler ara bo'listiriliwin analiz qıldırıw.

Sabaq qurallari: Du'nyanın siyasiy-ha'kimshilik ha'm ekonomikalıq kartalari; atlaslar, keste, statistikalıq mag'liwmatlar, ishchi dastur, kalendar reje.

1-Tapsırma: Lektsiya teksti, adebiyatlar ha'm atlasdag'i jaxan awıl xojalig'i kartasınan paydalanıp, da'pterin'izde diyxansılıqtın en a'hmiyetli tarawı azıq-awqat eginlerinin Du'nya boyınsha bo'listiriliw kestesin to'mendegi formada du`zin`.

Q/s	Diyxansılıq tarawı	Tarmaqlar tarqalg'an tiykarg'ı ma'mleketler
1.	Kartoshka	
2.	Qant la`blebisi	
3.	Ma`kke jiweri	
4.	Salı	
5.	Biyday	
6.	Qant qamısı	

2- Tapsırma: Lektsiya teksti, mag'liwmatlar ha'm atlasdag'i Jahan awıl xo'jalig'i kartasi tiykarında da'nli eginlerdin` jaylasıwı, biyday ha'm salı jetistiriwde «birinshi onlıq» qa kiriwshi ma'mleketlerdi analiz etin`.

3- Tapsırma: Lektsiya teksti, adebiyatlar ha'm atlasdag'i sharwashılıq kartasınan paydalanıp, sharwashılıqtın tiykarg'ı tarmaqlarının` tarqalıw kestesin du`zin`.

4- Tapsırma: Mag'lıwmat ha'm keste mag'lıwmatlarınan paydalanıp, to'mendegi ma'mleketlerdin' iri shaqlı qaramallar sanı xalıqtın' jan basına qanshadan tuwrı keledi, esaplap shıg'ın'.

Sharwashılıqtın' tiykarg'ı tarmaqlarının' tarqalıwı

q/s	Sharwashılıq tarawları	Tarmaqlar tarqalg'an tiykarg'ı ma'mleketler
1.	İri shaqlı qaramal	
2.	Shoshqashılıq	
3.	Qo'y sharwashılıg'ı	

Du'nya ma'mleketleridagi qoramollar soni

Q/s	Ma'mleketler	Xalıq mln.adam	Qramallar sanı (mln.bas)	Xalıq jan basına
1.	Hindistan		240	
2.	Braziliya		135	
3.	AQSH		100	
4-	Qıtay		100	
5-	Rossiya		60	
6.	Argentina		55	
7	Meksika		30	
8.	Efiopiya		30	
9.	Pakistan		30	
10.	Ukraina		25	
11.	Bangladesh		25	
12.	Kolumbiya		24	
13.	Avstraliya		24	
14.	Sudan		23	
15.	Frantsiya		22	
16.	GFR		20	
17.	Turkiya		13	
18.	Nigeriya		12	

19.	U.Britaniya		12	
20.	QAR		12	
21.	Kanada		12	
	Butun Du'nyada		1280	

8-TEMA: TRANSPORT GEOGRAFIYA

Maqseti: Talabalardı Du'nya transpor tarmoqları, ju'k ha'm jolawshılardı tasıw aylanbası, transport tarmoqları menen ta'miyinleniw da'rejesin analiz qılıwg'a ko'nlikpe ha'm ta'jireybe payda etiw.

Sabaq quralları: Du'nyanın siyasiy-ha'kimshilik ha'm ekonomikalıq kartaları; atlaslar, keste, statistikalıq mag'lıwmatlar, ishchi dastur, kalendar reje.

1- Tapsırma: Mag'lıwmatlardan, transport kartasınan paydalanıp, Du'nya boyınsha ju'k ha'm jolawshılardı tasıw aylanbasının grafigin ha'm diagrammasın du'zin'.

Du'nya boyınsha ju'k ha'm jolawshılardı tasıw aylanbası quramı (% esabında)

	Du'nya transport tarmoqları	Ju'k tasıw aylanbası	Transport tarmoqları	Jolawshı tasıw
1	Temir jol	16	Temir jol	18
2	Avtomobil	8	Avtomobil	80
3	Ishki suw jol	2	Quvır transportı	
4	Quvır transportı	11	Ten'iz transportı	0.5
5	Hawa transportı	1	Ishki suw transportı	0,5
6	Teniz transportı	62	Hawa transport	8

2- Tapsırma: Atlas va karta mag'lıwmatlarınan paydalanıp, tiykarg'ı transport tu'rlerin anıqlan'. Transport ha'm baylanıs jollarının Du'nyalıq a'hmiyetke iye bolg'anların ta'riyplen'. 3- Tapsırma: Atlas, karta ha'm a'debiyatlardan paydalanıp ju'k tasıw (mlrd t/km). Jolawshı tasıw (mlrd.jolawshı/km) oborotları (aylanbaları) ko'rsetkishlerin analiz etin' ha'm ta'riyplen'. 4- Tapsırma: Atlas, karta mag'lıwmatlaridan paydalanıp Du'nya ko'lemindegi xalıq aralıq aeroportlar, ten'iz ha'm da'rya portların belgilen' ha'm jazıwsız kartag'a tu'sirin'. Iri da'ryalardıń keme qatnaytug'ın bo'limi uzınlıg'ın masshtab tiykarında esaplap shıg'ın'.

TEMA: EVROPADAG'I JOQARI DA'REJEDE RAWAJLANG'AN MA'MLEKETLER.

Maqseti: Evropa ma'mleketleri arasında usi ma'mleketler tutqan ornı, olardın` tariyxıy qa`liplesiw basqışları, ekonomikalıq tarmaqları. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg`ının` rawajlang`an tarawları haqqında mag'liwmat beriw.

Ko'rgizbe qurallar: Du'nya ha'm Evropa siyasiy kartası, 9- klass atlası ha'm jazıwsız karta.

Temag`a baylıwshı sorawlar:

1. Evropanın` joqarı da'rejede rawajlang`an ma'mleketleri qansha?
2. Olar ulıwma Evropa aymag`ının` qansha payızın quraydı?
3. Bul ma'mleketler qa`nigelesken sanaat tarmaqları qaysılar?
4. Awıl xojalıg`ınının` rawajlang`anlıq da'rejesi qanday?
5. Evropa ma'mleketleri arasında usi ma'mleketlerdin` o'zine ta`n o`zgeshelikleri nede?

Temag`a baylıwshı Tapsırmalar:

1. Evropadag`ı joqarı rawajlang`an ma'mleketlerdin` sanaat tarmaqları ko'rsatkishleri tiykarında jalpı sanaat o`n`diris kestegin du`ziw.
2. Usi ma'mleketler EGOsının` o'zine ta`n o`zgesheliklerin ko'rsatiw.
3. Bar bolg`an ta'biyiy resurslar haqqında mag'lıwmat toplaw.

TEMA: GERMANIYA FEDERATIV RESPUBLIKASI.

Maqseti: GFRdın` jaylasqan ornı, chegaraları, Jahan ekonomikasında tutqan ornı. Ekonomikalıq rawajlanıw basqıshları. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg`ının` rawajlang`an tarawları. Transportı. Ishki ekonomikalıq rayonları. Ekonomikalıq baylanısları haqqında mag`lıwmat beriw.

**Ko`rgizbe qurallar:** Du`nya siyasiy kartası. 9-klass atlası ha`m jazıwsız karta.

Temag`a tiyisli sorawlar:

1. GFR dın` EGO nı.
2. GfR dın` tariyxıy qa`liplesiw basqıshların ajıratın`.
3. Kartadan GFR dın` shegaraları, qon`sı ma`mleketlerin ko`rsetin`.
4. Sanaat tarmaqlarının` rawajlang`an tarmaqları qaysılar?
5. Awıl xojalıg`ının` qaysi tarmaqları rawajlang`an?

Temaga tiyisli tapsırmalar:

1. Jazıwsız kartag`a GFR dın` ekonomikalıq kartasın tu`siriw.
2. GFR dın` ekonomikalıq tarmaqları ko`rsetkishlerin kestedek ta`riyplew.
3. Transport, ishki ekonomikalıq qarsılıqlarg`a ta`riyp beriw.

TEMA: FRANTSIYA

Maqseti: Frantsiyanin` jaylasqan ornı, chegaraları, Jahan ekonomikasında tutqan ornı, Ekonomikalıq rawajlanıw basqışları. Sanaat tarmaqları, Awıl xojalıg`ının` rawajlang`an tarawları. Transportı. Ichki ekonomikalıq rayonları. Ekonomikalıq baylanısları haqqında mag`lıwmat beriw.

**Ko`rgizbe qurallar::** Du`nya siyasiy kartası. 9-klass atlası va jazıwsız karta.

Temag`a tiyisli sorawlar:

1. Frantsiyanın` EGO sı.
2. Frantsiyanın` tariyxıy qa`liplesiw basqışların ajıratın`.
3. Kartadan Frantsiyanın` shegaraları, qon`sı ma`mleketlerin ko`rsating.
4. Sanaat tarmaqlarının` rawajlang`an tarmaqları qaysılar?
5. Awıl xojalıg`ının` qaysi tarmaqları rawajlang`an?

Temag`a baylınlı tapsırmalar:

1. Jazıwsız kartag`a Frantsiyanın` ekonomikalıq kartasın tu`siriw.
2. Frantsiyanın` ekonomikalıq tarmaqları ko`rsatkichlerin kestede ko`rsetiw.
3. Transport, ishki ekonomikalıq qarsılıqlarg`a ta`riyp beriw.

TEMA: ULLI BRITANIYA

Maqseti: Ullı Britaniyanın` jaylasqan ornı, chegaraları, Jahan ekonomikasında tutqan ornı, Ekonomikalıq rawajlanıw basqışları. Sanaat tarmaqları, Awıl xojalıg`ının` rawajlang`an tarawları. Transportı. Ichki ekonomikalıq rayonları. Ekonomikalıq baylanısları haqqında mag`lıwmat beriw.

**Ko`rgizbe qurallar::** Du`nya siyasiy kartası. 9-klass atlası va jazıwsız karta.

Temag`a tiyisli sorawlar:

1. Ullı Britaniyanın` EGO sı.
2. Ullı Britaniyanın` tariyxıy qa`liplesiw basqışların ajıratın`.
3. Kartadan Ullı Britaniyanın` shegaraları, qon`sı ma`mleketlerin ko`rsating.
4. Sanaat tarmaqlarının` rawajlang`an tarmaqları qaysılar?
5. Awıl xojalıg`ının qaysi tarmaqları rawajlang`an?

Temag`a baylınlı tapsırmalar:

1. Jazıwsız kartag`a Ullı Britaniyanın` ekonomikalıq kartasın tu`siriw.
2. Frantsiyanın` ekonomikalıq tarmaqları ko`rsatkichlerin kestede ko`rsetiw.
3. Transport, ishki ekonomikalıq qarsılıqlarg`a ta`riyp beriw.

TEMA: BATIS EVROPADAG'I KISHI MA'MLEKETLER.

Maqseti: Batis Evropadag'ı kishi ma'mleketlerinin' jaxan kartasında tutqan ta'biyiy, siyasiy ha'm ekonomikalıq ornı. Tabiiy resursları ha'm olardan paydalanıw jag'dayı. Bar bolg'an ha'r bir ma'mlekettin' ekonomikalıq potentsialı. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg'ının` rawajlang'an tarmaqları. Rawajlanıw da`rejesine qaray toparlawg`a u`yretiw.

Ko'rgizbe qurallar: Du'nya siyasiy kartası. 9-klassı atlası ha'm jazıwsız kartası

Temag'a tiyisli sorawlar:

1. Batis Evropadag'ı kishi ma'mleketlerinin' sanı qansha?
2. Zonadag'ı ma'mleketlerde bar bolg'an ta'biyiy resurslardan paydalanıw tiykarında payda bolg'an sanaat tarmaqlarına ta'riyp berin`.
3. Batis Evropadag'ı kishi ma'mleketlerinin' zonası sanaatına salıstırmalı ta'riyp berin`.
4. Bul zonanın` awıl xojalıg'ı qanday tarawlarg`a qa`nigelesken?

Temag'a tiyisli tapsırmalar:

1. Batis Evropadag'ı kishi ma'mleketlerinin' maydanı, jaylasqan geografiyalıq ornı, rawajlanıw da`rejesi, xalqının` sanına qarap gruppalan`.
2. Zonanın` xalqı ha'm miynet resursları haqqında mag'lıwmat toplaw.

TEMA: ARQA EVROPA MA`MLEKETLERİ

Maqseti: Arqa Evropa ma`mleketinin' jaxan kartasında tutqan ta'biyy, siyasiy ha'm ekonomikalıq ornı. Tabiiy resursları ha'm olardan paydalanıw jag'dayı. Bar bolg'an ha'r bir ma`mlekettin' ekonomikalıq potentsialı. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg`ının` rawajlang`an tarmaqları. Rawajlanıw da`rejesine qaray toparlawg`a u`yretiw.

Ko'rgizbe qurallar: Du'nya siyasiy kartası. 9-klassı atlası ha'm jazıwsız kartası

Temag'a tiyisli sorawlar:

1. Arqa Evropa zonasındag`ı ma`mleketler sanı qansha?
2. Zonadag`ı ma`mleketlerde bar bolg`an ta'biyy resurslardan paydalanıw tiykarında payda bolg`an sanaat tarmaqlarına ta'riyp berin`.
5. Arqa Evropa zonası sanaatına salıstırmalı ta'riyp berin`.
6. Bul zonanın` awıl xojalıg`ı qanday tarawlarg`a qa`nigelesken?

Temag'a tiyisli tapsırmalar:

1. Arqa Evropa ma`mleketlerinin` maydanı, jaylasqan geografiyalıq ornı, rawajlanıw da`rejesi, xalqının` sanına qarap gruppalan`.
2. Zonanın` xalqı ha'm miynet resursları haqqında mag'lıwmat toplaw.

TEMA: ITALIYA

Maqseti: Italiyanin`jaylasqan ornı, chegaraları, Jahan ekonomikasında tutqan ornı, Ekonomikalıq rawajlanıw basqıshları. Sanaat tarmaqları, Awıl xojalıg`ının` rawajlang`an tarawları.Transportı. Ichki ekonomikalıq rayonları. Ekonomikalıq baylanısları haqqında mag`lıwmat beriw.

**Ko`rgizbe qurallar::** Du`nya siyasiy kartası. 9-klass atlası va jazıwsız karta.

Temag`a tiyisli sorawlar:

1. Italiyanın` EGO sı.
2. Italiyanın`` tariyxıy qa`liplesiw basqıshların ajıratın`.
- 3.Kartadan Italiyanın` shegaraları, qon`sı ma`mleketlerin ko`rsating.
4. Sanaat tarmaqlarının` rawajlang`an tarmaqları qaysılar?
5. Awıl xojalıg`ining qaysi tarmaqları rawajlang`an?

Temag`a baylınlı tapsırmalar:

- 1.Jazıwsız kartag`a Italiyanın` ekonomikalıq kartasın tu`siriw.
2. Italiyanın` ekonomikalıq tarmaqları ko`rsatkichlerin kestede ko`rsetiw.
3. Transport, ishki ekonomikalıq qarsılıqlarg`a ta`riyp beriw.

TEMA: ROSSIYA FEDERATSIYASI.

Maqseti: Rossiya Federatsiyasının' Jahan siyasiy kartasında tutqan ornı. Qa'liplesiw basqışlari. Ta'biyiy resurslardan paydalanıw halatı. Xalqı ha'm miynet resursları. Sanaatının' rawajlang'an tarmaqları. Awıl xojalıg`ının' qa`nigelesken tarmaqları. Transport tarmaqları haqqında mag'lıwmat beriw.

Ko'rgizbe qurallar:: Du'nya siyasiy kartası. 9-klass atlası va jazıwsız karta.

Temaga tiyisli savollar:

1. Rossiya Federatsiyasının' jaylasagan ornı, chegaraları, EGO nın' o`zgeshelikleri haqqında ta'riyp berin'.
2. RF nın' ta'biyiy resurslarınan paydalanıw da'rejesi qanday?
3. RFnın' xalqı ha'm miynet resurslari haqqında ta'riyf berin'.
4. Sanaatının' rawajlang'an tarmaqları qaysılar?
5. Awıl xojalıg`ında qaysi tarmaqları rawajlang'an?.

Temag'a tiyisli tapsırmalar:

1. RF nın' ekonomikalıq kartasın du'ziw.
2. RF nın' ishki zonaları haqqında mag'lıwmat toplaw
3. RF nın' transport tarmaqlarına ta'riyf berin'.

ÁMELIY JUMISLAR

Ukraina ha`m Moldova ma`mleketleri. ekonomikaliq geografialiq jaylasqan orni.

Reje.

- 1 Xaliqtin` jaylasiwindag`i o`zgeshelikleri.
- 2 Xaliqtin` tuwiliw o`zgeshelikleri.
- 3 Xaliqtin` ta`biyiy o`sim jag`daylari.

Cabaqtin` maqseti.

Xaliqtin` territoriyaliq tarqaliwi xaliqtin` tuwiliwshilig`i ha`m o`liwshiligi ta`biyiy o`zgeshelikleri.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Kavkaz arti ma`mleketleri. Ekonomikaliq geografialiq jaylasqan orni.

Reje.

- 1 Xaliqtin` jaylasiwindag`i o`zgeshelikleri.
- 2 Xaliqtin` tuwiliw o`zgeshelikleri.
- 3 Xaliqtin` ta`biyiy o`sim jag`daylari.

Cabaqtin` maqseti.

Xaliqtin` territoriyaliq tarqaliwi xaliqtin` tuwiliwshilig`i ha`m o`liwshiligi ta`biyiy o`zgeshelikleri.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Arqa Amerika ma'mleketleri.

Reje.

- 1 Xaliqtin` jaylasiwindag`i o`zgeshelikleri.
- 2 Xaliqtin` tuwiliw o`zgeshelikleri.
- 3 Xaliqtin` ta`biyy o`sim jag`daylari.

Cabaqtin` maqseti.

Xaliqtin` territoriyaliq tarqaliwi xaliqtin` tuwiliwshilig`i ha`m o`liwshiligi ta`biyy o`zgeshelikleri.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

AQSh. ekonomikaliq geografiyalik jaylasqan orni.

Reje.

- 1 Xaliqtin` jaylasiwindag`i o`zgeshelikleri.
- 2 Xaliqtin` tuwiliw o`zgeshelikleri.
- 3 Xaliqtin` ta`biyy o`sim jag`daylari.

Cabaqtin` maqseti.

Xaliqtin` territoriyaliq tarqaliwi xaliqtin` tuwiliwshilig`i ha`m o`liwshiligi ta`biyy o`zgeshelikleri.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

AQSh. ekonomikaliq geografialiq jaylasqan orni. Latin Amerikasi ma`mleketleri. Ekonomikaliq geografialiq jaylasqan orni.

Reje.

- 1 AQSh ma`mleketine sipatlama.
- 2 Amerika kontinent ma`mleketlerine sipatlama.
- 3 Latin Amerikasi ma`mleketleri.

Sabaqtin` maqseti.

Mamleketlerdin` rawajlaniwina ta`sir etiwshi faktorlar. Ma`mleketlerdi satsiall ekanomikaliq rawajlaniwin bir birine salistirmali u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Latin Amerikasi ma`mleketleri. Ekonomikaliq geografialiq jaylasqan orni.

Reje.

- 1 Latin Amerikasi ma`mleketlerine sipatlama.
- 2 Amerika kontinent ma`mleketlerine sipatlama.
- 3 Rauajlang`an ma`mleketlerge sipatlama.

Sabaqtin` maqseti.

Mymleketlerdin` rawajlaniwina ta`sir etiwshi faktorlar. Ma`mleketlerdi satsiall ekanomikaliq rawajlaniwin bir birine salistirmali u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Qubla Amerika ma`mleketleri uyreniw.

Reje.

- 1 Qubla Amerika ma`mleketlerine sipatlama.
- 2 Qubla Amerikanin` rauajlangan ma`mleketlerine sipatlama.
- 3 Materiktin` ortasha rauajlangan ma`mleketlerine sipatlama.

Sabaqtin` maqseti.

Mymleketlerdin` rawajlaniwina ta`sir etiwshi faktorlar. Ma`mleketlerdi satsiall ekanomikaliq rawajlaniwin bir birine salistirmali u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Yaponiya. Ekonomikaliq geografiyalik jaylasqan orni.

Reje.

- 1 Yaponiya ekonomikaliq rawajlaniwina sipatlama.
- 2 Yaponiyanin` ishki rauajlanu o`zgeshelikleri.
- 3 Yaponiyanin` sirtqi ekonomikaliq baylanislari.

Cabaqtin` maqseti.

Qalalardin` rawajlanu o`zgeshelikleri. Qalalarg`a geografiyalik sipatlama. Qalalardi bir birine salistirmali u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Awil xalqinin` rawajlaniwin u`yreniw.

Reje.

- 1 Awillardin` tarqaliwina geografiyalıq sipatlama.
- 2 Awil xojalıg`ına qa`niygelesken sipatlama.

Cabaqtin` maqseti.

Awillardin` rawajlaniw o`zgeshelikleri. Awillarg`a geografiyalıq sipatlama.
Awillardi bir birine salıstırmalı u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsız karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartası, globus, statistikalıq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqıtuvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Arqa ha`m Qubla Koreya.

Reje.

- 1 Arqa Koreyanin` rauajlanıu o`zgeshelikleri.
- 2 Qubla Koreyanin` rauajlanıu o`zgeshelikleri.
- 3 Arqa ha`m Qubla Koreyanin` ekonomikalıq baylanislari.

Sabaqtin` maqseti.

Sotsiyalogiyalıq izertlew usillari, demografiyalıq izertlew usillari,
izertlewlerdin` na`tiyjeleri.

Kerekli qurallar.

Jaziwsız karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartası, globus, statistikalıq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqıtuvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Qubla Aziya ma`mleketleri. Ekonom-ikaliq geografiyaliq joylasqan orni.

1. Hindstan mamleketine geografiyaliq sipatlama.
2. Indoneziya mamleketine geografiyaliq sipatlama.
3. Bangladesh mamleketine geografiyaliq sipatlama.

Cabaqtin` maqseti.

Mamleketlerdin` rawajlaniv o`zgesheliklari. Mamleketlerge geografiyaliq sipatlama. Mamleketlerdi bir birine salistirmali u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Qubla Batis Aziya ma`mleketleri. Ekonomikaliq geografiyaliq joylasqan orni.

1. Iran mamleketine geografiyaliq sipatlama.
2. Irak mamleketine geografiyaliq sipatlama.
3. Pakistan mamleketine geografiyaliq sipatlama.

Cabaqtin` maqseti.

Qalalardin` rawajlaniv o`zgesheliklari. Qalalarg`a geografiyaliq sipatlama. Qalalardi bir birine salistirmali u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Tu`rkiya. Ekonomikaliq geografiyalik jaylasqan orni.

1. Turkiya. mamleketine ekonom geografiyalik sipatlama
2. Turkiya mamleketinin` importi.
3. Turkiya mamleketinin` eksporti.

Cabaqtin` maqseti.

Qalalardin` rawajlaniv o`zgeshelikleri. Qalalarg`a geografiyalik sipatlama.
Qalalardi bir birine salistirmali u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Afganistan. Ekonomikaliq geografiyalik jaylasqan orni

1. Afganistan mamleketine ekonom geografiyalik sipatlama.
2. Afganistan mamleketinin` importi.
3. Afganistan mamleketinin` eksporti.

Cabaqtin` maqseti.

Qalalardin` rawajlaniv o`zgeshelikleri. Qalalarg`a geografiyalik sipatlama.
Qalalardi bir birine salistirmali u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Avstraliya ha`m Jana Zelandiya. Ekonomikaliq geografialiq jaylasqan orni.

1. Avstraliya mamleketine ekonom geografialiq sipatlama.
2. Jana Zelandiya mamleketine ekonom geografialiq sipatlama.
3. Avstraliya ha`m Jana Zelandiya mamleketlerinin` sirqi ekonomikaliq baylanislari.

Cabaqtin` maqseti.

Qalalardin` rawajlaniw o`zgeshelikleri. Qalalarg`a geografialiq sipatlama.
Qalalardi bir birine salistirmali u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

Afrika ma`mleketleri. Ekonomikaliq geografialiq jaylasqan orni.

1. Epiofiya mamleketine geografialiq sipatlama.
2. Zambiya mamleketine geografialiq sipatlama.
3. Angola mamleketine geografialiq sipatlama.

Sabaqtin` maqseti.

Qalalardin` rawajlaniw o`zgeshelikleri. Qalalarg`a geografialiq sipatlama.
Qalalardi bir birine salistirmali u`yreniw.

Kerekli qurallar.

Jaziwsiz karta, du`n`ya ju`zi siyasiy kartasi, globus, statistikaliq tablitsalar.

A`debiyatlar.

- 1 Asanov G. Aholi geografiyasi T. uqituvchi 1990
- 2 Naselenie mira. Demograficheskiy spravochnik M.1989
- 3 Bayarskiy A.Ya. Osnovoy demografiy M. 1989

5110500-Geografiya oqituv metodikasi qanigeliginin
«Dun`ya ju`zinin` ekonomikaliq ha`m sotsialliq geografiyasi» pa`ninen
mustaqil ta`lim is
REJESI

q/s	Tema	Saat sani	Tapsirmalar	Paydalaniw g`a usinis etietug`in a`debiyatlar	Jan`a ped texnologiy a	Jan`a axborot texnologiyasi
1	Dun`yanin` ha`zirgi siyasiy kartasi.	4	Konspekt du`ziw ha`m kontur kartag`a so`wretlew	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	sorau- juuap,	Internet saitalari, hppt. www. Khow now. Aziya ru. # 1.
2	Dun`ya ma`mleketlerinin` tu`rleri ha`m onin` toparlarg`a bo`liniwi.	4	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	sorau- juuap,	Kompyuter, Internet saitalari, www. Aral. Unesko. Uz/ #1.
3	Korshagan ortalıqqa insannin` ta`siri.	6	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	Interaktiv metod, ,	Kompyuter, Internet saitalari, www. Korkuk. Kz/images. www. Vision. Aziya. Net. # 1.
4	Jer shari halqinin` jaylasiwi. Haliq tig`izlig`i.	4	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	Interaktiv metod,	Internet saitalari, hppt. www. Khow now. Aziya ru. # 1.
5	Xaliq esap sanaq jumislarin alip bariw.	4	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	akiliy xujim,	Kompyuter, Internet saitalari, www. Aral. Unesko. Uz/ 1.
6	Xaliq esap sanaq jumislarin alip bariw.	4	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	akiliy xujim,	Kompyuter, Internet saitalari, www. Korkuk. Kz/images. www. Vision. Aziya. Net. # 1.
7	Dun`yanin` diyxanshiliq ha`m sharuashiliq geografiyasi	4	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	Interaktiv metod,	Internet saitalari, hppt. www. Khow now. Aziya ru. # 1.
8	Dun`yanin` ha`zirgi siyasiy kartasi.	4	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	Interaktiv metod,	Kompyuter, Internet saitalari, www. Aral. Unesko. Uz/ #1.
9	Dun`ya ma`mleketlerinin` tu`rleri ha`m onin`	4	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX,	Sorau- juuap	Kompyuter, Internet saitalari, www. Korkuk.

	toparlarg`a bo`liniwi.					Kz/images. www. Vision. Aziya. Net. # 1.
10	Korshagan ortalikka insannin` ta`siri.	4	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	Sorau-juuap	Internet saitalari, hppt. www. Khow now. Aziya ru. # 1.
11	Jer shari halqinin` jaylasiwi. Haliq tig`izlig`i.	4	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	akiliy xujim,	Kompyuter, Internet saitalari, www. Aral. Unesko. Uz/ #1.
12	Du`n`ya ju`zi xojalig`inda miynettin` haliq araliq geografiyaliq bo`liniwi	4	Konspekt du`ziw referat tayarlaw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	Sorau-juuap	Kompyuter, Internet saitalari, www. Korkuk. Kz/images. www. Vision. Aziya. Net. # 1.
13	Du`n`ya ju`zilik sanaatta o`ndirislik islep shig`ariwdin` a`hmiyeti	4	Konspekt du`ziw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	Interaktiv metod,	Internet saitalari, hppt. www. Khow now. Aziya ru. # 1.
14	Du`n`yanin` diyxanshiliq ha`m sharuashiliq geografiyasi	4	Referat tayarlaw	I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X	Interaktiv metod,	Kompyuter, Internet saitalari, www. Aral. Unesko. Uz/ #1.
		58				

O`zbetinshe shinig`iwlari ushin usinis etilgen temalar ha`m olardin` konsultatsiyalari ushin ajratilg`an saatlardin` bo`listiriliwi

№	Temalar	Ajratilg`an saat
1	Dunyo siyosiy xaritasidagi hozirgi davrdagi uzgarishlar.	4
2	Dunyo mamlakatlarning turlari, ularning tiplari.	4
3	Dunyo okean resuslari: mineral, energetika va biologik resurslar.	4
4	Atrof muxit insoning tabiatga tasiri va uning sabablari xozirgi zamon glabal - ekologik muamolar, ularni xal etish yulari	4
5	Jaxon aholisining usishi, oziq – ovqat muammosi BMTning demografik bashoratlar.	4
6	Jaxonning yirik regionlaridagi dexqonchilik va chorvachilik geografiyasining asosiy xususiyatlari.	4
7	Dunyo iktisodiy aloqalarining uzaro bog`likligi ularning shakllari, tashqi savdo-xalkaro geografik mexnat iktisodini ifodalovchi shakl sifatida jaxon xujaligidagi tashki iktisodiy alokalarning yangi yunalishlari va shakllari.	4

8	Evropaning Jaxon iqtisodiyoti va siyosatidagi urni va roli.	4
9	Rossiya federatsiyasi. Iqtisodiy geografik urnining xususiyatlari, siyosiy geografik vaziyati.	4
10	Shimoliy Amerika mamlakatlari iqtisodiy va siyosiy, geografik ta`rifi	4
11	Yaponiya. Yaponiya iqtisodiy geografik urni	4
12	Janubiy va Shimoliy Koreya iqtisodiy geografik va siyosiy geografik urni.	4
13	Afg`oniston. Iqtisodiy geografik urni, resurslari. Aholisi, mexnat resurslari. Davlat tuzumi, sanoati, transporti, tashki alokalari.	4
14	MDH davlatlari va ularning Dune siyosiy xaritasidagi urni	4
15	Jaxon iqtisodiyotida mamlakatlar orasida Uzbekiston Respublikasining tutgan urni iqtisodiy va ijtimoiy xususiyatlari.	2
	Ja`mi:	58

**Ko`rsatpe:** talabalar 1-u`lgidegi temalar ha`m o`z betinshe ta`lim shinig`iwlari orinlaw tu`rlerinen birin tan`lag`an tu`rde belgilengen waziypalardi orinlaydi. (2-u`lgide orinlaw tu`rleri ha`m bahalaw kriteriyasi ko`rinedi). temalardin` bir tu`rde ta`kirar boliwi mu`mkin emes. talabalar ta`repien tema ha`m orinlaw tu`rleri tan`lang`annan son` olardi tapsiriw boyinsha 3-u`lgi tiykarinda anin` keste boyinsha oqitiwshi ha`mde talabalar qatnasiwinda prezentatsiya sho`lkemlestiriledi.

O`z betinshe shinig`iwlari ushin usinis etilgen temalar ha`m oni orinlaw tu`rleri tan`lang`annan keyin to`mendegi formada tapsiriw kestesini islenedi

№	O`z betinshe jumis shinig`iwinin` tu`rleri	№	Tan`lang`an tema	Shinig`iw formasi	Tapsirat ug`in ku`ni
1	Talaba ta`repien ko`rsatilgen temalardin` biri boyinsha ilimiy do`retiwshilik jumis tayarlanadi ha`m bul temani oqitiwdan bir saatliq sabaq islenbesi islep shig`iladi.	1	Dunyo okean resurslari: mineral, energetika va biologik resurslar.	Tan`lang`an tema boyinsha boyinsha ilimiy do`retiwshilik jumis	Semestr dawamın da
				Bir saatliq saat islenbesi	
2	Talaba ta`repien ko`rsatilgen temalardan biri boyinsha ko`rgizbeli qurallar tayarlanadi ha`m bul tema boyinsha tarqatpa materiallar islep shig`iladi.	1	Dunyo okean resurslari: mineral, energetika va biologik resurslar.	Ko`rgizbeli qurallar	Semestr dawamın da
				Tarqatpa materiallar	
		2			
3	Talaba ta`repien ko`rsatilgen temalardin` biri boyinsha (30) test sorawlari ha`mde munozarali sorawlar toplami tayarlanadi	1	Dunyo okean resurslari: mineral, energetika va biologik resurslar..	Test sorawlari	Semestr dawamın da
				Munozarali sorawlar	
		2			
4	Ilimiy teoriyalik analizlew, Qayta do`retiwshilik aytip beriw	1	Dunyo okean resurslari: mineral, energetika va biologik resurslar..	Ilimiy teoriyalik analiz	Semestr dawamın da
				Qayta	

				do`retiwshilikti aytiw	
		2			
5	Talaba ta`repien ko`rsetilgen temalardin` biri boyinsha ilimiy-teoriyalıq mag`liwmatlardan ibarat ha`mde usi tema ju`zesinen bir saatlıq islenbesesinen ibarat prezentatsiya tayarlanadi.	1	Dunyo okean resuslari: mineral, energetika va biologik resurslar.	Ilimiy-teoriyalıq mag`liwmat prezentatsiyasi	Semestr da7amin da
				Sabaq islenbesi prezentatsiyasi	
		2			
6	Talaba ta`repien ko`rsetilgen temalardan biri boyinsha ilimiy maqala (tezis) ha`m konspekt tayarlanadi.	1	Dunyo okean resuslari: mineral, energetika va biologik resurslar.	Ilimiy maqala (tezis)	Semestr da7amin da
				Konspekt tayarlaw	
		2			

Du`ziwshi:

J.Abdiramanov

TIYKARG`I TAYANISH TU`SINDIRME SO`ZLIKLER

**Aralas ta`rtgbdegi aymaqlar** - qurg`aqlıq (kontinent), materik sayızılıg`ı (ten`iz ha`m okeanlardın` 200 metr shuqırılıqqa shekem bolg`an shelfi) ha`m de ekonomikalıq zonalar.

**Xalıq aralıq ta`rtiptegi aymaqlar** – ma`mleket shegaralarınan tısqarıda bolg`an ha`m xalıq aralıq huqıqqa muwapıq du`nyanın` barlıq ma`mleketleri ulıwma paydalanatug`ın Jer sharındag`ı bos makanlar.

Konstitutsiyalıq monarxiya – J.A.Vitverdin` aytqanınday monarx ra`mziy ra`wishte “patshalıq” qıladı, lekin ma`mleketti basqarmaydı. Real nızam shıg`arıwshı ha`kimiyat – parlamentke, atqarıwshı hakimiyat- hu`kimetke qaraydı.

**Monarxiya du`zimi** – Ma`mleket ha`kimiyatı monarxlar (karol, knyaz, sultan, shax, a`mir) ge qarashlı bolıp, ha`kimiyat miyras arqalı a`wladdan-awladqa o`tedi.

Absolyut monarxiya – monarx ha`kimiyatı sheklenbegen. Hu`kimet ha`m basqa ha`kimiyat organları tek monarx aldında juwapker.

**Respublika du`zumi** – nızam shıg`arıwshı ha`kimiyat – parlamentke, atqarıwshı ha`kimiyat hu`kumetka tiyisli.

**Unitar ma`mleket** – Latınsha «unitas» so`zinen, yag`nıy birden bir, birlik degen mag`ananı an`latıp ha`kimshilik- aymaqlıq birligine ko`re birden bir nızam shıg`arıwshı ha`m atqarıwshı ha`kimiyat, birden bir ma`mleketlik organları du`zimi, birden bir konstitutsiyag`a iye bolg`an ma`mleket.

**Federativ ma`mleket** – latınsha «feoderatio» co`zinen alıng`an bolıp, awqam, birlespe, birden-bir degen mag`ananı an`latıp, birden-bir (federal) nızamlar ha`m ha`kimiyat organları menen bir qatarda o`z konstituttsiyasına, nızam shıg`arıwshı, atqarıwshı, sud organlarına iye bolg`an ma`mleketlik du`zilmler – respublikalar, shtatlar, provintsiyalar, wa`layatlar, kantonlar, aymaqlar bar bolg`an ma`mleket. Sonın` menen birge, ma`mleket ha`kimiyatının` birden bir awqamlıq organları du`ziledi. Birden bir puxaralıq, pul birligi belgilenedi.

Salohiyat – ma`lim ma`kan shen`berindegi resurslardı ulıwmalastırıw ja`mlew jolı menen bahalaw.

Ekonomikalıq salohiyat – Ja`miyettin` ta`biyy ha`m insan resursları menen ta`miyingenlik da`rejesin ha`mde onnan paydalanıw boyınsha imkaniyatlardıń elede bar ekenligin an`latadı ha`m usı imkaniyatlar ko`lemi menen bahalanadı.

**Ta`biyy resurslar** – ta`biyat, tabiiy ortalıq penen tikkeley baylanıslı bolg`an, ja`miyet o`zinin` ku`ndelik talapların qanaatlandırıw maqsetinde paydalanılıp atırg`an ta`biyat komponentleri.

Tipologiya – U`yrenilip atırg`an obektler (ma`mleketler) di sıpat belgileri boyınsha bir birinen parıq qılıwshı tiplerge ajratıw.

Xalıq - o`zinin` tirishilik iskerligin ma`lim ja`miyetlik ha`m aymaqlıq ja`ma`a`tlar shen`berinde a`melge asırıp atırg`an insanlar toparı.

Xalıq migratsiyası – latinshadan (migratio) ko`shiw, ko`shiriw ma`nisin an`latadı. Turar jayınan` o`zgeriwi menen juwmaqlanatug`ın xalıqtın` aymaqlıq ha`reketi.

Rassalar – bul adamlardıń tariyxıy qa`liplesken uqsas, a`wladtan a`wladqa o`tiwshı sırtqı pishini (teri-gewde) belgileri boyınsha ayırım toparlar.

Millet – insanlardın` tariyxıy qa`liplesken ulıwma ja`ma`a`tlık toparları. Milletke tirishiliktin` zatlıq sharayatları ha`m aymaqtın` ulıwmalılıg`ı, til ha`m milliy xarakter birligi ta`n bolıp esaplanadı.

Urbanizatsiya – qalalar ha`m qala xalqının` sanı ha`m de u`lesinin` ko`beyiwi menen baylanıslı bolg`an sotsiallıq-ekonomikalıq ha`m geografiyalıq protsess. Onın` rawajlanıwı ha`mmesinen aldın sanaatlasıw pa`ti ha`m da`rejesi menen belgilenedi.

Protektorat-Protektorat ma`mleket g`a`rezsiz ma`mleket bolıp, lekin onın` sırtqı baylanısları, qorg`anıwı basqa ma`mleket ta`repinen a`melge asırıladı.

Kondominium-Birlesip ha`reket qılatug`ın aymaq.

Kolloniya- Sırt ma`mleket (metropoliya) hu`kimdarlıg`ında bolg`an siyasiy ha`m ekonomikalıq g`a`rezsizlikten mahrum etilgen ha`m arnawlı rejim tiykarında ha`reket qılatug`ın ma`mleket yamasa aymaq.

Mandatlı ayaqlar- Birinshi jahan urısınan keyin “Milletler Ligası” ta`repinen jen`iske erisken ma`mleketlerge mandat tiykarında basqarıw ushın berilgen Germaniyanın` buring`ı kolloniyalarınnı` ha`m Turkiyag`a qaraslı ayırım mu`lklerdin` ulıwma ataması.

**Xalıq aralıq qa`wenderlik-**Birlesken Milletler Sho`lkemi atınan ha`m onın` basshılıg`ında a`melge asırilatug`ın basqarıw sisteması.

Dominion- İngliz karolın baslıq dep ta`n alg`an, Britaniya Doslıq awqamı xalıq aralıq sho`lkeminin` quramında bolg`an ma`mleket.

Konfederatsiya- Ma`mleket du`zilisi forması, bunda konfederatsiyanı sho`lkemlestiriwshi ma`mleketler o`z g`a`rezsizligin tolıq saqlap qaladı. O`zinin` ma`mleket ha`kimiyatı ha`m basqarıw organlarına iye boladı. Olar belgili bir maqset (a`skeriy, ekonomikalıq, sırtqı siyasiy h.t.b) jolındag`ı ha`reketlerin muwapıqlastırıw ushın arnawlı birlesken sho`lkem du`zedi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Ro'yxatga olindi

BD-5110500-3.11

2016- "9" 01



JAHON MAMLAKATLARI IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI
FAN DASTURI

Bilim sohasi: 100000 - Gumanitar

Ta'lim sohasi: 110000 - Pedagogika

Ta'lim yo'nalishi: 5110500 – Geografiya o'qitish metodikasi

TOSHKENT – 2016

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2016-yil "____" _____dagi "____" -sonli buyrug'ining _____ - ilovasi bilan fan dasturi ro'yxati tasdiqlangan.

Fan dasturi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2016-yil "____" _____dagi "____"-sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.

Fan dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida ishlab chiqildi va turdosh oily ta'lim muassasalari bilan kelishildi.

Tuzuvchi:

N.I.Safarova – “Geografiya o'qitish metodikasi” kafedrası dotsenti, geografiya fanlari nomzodi.

I. Islomov - “Geografiya o'qitish metodikasi” kafedrası katta o'qituvchisi.

Taqrizchilar:

K.Qurbonov – Jizzax davlat pedagogika instituti, “Geografiya o'qitish metodikasi” kafedrası dotsenti, geografiya fanlari nomzodi.

M.Boboqulov – Toshkent pediatriya tibbiyot instituti qoshidagi 2-son akademik litseyi “Amaliy geografiya” fani o'qituvchisi

Fan dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti o'quv-uslubiy kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2016-yil "____" _____dagi _____ -sonli bayonnomasi).

Kirish

Ushbu dasturda mamlakatning jahon xo'jaligi tizimida ixtisoslashuvchi, yangi ijtimoiy-siyosiy vaziyat sharoitida jahondagi iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi qonuniyatlarini ochib berishdan iborat.

Fanning maqsadi va vazifalari

Fanni o'qitishdan **maqsad** – bakalavriat talablarini jahon mintaqalari va davlatlarining geografik o'rni, tabiiy boyliklari, aholisi va mehnat resurslari, ular xalq xo'jaligining asosiy xususiyatlari, ishlab chiqarish tarmoqlarining tarkibi va hududiy joylashishi, tashqi iqtisodiy aloqalari, iqtisodiy rayonlari va ular o'rtasidagi geografik va ekologik tafovutlar bilan tanishtirishdir.

Fanning **vazifasi**–mamlakatlar haqida talabalarga har tomonlama chuqur bilim berish bilan birga O'zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiyotida tutgan o'rni xususiyatlarini ko'rsatib berish asosida Vatanni sevish va ardoqlash ruhini singdirishdir.

Fan bo'yicha talabalarning bilimiga, ko'nikma va malakasiga qo'yiladigan talablar

“Jahon mamlakatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshirilgan masalalar doirasida bakalavr;

- iqtisodiy va ijtimoiy geografik fanlar orasida o'rganilayotgan fanning tutgan o'rni, uning rivojlanish tarixi, ob'ekti, predmeti va tadqiqot usullari, jahon mintaqalari (subregionlari) va mamlakatlari, ularda mavjud bo'lgan ishlab chiqarish tarmoqlari joylashuviga ta'sir etuvchi omillari **haqida bilimga ega bo'lishi**;

- dunyo siyosiy kartasidagi mamlakatlar va davlatlar, ularning joylanishi, tuzumi, ma'muriy boshqaruv shakllariga xos xususiyatlari, tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarning jahon mintaqalari ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotga ta'siri, aholisi va uning hududiy joylashuvi, sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi va transporti, tashqi iqtisodiy aloqalar, mintaqalarning jahon xo'jaligida tutgan o'rni haqidagi tushunchalarini **bilish ko'nikmalarga ega bo'lishi**;

- talabalar jahon mamlakatlaridagi mavjud siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy holat va ulardagi o'zgarishlar, ularning milliy iqtisodiyot tarmoqlari ko'rsatkichlari asosida grafik ishlar, yozuvsiz va sxematik kartalar bilan ishlash, diagrammalar tuzish, statistik ma'lumotlarni tahlil qila bilish bo'yicha **malakasiga ega bo'lishi kerak**.

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi, uslubiy jihatdan uzviyligi va ketma-ketligi

“Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” fani asosiy umumkasbiy fani hisoblanib, 3-4-5-semestrlarda o'qitiladi. Dasturni amalga oshirish o'quv rejasida

rejalashtirilgan matematika va tabiiy (Oliy matematika asoslari, Informatika va axborot texnologiyalari, Fizika), umumkasbiy (Geologiya, Tuproqlar geografiyasi, topografiya va kartografiya asoslari, O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi va boshqa) va ixtisoslik (Toponimika, O'lkashunoslik va boshqa) fanlardan etarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi talab etiladi.

Fanning ta'limdagi o'rni

“Jahon mamlakatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” o'quv fani asosiy umumkasbiy fanlaridan biri hisoblanib, unda talabalarga jahon siyosiy kartasi, undagi davlatlar va mamlakatlar, ularning iqtisodiyoti rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ma'lumotlar beriladi. Umumiy o'rta ta'lim maktablari, akademik litsey va kasb hunar kollejlari o'quvchilarga ijtimoiy-iqtisodiy geografik fanlardan bilimlar berishda asos bo'ladi.

Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Talabalarining “Jahon mamlakatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” fanini o'zlashtirish uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari tarqatma materiallari, elektron materiallar rel'ef maketlaridan foydalaniladi. Ma'ruza va amaliy mashg'ulot darslariga mos ravishda pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

ASOSIY QISM

Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

Dunyoning siyosiy kartasi

Dunyoning hozirgi siyosiy kartasi. Dunyo siyosiy kartasining shakllanish bosqichlari. Dunyo siyosiy kartasidagi o'zgarishlar. Dunyo mamlakatlarning turlari, ularni turkumlantirish. Rivojlangan mamlakatlar, ularning jahon taraqqiyotidagi ahamiyati va o'rni. Jahoning rivojlanyotgan mamlakatlari, ularning xalqaro maydondagi ahamiyatning ortib borishi.

Jahon tabiiy resurslari

Kishilik jamiyati bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarning tarixiy xususiyatlarga ega ekanligi jamiyat va tabiat o'zaro ta'sirining hozirgi davrdagi murakablashuvi. Jahon yoqilg'i, rudali qazilmalarning materiklar va mamlakatlar bo'yicha geografik taqsimlanishining xususiyatlari. Yer va suv resurslarining butun dunyo va ayrim regionlar bo'yicha geografik taqsimlanishining xususiyatlari.

Dunyo okean resurslari: mineral, energetika va biologik resurslar. Dunyo okeani energetika va xom ashyo resurslaridan oqilona foydalanishning xalqaro

muamolari. Rekreatsiya resurslari, ularning ayrim materiklar va mamlakatlar miqyosida taqsimlanishi hamda ulardan oqilona foydalanish.

Atrof muhit, insoning tabiatga ta'siri va uning sabablari hozirgi zamon ekologik muamolari, ularni hal etish yo'llari.

Dunyo aholisi

Dunyo aholisining tadrijiy o'sishi. «Demografik portlash» tushunchasi, uning vujudga kelish sabablari. «Demografik tanglik»ni yuzaga keltiruvchi omillar. Mehnat resurslarining soni, sifati va «uchinchi dunyo» mamlakatlaridagi ishsizlikning kuchayishi. Yer shari aholisining joylashuvi. Jahon urbanizatsiyasi va uning xususiyatlari. Dunyo aholisning milliy tarkibi. Yer kurrasi va ayrim regionlardagi etnik jaryonlarning turlari. Jahondagi yirik dinlar, aholining diniy tarkibi. Jahon aholisining o'sishi, oziq-ovqat muammosi.

Jahon iqtisodiyoti

Jahon iqtisodiyoti. Xalqaro geografik mehnat taqsimotining shakllanishi, jahon xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlari. Dunyo mamlakatlari iqtisodiy rivojlanishning notekisligi.

Jahon sanoati

Jahon sanoatining moddiy ishlab chiqarishdagi ahamiyati. Sanoat rivojlanishidagi hududiy farqlar, sanoatning ishlab chiqarish va hududiy tarkibiga ta'sir qiluvchi omillar. Fan texnika taraqqiyotining sanoat rivojlanishi va joylanishidagi ahamiyati, energetika, metallurgiya, oziq-ovqat sanoatning regional va ayrim mamlakatlar bo'yicha rivojlanishi.

Jahon qishloq xo'jaligi

Agrar munosabatlar geografiyasi, fan texnika taraqqiyotining qishloq xo'jaligi tarmoqlari rivojiga ta'siri. Jahonning yirik mintaqalaridagi dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlari rivojlanishining asosiy xususiyatlari.

Jahon transporti va tashqi iqtisodiy aloqalar

Transportning moddiy boylik ishlab chiqarishdagi roli. Tashqi savdo yuklarini tashishdagi xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishdagi roli. Dunyo iqtisodiy aloqalarning o'zaro bog'liqligi ularning shakllari, tashqi savdo-xalqaro geografik mehnat iqtisodini ifodalovchi shakl sifatida jahon xo'jaligidagi tashqi iqtisodiy aloqalarning yangi yo'nalishlari va shakllari.

Dunyoning global muammolari.

Dunyoning global muammolari. Ularning yuzaga kelish sabablari. Turlari. Jahon davlatlari siyosiy hayoti va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri.

Yevropa Ittifoqi davlatlari

Yevropa Ittifoqi davlatlarining siyosiy geografik o'рни, tarixiy shakllanish xususiyatlari. Yevropadagi siyosiy vaziyatning hozirgi davrda tubdan o'zgarganligi. Yevropa Ittifoqi davlatlarining jahon iqtisodiyoti va siyosatidagi o'рни va roli. Aholisi xususiyatlari, mehnat resurslari, zichligi, urbanizatsiya darajasi. Sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi aloqalari, eksport darajasining yuqoriligi.

Taraqqiyotning o'xshashligi, monopoliyaning hukmronlik holati.

G'arbiy Yevropa davlatlari

Mintaqa davlatlari geografiyasi, demografik vaziyat. Xo'jaligi. Sanoat va qishloq, xo'jaligi tarmoqlari geografiyasi. G'arbiy Yevropaning iqtisodi yuqori rivojlangan kichik davlatlari, GFR, Frantsiya Respublikalari iqtisodiy va siyosiy geografik joylanishi, iqtisodiy taraqqiyotining umumiy tavsifi. Tabiiy resurslari, aholisi, uning tarkibi, urbanizatsiya darajasi. Xo'jaligi. Sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi aloqlari.

Shimoliy Yevropa davlatlari

Shimoliy Yevropa mamlakatlari tarkibi. Iqtisodiy geografik o'рни siyosiy geografik holati. Tabiiy resurslari, aholisi. Milliy tarkibi. Demografik holati. Urbanizatsiya darajasi. Xo'jalik tarmoqlari. Sanoati. Qishloq xo'jaligi. Transporti. Tashqi iqtisodiy aloqlari. Eksport va importi.

Janubiy Yevropa davlatlari

Janubiy Yevropa mamlakatlari tarkibi. Iqtisodiy geografik o'рни. Tabiiy resurslaridan iqtisodiyotda foydalanish. Aholisi, milliy tarkibi. Demografik holati. Urbanizatsiya darajasi. Iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishi. Sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlari. Transporti. Tashqi iqtisodiy aloqlari.

Italiyaning iqtisodiy va siyosiy geografik joylanishi, iqtisodiy taraqqiyotining umumiy tavsifi. Tabiiy resurslari, aholisi, uning tarkibi, urbanizatsiya darajasi. Xo'jaligi. Sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi aloqlari.

Sharqiy Yevropa mamlakatlari

Sharqiy Yevropa mamlakatlari tarkibi. Iqtisodiy geografik o'рни xususiyatlari. Sotsialistik tizimidagi sobiq mamlakatlar, ularning jahon taraqqiyotidagi ahamiyati va o'рни, tabiiy resurslari, aholisi, iqtisodiyot tarmoqlari. Transporti va tashqi iqtisodiy aloqlari.

Rossiya Federatsiyasi. Iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, siyosiy geografik vaziyati. Tabiiy resurslari ichida mineral resurslar bilan ta'mintanganligi, xilma-xilligi va ularning joylanishi. Demografik vaziyat. Rossiya sanoati tarmoqlari, qishloq xo'jaligi. Rossiyaning transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari. Rossiya iqtisodiy rayonlari. Rossiyaning iqtisodiy aloqalari eksport-import tarkibi.

Ukraina, Belarus va Moldova davlatlari mamlakatlarning iqtisodiy geografik o'ri. Tabiiy resurslari aholisi va mehnat resurslari. Davlat tuzumi va siyosiy partiyalari. Xo'jaligi, sanoati va qishloq xo'jaligi rivojlanishning asosiy omilari. Transporti va tashqi iqtisodiy aloqlari.

Shimoliy Amerika mamlakatlari

Shimoliy Amerika mamlakatlari. Shimoliy Amerika mamlakatlari iqtisodiy va siyosiy, geografik ta'rifi.

AQSH iqtisodiy va siyosiy geografik o'ri, tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari, uning xilma-xilligi. Aholisi va mehnat resurslari. Davlat tuzumi, mamlakatning ma'muriy va hududiy bo'linishi. AQSH shtatlari. Iqtisodiyoti. Sanoat, qishloq xo'jaligi tarmoqlari, transport tizimining xususiyatlari, rekreatsion resurslar va turizm. Tashqi iqtisodiy aloqlari, turli guruhdagi mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqlari.

Kanada hududining kattaligi iqtisodiy va siyosiy geografik o'ri, tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari. Aholisi va mehnat resurslari. Davlat tuzumi, tarixiy rivojlanish xususiyatlari. Iqtisodiyotiga umumiy tavsif.

Lotin Amerikasi davlatlari

Lotin Amerikasi davlatlari. Iqtisodiy va siyosiy geografik tavsifi. Markaziy Amerika mamlakatlari. Meksika davlatining iqtisodiy geografik o'ri. Tabiiy resurslari. Aholisi. Davlat tuzumi. Iqtisodiyotiga umumiy tavsif, sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqlari.

Janubiy Amerika mamlakatlari. Braziliya davlati iqtisodiy va siyosiy geografik o'ri. Davlat tuzumi, ma'muriy bo'linishi. Tabiiy resurslari, aholisi, mehnat resurslari. Sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqlari.

Osiyo qit'asi subregionlari

Osiyo qit'asi subregionlarga ajratish. Yangi sanoatlashgan davlatlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari. Osiyoning yangi sanoatlashgan davlatlari siyosiy kartasi, iqtisodiy geografik o'ri. Tabiiy resurslarining xilma – xilligi. Aholisi va uning joylashish xususiyatlari, urbanizatsiya darajasi. Iqtisodiyotining o'ziga xosligi, sanoati va qishloq xo'jaligi. Transporti.

Sharqiy Osiyo davlatlari

Sharqiy Osiyo davlatlarining iqtisodiy geografik o'ri, tabiiy resurslari, aholisi. Urbanizatsiya holati. Zichlik. Sanoatlashgan yirik shaharlar geografiyasi. Xo'jaligi. Sanoat tarmoqlari. Qishloq xo'jaligi va transporti.

Yaponiya

Yaponiya iqtisodiy geografik o'ri, tabiiy resurslar. Mineral va xom ashyo resurslarini kambag'alligi. Aholisi, aholining joylanishi, urbanizatsiya darajasi. Davlat tuzumi, ma'muriy hududiy bo'linishi. Iqtisodiyotining rivojlanish

xususiyatlari. Ilmiy texnika taraqqiyotining sanoat va qishloq xo'jaligiga joriy etilishi. Qishloq xo'jaligi va uning intensivligi. Transporti, eksport va import tarkibi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar bilan raqobati. Iqtisodiy rayonlari.

Xitoy Xalq Respublikasi

Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiy geografik o'rni: tabiiy resurslari, menereal xom ashyolari agroiklimining xilma-xilligi. Aholisi, demografik vaziyati. Davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosat, urbanizatsiya xususiyatlari, ichki migratsiya. Davlat tuzumi. Iqtisodiyotining o'ziga xosligi, taraqqiyot darajasi. Sanoati, sanoat tarmoqlari ichida yoqilg'i energetika sanoatining ustunligi, qishloq xo'jaligi, donli va texnika ekinlari geografiyasi. Transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari, iqtisodiy rayonlari.

Koreya Respublikasi

Koreya Respublikasining iqtisodiy geografik va siyosiy geografik o'rni. Tabiiy sharoiti va resurslari. Aholisi va mehnat resurslari. Davlat tuzumi va ma'muriy bo'linmalari. Tarixiy rivojlanishi xususiyatlari, sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari. Tabiiy iqtisodiy geografik o'rni xususiyatlari, siyosiy geografik holati. Tabiiy resurslari. Demografik holati, urbanizatsiya darajasi. Sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari, eksport-import aloqalari.

Indoneziya iqtisodiy geografik o'rni, tabiiy resurslari. Aholisi, demografik vaziyati, urbanizatsiya xususiyatlari. Iqtisodiyotining o'ziga xosligi, taraqqiyot darajasi. Sanoati, qishloq xo'jaligi. Transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari, iqtisodiy rayonlari.

Janubiy Osiyo mamlakatlari

Janubiy Osiyo mamlakatlari. Tabiiy, iqtisodiy geografik o'rni, siyosiy geografik holati, tabiiy resurslari. Aholisi, tarkibi, demografik holati, urbanizatsiya darajasi. Sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari.

Hindiston iqtisodiy geografik o'rni. Tabiiy resurslari, menereal xom ashyolari. Iklimining xilma-xilligi. Aholisi, demografik vaziyat. Davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosat, urbanizatsiya xususiyatlari, migratsiya holati. Iqtisodiyotining rivojlanish xususiyatlari, sanoati va qishloq xo'jaligi. Transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari. Iqtisodiy rayonlari.

Janubi-G'arbiy Osiyo davlatlari

Janubi-G'arbiy Osiyo davlatlari. Tabiiy va iqtisodiy geografik o'rni, xususiyatlari, siyosiy geografik holati. Tabiiy resurslari. Aholisi tarkibi, demografik holati, urbanizatsiya darajasi. Sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari.

Turkiya tabiiy va iqtisodiy geografik o'ri. Tabiiy resurslari. Aholisi va mehnat resurslari. Davlat tuzumi, ma'muriy bo'linmalari. Sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi, transport tashqi iqtisodiy aloqalari.

Kavkaz orti davlatlarning iqtisodiy geografik o'ri, tabiiy resurslari. Aholisi, mehnat resurslari, davlat tuzumi. Kavkaz orti mamlakatlardagi siyosiy vaziyat. Iqtisodiyotining rivojlanish xususiyatlari. Sanoat va qishloq xo'jaligi. Transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari.

Fors ko'rfazi davlatlari tarkibi. Iqtisodiy geografik o'ri, tabiiy resurslari bilan ta'minlanganlik holati. Aholisi. Davlat tuzumi, sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi aloqalari. Musulmon dunyosida tutgan o'ri.

Avstraliya va Okeaniya davlatlari

Avstraliya va Okeaniya davlatlari. Tabiiy va iqtisodiy geografik o'ri. Tabiiy resurslari, aholisi, urbanizatsiya darajasi. Sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti tashqi iqtisodiy aloqalari.

Afrika davlatlari

Afrika davlatlari tabiiy va iqtisodiy geografik o'ri, tarkibi. Tabiiy resurslari, aholisi, sanoati, qishloq xo'jaligi va transporti. Subregionlari.

Misr, Keniya va JARning tabiiy va iqtisodiy geografik o'ri. Tabiiy resurslari. Aholisi va mehnat resurslari. Davlat tuzumi, ma'muriy bo'linmalari. Sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi, transport tashqi iqtisodiy aloqalari.

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Dunyoning siyosiy kartasi

Jahon siyosiy kartasining shakllanishida asosiy tushunchalar rivojlanish bosqichlari va ularga xos xususiyatlarini o'rganish, davlat chegarasining qanday hududlardan o'tganligi, ko'shni mamlakatlar, mamlakatlarning iqtisodiy geografik o'ri va boshqa iqtisodiy, siyosiy tushunchalarni atamalar lug'atidan foydalanib mazmunini yoritib berish.

Jahon mamlakatlarini guruhlashtirishning turli ko'rinishlarini o'rganish, ular bo'yicha ma'lumotlarni tahlil qilish va kartaga tushirish.

Jahon tabiiy resurslari

Talabalarda dunyo mamlakatlari hududidagi tabiat resurslariga xo'jalik nuqtai-nazaridan umumiy baho berish, tabiiy resurslar turlari bilan ta'minlanganlik darajasi, hududlarda joylashgan usuliyatlarini, zahiralarini belgilash. Dunyo xo'jaligida sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda tabiiy resurslar ahamiyatini ochib berish.

Dunyo aholisi

Jahon aholisi mavzusi yuzasidan talabalarga aholining umumiy soni, tug'ilish, o'lim, tabiiy o'sish, aholining zichligi ko'rsatkichlarini Dunyo

regionlarida va uning ayrim hududlarida qanday taqsimlanganligini tahlil qila bilish, statistik ma'lumotlarni va kartografik ma'lumotlarni taqqoslash, dunyo aholi sonining o'zgarishi, regionlar va ayrim mamlakatlarga xos bo'lgan demografik muamolarinigi kelib chiqish sabablarini aniqlash.

Jahon iqtisodiyoti

Jahon iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlari va hozirgi holatini tahlil qilish. Statistik ma'lumotlar bilan ishlash.

Jahon sanoati

Jahon og'ir va yengil sanoati geografiyasi. Talabalarni dunyo mamlakatlarida sanoati tarmoqlari, ularning joylashishi va ishlab chiqarish darajalari bilan tanishtirish. Sanoat ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini davlatlararo taqsimlanishini tahlil qilish va kartasini ishlash.

Jahon qishloq xo'jaligi

Jahon mamlakatlarining qishloq xo'jaligi tarmoqlari, ularning rivojlanishi hamda mahsulot yetishtirish va ishlab chiqarish ko'rsatkichlari bilan tanishtirish. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari yetishtirgan va ishlab chiqargan mahsulotlarning davlatlararo taqsimlanishini tahlil qildirish.

Jahon transporti va tashqi iqtisodiy aloqalar

Dunyo transport tarmoqlari, yuk va yo'lovchilarni tashish aylanmasi, transport tarmoqlari bilan ta'minlanganlik darajasini tahlil qilish va yozuvsiz kartaga tushirish. Jahondagi xalqaro va regional tashkilotlar bajaradigan funktsiyalari bilish.

Dunyoning global muammolari

Jahonning global muammolarini turlarga ajratish. Ularning mintaqaviy rivojlanish xususiyatlarini o'rganish.

Yevropa Ittifoqi davlatlari

Yevropa Ittifoqi davlatlari. Yevropa davlatlari orasida ushbu davlatlarning tutgan o'rni. Ularning tarixiy shakllanish bosqichlari. Iqtisodiyotining ustivor sohalari. Sanoat tarmoqlari. Qishloq xo'jaligining rivojlangan sohalari haqida ma'lumot berish.

G'arbiy Yevropa davlatlari

G'arbiy Evropa davlatlari, Yevropa Ittifoqi davlatlari jahon kartasida tutgan tabiiy, siyosiy va iqtisodiy o'rni. Tabiiy resurslari va ulardan foydalanish holati. Mavjud har bir davlatning iqtisodiy salohiyati. Sanoat tarmoqlar. Qishloq xo'jaligining rivojlangan tarmoqlari. Rivojlanish darajasiga ko'ra guruhlashni tahlil qilish.

GFRning joylashgan o'ri, chegaralari, jahon iqtisodiyotida tutgan o'ri. Iqtisodiy rivojlanish bosqichlari. Sanoat tarmoqlari. Qishloq xo'jaligining rivojlangan sohalari. Transporti. Ichki iqtisodiy rayonlari. Iqtisodiy aloqalari haqida ma'lumot berish.

Frantsiyaning joylashgan o'ri, chegaralari, jahon iqtisodiyotida tutgan o'ri, iqtisodiy rivojlanish bosqichlari. Sanoat tarmoqlari, Qishloq xo'jaligining rivojlangan sohalari. Transporti. Ichki iqtisodiy rayonlari. Iqtisodiy aloqalari haqida ma'lumot berish.

Buyuk Britaniyaning joylashgan o'ri, chegaralari, jahon iqtisodiyotida tutgan o'ri. Iqtisodiy rivojlanish bosqichlari. Sanoat tarmoqlari. Qishloq xo'jaligining rivojlangan sohalari. Transporti. Ichki iqtisodiy rayonlari. Iqtisodiy aloqalari haqida ma'lumot berish.

Shimoliy Yevropa davlatlari

Shimoliy Yevropa davlatining jahon kartasida tutgan tabiiy, siyosiy va iqtisodiy o'ri. Tabiiy resurslari va ulardan foydalanish holati. Mavjud har bir davlatning iqtisodiy salohiyati. Sanoat tarmoqlari. Qishloq xo'jaligining rivojlangan tarmoqlari. Rivojlanish darajasiga ko'ra guruhlashni o'rgatish.

Janubiy Yevropa davlatlari

Janubiy Yevropa davlatining jahon kartasida tutgan tabiiy, siyosiy va iqtisodiy o'ri. Tabiiy resurslari va ulardan foydalanish holati. Mavjud har bir davlatning iqtisodiy salohiyati. Sanoat tarmoqlar. Qishloq xo'jaligining rivojlangan tarmoqlari. Rivojlanish darajasiga ko'ra guruhlashni o'rgatish.

Sharqiy Yevropa mamlakatlari

Sharqiy Yevropa davlatlarining jahon kartasida tutgan tabiiy, siyosiy va iqtisodiy o'ri. Tabiiy resurslari va ulardan foydalanish holati. Mavjud har bir davlatning iqtisodiy salohiyati. Sanoat tarmoqlari. Qishloq xo'jaligining rivojlangan tarmoqlari, Rivojlanish darajasiga ko'ra guruhlashni o'rgatish.

Rossiya Federatsiyasining jahon siyosiy kartasida tutgan o'ri. Tashkil topish bosqichlari. Tabiiy resurslardan foydalanish holati. Aholisi va mehnat resurslari. Sanoatining rivojlangan tarmoqlari. Qishloq xo'jaligining ixtisoslashgan tarmoqlari. Transport tarmoqlari haqida ma'lumot berish.

Shimoliy Amerika mamlakatlari

Shimoliy Amerika davlatlariga umumiy tavsif. AQSHning mintaqada va jahondagi siyosiy, iqtisodiy geografik o'ri. CHegaralari. Tabiiy resurslari, aholi va mehnat resurslari. Sanoat va qishloq xo'jaligining rivojlangan tarmoqlari. Transporti. Ichki iqtisodiy rayonlari haqida tushuncha berish.

Kanada iqtisodiy geografik o'rniga ta'rif berish. Chegaralari. Tabiiy resurslari. Aholisi va mehnat resurslari. Xo'jaligi haqida umumiy tushuncha. Mavjud sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlari haqida ma'lumot berish.

Lotin Amerikasi davlatlari

Lotin Amerikasi davlatlarining dunyo siyosiy kartasida tutgan o'rni, tabiiy resurslari, aholisi; uning tarkibiy jihatlari, mehnat resurslari haqida ma'lumot berish.

Osiyo qit'asi subregionlari

Osiyo davlatlari ichida rivojlangan va yangi sanoatlashgan davlatlarning hissasi. Ularning jahon, mintaqa xo'jaligida tutgan o'rni. Aholisi va mehnat resurslari. Sanoat va qishloq xo'jaligining rivojlangan tarmoqlari haqida ma'lumot berish.

Yangi sanoatlashgan davlatlar, ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash.

Sharqiy Osiyo davlatlari

Sharqiy Osiyo davlatlarining Osiyo qit'asida va jahonda tutgan o'rni. Mintaqaning tabiiy resurslari. Sanoat va qishloq xo'jaligining rivojlangan shaharlari haqida ma'lumot berish.

Yaponiya

Yaponiyaning dunyo, mintaqa iqtisodiyotida tutgan o'rni, uning iqtisodiy rivojlanish bosqichlari. Tabiiy resurslari. Aholisi va mehnat resurslari. Rivojlangan sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlari. Transporti. Ichki iqtisodiy rayonlari haqida ma'lumot berish.

Xitoy Xalq Respublikasi

XXR joylashgan o'rni, chegaralari. Tabiiy resurslari. Aholisi va mehnat resurslari. Sanoati haqida ma'lumot berish.

Koreya Respublikasi

Koreya Respublikasi joylashgan o'rni, chegaralari haqida ma'lumot berish. Tabiiy resurslari. Aholisi va mehnat resurslari. Sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlari. Transporti haqida tushuncha berish.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari

Janubiy Sharqiy Osiyo davlatlarining Osiyo qit'asida va jahonda tutgan o'rni. Mintaqaning tabiiy resurslari. Sanoat va qishloq xo'jaligining rivojlangan shaharlari haqida ma'lumot berish. Indoneziyaga iqtisodiy geografik tavsif berish.

Janubiy Osiyo mamlakatlari

Janubiy Osiyo davlatlarining Osiyo qit'asida va jahonda tutgan o'ri. Mintaqaning tabiiy resurslari. Sanoat va qishloq xo'jaligining rivojlangan shaharlari haqida ma'lumot berish.

Hindiston Respublikasining jahon hamjamiyatida tutgan o'ri. Uning tabiiy resurslari, aholisi, xo'jaligi haqida ma'lumot berish. Iqtisodiy kartasini ishlash.

Janubi-G'arbiy Osiyo davlatlari

Janubiy G'arbiy Osiyo davlatlarining dunyo siyosiy kartasida tutgan o'ri. Uning tabiiy resurslari, aholisi va mehnat resurslari haqida ma'lumot berish.

Avstraliya va Okeaniya davlatlari

Afrika davlatlarining dunyo siyosiy kartasida tutgan o'ri, tabiiy resurslari, aholisi; uning tarkibiy jihatlari, mehnat resurslari haqida ma'lumot berish.

Afrika davlatlari qishloq xo'jaligi va transport tizimi haqida ma'lumot berish. Afrika davlatlari a'zo bo'lgan xalqaro tashkilotlarni aniqlash.

JARning joylashgan o'ri, chegaralari haqida ma'lumot berish. Tabiiy resurslari. Aholisi va mehnat resurslari. Sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlari. Transporti haqida tushuncha berish.

Afrika davlatlari

Afrika davlatlarining dunyo siyosiy kartasida tutgan o'ri, tabiiy resurslari, aholisi; uning tarkibiy jihatlari, mehnat resurslari haqida ma'lumot berish.

Afrika davlatlari qishloq xo'jaligi va transport tizimi haqida ma'lumot berish. Afrika davlatlari a'zo bo'lgan xalqaro tashkilotlarni aniqlash.

Misr, Keniya va JARning joylashgan o'ri, chegaralari haqida ma'lumot berish. Tabiiy resurslari. Aholisi va mehnat resurslari. Sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlari. Transporti haqida tushuncha berish.

Kurs ishini tashkil etish bo'yicha ko'rsatmalar

Kurs ishining maqsadi talabalarni mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan nazariy bilimlarini qo'llashda amaliy kunikmalar hosil qilish, bevosita ishlab chiqarishdagi real sharoitlarga mos texnik echimlar qabul qilish va zamonaviy texnika va texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalarini hosil qilishdir.

Kurs ishi mavzulari bevosita malakaviy amaliyotlar bilan bog'liq holda va aniq nazariy bilimlar asosida belgilanadi. Kurs loyihasining mavzulari umumiy talabalar sonidan 20-30 % ko'proq oldindan tayyorlanadi. Har bir talabaga shahsiy topshiriqlar beriladi.

Kurs ishining mavzulari:

1. Jahon siyosiy kartasida 1990 yildan keyin yuz bergan o'zgarishlar.
2. Yevropa Ittifoqi mamlakatlari iqtisodiy integratsiya aloqalari.
3. Jahon tabiiy resurslari joylashishdagi hududiy tafovutlari.
4. Dunyo aholisi dinamikasi va demografik portlash.
5. Zamonaviy sanoat tarmoqlarining rivojlanishi.
6. Jahon metallurgiya sanoati tarmoqlari.
7. Jahon kimyo sanoatining hududiy rivojlanishi.
8. Jahon to'qimachilik sanoati va uning markazlari.
9. "Yashil inqilob" va uning jahon qishloq xo'jaligi rivojlanishidagi ta'siri.
10. Jahon davlatlarida dehqonchilik tarmoqlarining rivojlanishi.
11. Texnik ekinlar va ularning geografik tarqalish xususiyatlari.
12. Chorvachilik tarmoqlarining dunyo mamlakatlarida rivojlanishi.
13. Dunyo okeani tabiiy resurslari.
14. Global ekologik muammolar.
15. Transport tarmoqlarining jahon mintaqalarida rivojlanishi.
16. Quruqlik transporti tarmoqlari.
17. Suv transportining mintaqaviy rivojlanish holati.
18. Jahon rekreatsiya resurslaridan foydalanish.
19. Shimoliy Yevropa mamlakatlari sanoati geografiyasi.
20. Norvegiya va Italiya davlatlari xo'jaligiga qiyosiy, iqtisodiy geografik tavsif.
21. Balqon yarim orollari siyosiy haritasi davlat tizimi. Kosovo inqirozi.
22. Yevropaning turizm rivojlangan mamlakatlari geografiyasi.
23. Islandiya va Irlandiya davlatlari xo'jaligiga qiyosiy iqtisodiy geografik tavsif.
24. Pol'sha va Ukraina mamlakatlariga qiyosiy iqtisodiy geografik tavsif.
25. Markaziy Amerika mamlakatlari xo'jaligi.
26. And mamlakatlari xo'jaligiga tavsif.
27. Braziliya moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari.
28. Karib xavzasi davlatlari iqtisodiyotining rivojlanishi.
29. Argentina xo'jaligiga iqtisodiy geografik tavsif.
30. Dunyo okeani biologik resurslari va ularning o'zlashtirilishi.
31. Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlaridan - Filippin va Singapur davlatlari sanoatiga qiyosiy tavsif.
32. Vetnam va Laos davlatlari xo'jaligiga qiyosiy tavsif.
33. Shimoliy va Janubiy Koreya davlatlariga qiyosiy tavsif.
34. Fors ko'rfazi mamlakatlarining yoqilg'i-energetika sanoatiga iqtisodiy geografik tavsif.
35. Saudiya Arabistonining davlat tuzimi va tabiiy resurslari.
36. Afg'oniston Islom Respublikasi xo'jaligi.
37. Bobur va Boburiylar sulolasining Hindistonning ijtimoiy rivojlanishidagi o'рни.
38. Bangladesh va Nepal davlatlariga iqtisodiy geografik tavsif.

39. M'yanma va Tailand davlatlari sanoatiga qiyosiy iqtisodiy geografik tavsif.
40. Sharqiy Afrika davlatlariga iqtisodiy geografik tavsif.
41. Malayziya va Indoneziya davlatlari xo'jaligiga qiyosiy tavsif.
42. Vengriya va Bolgariya davlatlariga iqtisodiy geografik tavsif.
43. Markaziy Amerika davlatlari qishloq xo'jaligi.
44. Karib havzasi mamlakatlari geografik o'rni xususiyatlari.
45. Irlandiya va Daniya davlatlariga iqtisodiy geografik tavsif.
46. Afg'oniston va Somali davlatlariga qiyosiy geografik tavsif.
47. Sharqiy Yevropadagi siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar.
48. Turkiya va Singapur davlatlariga qiyosiy geografik tavsif.
49. Buyuk Britaniya mamlakatlari mashinasozlik sanoatiga tavsif.
50. Belarus' va Ukrainaga qiyosiy iqtisodiy geografik tavsif.
51. Kavkazorti davlatlari iqtisodiyotining rivojlanish holati.
52. Qozog'iston va O'zbekiston Respublikalari sanoatiga qiyosiy tavsif.
53. Qirg'iziston va Tojikiston Respublikalari iqtisodiyotiga qiyosiy tavsif.
54. Turkmaniston Respublikasi tabiiy sharoiti va resurslaridan iqtisodiyot tarmoqlarida foydalanish.
55. AQSH qishloq xo'jaligi.
56. AQSH iqtisodiy rayonlariga iqtisodiy geografik tavsif.
57. AQSH og'ir sanoat tarmoqlari.
58. AQSH yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlari.
59. Yaponiya qishloq xo'jaligi.
60. Yaponiya metallurgiya va mashinasozlik sanoati.
61. Germaniyada mashinasozlik va kimyo sanoatlarining rivojlanishi.
62. Polsha sanoati.
63. Frantsiya yoqilg'i-energetika sanoati.
64. Frantsiya qishloq xo'jaligi.
65. Turkiya va Misr Arab Respublikasiga qiyosiy geografik tavsif.
66. Janubiy Amerika davlatlari qishloq xo'jaligi.
67. Shimoliy Afrika davlatlari qishloq xo'jaligi.
68. Avstraliya Ittifoqi tabiiy resurslaridan iqtisodiyotda foydalanish.
69. Okeaniya mintaqasi davlatlari.
70. O'zbekistonning rivojlangan mamlakatlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqalari.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Darslik va o'quv qo'llanmalarining (ularning to'la ta'minlanganligi taqdirda) boblari va mavzularini o'rganish. Tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruza qismlarini o'zlashtirish. O'qitish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimlari bilan ishlash. Fanning boblari va mavzulari ustida ishlash.

“Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” fanidan nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'tish davomida talabalarni ijodiy jarayonga yo'naltirish, ularni tahlil qilish, mustaqil ishlashga o'rgatish, mashqlar bajarish. Malakaviy amaliyotni o'tish chog'ida yangi texnika, jihozlar, keng ko'lamli ilmiy ish olib borishga qulay

jarayonlar va texnologiyalarni o'rganish. Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq holda fanning muayyan boblari va mavzularini chuqur o'rganishdan iborat.

Tavsiya etilayotgan mustaqil ta'limning mavzulari

1. Jahon siyosiy kartasining shakllanish bosqichlari.
2. Davlat tuzumiga ko'ra jahon mamlakatlarini guruhlashtirish.
3. Hududiy-ma'muriy bo'linishiga ko'ra davlatlarni guruhlashtirish.
4. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish holatiga ko'ra davlatlarni guruhlashtirish.
5. Jahon tabiiy resurslari.
6. Jahon aholisining mexanik harakati.
7. Jahon davlatlarida urbanizatsiya jarayonining o'ziga xos xususiyatlari.
8. Atrof muhit hozirgi zamon global-ekologik muammolar.
9. BMTning demografik bashoratlari.
10. Jahon xo'jaligining rivojlanish bosqichlari.
11. Rivojlangan mamlakatlar sanoat kursatkichlari.
12. Ilmiy texnika tarakqiyotining qishloq xo'jaligini rivojlantirishdagi roli.
13. Intensiv va ekstensiv qishloq xo'jaligiga tavsif.
14. Dunyo ahamiyatiga ega bo'lgan transport tizimi.
15. NATO blokining kengayib borishi.
16. G'arbiy Yevropa davlatlari geografiyasi.
17. Janubiy Yevropa davlatlari.
18. Sharqiy Yevropa davlatlari.
19. Shimoliy Amerika davlatlari geografiyasi.
20. Lotin Amerikasidagi rivojlangan davlatlar geografiyasi.
21. Osiyodagi rivojlangan davlatlar geografiyasi.
22. Janubiy Sharqiy Osiyo davlatlar geografiyasi.
23. Janubiy Osiyo davlatlar geografiyasi.
24. Janubiy G'arbiy Osiyo davlatlar geografiyasi.
25. Tayanch mamlakatlarning jahon iqtisodiyotida tutgan o'rni.
26. Global demografik muammolar.
27. Dunyoda tinchlikni saqlash muammosi va uni hal qilish yo'llari.
28. Markaziy Osiyo mintaqasida yagona iqtisodiy makonni tashkil etish muammosi.
29. MDH davlatlari o'rtasida iqtisodiy aloqalarning rivojlanish xususiyatlari.
30. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining jahon xo'jaligiga ta'siri.
31. Jahon xo'jaligi rivojida TMKlarning roli.
32. Yangi sanoatlashgan davlatlar geografiyasi.

Fan dasturning informatsion-uslubiy ta'minoti

Didaktik vositalar

1. **Jihozlar va uskunalar, moslamalar:** elektron doska-Hitachi, LCD-monitor, elektron ko'rsatgich (ukazka).
2. **Video-audio uskunalar:** video va audiomagnitofon, mikrofon, kolonkalar.
3. **Kompyuter va multimediali vositalar:** kompyuter, Dell tipidagi proektor, DVD-diskovod, Web-kamera, video-ko'z (glazok).

Foydalaniladigan adabiyotlar

Asosiy adabiyotlar

1. Алисов Б, Хореев А. Экономическая и социальная география мира. М.: Просвещение, 2001.
2. Baxritdinov B.A. va boshqalar. Jahon ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi. T.: 2008.
3. Солиев А., Махамдалиев Р. Иқтисодий география асослари. Т.: Университет, 1996.
4. Soliev A., Safarov I. Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari. T.: Universitet, 2003.
5. Пардаев F.P., Хунаров А. Иқтисодий ва ижтимоий география. Ангрен. 2004.
6. Н.Тухлиев ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси. Т.: Ўқитувчи, 1997.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., «O'zbekiston» 2004.
2. Jahon mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi fanidan 9-sinf uchun atlas.
3. Soliyev A., Maxamadaliyev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». T.: Universitet, 1996.
4. Soliyev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». T.: Universitet, 2003.

Elektron ta'lim resurslari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.ziyonet.Uz
4. www.lex.uz;
5. www.bilim.uz;
6. www.gov.uz

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**A'JINIYAZ ATINDAG'I NO'KIS MA'MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI**

Dizimge alındı
№ _____
2018-jıl _____

«Tastıyıqlayman»
NMPi Oqıw isleri boyınsha prorektori
M.Jumamuratov
« 20 » _____ 2018-jıl



**EKONOMIKALIQ HA'M SOTSIALLIQ GEOGRAFIYA
(DU'N'YA JU'ZI MA'MLEKETLERININ' EKONOMIKALIQ
HA'M SOTSIALLIQ GEOGRAFIYASI) PA'NINEN
ISSHI OQIW DA'STU'RI**

Bilim sohasi: 100000 - Gumanitar
Ta'lim sohasi: 140000- Pedagogika
Ta'lim bag'dari: 5110500- Geografiya oqıw metodikasi

NO'KIS – 2018

Pa`nnin' isshi oqıw da'stu'ri oqıw, isshi oqıw reje ha'm oqıw da'stu'rine muwapıq islep shıg'ılǵ'an.

Du'ziwshi: Abdiramanov J.B. – « Geografiya oqitiw metodikasi» kafedrasının' u'lken oqıtıwshısı

Pikir

bildiriwshiler: Xodjaeva G – QMU «Geografiya» kafedrası dotsenti, g.i.k.
Umarov E.K. –« Geografiya oqitiw metodikasi » kafedrasının' dotsenti, g.i.d.

Pa`nnin' ishshi oqıw da'stu'ri «Geografiya oqitiw metodikasi» kafedrasının' 2018-jıl «26» 06 №11 sanlı oqıw metodikalıq ma`jilisinde dodalandı ha'm Fakul'tet Ken'esinde dodalaw ushın usınıs etilgen

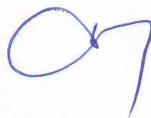
Kafedra baslıg'i:

K. Jaqsimuratov

Pa`nnin' isshi oqıw da'stu'ri «Tariyx-geografiya» fakul'teti oqıw metodikalıq ken'esinde dodalandı ha'm paydalanıwǵ'a usınıs etildi.

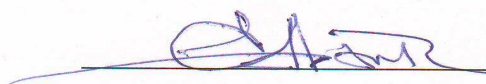
№12 sanlı is qag`azi, «28» 06 2018-jıl

Ken'es baslıg'i:



E. Asamaddinov

Oqıw metodikalıq basqarma baslıg'ı:



R. Eshmuratov

Isshi oqıw da'stu'ri No'kis ma'mleketlik pedagogikalıq instituti oqıw metodikalıq Ken'es ma`jilisinde ko'rip shıg'ıldı ha'm tastiyıqlang'an.

№ ____ sanlı ma`jilis is qag`azi, «____» _____ 2018-jıl

Kirisiw

Usı da'stu'r ma'mlekettin` jahan xojalıg`ı diziminde qa`nigelesiwi, jan`a sotsiallıq-siyasiy jag`day sharayatında jahandag`ı ekonomikalıq qatnasıqlardıń rawajlanıw nızamlıqların ashıp beriwden ibarat. Du`nya ekonmikasında ma'mleketler arasında O`zbekistan Respublikasınıń tutqan ornı ekonomikalıq ha'm sotsiallıq o`zgeshelikleri ha'm kelesheginin` qa`liplesiwine ko`meklesedi. Sonday aq O`zbekistan Respublikasınıń qon`sı ma'mleketleri geografiyasın ken`ireq u`yreniw, orta rawajlan`an ma'mleketler sanın ha'r ta`repleme analiz qılıwdı na`zerde tutadı.

Pa`nnin` maqseti ha'm wazıypaları

**Pa`ndi oqıtıwdan maqset**–bakalavriat talabaların ken` shen`berde respublikamız qon`sı ma'mleketlerinin` o`zine ta`n geografiyalıq ornı, ta`biyiy baylıqları, xalqı ha'm miynet resursları, olardı xalıq xojalıg`ının` tiykarg`ı o`zgeshelikleri, o`ndiris tarmaqlarının` quramı ha'm aymaqlıq jaylasıwı, sırtqı ekonomikalıq baylanısları, ekonomikalıq rayonları ha'm olar arasındag`ı geografiyalıq ha'm ekologiyalıq qarama qarsılıqlar menen tanıstıradı.

Pa`nnin` wazıypası–ma'mleketler haqqında talabalarg`a bazar ekonomikasına o`tiw da`wiri talapları tiykarında ha'r ta`repleme teren` bilim beriw menen birge Watandı su`yiw ha'm ardaqlaw, miliy qadriyatları hu`metlew ha'm olarg`a shın kewilden xızmet etiw ruwxın sin`diriwden ibarat.

Pa`n boyınsha talabaların` bilimine, ko`nlikpe ha'm ta`jireybesine qoyılatug`ın talaplar
“Ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiya” oqıw pa`nin o`zlestiriw protsessinde a`melge asırılğ`an ma`seleler ko`leminde bakalavr;

Du`nya siyasiy kartasındag`ı ma'mleketler, olardıń jaylasıwı, o`zgeshelikleri, resursları, xalqı, ma'mleketlik du`zimi, xojalıg`ı, sanaat tarmaqları, awıl xojalıg`ı ha'm transportı, sırtqı ekonomikalıq baylanıslar, Du`nya ekonomikasında tutqan ornı xaqqındag`ı tu`sinikke iye bolıwı kerek. Bunnan tısqarı talabalar grafik isler, kontur kartalar menen islew, diagrammalar du`ziw, sxematik kartalar menen islew, statistikalıq mag`lıwmatlardı tallay biliw, komp`yuterler menen Du`nya xojalıg`ı tarmaqları boyınsha ha'm de xalıq jan basına o`ndirilgen jalpı sanaat o`nimlerin analiz qıla biliw, qosımsha a`debiyatlar, kartalar ha'm de Internet saytlarınan paydalanıp, ma'mleketlerdegi o`zgeris, xojalıq tarmaqları ko`rsetkishlerin **biliw** kerek.

-ekonomikalıq sotsiallıq geografiya oqıw pa`ninin` geografiyalıq pa`nler dizimindegi ornı, onnıń basqa pa`nler menen baylanısı boyınsha, pa`nnin` tiykarg`ı predmeti, izertlew metodları boyınsha, pa`nnin` barlıq orta ha'm regional temaları haqqında anıq mag`lıwmatlarga` tiykarlan`an bilim ha'm tu`sinikleri boyınsha, ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyag`a tiyisli ilimiy tu`sinikler, nızamlıqlar, printsipler, atamalar ha'm olardıń mazmunı boyınsha, ta`biyat ha'm ja`miyet arasındag`ı o`z ara baylanıs, olardıń na`tiyje ha'm aqıbetleri boyınsha **ko`nlikpelerine** iye bolıwı kerek;

-ekonomikalıq ha'm sotsiallıq progresske ta`sir etetug`ın tiykarg`ı faktorlar boyınsha, sabaqlıq, oqıw qollanbalar ha'm arnawlı a`debiyatlardan bilim iyelew protsessinde paydalana biliwleri, oqıw ko`rgizeli qurallar karta, atlas siyaqlılaordı oqıy biliw ha'm olardan paydalana biliwleri, statistikalıq mag`lıwmatlardan paydalana biliw, olardı talqılay alıwları biliwleri, keste kartagrafiyalıq, karta-diagrama materiallarınan paydalana biliwleri ha'm olardı tayarlay biliwleri ha'm bahalaw **ta`jireybelerine** iye bolıwı kerek.

Pa`nnin` oqıw rejedegi basqa pa`nler menen o`z ara baylanısı, metodikalıq jaqtan u`zliksizligi ha'm izbe izligi

Usı pa`n 5110500-geografiya oqıtıw metodikası bag`darında 4-5-6 semestrlerde oqıtıladı ha'm to`mendegi pa`nler menen baylanıslı ekonomika, ulıwma jer bilimi, ta`biyiy geografiya, topiraqtanıw tiyarları, topografiya ha'm kartografiya tiykarları ha'm basqalar.

Pa`nnin` ta`limdegi ornı

“Ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiya” oqıw pa`ni tiykarg`ı ulıwma ka`siplik pa`nlerinen biri esaplanadı. Sebebi, Geografiya oqıtıw metodikası bag`darında jahan ma`mleketleri xojalıg`ının` rawajlanıwı haqqında mag`lıwmatlar beriledi. Mektep, akademiya litsey ha`m ka`sip o`ner kollejlerinde oqıwshılarg`a sotsiallıq-ekonomikalıq geografiya pa`nlernen bilimler beriwde tiykar boladı.

Pa`ndi oqıtıwda zamanago`y xabar ha`m pedagogikalıq texnologiyalar

Talabalardıń ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiya pa`nin o`zlestiriwleri ushın oqıtıwdıń aldın`ı ha`m zamanago`y usıllarınan aydalanıw, jan`a informatsion pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıw joqarı a`hmiyetke iye. Pa`ndi o`zlestiimde sabaqlıq, oqıw ha`m metodikalıq qollanbalar, lektsiya tekstleri tarqatpa materialları, elektron materiallar rel`ef maketlarinen paydalanıladı. Lektsiya, a`meliy ha`m laboratoriya sabaqlarında mas ra`wishte pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıladı.

1.4. Pa`nnin` ko`lemi

№	Shınıg`ıw tu`ri	Ja`mi saat	Semestrlerge ajratılğ`an saat	Semestrler
1	Teoriyalıq	148	28-62-38-20	3-4-5-6
2	Ameliy jumıs	154	30-64-40-20	3-4-5-6
3	O`z betinshe ta`lim	110	20-42-30-18	3-4-5-6
4	Kurs jumısı			6
5	Ja`mi	412	78-168-108-58	

II. Tiykarg'ı bo'lim

2.1. Teoriyalıq shınıg'ırlardıń temaları, maqseti ha'm olarg'a ajratılǵan saat (Ja'mi 156 saat)

№	Temalardıń mazmunı	Shınıg'ırlardıń maqseti	Ajratılǵan saat
1.	Du'nyanın siyasiy kartası	Du'nyanın ha'zirgi siyasiy kartası. Du'nya siyasiy kartasının qalıplesiw basqıshları. Du'nya siyasiy kartasındag'ı o'zgerisler.	6
	Du'nya ma'mleketleri klassifikatsiyası.	Du'nya ma'mleketlerinin tu'rleri, olardı klassifikatsiyalaw. Rawajlan'an ma'mleketler, olardıń ja'hannın rawajlanıwındag'ı a'hmiyeti ha'm ornı. Du'nyanın rawajlanıp atırǵan ma'mleketleri, olardıń xalıq aralıq maydandag'ı a'hmiyetinin artıp barıwı.	4
2.	Ja'han Ta'biyiy resursları	Adamzat ja'miyeti menen ta'biyat ortasındag'ı qatnasıqlardıń, onıń tariyxıy o'zgesheliklerge iye ekenligi ja'miyet ha'm ta'biyattıń o'z ara ta'sirinin ha'zirgi da'wirdegi quramalasıwı. Du'nya ju'zi otın, rudalı qazılmalarınan materikler ha'm ma'mleketler boyınsha geografıyalıq bo'listiriliwinin o'zgeshelikleri. Jer ha'm suw resurslarınan pu'tkil du'nya ha'm ayırım regionlar boyınsha geografıyalıq bo'listiriliwinin o'zgeshelikleri.	4
	Du'nya okean resursları: minerallıq, energetika ha'm biologiyalıq resurslar.	Du'nya okeanı energetika ha'm shiyki zat resurslarınan aqılǵa muwapıq paydalanıwdıń xalıqaralıq mashqalaları. Rekrattsiyalıq resuslar onıń ayırım materikler ha'm ma'mleketler shen'berinde bo'listiriliwi, olardan aqılǵa muwapıq paydalanıw Qorshag'an ortalıqqa insannın ta'siri ha'm onıń sebepleri ha'zirgi zaman global - ekologiyalıq mashqalalar, olardı sheshiwdin jolları.	4
3.	Du'nya xalqının geografıyası	Du'nya xalqının dinamikalıq o'simi. «Demografiyalıq jarilis» ha'm «Demografiyalıq krizis» tu'sinikleri, olardıń payda bolıw sebepleri. Miynet resurslarınan sani, sipati ha'm jumissizliq rawajlan'an ha'm rawajlanıp atırǵan «u'shinshi du'nya» ma'mleketlerindeki jumissizliqtin ku'sheyiwi. Jer sharı xalqının jaylasıwı. Ja'han urbanizatsiyası ha'm onıń o'zgeshelikleri. Du'nya xalqının milliy quramı. Jer sharı ha'm ayırım regionlardag'ı etnik protsesslerinin tu'rleri. Du'nyadag'ı iri dinler, xalıqtıń diniy quramı. Du'nya xalqının o'siwi, azıq-awqat mashqalası.	4
4.	Ja'han ekonomikası	Ja'han ekonomikası. Xalıq aralıq geografıyalıq miynetin bo'listiriliwinin qalıplesiwi, Ja'han xojalıǵı tarmaqlarınan rawajlanıw nızamlıqları ha'm o'zgeshelikleri. Du'nya ma'mleketlerinin ekonomikalıq rawajlanıwınan birdey emesligi.	2
5.	Ja'han sanaatı	Ja'han sanaatının zatlıq o'ndirisindeki a'hmiyeti. Sanaattın rawajlanıwındag'ı aymaqlıq parıqlar, sanaattın o'ndiris ha'm aymaqlıq quramına ta'sir etiwshi faktorlar.	4
	III-Semestr ushın		28
	Ja'han sanaatı	İlim texnika progressinin sanaat rawajlanıwı ha'm jaylasıwındag'ı a'hmiyeti, energetika, metallurgiya, azıq-awqat	2

		sanaatının` regional ha`m ayırım ma`mleketler boyınsha rawajlanıwı.	
6	Ja`han xojalıg`ı	awıl Agrar qatnasiqlar geografiyası, ilimiy texnikalıq progresstin` awıl xojalıg`ı geografiyasına ta`siri. Ja`hannin` iri regionlarındag`ı diyxansılıq ha`m sharwashılıq tarmaqlarının` rawajlanıwının` tiykarg`ı o`zgeshelikleri. Jer resurslarının` quramliq, regional boyınsha bo`listiriliwi.	4
7	Ja`han transportı ha`m sırtqı ekonomikalıq baylanıslar	Transportın` zatlıq baylıq o`ndiristegi roli. Sırtqı sawda ju`klerin tasiwdag`ı xalıq aralıq miynetin` bo`listiriliwinin` rawajlanıwındag`ı roli. Du`nya Ju`zlik ekonomikalıq baylanıslarının` o`z ara baylanisi, olardin` formaları, sırtqı sawda-xalıq aralıq geografiyalıq miynet ekonomikasın ko`rsetiwshi forma sipatında jahan xojalıg`ındag`ı sırtqı ekonomikalıq baylanıslardin` jan`a jo`nelisleri ha`m formaları.	4
8	Du`nyanın` global mashqalaları.	Du`nyanın` global mashqalaları. Olardin` payda bolıw sebepleri. Tu`rleri. Ja`han ma`mleketleri siyasiy turmısı ha`m sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwına ta`siri.	4
9	Evropa Awqamı ma`mleketleri	Evropa Awqamı ma`mleketlerinin` siyasiy geografiyalıq ornı, tariyxıy qa`liplesiw o`zgeshelikleri. Evropadag`ı siyasiy jag`daydın` ha`zirgi da`wirde pu`tinley o`zgergenligi. Evropa Awqamı ma`mleketlerinin` Ja`han ekonomikasındag`ı ha`m siyasatındag`ı ornı ha`m roli. Xalqının` o`zgeshelikleri, miynet resursları, tıg`ızlıg`ı, urbanizatsiya da`rejesi. Sanaat tarmaqları, awıl xojalıg`ı, transportı, sırtqı baylanısları, eksport da`rejesinin` joqarılıg`ı. Progressinin` uqsaslıg`ı, monopoliyanın` hu`kimshilik jag`dayı.	2
10	Batis Evropa ma`mleketleri	Region ma`mleketleri geografiyası, demografiyalıq jag`day. Xojalıg`ı. Sanaat ha`m awıl xojalıg`ı tarmaqları geografiyası. Batis Evropanın` ekonomikası joqarı rawajlan`an kishi ma`mleketleri, GFR, Frantsiya Respublikaları ekonomikalıq ha`m siyasiy geografiyalıq ornı, ekonomikalıq progressinin` ulıwma sıpatlaması. Batis Evropanın` ta`biyiy resursları, xalqı, onın` quramı, urbanizatsiya da`rejesi. Batis Evropanın` xojalıg`ı. Sanaat tarmaqları, awıl xojalıg`ı, transportı, sırtqı baylanısları.	6
11	Arqa Evropa ma`mleketleri	Arqa Evropa ma`mleketleri quramı. Ekonomikalıq geografiyalıq ornı, siyasiy geografiyalıq jag`dayı. Ta`biyiy resursları, xalqı. Milliy quramı. Demografiyalıq jag`dayı. Urbanizatsiya da`rejesi. Arqa Evropa ma`mleketleri Xo`jalıq tarmaqları. Sanaatı. Awıl xojalıg`ı. Transportı. Sırtqı ekonomikalıq baylanısları. Eksport ha`m importı.	4
12	Qubla Evropa ma`mleketleri	Qubla Evropa ma`mleketleri quramı. Ekonomikalıq geografiyalıq ornı. Ta`biyiy resurslarınan ekonomikasında paydalanıw. Xalqı, milliy quramı. Demografiyalıq jag`dayı. Urbanizatsiya da`rejesi. Ekonomikalıq tarmaqlarının` rawajlanıwı. Sanaat ha`m awıl xojalıq tarmaqları. Transportı. Sırtqı ekonomikalıq baylanısları. Italiyanın` ekonomikalıq ha`m siyasiy geografiyalıq jaylasıwı, ekonomikalıq rawajlanıwının` ulıwma sıpatlaması, ta`biyiy resursları, xalqı, quramı, urbanizatsiya da`rejesi, xojalıg`ı. Sanaat tarmaqları, awıl xojalıg`ı, transportı, sırtqı baylanısları, ulıwma bazarg`a ag`zalig`ı	4

13	Shig'is Evropa ma'mleketleri	Shig'is Evropa ma'mleketleri qurami. Ekonomikalıq geografıyalıq ornının` o'zgeshelikleri. Sosialislik dizimidegi burın`ı ma'mleketler, olardıń Ja'han progressindegi a'hmiyeti ha'm ornı. Ta'biyiy resursları, xalqı, ekonomikalıq tarmaqları. Transportı ha'm sırtqı ekonomikalıq baylanısları. Rossiya Federatsiyası. Ekonomikalıq geografıyalıq ornının` o'zgeshelikleri, siyasiy geografıyalıq jag`dayı. Ta'biyiy resursları ishinde mineral resurslar menen ta'miynin`enligi, ha'r qıylılıg'ı ha'm olardıń jaylasıwı. Demografıyalıq jag`day. Rossiya sanaat tarmaqları, awıl xojalıg'ı. Rossıyanın` transportı ha'm sırtqı ekonomikalıq baylanısları. Rossıyanın` ekonomikalıq rayonları. Rossıyanın` ekonomikalıq baylanısları eksport-import quramı.</p> <p>Ukraina, Belorussiya ha'm Moldoviya ma'mleketlarnin` ekonomikalıq geografıyalıq ornı. Ta'biyiy resursları xalqı ha'm miynet resursları. Ma'mleketlik du`zimi ha'm siyasiy partiyaları. Xojalıg'ı, sanaatı ha'm awıl xojalıg'ı rawajlanıwının` tiykarg'ı faktorları. Transportı ha'm sırtqı ekonomikalıq baylanısları.	16
14	Arqa Amerika ma'mleketleri	Arqa Amerika ma'mleketleri. Arqa Amerika ma'mleketlerinin` ekonomikalıq ha'm siyasiy, geografıyalıq ta'rifi.</p> <p>AQSH ekonomikalıq ha'm siyasiy geografıyalıq ornı, ta'biyiy sharayatı ha'm resursları, onın` ha'r qıylılıg'ı. Xalqı ha'm miynet resursları. Ma'mleketlik du`zimi, ma'mleketin` ha'kimshilik-amaqlıq bo'liniwi. AQSH shtatları. Ekonomikası. Sanaat, awıl xojalıg'ı tarmaqları, transport diziminin` o'zgeshelikleri, rekreatsiyalıq resursları ha'm turizm. Sırtqı ekonomikalıq baylanısları, tu'rli guruppadağ'ı ma'mleketler menen ekonomikalıq baylanısları.</p> <p>Kanada aymag'ının` u'lkenligi ekonomikalıq ha'm siyasiy geografıyalıq ornı, Ta'biyiy sharayatı ha'm resursları. Xalqı ha'm miynet resursları. Ma'mleketlik du`zimi, tariyxıy rawajlanıw o'zgeshelikleri. Ekonomikasına ulıwma sıpatlama.	10
15	Latin Amerikası ma'mleketleri	Ekonomikalıq ha'm siyasiy geografıyalıq sıpatlaması. Oraylıq Amerika ma'mleketleri Meksika ma'mleketinin` ekonomikalıq geografıyalıq ornı. Ta'biyiy resursları. Xalqı, ma'mleket du`zimi siyasiy partiyalar xojalıg'ına ulıwma sıpatlama. Sanaatı awıl xojalıg'ı, transportı sırtqı ekonomikalıq baylanısları. Qubla Amerika ma'mleketleri. Braziliya ma'mleketinin` ekonomikalıq ha'm siyasiy geografıyalıq ornı. Ma'mleket du`zimi, ha'kimshilik bo'liniwi. Ta'biyiy resursları, xalqı, miynet resursları. Sanaatı, awıl xojalıg'ı, transportı, sırtqı ekonomikalıq baylanısları.	6
IV-Semestr ushın			62
16	Aziya regionı subregionları	Aziya regionı subregionlarına ajratıw. Jan'a sanaatlasqan ma'mleketler, olardıń o'zine ta'n o'zgeshelikleri. Aziyanın` jan'a sanaatlasqan ma'mleketleri siyasiy kartası, ekonomikalıq geografıyalıq ornı. Ta'biyiy resurslarınin` ha'r tu'rliligi. Xalqı ha'm onın` jaylasqan o'zgeshelikleri, urbanizatsiya da'rejesi. Ekonomikasının` o'zine ta'nligi, sanaatı ha'm awıl xojalıg'ı. Transportı.	4

17	Shig'is Aziya ma'mleketleri	Shig'is Aziya ma'mleketlerinin` ekonomikalıq geografıyalıq ornı, ta'biyiy resursları, xalqı. Urbanizatsiya jag'dayı. Tıg'ızlıq. Sanaatlasqan iri qalalar geografıyası. Xojalıg'ı. Sanaat tarmaqları. Awıl xo'jalıg'ı ha'm tarnsportı.	4
18	Yaponiya	Yaponiyanın` ekonomikalıq geografıyalıq ornı, ta'byiiy resursları mineral ha'mshiyki zat resurslarını kambag'allıgı. Xalqı, xalqının` jaylasıwı, urbanizatsiya da'rejesi. Ma'mleket du'zimi, ha'kimshilik aymaqlıq bo'liniwi. Ekonomikasının` rawajlanıw o'zgeshelikleri. Ilimiy texnika progressinin` sanaat ha'm awıl xojalıg'ına qollanılwı. Awıl xojalıg'ı ha'm onın` intensivligi. Transportı, eksport va import quramı. Ekonomikalıq rawajlan`an ma'mleketler menen ba'sekelesiwi. Ekonomikalıq rayonları.	6
19	Qıtay Xalıq Respublikası	Qıtay Xalıq Respublikasına ekonomikalıq geografıyalıq ornı: Ta'biyiy resursları, meneral shiyki zatları, agro klimatının` ha'r tu'rliligi. Xalqı, demografıyalıq sharayatı. Ma'mleket ta'repinen alıp barılıp atırg'an demografıyalıq siyasat, urbanizatsiya o'zgeshelikleri, ishki migratsiya. Ma'mleket du'zimi. Ekonomikasının` o'zine ta'n o'zgesheliligi, rawajlanıw da'rejesi. Sanaatı, sanaat tarmaqları ishinde otın energetika sanaatının` u'stinligi, awıl xojalıg'ı, da'nli ha'm texnika eginleri geografıyası. Transportı, sırtqı ekonomikalıq baylanısları, ekonomikalıq rayonları.	6
20	Koreya Respublikası	Koreya Respublikasının` ekonomikalıq geografıyalıq ha'm siyasiy geografıyalıq ornı. Ta'biyiy sharayatı ha'm resursları. Xalqı ha'm miynet resursları. Ma'mleket du'zimi ha'm ha'kimshilik bo'liniwi. Tariyxıy rawajlanıw o'zgeshelikleri, sanaatı, awıl xojalıg'ı, transportı, sırtqı ekonomikalıq baylanısları.	4
21	Qubla-Shig'is Aziya ma'mleketleri	Qubla-Shig'is Aziya ma'mleketleri. Ta'biyiy ekonomikalıq geografıyalıq ornının` o'zgeshelikleri, siyasiy geografıyalıq jag'dayı. Ta'biyiy resursları. Demografıyalıq jag'dayı, urbanizatsiya da'rejesi. Sanaatı, awıl xojalıg'ı, tarnsportı, sırtqı ekonomikalıq baylanısları, eksport-import baylanısları. Indoneziyanın` ekonomikalıq geografıyalıq ornı, Ta'biyiy resursları. Xalqı, demografıyalıq jag'dayı, urbanizatsiya o'zgeshelikleri. Ekonomikasının` o'zine ta'nligi, rawajlanıw da'rejesi. Sanaatı, awıl xojalıg'ı. Transportı, sırtqı ekonomikalıq baylanısları, ekonomikalıq rayonları.	6
22	Qubla Aziya ma'mleketleri	Qubla Aziya ma'mleketleri. Ta'biyiy, ekonomikalıq geografıyalıq ornı, siyasiy geografıyalıq jag'dayı, Ta'biyiy resursları. Xalqı, quramı, demografıyalıq jag'dayı, urbanizatsiya da'rejesi. Sanaatı, awıl xojalıg'ı, transportı, sırtqı ekonomikalıq baylanısları. Hindistannın` ekonomikalıq geografıyalıq ornı. Ta'biyiy resursları, meneral shiyki zatları. Klimatının` o'zgesheliligi. Xalqı, demografıyalıq sharayatı. Ma'mleket ta'repinen alıp barılıp atırg'an demografıyalıq siyasat, urbanizatsiya o'zgeshelikleri, migratsiya jag'dayı. Ekonomikasının` rawajlanıw o'zgeshelikleri, sanaatı ha'm awıl xojalıg'ı. Transportı, sırtqı ekonomikalıq baylanısları. Ekonomikalıq rayonları.	8

V-Semestr ushın			38
23	Qubla-Batis Aziya ma'mleketleri	Qubla-Batis Aziya ma'mleketleri. Ta'biyiy ha'm ekonomikalıq geografiyalıq ornı, o'zgeshelikleri, siyasiy geografiyalıq jag'dayı. Ta'biyiy resursları. Xalqı quramı, demografiyalıq jag'dayı, urbanizatsiya da'rejesi. Sanaatı, awıl xojalıg'ı, transportı, sırtqı ekonomikalıq baylanısları. Turkiyanın ta'biyiy ha'm ekonomikalıq geografiyalıq ornı. Ta'biyiy resursları. Xalqı ha'm miynet resursları. Ma'mleket du'zimi ha'm ha'kimshilik bo'liniwi. Sanaat tarmaqları, awıl xojalıg'ı, transportı ha'm sırtqı ekonomikalıq baylanısları. Kavkaz artı ma'mleketlerinin ekonomikalıq geografiyalıq ornı, ta'biyiy resursları. Xalqı, miynet resursları, ma'mleket du'zimi. Kavkaz artı ma'mleketlerindeki siyasiy jag'daylar. Ekonomikasının rawajlanıw o'zgeshelikleri. Sanaat ha'm awıl xojalıg'ı. Transportı ha'm sırtqı ekonomikalıq baylanısları. Persiya qoltıg'ı ma'mleketleri quramı. Ekonomikalıq geografiyalıq ornı, Ta'biyiy resursları menen ta'miyn'enlik jag'dayı. Xalqı. Ma'mleket du'zimi, sanaatı, awıl xojalıg'ı, transportı, sırtqı baylanısları. Musılman du'nyasında tutqan ornı.	8
24	Avstraliya ha'm Okeaniya ma'mleketleri	Avstraliya ha'm Okeaniya ma'mleketleri. Ta'biyiy ha'm ekonomikalıq geografiyalıq ornı. Ta'biyiy resursları, xalqı, urbanizatsiya da'rejesi. Sanaatı, awıl xojalıg'ı, transportı sırtqı ekonomikalıq baylanısları.	6
25	Afrika ma'mleketleri	Afrika ma'mleketlerinin ta'biyiy ha'm ekonomikalıq geografiyalıq ornı, quramı. Ta'biyiy resursları, xalqı, sanaatı, awıl xojalıg'ı ha'm transportı. Subregionları. Mısr, Keniya ha'm QAR nın ta'biyiy ha'm ekonomikalıq geografiyalıq ornı. Ta'biyiy resursları. Xalqı ha'm miynet resursları. Ma'mleketlik du'zimleri, ha'kimshilik bo'linbeleri. Sanaat tarmaqları, awıl xojalıg'ı, transportı ha'm sırtqı ekonomikalıq baylanısları.	6
VI-Semestr ushın			20
Ulwma saat			148

3.2.Ámeliy jumislardıń temaları, maqseti ha'm olarg'a ajratılǵan saat (Ja'mi 154 saat)

№	Ámeliy jumislardıń temaları	Ámeliy jumislardıń maqseti	Ajratılǵan saat
1	Du'nyanın siyosiy kartasi	Du'nya siyasiy kartasının' qa'lipsiwinin' tiykarg'ı tu'sinikler, rawajlanıw basqıshları ha'm olarg'a ta'n o'zgesheliklerin u'yreniw, ma'mleket shegarasının' qanday ayaqlardan o'tkenligi, qon'sı ma'mlekatler, ma'mlekatlernin' ekonomikalıq geografiyalıq ornı ha'm basqa ekonomikalıq, siyasiy tu'siniklerdi, atamaları so'zlikten mazmunın jaratıp beriw. Du'nya ma'mleketlerin klasslarga ajratıwda bilim ha'm ko'nlikpelerin	6

		qa'liplestiriw.	
	Du'nya mamlakatlari klassifikatsiyasi.	Du'nya ma'mlekatlerin guruppalastırıwdın' tu'rli ko'rinislerin u'yreniw, olar boyınsha mag'lıwmatlardı analiz etiw ha'm kartag'a tu'siriw. Talabalardı rawajlan'an ma'mleketler, olardıń jaxannın' rawajlanıwındag'ı a'hmiyeti ha'm ornı. Du'nyanın' rawajlanıp atırǵan ma'mleketleri, olardıń xalıqaralıq maydandag'ı a'hmiyetinin' artıp bariwi haqqındag'ı bilimin ken'eytiw.	4
2	Ja'han ta'biyiy resurslari	Talabalarda du'nya ma'mleketleri aymag'ındag'ı ta'biyat resurslarına xojalıq ko'z qarasınan ulıwma baha beriw, ta'biyiy resurslar tu'rleri menen ta'miyinlen'enlik da'rejesi, aymaqlarında jaylasqan baylıqları, qorların belgilew. Du'nya xojalıg'ında sanaat ha'm awıl xojalıg'ı tarmaqların jaylastırıwda ta'biyiy resurslar a'hmiyetin ashıp beriw. Kontur kartag'a ta'biyiy resurslardı tu'siriw	4
	Du'nya okean resurslari: mineral, energetika ha'm biologiyalıq resurslar.	Du'nya okean resurslari: mineral, energetika ha'm biologiyalıq resurslar. Du'nya okeanı energetika ha'm shiyki zat resurslarınan aqılǵa muwapıq paydalanıwdın' xalıq aralıq mashqalaları. Rekreatsiya resurslari, olardıń ayırım materikler ha'm ma'mleketler shberinde bo'listiriliwi ha'm de olardan aqılǵa muwapıq paydalanıw. Qorshag'an ortalıqqa insannın' ta'siri ha'm onın' sebepleri ha'zirgi zaman global - ekologiyalıq mashqalalar, olardı sheshiwın' jollari.	4
3	Du'nya xalqının' geografiyasi	Du'nya xalqı teması barısınan talabalarǵa xalıqtın' ulıwma sanı,tuwılıw, o'liw, ta'biyiy o'siw, xalıqtın' tıǵızlıǵı ko'rsetkishleri. Dunya regionlarında ha'm onın' ayırım aymaqlarında qalayınsha bo'listirilgenligin analiz ete alıw, statistikalıq mag'lıwmatlardı ha'm kartografiyalıq mag'lıwmatlardı salıstırıw, dunya xalıq sanının' o'zgerisi, regionlar ha'm ayırım ma'mlekatlerge ta'n bolǵan demografiyalıq mashqalalardıń kelip shıǵıw sebeplerin anıqlaw.	4
4	Ja'han ekonomikasi	Du'nya ekonomikasının' rawajlanıw basqışları ha'm ha'zirgi jag'dayın analiz etiw. Staistikalıq mag'lıwmatlar menen islew.	2
5	Ja'han sanaatı	Du'nya Ju'zinin' awır ha'm jen'il sanaatı geografiyasi. Talabalardı Du'nya ma'mleketlerindegi sanaat tarmaqları, olardıń jaylasıwı ha'm o'ndiris da'rejeleri menen tanıstırıw. Sanaat o'ndirisi ko'rsetkishlerinin' ma'mleketler ara bo'listiriliwin analiz etiw ha'm kartasın islew.	6
III-Semestr ushın			30
6	Ja'han awıl xojalıg'ı	Talabalardı Du'nya ma'mlekatlerinin' awıl xojalıg'ı tarmaqları, olardıń rawajlanıwı ha'm de o'nim jetishtiriw ha'm o'ndiriw ko'rsatkishleri menen tanıstırıw. Awıl xojalıg'ı tarmaqları jetistirgen ha'm o'ndirgen o'nimlerinin' ma'mleketler ara bo'listiriliwin	6

		analiz ettiriw.	
7	Ja'han transportı ha'm sırtqı ekonomikalıq baylanıslar	Talabalarda dunya transport tarmaqları, ju'k ha'm jolawshılardı tasiw aylanbası, transport tarmaqları menen ta'miyinleniw da'rejesin analiz qılıw ha'm jazıwsız kartag'a tu'siriw. Du'nyadag'ı xalıq aralıq ha'm regional sho'lkemler ornılaytug'ın iskerligin biliw.	4
8	Du'nyanın` global mashqalaları.	Du'nyanın` global mashqalaların tu'rlerge ajratıw. Olardıń regionallıq rawajlanıw o'zgesheliklerin u'yreniw.	4
9	Evropa Awqamı ma'mleketleri	Evropa Awqamı ma'mleketleri arasındag'ı ayırım ma'mleketlerdin` tutqan ornı. Olardıń tariyxıy qa'liplesiw basqışları. Ekonomikasınin` jetekshi tarmaqları. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg'ının` rawajlan`an tarawları haqqında mag'lıwmat beriw.	2
10	Batis Evropa ma'mleketleri	Batis Evropa ma'mleketleri, Evropa Awqamı ma'mleketlerinin` du'nya kartasında tutqan ta'biyy, siyasiy ha'm ekonomikalıq ornı. Ta'biyy resursları ha'm olardan paydalanıw jag'dayı. Ha'r bir ma'mlekettin` ekonomikalıq da'rejesi. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg'ının` rawajlan`an tarmaqları. Rawajlanıw da'rejesine ko're toparlarg'a bo'liw ha'm analiz etiw. GFRdın` jaylasqan ornı, shegaraları, jahan ekonomikasında tutqan ornı. Ekonomikalıq rawajlanıw basqışları. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg'ının` rawajlan`an tarawları. Transportı. Ishki ekonomikalıq rayonları. Ekonomikalıq baylanısları haqqında mag'lıwmat beriw.</p> <p>Frantsiyanın` jaylasqan ornı, shegaraları, jahan ekonomikasında tutqan ornı. Ekonomikalıq rawajlanıw basqışları. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg'ının` rawajlan`an tarawları. Transportı. Ishki ekonomikalıq rayonları. Ekonomikalıq baylanısları haqqında mag'lıwmat beriw.. Ullibritaniyanın` jaylasqan ornı, shegaraları, jahan ekonomikasında tutqan ornı. Ekonomikalıq rawajlanıw basqışları. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg'ının` rawajlan`an tarawları. Transportı. Ishki ekonomikalıq rayonları. Ekonomikalıq baylanısları haqqında mag'lıwmat beriw.	6
11	Arqa Evropa ma'mleketleri	Arqa Evropa ma'mleketlerinin` ja'ha'n kartasında tutqan ta'biyy, siyasiy ha'm ekonomikalıq ornı. Tabiiy resursları ha'm olardan paydalanıw halatı. Ha'r bir ma'mlekettin` ekonomikalıq da'rejesi. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg'ının` rawajlan`an tarmaqları. Rawajlanıw da'rejesine qaray gruppalamdı u'yretiw.	4
12	Qubla Evropa ma'mleketleri	Qubla Evropa ma'mleketlerinin` ja'ha'n siyasiy kartasında tutqan ta'biyy, siyasiy ha'm ekonomikalıq ornı. Tabiiy resursları ha'm olardan paydalanıw halatı.	4

		Ha'r bir ma'mlekettin' ekonomikalıq da'rejesi. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg'ının' rawajlan''an tarmaqları. Rawajlanıw da'rejesine qaray gruppalamdı u'yretiw.	
13	Shıg'ıs Evropa ma'mleketleri	Shıg'ıs Evropa ma'mleketlerinin' ja'ha'n siyasiy kartasında tutqan ta'biyiy, siyasiy ha'm ekonomikalıq ornı. Tabiiy resursları ha'm olardan paydalanıw halatı. Ha'r bir ma'mlekettin' ekonomikalıq da'rejesi. Sanaat tarmaqları. Awıl xojalıg'ının' rawajlan''an tarmaqları. Rawajlanıw da'rejesine qaray gruppalamdı u'yretiw. Rossiya Federatsiyasınin' ja'ha'n siyasiy kartasında tutqan ornı. Qa'liplesiw basqışları. Ta'biyiy resurslardan paydalanıw halatı. Xalqı ha'm miynet resursları, transportı ha'm ekonomikalıq baylanısları haqqında mag'lıwmat beriw.	16
14	Arqa Amerika ma'mleketleri	Arqa Amerika ma'mleketlerine ulıwma sıpatlama. AQShtın' zonada ha'm ja'ha'ndegi siyasiy, ekonomikalıq ornı. Shegaraları. Tabiiy resursları, xalıq ha'm miynet resursları. Sanaat ha'm awıl xojalıg'ının' rawajlan''an tarmaqları. Transportı. Ishki ekonomikalıq rayonları haqqında tu'sinik beriw. Kanada EGO na sıpatlama beriw. Shegaraları. Tabiiy resursları. Xalıq ha'm miynet resursları. Xo'jalıgı haqqında ulıwma tu'sinik. Bar bolg'an sanaat ha'm a/x tarmaqları haqqında sıpatlama beriw.	12
15	Latin Amerikası ma'mleketleri	Ma'mleketlerdin' ekonomikalıq geografiyalıq ornı, resursları. Xalqı, xojalıg'ı, sanaatı, awıl xojalıg'ı ha'm transportı haqqında mag'lıwmat beriw. Ekonomikalıq kartasın islew.	6
IV-Semestr ushın			64
16	Aziya regionı subregionları	Aziya ma'mleketleri ishinde rawajlan''an ha'm jan'a sanaatlasqan ma'mleketlerdin' u'lesi. Olardın' ja'ha'n, region xojalıg'ında tutqan ornı. Xalqı ha'm miynet resursları. Sanaat ha'm awıl xojalıg'ının' rawajlan''an tarmaqları haqqında mag'lıwmat beriw. Jan'a sanaatlasqan ma'mleketler, olardın' o'zine ta'n o'zgesheliklerin anıqlaw.	4
17	Shıg'ıs Aziya ma'mleketleri	Shıg'ıs Aziya ma'mleketlerinin' Aziya regionında ha'm du'nyadag'ı tutqan ornı. Regionnın' ta'biyiy resursları. Sanaat ha'm awıl xojalıg'ının' rawajlan''an qalaları haqqında mag'lıwmat beriw.	4
18	Yaponiya	Yaponiyanın' dünya, region ekonomikasında tutqan ornı. Onın' ekonomikalıq rawajlanıw basqışları. Tabiiy resursları. Xalqı ha'm miynet resursları. Rawajlan''an sanaat ha'm a/x tarmaqları. Transportı. Ishki ekonomikalıq rayonları haqqında mag'lıwmat beriw.	6

19	Qıtay Xalıq Respublikası	QXR jaylasqan ornı, shegaraları. Tabiiy resursları. Xalqı ha'm miynet resursları. Sanaatı xaqında mag'lıwmat beriw. Qıtaydın` aymaqlıq ayırmashılıqları boyınsha analiz beriw ha'm kartasın islew.	6
20	Koreya Respublikası	Koreya Respublikasının` jaylasqan ornı, shegaraları haqqında mag'lıwmat beriw. Ta`biyiy resursları. Xalqı ha'm miynet resursları. Sanaat ha'm awıl xojalıg'ı tarmaqları. Transportı haqqında tu`sinik beriw.	4
21	Qubla-Shıg'ıs Aziya ma'mleketleri	Qubla Shıg'ıs Aziya ma'mleketlerinin` Aziya kontinentinde ha'm ja'handı tutqan ornı. Regionnıń ta`biyiy resursları. Sanaat ha'm awıl xojalıg'ının` rawajlan`an qalaları haqqında mag'lıwmat beriw.	8
22	Qubla Aziya ma'mleketleri	Qubla Aziya ma'mleketlerinin` Aziya kontinentinde ha'm ja'ha'nda tutqan ornı. Regionnıń ta`biyiy resursları. Sanaat ha'm awıl xojalıg'ının` rawajlan`an qalaları haqqında mag'lıwmat beriw. Hindistan Respublikasının` ja`han ja`ma`a`shiligindegi tutqan ornı. Onın` ta`biyiy resursları, xalqı, xojalıg'ı haqqında mag'lıwmat beriw. Ekonomikalıq kartasın islew.	8
V-Semestr ushın			40
23	Qubla-Batıs Aziya ma'mleketleri	Qubla Batıs Aziya ma'mleketlerinin` dunya siyasiy kartasında tutqan ornı. Onın` ta`biyiy resursları, xalqı ha'm miynet resursları haqqında mag'lıwmat beriw.	6
24	Avstraliya ha'm Okeaniya ma'mleketleri	Avstraliya ha'm Okeaniya ma'mleketleri. Ta`biyiy ha'm ekonomikalıq geografiyalıq ornı. Ta`biyiy resursları, xalqı, urbanizatsiya da`rejesi. Sanaatı, awıl xojalıg'ı, transportı sırtqı ekonomikalıq baylanısları haqqında mag'lıwmat beriw ha'm kartasın islew.	6
25	Afrika ma'mleketleri	Afrika ma'mleketlerinin` dunya siyasiy kartasında tutqan ornı, ta`biyiy resursları, xalqı, onın` quramlıq o`zgeshelikleri, miynet resursları haqqında mag'lıwmat beriw. Afrika ma'mleketleri awıl xojalıg'ı ha'm transport dizimi haqqında mag'lıwmat beriw. Afrika ma'mleketleri ag`za bolg`an xalıq aralıq sho`lktmlerdi anıqlaw. Mısır, Keniya ha'm QAR nın` jaylasqan ornı, shegaraları haqqında mag'lıwmat beriw. Ta`biyiy resursları. Xalqı ha'm miynet resursları. Sanaat ha'm awıl xojalıg'ı tarmaqları. Transportı haqqında tu`sinik beriw, kartasın sızıw.	8
		Ulıwma saat	154

2.3. Kurs jumısı quramı, olarg`a qoyılatug`ın talaplar.

Kurs jumısının` maqseti talabalardı o`z betinshe islew qa`biletin rau`ajlandırıw, alg`an teoriyalıq bilimlerin qollawda a`meliy ko`nilikpeler payda etiw, tikkeley o`ndiristegi real sharayatlarg`a

mas texnikaliq sheshimler qabil etiw ha'm zamanago'y texnika ha'm texnologiyalardi qollaw ko'nlikpelerin payda etiwden ibarat.

Kurs jumısı temaları tikkeley qa'nigelik a'meliyat penen baylanıslı halda ha'm anıq teoriyalıq bilimler tiykarında belgilenedi. Kurs jumısının temaları ulıwma talabalar sanınan 20-30 % ko'birek aldınnan tayarlanadı. Ha'r bir talabag'a o'z aldına jeke tapsırmalar beriledi.

Du`nya ma'mleketleri ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyası pa`ninen kurs jumısı temalarının` dizimi

1. Du`nya siyasiy kartasının` 1990 jıldan keyin'i o'zgerisi.
2. Evropa Awqamı ma'mleketleri ekonomikalıq integratsiya baylanısları.
3. Du`nya tabiiy resursları jaylasıwındag'ı aymaqlıq ayırmashılıqlar.
4. Du`nya xalqının` dinamikası ha'm demografialıq jarılıs.
5. Arqa Evropa ma'mleketleri sanaatı geografiyası.
6. Norvegiya ha'm Italiya ma'mleketleri xojalıg'ına salıstırmalı, ekonomikalıq, geografialıq sıpatlama.
7. Balqan yarım atawları siyasiy kartası, ma'mleketlik du`zimi.
8. Evropanın` turizm rawajlan`an ma'mleketleri geografiyası.
9. Islandiya ha'm Irlandiya ma'mleketleri xojalıg'ına salıstırmalı ekonomikalıq geografialıq sıpatlama.
10. Pol'sha ha'm Shvetsariya ma'mleketlerine salıstırmalı ekonomikalıq geografialıq sıpatlama.
11. Oraylıq Amerika ma'mleketleri xojalıg'ı.
12. And ma'mleketleri xojalıg'ına sıpatlama.
13. Dunya okeanı biologialıq resursları ha'm olardın' o'zlestiriliwi.
14. Qubla-shıg'ıs Aziya ma'mleketlerinen - Filippin ha'm Sin'apur ma'mleketleri sanaatına salıstırmalı sıpatlama.
15. Vetnam ha'm Laos ma'mleketleri xojalıg'ına salıstırmalı sıpatlama.
16. Mon`oliya ha'm Qubla Koreya ma'mleketlerine salıstırmalı sıpatlama.
17. Parsı qoltıg'ı ma'mleketlerinin` energetika sanaatına ekonomikalıq geografialıq sıpatlama.
18. Saudiya Arabıstanının` ma'mleket du`zimi ha'm tabiiy resursları.
19. Afg'anistan Islam Respublikasındag'ı siyasiy qıyınshılıqları ha'm xojalıg'ı.
20. Bobur ha'm Boburiyler awladının` Hindistannın` sotsiallıq rawajlanıwındag'ı ornı.
21. Ban'ladesh ha'm Nepal ma'mleketlerine ekonomikalıq geografialıq sıpatlama.
22. Myanma ha'm Tailand ma'mleketleri sanaatına salıstırmalı ekonomikalıq geografialıq sıpatlama.
23. Shıg'ıs Afrika ma'mleketlerine ekonomikalıq geografialıq sıpatlama.
24. Malayziya ha'm Maldiv ma'mleketleri xojalıg'ına salıstırmalı sıpatlama.
25. Ven'riya ha'm Kipr ma'mleketlerine ekonomikalıq geografialıq sıpatlama.
26. Orfıylıq Amerika ma'mleketleri awıl xojalıg'ı.
27. Karib basseyni ma'mleketleri geografialıq ornının` rawajlanıwı.
28. Irlandiya ha'm Irak ma'mleketlerine ekonomikalıq geografialıq sıpatlama.
29. Afg'anistan ha'm Somali ma'mleketlerine ekonomikalıq geografialıq sıpatlama.
30. Sharqiy Yevropadagi siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar.
31. Turkiya va Sin'apur davlatlariga qiyosiy geografik tavsif.
32. Buyuk Britaniya mamlakatlari mashinasozlik sanoatiga gavsif.
33. Belarus' va Ukrainaga qiyosiy iqtisodiy geografik tavsif.
34. Kavkazorti davlatlari iqtisodiyotinin` rivojlanish holati.
35. Qozog'iston va O'zbekiston Respublikalari sanoatiga qiyosiy tavsif.
36. Qirg'iziston va Tojikiston Respublikalari iqtisodiyotiga qiyosiy tavsif.

37. Turkmaniston Respublikasi tabiiy sharoiti va resurslaridan iqtisodiyot tarmoqlarida foydalanish.
38. AQSH qishloq xo'jaligi.
39. AQSH iqtisodiy rayonlariga iqtisodiy geografik tavsif.
40. AQSH og'ir sanoat tarmoqlari.
41. AQSH yen'il va oziq-ovqat sanoati tarmoqlari.
42. Yaponiya qishloq xo'jaligi.
43. Yaponiya metallurgiya va mashinasozlik sanoati.
44. Germaniyada mashinasozlik va kimyo sanoatlarinin` rivojlanishi.
45. Polsha sanoati.
46. Frantsiya yoqilg'i-energetika sanoati.
47. Frantsiya qishloq xo'jaligi.
48. Turkiya va Misr Arab Respublikasiga qiyosiy geografik tavsif.
49. Janubiy Amerika davlatlari qishloq xo'jaligi.
50. Shimoliy Afrika davlatlari qishloq xo'jaligi.
51. Avstraliya Ittifoqi tabiiy resurslaridan iqtisodiyotda foydalanish.
52. Shig'is Evropadag'i siyosiy ha'm ekonomikalq o'zgerisler. Shig'is Evropa ma'mleketlerinin` biri misalinda.
53. O'zbekstannin` rawajlan`an ma'mleketler menen ekonomikalq ha'm ma'deniy baylanislari.

2.4. O'z betinshe ta'lim tapsirmalari boyinsha usinislr

Sabaqlq ha'm oqıw qollanbalarinin` (olardin` tolıq ta'miyinlen'en jag`dayda) bapları ha'm temaların u'yreniw. Tarqatpa materiallar boyinsha lektsiya bo'limlerin o`zlestiriw. Oqıtw ha'm baqlawdin` avtomatlastırılğ'an dizimleri menen islew. Pa`nnin` bapları ha'm temaları u`stinde islew.

Du`nya ekonomikalq ha'm ja'miyetlik geografiyası pa`ninen teoriyalq ha'm a`meliy shınıg`ıwlar o`tiw dawamında talabalarvı do`retiwshilikke bag`darlaw, olardı analiz etiw, o`z betinshe islewge u'yreti w, shınıg`ıwlar orınlaw. Qa`nigelik a`meliyatti o`tiw barısında yag`nıy texnika, u'skeneler, ken' ko'lemli ilimiy is alıp barıwğ'a qolay protsessler ha'm texnologiyalardı u'yreniw. Talabalardın` ilimiy-izertlew jumısların orınlaw menen baylanıslı halda pa`nnin` belgili bapları ha'm temaların teren` u'yreniw.

2.4. Usinis etilgen o'z betinshe jumis temaları

Q/s	O'z betinshe jumıstın` mazmunı
1	Du`nya siyasiy kartasının` qa`liplesiw etapları.
2	Ma'mleket du`zimine ko're ja`han ma'mleketlerin guruppalastırıw.
3	Aymaqlıq-ha`kimshilik bo'liniwine ko're ma'mleketlerdi guruppalastırıw.
4	Ekonomikalq-sotsiallıq rawajlanıwına ko're ma'mleketlerdi guruppalastırıw.
5	Ja`han xalqının` mexanik ha`reketi.
	Ja`han ma'mleketlerindeda urbanizatsiya protsessinin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri.
7	Du`nya tabiiy resurslarınan na`tiyjeli paydalanıw.
8	Qorshag`an ortalıqqa insannin` ta`siri
9	Du`nyanın` global mashqalaları.
10	BMSHnin` demografiyalıq boljawları
11	Xalıq aralıq ha'm regionallıq sho`lkemler.
12	Du`nyanın` global mashqalaları
13	Ja`han xo'jaliginin` rivojlanish bosqichları
14	Rivojlan`an mamlakatlar sanoat kursatkichları.
15	Ilmiy texnika tarakqiyotinin` qishloq xo'jaligini rivojlantırishdagi roli.
16	Intensiv va ekstensiv qishloq xo'jaligiga tavsif.
17	Dunyo ahamiyatiga ega bo'lgan transport tizimi

18	NATO bloginin` ken`eyip barıwı.
19	Batis Evropa davlatlari geografiyasi.
20	Qubla Evropa davlatlari.
21	Shıg`ıs Evropa davlatlari.
22	Arqa Amerikadag`ı joqarı da`rejede rawajlan`an ma`mleketler.
23	Lotin Amerikasidagi rawajlan`an ma`mleketler. geografiyasi
24	Osiyodagi rawajlan`an ma`mleketler. geografiyasi.
25	Qubla Shıg`ıs Aziya ma`mleketler. geografiyasi
26	Qubla Aziya ma`mleketler. geografiyasi
27	Qubla Batis Aziya ma`mleketler. geografiyasi.
28	Tayanış ma`mleketlerdin` Ja`han ekonomikasında tutqan ornı
29	Global demografiyalıq mashqalalar.
30	Dunyoda tinchlikni saqlash mashqalası va uni hal qilish yo`llari.
31	Oraylıq Aziya regionında birden bir ekonomikalıq makandı sho`lkemlestiriw mashqalası
32	G`MDA ma`mleketleri ortasında ekonomikalıq rawajlanıw o`zgeshelikleri.

2.5. Pa`ndi oqıtıw protsessin sho`lkemlestiriw ha`m o`tkiziw boyınsha usınıslar

“Du`n`ya ju`zi ma`mleketlerinin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyasi” kursın oqıtıw teoriyalıq ha`m laboratoriyalıq sabaq formalarında alıp barıladı. Teoriyalıq ha`m laboratoriyalıq shınıg`ıwlar `oduli kartografiyalıq gu`rrin` ha`m basqa texnologiyalardan paydalanılğ`an halda o`tkeriledi. Oqıtıwda to`mendegi metodlar qollanıladı: awız eki, lektsiya, tu`sindiriw, mashqalalı ta`lim ha`m basqa metodlar qollanıladı.

A`meliy shınıg`ıwlarda matematikalıq statistikalıq, salıstırmalı, kartografiyalıq ha`m basqa metodlar qollanıladı.

2.6.Kalendar tematikalıq reje.

№	Tema	Ajratılǵan saat	Sa`ne	Shuǵıw tu`ri	Pa`nler ara baylanıs	Ta`lim metodları	Ta`lim quralları	A`debiyatlar	O`z betinshe tapsırmalar
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Du`nyanın` siyasiy kartası	6		Lektsiya	Ekonomika teoriası, statistika, o`ndiris geografiyası,	Awız eki, ko`rgizbeli, modul ta`lim tex-yası.blits oyını	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,12	Dunya siyasiy kartasının` qa`liplesiwi.
2.	Du`nya ma`mleketleri klassifikatsiyası.	4		Lektsiya	Ekonomika teoriası, statistika, o`ndiris geografiyası,	Birgelikde oqıtıw texnologiyas ı, BBB	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,12	Ma`mleket du`zimine ko`re ja`han ma`mleketl erin guruppalaştırıw.
3.	Ja`han Ta`biyiy resursları	4		Lektsiya	Ekonomika teoriası, statistika, o`ndiris geografiyası,	Awız eki, (gu`rrin`, bayan, tu`sindiriw) ha`m aralas (klaster, aqiliy hu`jim)	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,12	Ja`h`n ta`biyiy resurslarına n na`tijeli paydalanıw
4.	Du`nya okean resursları: minerallıq, energetika ha`m biologiyalıq resurslar.	4		Lektsiya	Ekonomika teoriası, statistika, o`ndiris geografiyası, xalıqlar geo- sı	Klaster usılı blits oyını	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,12	Du`nya tabiiy resurslarına n na`tijeli paydalanıw.
5.	Du`nya xalqının` geografiyası	4		Lektsiya	Ekonomika teoriası, statistika, o`ndiris geografiyası, xalıqlar geo- sı	Awız eki, (gu`rrin`, bayan, tu`sindiriw) ha`m aralas (klaster, aqiliy hu`jim)	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,8,11,12	Ja`h`n ta`biyiy resurslarına n na`tijeli paydalanıw
6.	Ja`han ekonomikası	2		Lektsiya	Ekonomika teoriası, statistika, o`ndiris geografiyası,	Klaster usılı blits oyını Aqılıy hu`jim	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,8,12	Ja`han xo`jaliginin `rivojlanish bosqichları

7.	Ja'han sanaati	6		Lektsiya	Ekonomika teoriasi, statistika, o'ndiris geografiyasi,	Og'zaki, ko'rgazmali, modul ta'lim tex-yasi. Bumeran' usuli	Pa'n boyinsha EOMM, kartalar	1,2,4,8,12	Ilmiy texnika tarakqiyotini qishloq xo'jaligini rivojlantirishdagi roli.
8.	Ja'han awil xojalig'i	4		Lektsiya	Ekonomika teoriasi, statistika, o'ndiris geografiyasi,	Awiz eki, (gu'rrin', bayan, tu'sindiriv) ha'm aralas (klaster, aqiliy hu'jim)	Pa'n boyinsha EOMM, kartalar	1,2,4,8,12	Intensiv va ekstensiv qishloq xo'jaligiga tavsif.
9	Ja'han transporti ha'm sirtqi ekonomikalik baylanislar	4		Lektsiya	Ekonomika teoriasi, statistika, o'ndiris geografiyasi,	Klaster usuli blits o'yini Aqiliy hu'jim	Pa'n boyinsha EOMM, kartalar	1,2,4,8,12	Dunyo ahamiyatiga ega bo'lgan transport tizimi
10.	Du'nyaning global mashqalalari.	4		Lektsiya	Ekonomika teoriasi, statistika, o'ndiris geografiyasi	Og'zaki, ko'rgazmali, modul ta'lim tex-yasi.blits o'yini	Pa'n boyinsha EOMM, kartalar	1,2,12	Du'nyaning global mashqalalari
11.	Evropa Avqam ma'mleketleri	2		Lektsiya	Ekonomikflilik teoriya, o'ndiris tiykarlari, xalq geografiyasi ha'm demografiyasi	Birgelikde oqituv texnologiyasi, BBB	Pa'n boyinsha EOMM, kartalar	1,2,12	NATO bloginin' ken'eyib bariv.
12.	Batis Evropa ma'mleketleri	6		Lektsiya	Ekonomikflilik teoriya, o'ndiris tiykarlari, xalq geografiyasi ha'm demografiyasi	Awiz eki, (gu'rrin', bayan, tu'sindiriv) ha'm aralas (klaster, aqiliy hu'jim)	Pa'n boyinsha EOMM, kartalar	2,4,12	Batis Evropa davlatlari geografiyasi.
13	Arqa Evropa ma'mleketleri	4		Lektsiya	Ekonomikflilik teoriya, o'ndiris tiykarlari, xalq geografiyasi ha'm demografiyasi	Klaster usuli blits o'yini	Pa'n boyinsha EOMM, kartalar	2,4,12	Global demografiyalik mashqalalar

14.	Qubla Evropa ma`mleketleri	4		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o`ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha`m demografiyası	Awız eki, (gu`rrin`, bayan, tu`sindiriw) ha`m aralas (klaster, aqiliy hu`jim)	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	2,4,8,11,12	Qubla Evropa davlatlari.
15	Shıg`ıs Evropa ma`mleketleri	16		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o`ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha`m demografiyası	Klaster usılı blits oyını Aqılıy hu`jim	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	2,8,12	Shıg`ıs Evropa davlatlari.
16	Arqa Amerika ma`mleketleri	10		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o`ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha`m demografiyası	Og`zaki, ko`rgazmali, modul ta`lim tex-yasi. Bumeran` usılı	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	2,4,8,12	Arqa Amerikadag ı joqarı da`rejede rawajlan`a n ma`mleketl er.
17	Latın Amerikası ma`mleketleri	6		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o`ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha`m demografiyası	Awız eki, (gu`rrin`, bayan, tu`sindiriw) ha`m aralas (klaster, aqiliy hu`jim)	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	2,4,8,12	Lotin Amerikasid agi rawajlan`a n ma`mleketl er. geografiyasi
18	Aziya regionı subregionları	4		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o`ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha`m demografiyası	A`dettegi sabaq	Pa`n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,8,12	Osiyodagi rawajlan`a n ma`mleketl er. geografiyasi .

19	Shıg'ıs Aziya ma'mleketleri	4		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Awız eki, (gu'rrin', bayan, tu'sindiriw) ha'm aralas (klaster, aqiliy hu'jim)	Pa'n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,8,10	Osiyodagi rawajlan'`a n ma'mleketl er. geografiyası .
20.	Yaponiya	6		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Klaster usılı Birgelikte oqıtıw	Pa'n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,8,12	Tayanış ma'mleketl erdin` Ja'han ekonomikas ında tutqan ornı
21.	Qıtay Xalıq Respublikası	6		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Awız eki, ko'rgizbeli, modul ta'lim tex-yas'. Bumeran' usılı	Pa'n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,7,10,12	Qubla Batis Aziya ma'mleketl er. geografiyası .
22.	Koreya Respublikası	4		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Klaster usılı Birgelikte oqıtıw	Pa'n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,7,10,12	Osiyodagi rawajlan'`a n ma'mleketl er. geografiyası .
23.	Qubla-Shıg'ıs Aziya ma'mleketleri	6		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Og'zaki, ko'rgazmali, modul ta'lim tex-yasi.blits oyınıı	Pa'n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,5,8,12	Qubla Shıg'ıs Aziya ma'mleketl er. geografiyası
24.	Qubla Aziya ma'mleketleri	8		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Og'zaki, ko'rgazmali, blits oyınıı	Pa'n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,5,8,12	Qubla Aziya ma'mleketl er. geografiyası

25.	Qubla-Batis Aziya ma'mleketleri	6		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Birgelikde oqıtıw texnologiyası, BBB	Pa'n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,5,8,12	Dunyoda tinchlikni saqlash mashqalası va uni hal qilish yo'llari.
26	Avstraliya ha'm Okeaniya ma'mleketleri	6		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Og'zaki, (suhbat, bayon, tushuntirish) va aralash (klaster, aqliy hujum)	Pa'n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,5,8,12	Oraylıq Aziya regionında birden bir ekonomikalıq makandı sho'lkemles tiriw mashqalası
27	Afrika ma'mleketleri	8		Lektsiya	Ekonomikflıq teoriya, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Klaster usılı blits oyını	Pa'n boyınsha EOMM, kartalar	1,2,4,5,8,12	G`MDA ma'mleketleri ortasında ekonomikalıq rawajlanıw o`zgeshelikl eri.
Ja'mi									148

№	Tema	Ajratılǵan saat	Sa'ne	Shıǵıw tu'ri	Pa'nler ara baylanıs	Ta'lim metodlari	Ta'lim quralları	A'debiyatlar	Ku'ndelik
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Du`nyanın` siyasiy kartası	6		A'meliy jumıs	Ekonomikalıq teoriya, statistika,	Awız eki, ko'rgizbeli, modul ta'lim tex-yası.blits oyını	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2, 12	4
2.	Du`nya ma'mleketleri klassifikatsiya sı.	4		A'meliy jumıs	Ekonomikflıq teoriya, statistika, sanaat	Birgelikde oqıtıw texnologiyası, BBB	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2, 12	4

3.	Ja'han Ta'biyiy resurslari	4		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları	Awız eki, (gu'rrin', bayan, tu'sindiriw) ha'm aralas (aqiliy hu'jim)	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2, 4, 12	4
4.	Du`nya okean resursları: minerallıq, energetika ha`m biologiyalıq resurslar.	4		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları	Awız eki, (gu'rrin', bayan, tu'sindiriw) ha'm aralas (aqiliy hu'jim)	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2, 4, 12	4
5.	Du`nya xalqınm` geografiyasi	4		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları	Awız eki, (gu'rrin', bayan, tu'sindiriw) ha'm aralas (klaster, aqiliy hu'jim)	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4, 8, 11, 12	4
6.	Ja'han ekonomikasi	2		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları	Klaster usılı blits oynıı Aqılıy hu'jim	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,8, 12	4
7.	Ja'han sanaatı	6		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları	Og'zaki, ko'rgazmali, modul ta'lim tex-yasi. Bumeran' usılı	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4, 8, 12	4
8.	Ja'han awıl xojalıg'ı	6		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları	Awız eki, (gu'rrin', bayan, tu'sindiriw) ha'm aralas (klaster, aqiliy hu'jim)	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4, 8, 12	4
9.	Ja'han transportı ha`m sırtqı ekonomikalıq baylanıslar	4		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları	Klaster usılı blits oynıı Aqılıy hu'jim	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4, 8, 12	4

10	Du`nyanın` global mashqalaları.	4		A`meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o`ndiris tiykarları	Og`zaki, ko`rgazmali, modul ta`lim tex-yasi.blits oyını	Pa`n boy-sha EOMM kartalar	1,2, 12	4
11	Evropa Awqamı ma`mleketleri	2		A`meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o`ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha`m demografiyası	Birgelikde oqıtıw texnologiyasi, BBB	Pa`n boy-sha EOMM kartalar	1,2, 12	1,5
12.	Batis Evropa ma`mleketleri	6		A`meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o`ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha`m demografiyası	Awız eki, (gu`rrin`, bayan, tu`sindiriw) ha`m aralas (klaster, aqiliy hu`jim)	Pa`n boy-sha EOMM kartalar	2, 4, 12	1,5
13.	Arqa Evropa ma`mleketleri	4		A`meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o`ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha`m demografiyası	Klaster usılı blits oyını	Pa`n boy-sha EOMM kartalar	2, 4, 12	1,5
14.	Qubla Evropa ma`mleketleri	4		A`meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o`ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha`m demografiyası	Awız eki, (gu`rrin`, bayan, tu`sindiriw) ha`m aralas (klaster, aqiliy hu`jim)	Pa`n boy-sha EOMM kartalar	2,4, 8, 11, 12	1,5
15.	Shıg`ıs Evropa ma`mleketleri	16		A`meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o`ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha`m demografiyası	Klaster usılı blits oyını Aqiliy hu`jim	Pa`n boy-sha EOMM kartalar	2,8, 12	1,5

16	Arqa Amerika ma`mleketleri	12		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Og'zaki, ko'rgazmali, modul ta'lim tex-yasi. Bumeran' usılı	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	2,4, 8, 12	1,5
17	Latin Amerikasi ma`mleketleri	6		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Awız eki, (gu'rrin', bayan, tu'sindiriw) ha'm aralas (klaster, aqiliy hu'jim)	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	2,4, 8, 12	3
18	Aziya regionı subregionları	4		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	A'dettegi sabaq	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4, 8, 12	3
19	Shıg'ıs Aziya ma`mleketleri	4		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Awız eki, (gu'rrin', bayan, tu'sindiriw) ha'm aralas (klaster, aqiliy hu'jim)	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4, 8, 10	3
20	Yaponiya	6		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Klaster usılı Birgelikte oqıtıw	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4, 8, 12	3
21	Qıtay Xalıq Respublikası	6		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Awız eki, ko'rgizbeli, modul ta'lim tex-yas'. Bumeran' usılı	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,7, 10, 12	3

22	Koreya Respublikası	4		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Klaster usılı Birgelikte oqıtıw	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,7, 10, 12	1,5
23	Qubla-Shıg'ıs Aziya ma'mleketleri	8		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Og'zaki, ko'rgazmali, modul ta'lim tex-yasi. blits oynıı	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4,5,8,12	3
24	Qubla Aziya ma'mleketleri	8		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Og'zaki, ko'rgazmali, blits oynıı	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4,5,8,12	1,4
25	Qubla-Batıs Aziya ma'mleketleri	6		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Birgelikte oqıtıw texnologiyasi, BBB	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4,5,8,12	1,4
26	Avstraliya ha'm Okeaniya ma'mleketleri	6		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Og'zaki, (suhbat, bayon, tushuntirish) va aralash (klaster, aqliy hujum)	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4,5,8,12	3
27.	Afrika ma'mleketleri	8		A'meliy jumis	Ekonomikflıq teoriya, statistika, o'ndiris tiykarları, xalıq geografiyası ha'm demografiyası	Klaster usılı blits oynıı	Pa'n boy-sha EOMM kartalar	1,2,4,5,8,12	3
Jámi 154 saat									

2.7. Didaktikalıq qurallar. (Didaktikalıq qurallar dizimi beriledi).

1. Asbap ha'm u'skeneler, maslamalar: elektron doska-Hitachi, LCD-monitor, elektron ko'rsetkish (ukazka).

2. video-audio u'skeneler: video ha'm audiomagnitofon, mikrofon, kolonkalar.

3. kompyuter ha'm multimediali qurallar: kompyuter, Dell tipindeki proektor, DVD-diskovod, Web-kamera, video-ko''z (glazok).

2.8. Aralıq baqlaw jumislari.

1. Du'n'yanın ha'zirgi zaman siyasiy kartası.
2. Adamshılıq ja'miyeti menen ta'biyat ortasındag'ı qatnasıqlardıń tariyxıy o'zgesheliklergei iye ekenligi.
3. Du'n'ya xalqı ha'm onın' geografialıq jaylasıwındag'ı o'zgeshelikler.
4. Du'n'ya siyasiy kartasınan' qal'iplesiwinin' Birinshi du'nya ju'zilik urısına shekemgi o'zgerisleri.
5. Ja'miyyet ha'ms ta'biyattın' o'zara ta'sirinin' ha'zirgi da'wirdegi quramalasıwı.
6. Du'nya xalqınan' o'siwinin' dinamikası «Demografialıq jarılıs» tu'sinigi ha'm onın' payda bolıw sebepleri.
7. Ekinshi jaxan urısınan keyin' i jaxan siyasiy kartasındag'ı o'zgerisler.
8. Jaxan otın, rudalı qazılmalarınan' geografialıq bo'listiriliwinin' o'zgeshelikleri.
9. Du'n'yanın' okean resuslari: minerallıq, energetika ha'm biologiyalıq resurslar.
10. Du'n'ya siyasiy kartasındag'ı ha'zirgi da'wirdegi o'zgerisler.
11. Aziya, Afrika ha'm Latın Amerikasınan' rau'ajlanıp atırǵan ma'mleketlerindegi demografialıq jarılıs ha'm ha'zirgi zaman maltusshilik.
12. Metallurgiya sanaatınan' rawajlanıwı ha'm onın' geografialıq jaylasıwı.
13. Jahan sotsializim du'ziminin' ıdırap ketiwi.
14. Jer resurslarınan' pu'tin du'n'ya ha'm ayırım regionlar boyınsha geografialıq bo'listiriliwinin' o'zgeshelikleri.
15. Azıq-awqat sanaatınan' regionallıq ha'm ayırım ma'mleketler boyınsha rawajlanıwı.
16. Du'n'ya ma'mleketlerinin' tu'rleri, olardı klassifikatsiyalaw.
17. Suw resurslarınan' regionlar boyınsha geografialıq bo'listiriliwinin' o'zgeshelikleri.
18. Du'nya xalqınan' milliy quramı.
19. Rawajlan'an ma'mleketler, olardıń du'n'yanın' rawajlanıwındag'ı a'hmiyeti ha'm ornı.
20. Du'n'ya okeanı energetika ha'm shiyki zat resurslarınan aqılǵa muwapıq paydalanıwdın' xalıq aralıq mashqalaları.
21. İlimiy texnikalıq progresstin' Jaxan xojalıǵınan' rawajlanıwına qosqan u'lesi.
22. Du'nyanın' rawajlanıp atırǵan elleri, olardıń xalıq aralıq maydandag'ı a'hmiyetinin' artıp barıwı.
23. Rekrattsiya resuslari onın' ayırım materikler ha'm ma'mleketler boyınsha bo'listiriliwi ha'm olardan aqılǵa muwapıq paydalanıwı.
24. Du'n'ya miynet resurslari ha'm olardıń geografialıq bo'listiriliwi.
25. Ekinshi jahan urısınan son'ı du'n'ya siyasiy kartasındag'ı o'zgerisler
26. Demografialıq siyasat ha'm onın' tu'rleri.
27. Insannın' qorshag'an ortalıqqa, ta'biyatqa ta'siri ha'm onın' sebepleri.
28. Ha'zirgi zaman Du'nya siyasiy kartasındag'ı o'zgerisler ha'm onın' o'zgeshelikleri.
29. Jer sharı miynet resurslari, sıfatı ha'm jumissızlıq rawajlan'an «u'shinshi du'n'ya» ma'mleketlerindegi jumissızlıqtın' ku'sheyiwi.
30. İlim texnika progressinin' sanaattın' rawajlanıwı ha'm jaylasıwındag'ı a'hmiyeti.
31. Jer sharı xalqınan' jaylasıwı ha'm tıǵızlıǵı.
32. Ha'zirgi zaman global - ekologiyalıq mashqalalar, olardı sheshiw jolları.
33. Otın-energetika sanaatınan' rawajlanıwı ha'm onın' geografialıq jaylasıwı.
34. Du'nyanın' qala ha'm awıl xalqı.

35. Du`nya xojalig`i geografiyasi.
36. Du`nya ma`mleketlerinin` ekonomikalıq rawajlanıwının` bir tegis emesligi.
37. Jahan urbanizatsiyası ha`m xalıq migratsiyası.
38. Jahan xojalig`i tarmaqlarının` rawajlanıw nızamlıqları ha`m o`zgeshelikleri.
39. Du`nya okean resurslarının` tu`rleri ham olardan paydalanıw.
40. Jer sharı ha`m ayırım regionlardag`i etnik protsesslerdin` tu`rleri.
41. Jahan sanaatının` zatlıq o`ndirisindegi a`hmiyeti.
42. Metallurgiya sanaatının` tu`rleri ha`m onın` geografiyalıq jaylasıwı.
43. Miynetin` xalıq aralıq geografiyalıq bo`listiriliwinin` qa`liplesiwi.
44. «Demografiyalıq krizis» tu`sinigi ha`m onın` geografiyasi.
45. Ximiya sanaatının` tu`rleri ha`m onın` geografiyalıq jaylasıwı.
46. Jahandag`i iri dinler, xalıqtın` diniy quramı.
47. Sanaat tarmaqlarının` rawajlanıwındag`i aymaqlıq parıqlar.
48. Neft sanaati ha`m onın` geografiyalıq jaylasıwının` o`zgeshelikleri.
49. Du`nya siyasiy kartasının` qa`liplemiu` basqışları.
50. Adamshılıq ja`miyeti menen ta`biyat arasındag`i qatnasıqlar ha`m onın` aqibetleri.
51. Jahan ekologiyalıq siyasatı.
52. Jahan xalqının` o`siwi, azıq – awqat mashqalası BMShinin` demografiyalıq boljawları.
53. Du`nya kartasındag`i mug`dar ha`m sıpat o`zgerisleri.
54. Jahan ma`mleketlerinin` ekonomikalıq rawajlan`anlıq da`rejesi boyınsha tipleri
55. Du`nya siyasiy kartasının` tiykarg`i obektleri.
56. Jahan ekonomikalıq ha`m siyasiy qarım qatnasıqlarında u`stin a`hmiyetke iye bolg`an “jetilik” ma`mleketlerinin` ekonomikalıq-geografiyalıq sıpatlaması
57. Sanaattın` o`ndirislik ha`m aymaqlıq quramına ta`sir etiwshi faktorlar.
58. Ma`mleketlerdin` aymaqları xa`m ma`mleketlik du`zimi
59. Xalıqtın` ta`biyiy ha`reketine ta`n bolg`an ulıwma ha`m regionallıq o`zgeshelikler.
60. Qorshag`an ortalıqtı qorg`aw mashqalaları ha`m olardı sheshiw jolları.
61. Du`nya ma`mleketleri tipologiyası.
62. Xalıqtın` jas-jınıs quramı ha`m miynet resurslarının` qa`liplesiwi.
63. Du`nya jer fondı quramı. Insannın` xojalıq iskerliginin` su`riletug`ın jerlerge ta`siri.

2.9.Juwmaqlawshı baqlaw sorawları

variant.

1. Reaktsion resurslar (T.t. turizm,sport, dawalanıw h.t.b)
2. Du`n`yanin` ha`zirgi siyasiy kartasi (T.t Ha`zirgi zaman siyasiy kartasinin` qa`liplesiw basqışları, ma`mleket, region)
- 3.Belarussiya ha`m Baltıq boyı ma`mleketleri.

variant.

1. Jer sharı xalqı (T.t ta`biyiy o`sim dinamikasi, G`demografiyalıq jariliwG`ha`m G`demografiyalıq krizisG`tu`sinikleri)
2. Ukraina ha`m Moldaviya ma`mleketleri.
3. Adamzattin` globall mashqalaları (Ekologiyalıq,azıq-awqat,uris,demogrfiyalıq h.t.b.)

variant.

1. ITR-din` du`n`ya ju`zi xojalig`ına ta`siri. (tiykarg`i belgileri, o`ndiristi rawajlandiriwdi basqariw)
2. Du`n`ya ju`zi ta`biyiy resursları (Ruda ha`m ruda emes baylıqlar, Litosfera resursı)
3. Rossiya xojalig`i sanaati tarmaqları, olardin` geografiyasi.

variant.

1. Du`n`ya ju`zinin` awıl xojalig`i (agrobiznes, jasil revolyutsiya)

2. Du`n`ya ju`zlik sanaaat tarawları (otin-energetika, taw-ka`n, mashina)

3. Rossiya federatsiyasına EG sipatlama.

variant.

1. Metallurgiya sanaati (qara ha`m ren`li metallurgiya rawajlanıwi ha`m aymaqliq jaylasıw o`zgeshelikleri)

2. Qubla Afrika Respublikası.

3. Du`n`ya ju`zi xalqının` migratsiyası (ko`ship qonislaniw, ishki ha`m sirtqi migratsiya tu`rleri)

variant.

1. Du`n`ya ju`zi xalqınınin` qurami (jinsliq, jas, milliy, diniy qurami)

2. Arqa ha`m Shıg`ıs Afrika subregionı ma`mleketleri

3. Otin-energetika sanaati (p.boliwi, rawaji, tutiniw)

variant.

1. Xaliq araliq ekonomikalıq baylanislar. (sawda, xaliq araliq xizmet ko`rsetiw)

2. Qubla Aziya ma`mleketleri siyasiy kartası, sanaati ha`m awıl xojalıg`ı.

3. Adamzattin` global mashqalaları (qorshag`an ortalıq, demografiyalıq, uris apatshiliq)

variant.

1. Du`n`ya ju`zi xojalıg`i geografiyası (T.t rawajlanıwi, aymaqliq jaylasıwi, nizamliqları, miynetin` xaliq araliq bo`liniwi)

2. Ta`biyat ha`m ja`miyettin` o`z-ara ta`siri (Ta`biyat ha`m ja`miyettin` o`z-ara ta`sirinin` ha`zirgi da`wirdegi quramalasıwi)

3. Qubla Shıg`ıs Aziya.

variant.

1. Diyxanshiliq geografiyası (a`hmiyeti, geogr-q jaylasıwi, turleri, ha`zirgi ku`n mashqalaları)

2. Jer ju`zi ekonomikalıq rawajlanıwinin` regional mashqalaları (BMShtin` rawajlanıp atirg`an eller b-sha ten` huqıqlı ha`m adalatlı qarim-qatnas jasaw b-sha siyasati,)

3. Qıtay Xalıq Respublikası.

variant.

1. Mal sharwashilig`i geografiyası (a`hmiyeti, geogr-q jaylasıwi, jer resursları, tu`rleri)

2. Jer ju`zi xalqının` o`simi (G`Demografiyalıq jarilisG` tu`sinigi, mal`tus tu`sinigi, regionallar boyınsha ayirmashiliqları)

3. Koreya Respublikası.

variant.

1. Du`n`ya ju`zi xojalıg`inin` qurami. (aymaqliq geografiyalıq model`)

2. Yaponiya.

3. Adamzattin` global mashqalaları (qorshag`an ortalıq,)

variant.

1. Du`n`ya ju`zlik sanaat tarmaqları (otin energetika, taw-ka`n, metallurgiya, mashina qurılısı)

2. Shıg`ıs Aziya ma`mleketleri.

3. Jen`il ha`m aziq-awqat sanaati (regionlar boyınsha rawajlanıw o`zgeshelikleri, aziq-awqat penen ta`miyinlew mashqalaları)

variant.

1. Du`n`ya ju`zi sanaat tarawları (sanaat tarmaqları, regionlar boyınsha tarqalıwi , rawajlanıwi)

2. Aziyadag`ı jan`a sanaatlasqan ma`mleketler.

3. Du`n`ya ju`zinin` awıl-xojalıg`i (regionlar boyınsha rawajlanıwi, agrobiznes jasil revolyutsiya)

variant.

1. Ximiya sanaati (rawajlanıwi, regionlar boyınsha tarqalıwi)

2. Reakratsion resurslar (sport, turizm, dem aliw)

3. Afrika. Latin Amerikası ma`mleketleri

variant.

- 1.Otin energetika sanaati(energetikaliq resurslar,neft,gaz,ko`mir,torf resurslarin o`ndiriv ha`m oni qayta islew,TETs,GES,AES,samal,quyash,tasiw-qaytiw el.stantsiyalari)
- 2.Ximiya sanaati (rawajlaniwi,aymaqlar b-sha taraliwi,mashqalalari)
3. Avstraliya.

variant.

1. ITR-din` du`n`ya xojalig`indag`i a`hmiyeti (ilim, texnika, basqariw, tiykarg`i bag`darlari)
2. Du`n`yanin` ha`zirgi siyasiy kartasi (du`n`ya siyasiy kartasinin` ha`zirge shekemgi o`zgerisleri)
3. Pesiya qoltug`i ma`mleketleri.

variant.

1. Mashina qurilis sanaati (rawajlaniwi, tarmaqlari,regionlar b-sha tarqaliwi)
2. Jer ju`zi ekonomikaliq rawajlanin` regional mashqalalari (BMShtin` rawajlanip atirg`an eller b-sha ten` huqikli ha`m adalatli qarim-qatnas jasaw b-sha siyasaki,)
3. Kavkaz Artı ma`mleketleri.

variant.

1. Dun`ya ju`zlik sanaat tarmaqlari (otin-energetika, taw-ka`n, mashina qurilisi)
2. Kanada.
3. Du`n`ya ju`zinin` xalqi (ta`biyiy o`sim, migratsiya,miynet resurslari)

variant.

- 1.Tog`ay sanaati (tog`ay resurslari,rawajlaniwi,regionlar boyinsha jaylasiw o`zgeshelikleri)
2. Amerika Qurama shtatlari.
3. Du`n`ya ju`zinin` xalqinin` migratsiyasi (ko`ship qonislaniw, ishki ha`m sirtqi migratsiya)

variant.

1. Suw transporti geografiyasi (Rawajlaniwi,ma`mleketler b-sha taraliwi,tu`rleri,da`r`ya ha`m ten`iz transporti)
2. Du`n`ya ju`zi ta`biyiy resurslari (Ruda ha`m ruda emes bayliqlar, Litosfera resursi)
3. Batis Aziya ma`mleketleri.

variant.

1. Mal sharwashilig`i geografiyasi (a`hmiyeti,geogr-q jaylasiwi,jer resurslari,tu`rleri)
2. Hawa transporti geografiyasi (Rawajlaniwi,ma`mleketler b-sha taraliwi,paydalaniw da`rejesi)
3. Evropada jaylasqan G`MDA na ag`za ma`mleketler

variant.

1. Du`n`ya ju`zlik sanaat tarmaqlari (otin energetika, taw-ka`n, metallurgiya, mashina qurilisi)
2. Suw transporti geografiyasi (Rawajlaniwi,ma`mleketler b-sha taraliwi,tu`rleri,da`r`ya ha`m ten`iz transporti)
3. Qurg`aqliq transporti geografiyasi(Rawajlaniwi,ma`mleketler b-sha taraliwi,tu`rleri,avtomobil,temir jol ,qubir transporti)

variant.

1. ITR-din` du`n`ya ju`zi xojalig`ina ta`siri. (tiykarg`i belgileri, o`ndiristi rawajlandirivdi basqariw)
2. Rossiya Federatsiyasi.
3. Du`n`ya ju`zinin` ekonomikaliq ha`m sotsialliq geografiyasi pa`ninin` tariyxi(Jer ju`zi iliminde pa`nnin` ha`zirge shekemgi rawajlaniv tariyxi,og`an u`les qosqan ilimpazlar)

variant.

1. Mal sharwashilig`i geografiyasi (a`hmiyeti,geogr-q jaylasiwi,jer resurslari,tu`rleri)
2. Du`n`ya ju`zinin` xalqi (ta`biyiy o`sim, migratsiya,miynet resurslari)
3. Shıg`ıs Evropa ma`mleketleri.

variant.

1. Tog`ay sanaati (tog`ay resurslari,rawajlaniwi,regionlar boyinsha jaylasiw o`zgeshelikleri)
2. Qubla Evropa ma`mleketleri.

3. Xaliq araliq ekon. Baylanislar (transport, sawda, eksport, import, siyasiy)

variant.

1. Mal sharwashilig'i geografiyasi (a`hmiyeti,geogr-q jaylasiwi, jer resurslari,tu`rleri)
2. Mashina qurilis sanaati (rawajlaniwi, tarmaqlari,regionlar b-sha tarqaliwi)
3. Ulli Britaniya.

variant.

1. Du`n`ya ju`zi xojalig'i geografiyasi (T.t rawajlaniwi,aymaqliq jaylasiwi,nizamliqlari,miynettin` xaliq araliq bo`liniwi)
2. Hawa transporti geografiyasi (Rawajlaniwi,ma`mleketler b-sha taraliwi,paydalaniw da`rejesi)
3. Arqa Evropa ma`mleketleri.

variant.

- 1.Diyxanshiliq geografiyasi (a`hmiyeti,geogr-q jaylasiwi,turleri,ha`zirgi ku`n mashqalalari)
- 2 Ta`biyat ha`m ja`miyettin` o`z-ara ta`siri (Ta`biyat ha`m ja`miyettin` o`z-ara ta`sirin` ha`zirgi da`wirdegi quramalasiwi)
3. Frantsiya.

variant.

1. ITR-din` du`n`ya ju`zi xojalig`ina ta`siri. (tiykarg`i belgileri, o`ndiristi rawajlandiriwdi basqariw)
2. Mashina qurilisi sanaati (du`n`ya ju`zlik rawajlaniwi ha`m aymaqliq jaylasiw o`zgeshelikleri)
3. Germaniya Federativlik Respublikasi.

variant.

1. Evropa Awqamı ma`mleketleri geografiyasi.
2. Du`n`ya ju`zinin` ta`biyy resurslari (ruda ha`m ruda emes bayliqlar, Litosfera bayliqlari)
3. Du`n`ya ju`zinin` xalqi (ta`biyy o`sim, migratsiya,miynet resurslari)

variant.

1. Metallurgiya sanaati (qara ha`m ren`li metallurgiya rawajlaniwi ha`m aymaqliq jaylasiw o`zgeshelikleri)
2. Du`nyadagi rawajlan`an ma`mleketler.
3. Adamzattin` globall mashqalalari (Ekologiyaliq,aziq-awqat,uris,demogrfiyaliq h.t.b.)

2.10. Bahalaw o`lshemleri.

Talabalardın' bilim da`rejesi, ko`nlikpe ha`m ta`jireybelerin baqlawdın` reytin` dizimi tiykarında talabanın' Du`nyanın` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq geografiyası pa`ni boyınsha o`zlestiriw da`relesi ballar arqalı ko`rsetiledi.

Talabanın' semestr dawamındag`ı o`zlestiriw ko`rsetkishi 100 ballıq dizimde bahalanadı.

Usı 100 ball baqlaw tu`rleri boyınsha to`mendegishe bo`listiriledi:

Juwmaqlawshı baqlaw -30 ball;

Ku`ndelik ha`m aralıq baqlaw tu`rlerine— 70 ball. Sonnan 30 ball aralıq baqlaw, 40 ball ku`ndelik baqlaw.

Talabanın' pa`n boyınsha o`zlestiriw ko`rsetkishin baqlawda to`mendegi o`lshemler usınıs etiledi:

Auditoriya sabaqlarinin` is rejesi

Semestri	Lektsiya	A`meliy	Laboratoriya	O`zbetinshe	Seminar	Barlig`i
III-IV-V-VI	96	94		116		306

Reytin' qadag'alaw tu'ri ha'm bahalaw kriteriyalari

Ku'ndelik baqlaw - 40				Araliq baqlaw 30		Juwmaqlawshi baqlaw - 30	Ja'mi	Bahalaw kriteriyasi			
10	10	10	10	15	15	30	100	0-54	55-70	71-85	86-100

a) 86-100 ball ushın talabanın' bilim da'rejesi to'mendegilerge juwap beriwi tiyis:

Berilgen soraw haqqında juwmaq ha'm qarar qabıl qiliw;
 Berilgen soraw haqqında o'zliginshe pikir ju'rite alıw;
 Berilgen soraw haqqında alg'an bilimlerin a'melde qollay alıw;
 Berilgen sorawdın' ma'nisin tus'indiriw;
 Berilgen soraw haqqında biliw, aytıp beriwi;
 Berilgen soraw haqqında tu'sinikke iye bolıw;

b) 71-85 ball ushın talabanın' bilim da'rejesi to'mendegilerge juwap beriwi tiyis:

Berilgen soraw haqqında o'zliginshe pikir ju'rite alıw;
 Berilgen soraw haqqında alg'an bilimlerin a'melde qollay alıw;
 Berilgen soraw sorawdın' ma'nisin tus'indiriw;
 Berilgen soraw haqqında biliw, aytıp beriwi;
 Berilgen soraw haqqında tu'sinikke iye bolıw;

v) 55-70 ball ushın talabanın' bilim da'rejesi to'mendegilerge juwap beriwi tiyis:

Berilgen soraw sorawdın' ma'nisin tus'indiriw;
 Berilgen soraw haqqında biliw, aytıp beriwi;
 Berilgen soraw haqqında tu'sinikke iye bolıw;

g) quyidagi xollarda talabanin' bilim darajasi 0-54 bilan baholanishi mumkin:

Berilgen sorawdın' ma'nisin tu'sinbew;
 Berilgen soraw haqqında biliw, aytıp bere almaw;
 Berilgen soraw haqqında anıq tu'sinikke iye bolmaslıq;

Reytin' kestesi.

Maksimal ball – 100 b.	Saralaw ball – 55 b.
KN (ku'ndelik qadag'alaw) – maks. 40 b.	86-100 ball – “5” baha.
AB (aralıq baqlaw) – maks. 30 b.	71-85 ball – “4” baha.
JB (juwmaqlawshi baqlaw) – maks. 30 b.	55-70 ball – “3” baha.
	0-54 ball – “2” baha

Qadag'alaw tu'ri	Qadag'alaw formalari	Har bir qadag'alaw ushın belgilen'en maksimal ball	Qadag'alaw sani	Qadag'alaw formalari boyınsha belgilen'en maksimal ball
Ku'ndelik qadag'alaw	1. Awız eki	2	5	10
	2. Karta menen ishlew	2		
	3. Ameliy jumıs	2	5 10	10 20
Ja'mi:			20	40

Araliq qadag'alaw	1. Awız eki 2. Test	15 15	2	30
Ja'mi:		30	1	30
Juwmaqlawshı qadag'alaw	1. Awız eki.	30	1	30
Ja'mi:			24	100

Paydalanilatug'ın tiykarg'ı sabaqlıqlar ha'm oqıw qollanbalar dzimi.

Tiykarg'ı sabaqlıqlar ha'm oqıw qollanbalar

1. Alisov B, Xoreev A. Ekonomicheskaya i sotsial'naya geografiya mira. M.: Prosveshenie, 2001.
2. Baxritdinov B.A. va boshqalar. Ja'han ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi. T.: 2008.
3. Soliev A., Maxamadaliyev R. Iqtisodiy geografiya asoslari. T.: Universitet, 1996.
4. Soliev A., Safarov I. Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari. T.: Universitet, 2003.
5. Pardaev G`.R., Xunarov A. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya. Angren. 2004.
6. N.Tuxliev va boshqalar. Wzbekiston Respublikasi Entsiklopediyasi. T.: Wqituvchi, 1997.

Qosımsha a'debiyatlar

1. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., «O'zbekiston» 2004.
2. Jahon mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi fanidan 9-sinf uchun atlas.
3. Soliyev A., Maxamadaliyev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». T.: Universitet, 1996.
4. Soliyev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». T.: Universitet, 2003.

Elektron ta'lim resursları

6. www.tdpu.uz
7. www.pedagog.uz
8. www.ziyonet.Uz
9. www.lex.uz;
10. www.bilim.uz;
6. www.gov.uz

PAYDALI MA`SLA`HA`TLER

Ulıwma bilim beriw mekteplerinin` oqıwshıları geografiya menen oqıw pa`ni sıpatında 5 –klassta tanısadı. Og`an shekem baslawısh klasslarda ta`biyat tanıw sabaqlarında oqıwshılar belgili ko`lemde geografiyalıq bilimlerdi iyeleydi. Ma`selen Quyash, planetalar, juldızlar, janlı ha`m jansız ta`biyat, hawa-rayı, Jer ju`zinin` ayırım formaları, ıssılıq aymaqları ha`mde u`lkemiz ta`biyatı haqqında da`slepki mag`lıwmatlardı iyelegen boladı. Baslang`ısh ta`biyiy geografiya kursı sol geografiyalıq bilimlerge tiykarlanadı. 5–klassta Ta`biyiy geografiya baslang`ısh kursı mazmunın u`yreniw dawamında oqıwshılar ulıwma geografiya pa`nin, onın` tarmaqları, rawajlanıw tarıyxı, izertlew usılları menen tanısadı ha`mde geografiyalıq ashılıwlar haqqında tu`siniklerge iye boladı.

Geografiya pa`ninen oqıwshılardıń bilim tekseriw ha`m bahalaw ushın ha`r qıylı a`meliy jumıslar, shınıg`ıwları o`tkeriwge boladı. Bunda oqıwshılardıń ha`r bir sabaqta alg`an teoriyalıq bilimin elede teren`lestiriwge ha`m a`meliy jumıslar menen baylanıslı tu`rde oqıtıwǵa ja`rdem etedi. Oqıwshılardıń bilim alıw na`tiyjeliligini anıqlawdın` ayırım usılların ko`rsetip o`tpekshimiz.

1. Individual (jeke-jeke) awız eki soraw. Oqıtıwshı oqıwshılar ortasına soraw taslaydı ha`m bir neshe sekundtan keyin oqıwshını juwap ushın taxtag`a shaqıradı, eger sorawǵa juwap geografiyalıq kartadan ko`rsetiw kerek bolsa taxtag`a karta qasına shaqıradı, al tek g`ana awızsha juwap беретug`ın bolsa ornınan turg`ızıp soraydı.

**2. Frontal (barlıg`ınan) soraw** waqtında bir sabaqta klasstag`ı ha`mme oqıwshıdan sorap shıg`ıw mu`mkin. Oqıtıwshı frontal soraw ushın tayarlıq ko`rip atırg`anda sorawlardın` tolıq bir toplamın jıynap qoyadı. A`dette bul sorawlarg`a juwap baylanıslı gu`rrin`di talap etpey, onlag`an so`zdi o`z ishine aladı. Frontal soraw janlı o`tedi, bunda oqıwshılar ju`da` aktiv qatnasadı.

Ma`selen, oqıtıwshı oqıwshılar plan menen kartanı tu`siniwdi ha`m oqıwdı qanday bilip alg`anlıqların tekserip ko`rmekshi. Frontal soraw ushın ol sorawlar tan`laydı. Bunday soraw waqtında oqıwshılardıń bergen juwaplarınan` sıpatına qaray belgilep qoyıw za`ru`r. Bazı bir oqıtıwshılar oqıwshılardıń bilimin arnawlı tutılǵan da`pterge belgilep baradı.

Frontal sorawǵa ju`da` berilip ketpew kerek. Bunday soraw oqıwshılardı qısqa juwap beriwge u`yretedi. Sonın` menen birge oqıwshılardı tuwrı so`ylewge de u`yretiw bolıp esaplanadı.

3. Jazba soraw qısqa waqıt ishinde kurstın` belgili bir tema boyınsha (ma`selen, G`Orın planın oqıwG`, G`Jıl ma`wsimleriG`, ha`m basqalar) barlıq oqıwshılardıń bilimin tekserip ko`riwge imkaniyat beredi. Bunday sorawdı tekseriw (kontrol) jumısına aylandırıp jibermeu ha`m ol haqqında oqıwshılardı aldınnan eskertip qoyıw kerek emes. Jazba sorawǵa 10-15 minuttan artıq waqıt ajratpaw kerek.

Oqıwshılar bilimin jazba tekseriwge bir neshe mısallar keltiremiz.

a) G`LitosferaG` bo`limi u`yrenilip bolg`annan keyin oqıtıwshı oqıwshılar geografiyalıq nomenklaturanı qanday u`yrenip alg`anın tekserip ko`redi. Oqıtıwshı

sabaqtin` basında oqıwshılarg`a da`pterlerin ashıwdı ha`m og`an bu`gingi sa`neni ha`m G`TegisliklerG` temashasın jazıp qoyıwdı usınadı. Sonnan keyin ol kartadan oqıwshılar atın eslep qalıwları ha`m da`pterlerine jazıp alıwları kerek bolg`an tegisliklerdi ko`rsetedi. Keyin oqıwshılar G`QırlarG` degen temashanı jazadı, Oqıtıwshı qırlardı kartadan ko`rsetedi ha`m oqıwshılar olardıń atların da`pterlerine jazıp aladı.

b) G`GidrosferaG` bo`limi u`yrenilip bolg`annan keyin to`mendegishe jumıstı orınlaw mu`mkin. Oqıtıwshı oqıwshılar biliwleri kerek bolg`an tu`sinik atların belgili sanlar menen taxtag`a jazıp qoyadı.

- | | |
|-----------------------|-----|
| 1. Da`rya basseyini   | n` |
| 2. Suw ayırg`ısh      | u` |
| 3. Da`rya alabı | q |
| 4. Bulaq | g` |
| 5. Ko`l               | o` |
| 6. Da`r`ya quyarlıg`ı | w |
| 7. Ha`wiz | h |
| 8. Da`rya sisteması | 9 |
| 9. Da`rya o`zeni | a` |
| 10. Da`rya deregi     | a`0 |

Keyin ala oqıtıwshı oqıwshılarg`a to`mendegi anıqlamalardı beredi.

1- da`rya alabındag`a turaqlı suw ag`ıp turatug`ın shuqırlıq. **(Da`r`ya o`zeni)**

2- jer astı suwları jer betine shıg`atug`ın jer. **(Bulaq)**

3- da`ryanın` basınan deregine shekem sozılğ`an suw ag`atug`ın pa`s jer.

(Da`r`ya alabı)

4- da`ryag`a jer u`sti ha`m jer astı suwları kelip tu`setug`ın maydan.

(Da`r`ya basseyini)

5- jer betindegi suw menen tolg`an a`tırıp jabıq ta`biyiy u`lken shuqırlıq. **(Ko`l)**

6- da`rya basseyinleri ortasındag`ı shegara. **(Suw ayırg`ısh)**

7- da`ryanın` basqa da`rya, ko`l yamasa ten`izge quylatug`ın jeri. **(Da`r`ya quyarlıg`ı)**

8- jasalma suw basseyini. **(Ha`wiz)**

9- da`rya o`zinin` barlıq tarmaqları menen birge. **(Da`r`ya sisteması)**

10- da`rya alabının` suw basatug`ın bo`limi. **(Da`r`ya deregi)**

Oqıwshılar taxtag`a jazıp qoyg`an tu`siniklerdin` qaysısı berilgen anıqlamalarg`a tuwrı keletug`ının jazıp shıg`ıwları kerek. Tu`siniklerdin` tuwrısına berilgen anıqlamalardıń sanları jazıp qoyıladı, al anıqlamalardıń tuwrısına tu`siniklerdin` atı jazıp qoyıladı.

v) Oqıtıwshı topografiyalıq planlar du`ziw boyınsha diktant o`tkeriwi mu`mkin. Ol oqıwshılarg`a ma`selen, jas sayaxatshılar qanday bag`ıtta ju`rgenligin, qanday obektler (otlaq, egislik jerler, ha`wiz) qasınan o`tkenligin aytadı, balalar bolsa oqıtıwshıdan esitkenlerin da`pterge grafikalıq usılda suwretleydi, yag`nıy anıqlanqan a`piwayı usılda topografiyalıq plan sızadı.

g) Geografiyalıq kartadan obektlerdi berilgen koordinataları boyınsha tabıw jumısın to`mendegishe orınlanadı. Ha`r bir oqıwshı o`z da`pterinde kvadrat sızadı, onı 36 ha`m ja`nede mayda kvadratlarg`a (ta`repleri eki ketekshege ten`) boladı ha`m ketekshenin` gorizental qatarı qasına ha`ripler qoyadı, vertikal keteksheler sanlar menen belgilenedi. Oqıtıwshı ha`r bir ha`rip neni bildiriwin (ma`selen, A-Evropa, B-Aziya, V-Afrika, D-Avstraliya, E-Antarktida) ha`m kartadan tabılıwı lazım bolg`an noqatlardın` koordinataların doskag`a jazıp qoyadı.

Ma`selenU`

- | | |
|--------------------------------------|-------------------------------------|
| 1. 52^0 sh. k. ha`m $104^0$ sh. u. | 4. $42^0$ q. k. ha`m 148^0 sh. u. |
| 2. 50^0 sh. k. ha`m $15^0$ sh. u.  | 5. $66^0$ q. k. ha`m 92^0 sh. u. |
| 3. 2^0 q. k. ha`m $33^0$ sh. u.    | 6. $30^0$ sh. k. ha`m 90^0 b. u. |

Oqıwshılar geografiyalıq obektlerdi kartadan tabıwı, qaysı materikte ekenin anıqlawları ha`m bul obektler atın da`pterlerindeki tiyisli ketekshelerge jazıp qoyıwları kerek. Ma`selen, oqıwshı  $51.5^0$  sh.k.  $0,1^0$  b. u. ta London qalası jaylasqanlıg`ın anıqlap, onı da`pterinin` tiyisli ketekshesine jazıp qoyadı.

Bul jumıs bir neshe variantta bolıwı mu`mkin. Oqıtıwshı jumıstı tez tekserip ko`riwi ushın o`zi qalın` qag`azg`a kvadrat sızıp, onda anıq juwap jazıwlı ketekshelerdi qırqıp qoyadı. Oqıtıwshı bunday kvadratı oqıwshı jumısı u`stine qoyıp, ol tuwrı yamasa natuwrı orınlang`anlıg`ın tezde anıqlaydı.

4. Tapsırma kartoshkalar.

Tapsırma kartoshkalar tarqatılutug`ın materiallar tu`rlerinen biri bolıp, oqıtıw protsessin aktivlestiredi, oqıwshılar bilimin na`tiyelirek esapqa alıwda oqıtıwshıg`a ja`rdem beredi. Ol sabaqta soralatug`ın oqıwshılar sanın ko`beytiwge imkan tuwdıradı. Ulıwma ta`kirarlaw sabaqlarında tapsırmanı kartoshkalardan paydalanıp sorag`a boladı. Birneshe temalardan birneshe kartoshka tayarlang`an bolsa, sonsha oqıwshıdan sorap ko`riwge imkan beredi. Bunnan tisqari, oqıtıwshı sharayatqa qarap, oqıwshıg`a kartochkadag`ı barlıq sorawg`a emes, ba`lkim sorawlardın` birine da`pterde yamasa bir bet qag`azda jazba juwap beriwdi buyırıw mu`mkin.

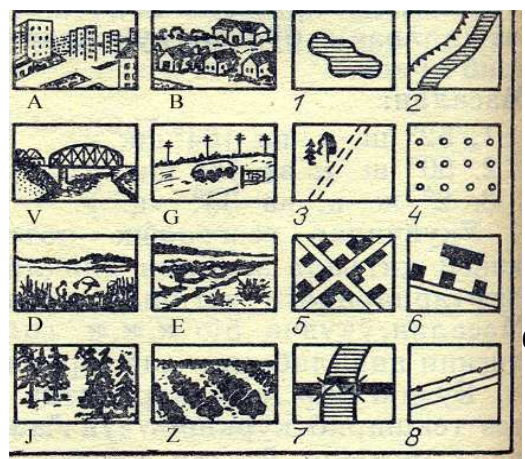
Oqıwshılarg`a kartochka menen islewdi buyırıwdan aldın oqıtıwshı bunday jumıstı orınlaw ta`rtibi – qag`ıydaları menen oqıwshılardı tanıstırıw lazım. Sonni umıtpaw kerek, juwaplar qısqa bolıwı kerek, eger tapsırma jazba juwaptı talap etse, sorawlardı da`pterge ko`shirip jazıp otırmay, sorawlardın` ta`rtip nomerin jazıp, qısqasha juwaptı jazıw jeterli.

To`mende sonday tapsırma kartochkalardan misallar keltiremiz.

1- kartochka

Birinshi tapsırma

1- suwrette geografiyalıq obektler ha`ripler menen, olardın` sha`rtli belgileri bolsa sanlar menen belgilengen. Qaysı geografiyalıq ob`ekt qanday sha`rtli belgi menen



belgilengenligin jazıp qoyın`. Ma`selen, A-5, B-W

Ekinshi tapsırma

1- suwret

Eger turistler toparı ketip baratırıp polyus juldızın o`zlerinen on` ta`repte ko`rgen bolsa, olar qanday bag`ıtta ketip baratırW

U`shinshi tapsırma

No`kis Tashkentten arqa-batıs ta`repte 925 km aralıqta, Termez qublada 650 km. aralıqta, Andijan shıg`ıs ta`repte 350 km aralıqta jaylasqan desek. Bul qalalardın` Tashkentten tiyisli ta`repte, belgili aralıqta 1 sm. 100 km. masshtab benen do`n`gelek formasında ko`rsetin`.

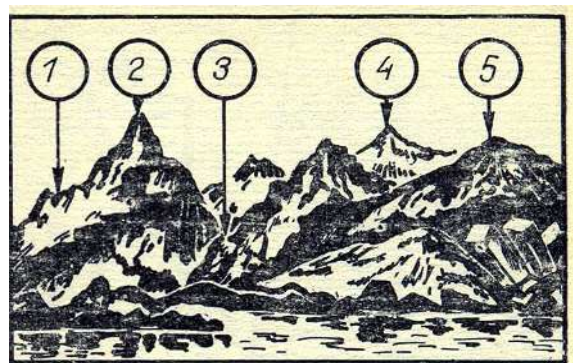
To`rtinshi tapsırma

O`zbekstan kartasınan siz jasaytug`ın qalag`a en` jaqın jaylasqan taw aralıg`ın anıqlan`.

2- kartochka

Birinshi tapsırma

1. Tawlardın` rel`ef formalarıU` taw to`besi, shoqqısı, taw jırası, taw janbawırı qanday sanlar menen belgilengenin anıqlan`.



2-su`wret

Ekinshi tapsırma.

Kartadan paydalanıp Ural tawın to`mendegi joba boyınsha da`pterin`izge jazın` ha`m awızeki ta`riyplep berin`.

- a) qaysı materikte jaylasqan
- b) qanday bag`darda sozılğ`an
- v) tiykarg`ı ba`lentlikleri qansha
- g) qaysı janbawırı tiklew
- d) koordinatasın aytın`.

U`shinshi tapsırma

- 1. Zarafshan da`r`yasının` on` ha`m shep jag`asında qaysı qalalar jaylasqan.
- 2. Samarqand qalasının` geografiyalıq koordinataların anıqlan`.

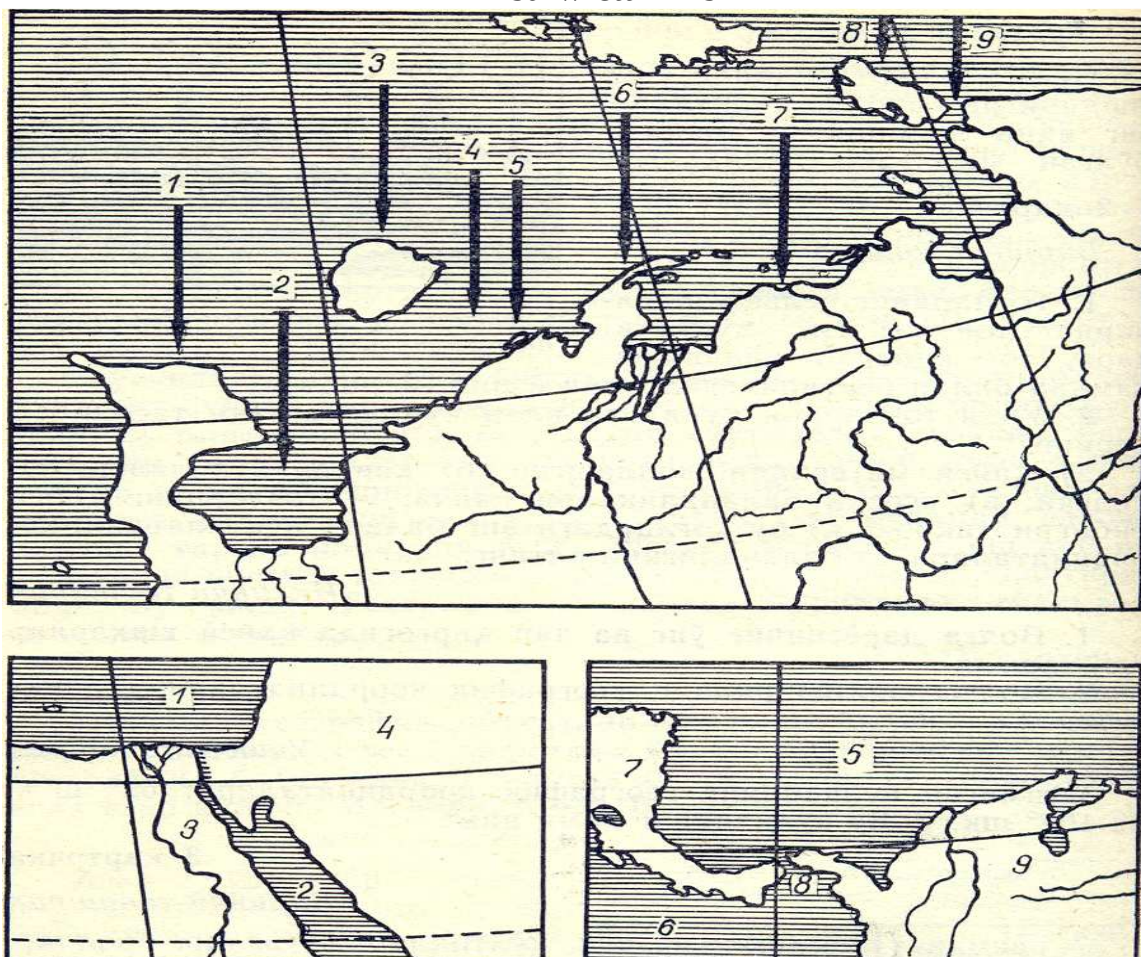
To`rtinshi tapsırma

1. So'n bogen vulkannın geografiyalıq koordinataları $U^{\circ} 52^{\circ}$ sh. k. ha'm 162° sh. u. Bul vulkannın atı ne.

3- kartočka

Birinshi tapsırma

3- suwrette (1) qırg' aq sızıg' ı, qoltıqlar, bug' azlar, atawlar, yarım atawlar qanday sanlar menen belgilengenligin jazın'. Ma'selen $N^{\circ} 1$ ha'm 6 yarım atawlar. 3- suwrette (2) qanday geogrfiyalıq ob'ektler sanlar menen ko'rsetilgen W Ma'selen, 1- Orta ten'iz, 2- W E-su'wretin' 1si



3-su'wretin' 2 si

3-suwret. Geografiyalıq obektler

Ekinshi tapsırma

1. Yarımsharlar ta'biyiy kartasınan paydalanıp, Tınısh okean qaysı materiklerdin' jag'aların juwıp turatug'ının jazın' ha'm ta'riyplep berin'.

U'shinshi tapsırma

Hind okeanın to'mendegi plan boyınsha da'pterin' izge jazıp ha'm kartadan paydalanıp aytıp berin'. a) qaysı yarımsharda jaylasqan b) qaysı materik jag'aların juwıp turadı v) siz jasaytug'ın qaladan qaysı ta'repte jaylasqan g) en' teren' jeri d) maydanı qansha e) Kim ashqan

To'rtinshi tapsırma

Sizge en` jaqın ten`iz, siz jasaytug`ın jerden qaysı ta`repte ha`m qansha aralıqta jaylasqan. Kartadan paydalanıp tu`sindirip berin`.

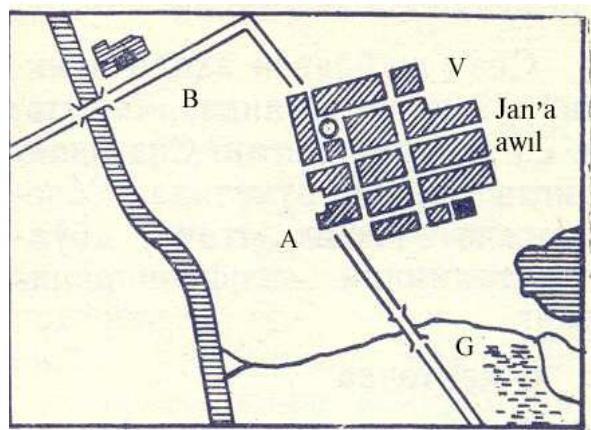
4- kartočka

Birinshi tapsırma

Yarımsharlar kartasınan 43° b. u. ta jaylasqan ha`m 22 dekabr ku`ni tu`s waqtında quyash zenitte bolatug`ın qalanı tabın`.

Ekinshi tapsırma

Paselkada (4- suwret) jıl dawamında qubla-batıs samallar esip turadı. Poselka janında zavod qurıwg`a qarar qılındı. Zavodtı qurıw ko`zde tutılğ`an jerler A, B, V, G, ha`ripleri menen belgilengen. Zavod morılarınan shıg`atug`ın tu`tin poselkag`a ilajı barınsha kem kelgeni jaqsı. Zavodtı qaysı jerde qurg`an maqulW



n`-

su`wret Orınnın` sxemalıq planı

U`shinshi tapsırma

To`mendegi mag`lıwmatlar tiykarında temperatura grafigin du`zin` ha`m jıllıq ortasha temperaturanı anıqlan`U`
yanvar -13° , fevral -11° , mart -5° . aprel $+4^{\circ}$. may $+12^{\circ}$. iyun $+16^{\circ}$. iyul $+20^{\circ}$. avgust $+18^{\circ}$. sentyabr $+11^{\circ}$. oktyabr $+4^{\circ}$. noyabr -4° . dekabr -10° .

To`rtinshi tapsırma

O`zin`iz jasaytug`ın jerdin` en` suwıq ha`m en` ıssı ayların ha`m hawa temperaturasın jazın`.

5- kartočka

Birinshi tapsırma

Oqıwlıqtag`ı Jerdin` Quyashqa salıstırg`anda 22 iyun` ha`m 22 dekabr` ku`nlerindegi turıw jag`dayı ko`rsetilgen suwretti ko`rip shıg`ın`. Keyin to`mendegi sorawlarg`a juwap jazın`.

a) quyash 22 dekabrde qay jerde tu`s waqtında tik to`bede (zenitte) boladı,



o`-

su`wret Dyunalardıń` payda bolıwı

b) Jer betinin` qaysı rayonında bul waqıtta poyus ku`ni boladı, **v)** 22 dekabrde Afrikanın` qublasında qaysı ma`wsim, **g)** Quyash 22 iyunda Arqa tropikte tu`s waqtında qay jerde turadı, **d)** bul waqıtta Antarktidada ku`ndiz boladımaW

Ekinshi tapsırma

Su`wrette (5-suwret ) ko`rsetilgen relef forması ne delinedi W Releftin` bunday formaları qanday payda boladı W Olar ne ushin su`rilip ju`redi W

U`shinshi tapsırma

Koordinataları to`mendegishe bolg`an noqatlardıń qaysı materiklerde jaylasqanlıg`ın yarımsharlar kartasınan paydalanıp anıqlan`.

- 1) 20⁰ q.k. ha`m 20<sup>0</sup> sh. b.    2) 20<sup>0</sup> q.k. ha`m 120⁰ sh.b. 3) 40⁰ sh.b. ha`m 40⁰ sh. u.
- 4) 60⁰ sh.k. ha`m 120<sup>0</sup> sh.b.    5) 0<sup>0</sup> ken`lik ha`m 60<sup>0</sup> b.b.    6) 0<sup>0</sup> ken`lik ha`m 20⁰ sh.b.

To`rtinshi tapsırma

Siz jasaytug`ın qala Tashkentten qansha aralıqta jaylasqanın kartadan paydalanıp anıqlan`.

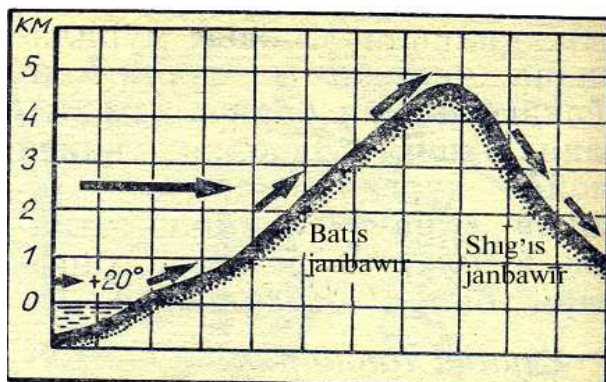
6- kartochka

Birinshi tapsırma

1. Suwretti da`pterin`izge sızıp alın`. Jawın qattı halda jawıwı mu`mkin bolg`an ba`lentlikti ko`rsetiwshi sızıqtı sızın`.

(6-suwret)

2. Ural, Kavkaz ha`m Gimalay tawlarınin` qaysı janbawırlarında jawın ko`p jawadı W Bug`an sebep neW 6-su`wret. Joqarig`a ko`terilgende temperaturanın` pa`seyiwi



Ekinshi tapsırma

Kontinental ha`m ten`iz klimatlarına ta`n mag`lıwmatlar keltirilgen. Kontinental klimat belgileri qanday sanlar menen, ten`iz klimat belgileri qanday sanlar menen berilgenligin anıqlan`.

1. Jazı ıssı. 2. Orın okean ha`m ten`izge jaqın jaylasqan. 3. Qısı suwıq.
4. Orın okean ha`m ten`izden uzaqta jaylasqan. 5. Jaz salqın. 6. Jawın jıl boyı kem jawadı. 7. Jawın jıl boyı ko`p jawadı. 8. Qısı jıllı.

U`shinshi tapsırma

1. Klimatı sizin` jerin`izdegige qarag`anda jıllıraq bolg`an eki qalanı ha`m suwıg`ıraq bolg`an eki qalanın` atın aytn`.

2. Qaysı qalada qıs suwıg`ıraq keledi – Londanda ma yamasa Termezde me W

To`rtinshi tafsirma

Kemenin` koordinatalari belgili  $U^0$  ken`lik ha`m  $0^0$  uzunliq. Keme qaysi okeanda ekenin aniqlan`W

Juwmaqlaw

Oqıwshılardıń geografiya pa`ninen alg`an bilim teren`irek tu`siniwinde, keleshek turmısqa ha`m de miynetke ta`rbiyalawda, geografiyalıq a`meliy shınıg`ıwları durıs tu`sinip olardı sheshe alıwların ta`miyinlewde oqıtıwshılar ta`repinen sabaq protsessinde ha`r qıylı zamanago`y pedagogikalıq texnologiyalar ha`m usıllardan paydalanıwın ta`miyinlew ha`zirgi zamannın` en` baslı talaplarınan bolıp esaplanadı. Zamanago`y mekteptin` bas wazıypalarının` biri oqıwshılardı bilimli, uqıplı, ziyrek, erkin pikirleytug`ın, miynet su`ygish, miynetti qa`dirleytug`ın insanlar etip ta`rbiyalaw bolıp tabıladı. Geografiya pa`ni boyınsha ha`r qıylı a`meliy shınıg`ıwları sho`lkemlestiriwdin` mu`mkinshilikleri basqa pa`nlerge qarag`anda ko`birek, sebebi ta`biyiy pa`nlerden esaplang`anlıg`ı ha`mde ob`ektlerdin` ta`biyiyliğı.

Bul jumısıta tiykarınan biz oqıwshılardıń tıyanaqlı bilim alıwlarında sabaq protsessinde kartadag`ı sha`rtli belgilerdi, kartanı oqıwdı, orında orientirovka alıwdı, karta sxemalar, profiller, diagrammalar sızıw, sabaqlıq ha`m basqada qosımsha materiallardan paydalanıp bilim ha`m ko`nlikpelerdi iyelewge u`yretedi. Ha`r bir pa`n o`z xanalarında o`tilip, barlıq a`sbap-u`skeneler menen tolıq ta`miyinlengen bolsa, ha`r bir sabaq ta`jiriybeler, a`meliy jumıslar menen alıp barılsa, oqıwshılardıń pa`nlerdi o`zlestiriwine ken` mu`mkinshilikler beredi.

5110500-Geografiya oqituv metodikasi boyinsha «Du`n`ya ju`zinin` ekonomikalik ha`m sotsialliq geografiyasi» pa`ni boyinsha test sorawlari

1.	Awil-xojalig`i nin` sanaat ka`rxanalarinan ayrilmashilig`i nede?	*A. Av xojalig`in rabochiy wa o`ndiris wakt tuwri kelmewi	V. Av xojalig`in rabochiy wa o`ndiris wa menen tig baylanista boli	S.Awil- xojalig`inin` orinda ja`mleniwi	D.Awil- xojalig`i miynet qurallarinin` bir orinda ja`mleniwi
2.	Du`n`ya ju`zinin` ha`zirgi siyasiy kartasinda qansha ma`mleket ha`m aymaqlar jaylasqan?	*230	210	220	190
3.	O`ndiriwshi kushlerdi jaylastiriuga tasir etetugin faktorlardi atan	*A.Tabiiy fakt miynet resu faktori, transp faktori	V.Jol kat baylanis fakte Xaliktin konislaui, avtomobil` transporti	S.Suu transporti mer tamiynleui, ondiris tuy iksham ekonomikalik baylanis	D.Xalik sani, migratsiya protsessi, shiyki zat resursi faktori
4.	Du`n`ya ju`zinin` ma`mleketleri rawajlaniw da`rejesine qarap neshe tu`rge bo`linedi?	*2	3	4	5
5.	Afrika materiginde qala xalqinin` u`lesin aniqlan`?	* 34 %	32 %	30 %	35 %
6.	Qubla Amerika materiginde xaliqtin` qansha bo`limi 2000 m den ba`lent orinlarda jasaydi?	*11 %	9 %	10 %	8 %
7.	Dravid sem`yasina tiyisli xaliqti aniqlan`?	* Tamiller	Xindler	Kitaylar	Vettlar
8.	Afrika materiginde xaliqtin` jasaw da`rejesi boyinsha ju`da` joqari ma`mleketti ko`rsetin`?	*Bunday ma`mleket joq	KAR	Egipet	Aljir
9.	Neft` eksporti boyinsha 1 ha`m 2 orindi iyelegen ma`mleketlerdi aniklan`?	* S.Araviya, Ira	AKSh, Rossiya	Iran, Rossiya	Rossiya, S.Araviya
10.	Neft` importi boyinsha 1 ha`m 2 orindi iyelegen mamleketlerdi aniklan`?	*AKSh, Yaponi	AKSh, Rossiya	Germaniya, Rossiya	Germaniya, Rossiya
11.	Tayland ma`mleketinin` paytaxtin aniqlan`?	*Bangkok	Pekin	Kuala-Lumpu	Pnom`pen

12.	Ha`zirgi wakitta ma`mleketti basqariwdin` qanday tu`ri qa`liplesken?	* Respublika Monarxiya	Unitar, Federatsiya	Duris juuap jo	Unitar, Monarxiya
13.	Du`n`yadag`i en` eski konstitutsiyaliq monarxiyag`a iye bolg`an ma`mleketti ko`rsetin`?	* Ullibritaniya	S.Araviya	Yaponiya	Germaniya
14.	Federatsiya so`zi qanday ma`nini an`latadi?	*Aukam	Birlik	Koloniya	A xam V
15.	Du`n`ya ju`zinde da`r`ya suwlarinin` ko`lemi boyinsha qaysi materik aldin`g`i orinda turadi?	* Kubla Amerika	Arka Amerika	Evrasiya	Avstraliya
16.	Dushshi suwlaridin` neshe % ti muzliqlardin` u`lesine tuwra keledi?	* 68,7 %	71,7 %	81,6 %	98,0 %
17.	Afrika materiginde qanday jerler maydani boyinsha 1 orindi iyeleydi?	* Jaylawlar ha pishenzarliqlar	Togaylar	Ko`p eginler	Duris juuap jok
18.	Tuwiliwshilikdin` ha`m xaliqtin` ta`biyiy kiskariwina bag`darlang`an demografiyalik siyasatti qaysi eller iske asirmaqta?	A)* Kitay xam Xindistan	Kitay xam AKSh.	Xindistan xam Braziliya	Bangladesh xam Braziliya
19.	Demografiyalik mag`liwmatlar boyinsha 80 jillarda du`n`ya ju`zindegı balali ana qaysi ma`mlekette bolg`an?	*Chili	Fransiya	Kitay	AKSh
20.	Statistik- demograflardin` esaplawlari boyinsha pu`tkul adamzat tariyxi dawamında qansha adam tuwilg`an?	* 80 mlrd tar aslam	85. mlrd tar aslam	90. mlrd tar aslam	80 mlrd
21.	Xind-Evropa til sem`yasina jatatug`in tillerden en` ko`p tarqalg`ani qaysi til?	* Anglichan	Xind	Ispan	Kitay
22.	«Bir shan`araqqa bir bala» urani qaysi mamlekette?	* Kitayda	Xindistanda	Yaponyada	Argentinada
23.	Milliy shegaralar siyasiy shegaralar menen saykes kelgen jagdayda kanday mamleketler payda boladi?	*Bir milletli mamleketler	Rauajlangan mamleketler	Rauajlanip atirgan mamleketler	Kop milletli mamleketler
24.	Dun`ya juzi mamleketlerin nesine karay toparlarga bolıu ken tarkalgan?	*Aymaginın kolemine xam xalkinin sanın	Xalkinin sanın karap	Tuuliushilik darejesine karap	Oliushilik darejesine karap
25.	Barlıgı bolıp neshe	* 30	20	40	50

	monarxiyalik mamleket bar?				
26.	1900-jili dun`ya juzinde kansha xalik bar edi?	* 1 mlrd 656 m	2 mlrd 686 ml	3 mlrd 695 ml	1mlrd 300mln
27.	Xaliktin tolisiui (tabiiy xareketi) degenimiz ne?	* Tuuiliushili oliushilik xan tabiiy osim kubilislarinin jiyindisi tusiniledi.	Xaliktin rauajlaniu darejesi tusiniledi.	Tuuiliushili darejesi xan jamiyettin sotsiallik-ekonomikali jiyindisi tusiniledi.	Jana auladlardin almasip turiui tusiniledi.
28.	Karolina atawlarinda kaysi ma`mleket jaylasqan?	* Mikronez Federativ shtatla	Tonga	Filippin	Kiribati
29.	Montevideo qalasi qaysi ma`mlekettin` paytaxti?	*Urugvay	Paragvay	Argentina	Chili
30.	Qubla Amerika xalqinin` neshe % xalqi qalalarda jasadidi?	* 74	73	72	75
31.	Elektroenergiya islep shig`ariwda jetekshi 3 ma`mleketti aniqlan`?	* AKSh, Yaponiya, Kitay	Yaponiya, Rossiya, AKSh	Rossiya, Yaponiya, Kitay	Kitay, Rossiya, Yaponiya
32.	Polat islep shig`ariwda birinshi ha`m ekinshi orindi iyelegen ma`mleketti ko`rsetin`?	*Yaponiya, Kitay	AKSh, Yaponiya	Yaponiya, Rossiya	Ukraina, AKSh
33.	AQSh jilina qansha mln. tonna polat islep shig`aradi?	* 91 mln. tonna	92 mln. tonna	93 mln. tonna	90 mln. tonna
34.	Du`n`yada jilina qansha televizor islep shig`ariladi?	* 140 mln. dana	120 mln. dana	160 mln. dana	180 mln. dana
35.	Mis islep shigariwda 1 ha`m 2 orindi iyelegen ma`mleketlerdi aniqlan`?	*AKSh, Chili	Chili, Italiya	AKSh, Yaponiya	Rossiya, Kitay
36.	Paxta eksportinda jetekshi ma`mleketti aniqlan`?	* AKSh	Ozbekstan	Kitay	Pakistan
37.	Paxta importinda jetekshi ma`mleketti ko`rsetin`?	* Kitay	Avstraliya	AKSh	Yaponiya
38.	Ju`k ha`m jen`il avtomobillerdin` eksportinda 1 ha`m 2 orindi iyelegen ma`mleketler?	* Yaponiya, Germaniya	Kanada, Germaniya	AKSh, Yaponiya	Rossiya, Kitay
39.	Sul`fat kislotasin eksport etiwde qaysi ma`mleket jetekshi orindi iyeleydi?	*AKSh	Kitay	Yaponiya	Germaniya

40.	Tropikalik poyasta vegetatsiyaliq da`wirdegi temperaturalardin` jiyindisi neshe gradusqa ten`?	*8000 ⁰	7000 ⁰	6000 ⁰	5000 ⁰
41.	Uliwma o`nimi 200 mln. tonna bolgan egin tu`rin belgilen`?	*Arpa	Sali	Biyday	Makkejuuri
42.	Du`n`yada shoshqalardin` bas sani qansha?	* 870 mln.	770 mln.	970 mln.	Duris juuap jok
43.	Biyday importinda 1 ha`m 2 orindi iyelegen ma`mleket?	* Rossiya, Kitay	Yaponiya, Ki	Kitay, Yaponi	Kitay, AKSh
44.	Sali o`nimin jetistiriwde Bangladesh ma`mleketi neshinshi orinda turadi?	*4	6	3	5
45.	Gaiti atawinda qaysi ma`mleketler jasadidi?	*Dominikan Respublikasi, Gaiti	Gaiti, Yamay.	Kuba, Bagam	Yamayka, Gonduras
46.	Dakar qaysi ma`mlekettin` paytaxti?	* Senegal	Gambiya	Nigeriya	Morokko
47.	Xaliqtin` jan basina keletug`in uliwma ishki o`nim boyinsha 1 orindi iyeleytug`in ma`mleket?	*Lyuksemburg	AKSh	Shveytsariya	Yaponiya
48.	Qitay ma`mleketinin` en` iri sanaat islep shig`ariw orayin aniqlan`?	* Shanxay	Gonkong	Pekin	Tyan`zin`
49.	Kuba Respublikasinin` paytaxtin aniqlan`?	* Gavana	Santo-Doming	Managua	Duris juuap jok.
50.	Aziyanin` qaysi ma`mleket xalqinin` jasaw da`rejesi boyinsha orta toparg`a kirgiziledi?	*Tayland	Malayziya	Singapur	Ozbekstan
51.	Jilina 50 mlnnan dana o`nim islep shigariladi. Bul qaysi taraw?	* Avtomobiller	Stanoklar	Plastmassa	Mineral toginler
52.	Polat o`ndiriwde Germaniyanin` u`lesi qansha?	* 41 mln. tonna	48 mln. tonna	44 mln. tonna	50 mln. tonna
53.	Altingugirt islep shigariuda 1 ha`m 2 orindi iyelegen ma`mleketler?	*AKSh, Pol`sha	Meksika, Turkiya	AKSh, Turkiy	Morokko, AKSh
54.	Xitrou aeroporti qaysi qalada jaylasqan?	* London	Parij	Moskva	N`yu-York
55.	Jer maydani boyinsha	*Sudan	Kongo	KAR	Aljir

	Afrika materiginin` en` u`lken ma`mleketi qaysi?		Demokratiyalii Respublikasi		
56.	Jan`a Zelandiya ma`mleketinin` paytaxtin aniqlan`?	* Velington	Port-Morsbi	Kanberra	Apia
57.	Ja`ha`n transportinda ju`k tasiw ko`lemi boyinsha kaysi transport tu`ri 2 orindi iyeleydi?	* Temir jol	Teniz	Avtomobil`	Xaua
58.	Arqa ten`iz akvatoriyasidan ha`zirgi ku`nde qanday qazilma bayliq qazip alinbaqta?	* Neft`, gaz	Temir, mis	Marganets	Polimetall rudalar
59.	Xalqinin` sani boyinsha du`n`yadag`i en` u`lken qala qaysi?	*Mexiko	Seul	Moskva	Shanxay
60.	Budapesht qalasi pu`tkil Vengriya ma`mleketinde islep shig`arilatug`in o`nimnin` qansha bo`limin o`z ishine aladi?	* 1/3	1/4	1/2	1/5
61.	Bel`giya ma`mleketinde pu`tkil du`n`ya ju`zlik brilliant saudasinin` orayi esaplangan kalani korsetin?	*Antverpen	Bryussel`	Genk	Amsterdam
62.	Kala xalkinin absolt sani boyinsha 2 orindi iyelegan mamleket?	*Xindstan	Kitay	AKSh	Frantsiya
63.	Tayland mamleketinin paytaxtin aniklan?	*Bangkok	Pekin	Kuala-Lumpu	Pnom`pen
64.	Xazirgi uakitta mamleketti baskariudin kanday turi kaliplesken?	* Respubli Monarxiya	Unitar, Federatsiya	Duris juuap jo	Unitar, Monarxiya
65.	Dun`yadagi en eski konstitutsiyalik monarxiyaga iye bolgan mamleketti korsetin?	* Ullibritaniya	S.Araviya	Yaponiya	Germaniya
66.	Federatsiya sozi kanday manini anlatadi?	*Aukam	Birlik	Koloniya	A xam V
67.	Dun`ya juzinde dar`ya suularinin kolemi boyinsha kaysi materik aldingi orinda turadi?	* Kubla Amerik	Arka Amerik	Evraziya	Avstraliya
68.	Ko`p jilliq egin maydanlarinin` ko`lemi boyinsha kaysi du`n`ya bo`legi aldinda turadi?	* Aziya	Evropa	Amerika	Afrika

69.	Du`n`yanin` jaramli jer strukturasi 30 % tin` qanday jerler iyeleydi?	* togay	jaylalar	kop jillik egin	onimsiz jerler
70.	Miyet resurslari degende neni tu`sinisiz?	* Miyetke jaramli jastag miyeteke jaram xalik.	Miyet jasind insular.	Jamietlik ondiriushi kus	Jamiettegi barlik xalik
71.	Xaliq neshe jasta miyete resurslari jasina jetedi?	* 16-54 16-	17-56 15-	16-55 16-	17-55 17-59.
72.	Erkekler neshe jasta miyete resurslari esaplanadi?	* 16-59	17-54	16-54	17-59
73.	Hayallar neshe jasta miyete resurslari esaplanadi?	*16-54	16-55	17-50	17-49
74.	Miyet resurslari migratsiyasi degende neni tusinesiz?	* Miyet resurslarinin territoriya boyl xareketi	Miyet resurslarinin koship keliu	Miyet resurslarinin koship ketiu	Miyet resurslarinin iskerligi.
75.	Ishki migratsiya degen ne?	* Xaliktin ishl xareketi	Xaliktin migratsion xareketi	Xaliktin sirtl xareketi	Xaliktin mexanikalik xareketi
76.	Sirtqi migratsiya degen ne?	*Xaliktin sirtl xareketi	Xaliktin ishl xareketi	Xaliktin migratsion xareketi	Xaliktin mexanikalik xareketi
77.	Miyet resurslari jas strukturasi degen ne?	* Miyet resurslari kuramindagi x kiyli jas toparla	Miyet resursl kuramindagi x kiyli jinis toparlari	Miyet resurslarinin j strukturasi ozgeshelikle	Miyet resurslari dinamikasi
78.	Miyet resurslari jinis strukturasi degen ne?	* Miyet resurslari kuramindagi erkekler xam xayallar sanini ayirmashilikla	Miyet resursl kuramindagi x kiyli jas toparlari	Miyet resurslarinin j strukturasi ozgeshelikle	Miyet resurslari dinamikasi
79.	Jer shari xalkinin` sani qansha ?	* 6,2 mlrd	5,6 mlrd	6 mlrd	5 mlrd
80.	Demografiyalik partlaw degen ne?	*Xaliktin tez p penen osiui	Xaliktin mexanik xarek	Xaliktin tabiy osiui	Xaliktin migratsion osiui
81.	Du`n`ya ju`zinde rawajlang`an ellerde balalardin` u`lesi ortasha neshe protsenti quraydi?	* 23	15	43	25
82.	Madagaskar atawinda qaysi til sem`yasina tiyisli xaliqlar jasaydi?	*Avstroneziya	Malagasiy	Koysan	Niger-Kordofan
83.	Iran ma`mleketinde qaysi din wa`killeri	* Shialar	Sunnitler	Induistler	Barligi duris

	ko`pshilikni quraydi?				
84.	Shvetsiya ma`mleketi xalqinin` jasaw da`rejesi boyinsha qaysi toparg`a kirgiziledi?	* ju`da` joqari	jokari	orta	ortadan pas
85.	Akademik I.P.Gerasimovtin` jasap ha`m xizmet etken jillarda aniqlan`?	*1905-1985 j.j.	1883-1968 j.j	1876-1950 j.j	1901-1977 j.j.
86.	Du`n`yada temir rudasinin` uliwma geologiyaliq qori qansha?	* 400 mlrd. tonn	320 mlrd. tonn	500 mlrd. tonn	250 mlrd. tonna
87.	Du`n`yada bar bolg`an iri suw saqlag`ishlar boyinsha qaysi ma`mleketler aldin`g`i orinda?	* AKSh, Rossiya	Rossiya, Frantsiya	Kitay, AKSh	Kitay, Rossiya
88.	Du`n`ya okeaninda neshe tu`rli ximiyaliq element ushirasadi?	*75	85	100	120
89.	Du`n`ya okeaninin` biologiyaliq massasi neshe dep bahalanadi?	* 35 mlrd. tonna	32 mlrd. tonn	30 mlrd. tonna	40 mlrd. tonna
90.	Bedlend ne?	*Buzilgan jerler	Eginzarliklar	Kalanin orayi	Duris juuap jok
91.	Topiraq eroziyasi protsessii bar bolgan aymaqlardin maydani boyinsha qaysi materik 1 orinda?	*Evraziya	Afrika	Arka Amerika	Avstraliya
92.	Mamlekettin dun`ya xojaligindagi ornin ne aniklap beredi	* Jalpi milliy onim	Milliy bayliq	Auil-xojalig jalpi onimi	Sanaattin jalpi onimi
93.	Xalik-aralik geografiyalik miynetin bolistiriwinin en axmiyetli ozgesheliklerin belgilen	*Integratsiya	Kooperatsiy	Kaniygelestir	Kontsentratsiya
94.	Ilim-texnika progresi da`wirinde du`n`ya sanati rawajlaniwini en` zarur nizamlıkları bolip ne esaplanadi	Paydali kazilmalardi ka aliudin keneyttiriliui	Mashinasazli axmiyetinin kobeyiui	* Kayta isleus sanaat ulesinin kobeyiui	Otin-energetika kompleksini n rauajlanui
95.	1998-jilgi Ozbekstanda suugarmali jerlerdin maydanin aniklan	* 4,2 mln ga	6,3 mln ga	3,9 mln ga	5,7 mln ga
96.	Paxta jetistiriui boyinsha tomendegi ellerdin izbe-izligin	*O`zbekstan-Turkmenistan-Tajikstan-	O`zbekstan-Tajikstan-Azerbayjan-	O`zbekstan-Azerbayjan-Tajikstan-	Turkmenstan-O`zbekstan-

	korsetilgenin tabin	Azerbaijan	Turkmensta	Turkmensta	Azerbaijan-Tajikstan
97.	«Kizil kibap»tin neshe turi belgili xam olardin atlarin aniklau	* 3-Xalikarali milliy,lokal	A)1-Xalikaral	2-Xalikarali milliy	4-Xalikaralik, milliy, lokal,regional
98.	Ishiuge jaramli suu degenimiz	* Kuraminda d mugdari 1 g/l- shekem bolga suu	Jer asti suula (grunt, artezi h.t.b. 2-12 g/	Barlik kolle okeanlar, muzliklar kura (3-5 g/l)	Tenizler,okeanlar,jauin-shashinlar h.t.b.
99.	Atmosferani pataslaushi tiykargi dereklerden aniklan	*Barligi duris	Auil-xojalig	Kislotali jauin	Tsement islep shigariu metallurgiya zavodlari, transport tarmaklari
100.	G`MDA elleri diyxanshilikta kaysi onimlerden jetistiriude dun`ya juzinde I-orinda turadi.	*Kartofel`, aln	Da`n, paxta	Piyaz, pomid	Juzim
101	Qaysi tabiyat zonasinin topiragi kara topirak esaplanadi	*Dalalar	Tundra	Togayli dala	Shol
102	O`zbekstannin kaysi oblastinda kant kamisi egiledi.	*Surxandar`y	Xorezm	Buxara	Fergana
103	Aral boyi mashkalalarin sheshiude kaysi finans sholkemleri katnaspakta	* Du`n`ya bank xalik-aralik val`yuta fond (OBSE)	NATO, Evro kauipsizlik kenesi, val`yu fondi	Xalk-aralik bazar, Evro bazar, Inkombank	BMSH, ASEAN, Milliy bank bolimlari
104	Xazirgi zaman ekonomikalik geografiasini qanday usul bilan o`rganish kerak	* Mamleketler xam regionlard sotsial-ekonomikalik rauajlanuinin ozgesheliklari	Dun`ya mamleketler xam regionlar xalkin	Jer shari tabiyatin	Mamleketler xam regionlar ekonomikasi
105	Ekonomikalik geografiya xazirgi kunda kanday geografiyaga aylandi	* Sotsial-ekonomikalik geografiya	Sotsial geografiya	Siyasiy geografiya	Sotsial-siyasiy geografiya
106	Kanday mamleket suveren mamleket dep ataladi	*Ozinin konstitutsiyasi iye bolgan, siya xam ekonomika jaktan garezsi mamleket	Sirtki xam ish baylanislari ozine tan bolgan jol menen sheshiushi mamleket	Oz armiyasini iye bolgan, ekonomikalik garezli	Ekonomikalik jaktan garezsiz mamleket
107	Dun`ya mamleketlerinde	*Respublika	Monarxiya	Konstitutsiya	Federativ

	mamleket baskariuinin kaysi turi en kop tarkalgan			monarxiya	respublika
108	Tomendegi juuaplardin kaysi birinde mamleketler maydaninin ulkenligi boyinsha tuuri tartipte joylastirilgan	* Rossiya, Kanada, AKSh, Braziliya, Indiya	Kitay, Kanada, Rossiya, AKSh, Braziliya	Rossiya, Kanada, AKSh, Braziliya	Kanada, Rossiya, AKSh, Braziliya, Kitay
109	Ekologiyalik krizistinning tiykargi belgilerin aniklan	*Azik-aukat, demografiyalik tabiiy resurslardin taustiligi	Suu resurslari, yer resurslari, miynet resurslari	Atmosfera, gidrosfera, litosfera	Jer asti kazilma bayliklari, kosmik kenligi
110	Uliuma planetarlik ekologiyalik mashkalalarga kaysi mashkalalar kiredi	* Azon kabatin tesiligi, shollen protsessi	Aral boyi, Chernobil` mashkalalar	Jer asti xam jamiyati tabiiy resurslari	Tenizlarning pataslaniigi
111	Ekologiyaliq mashkalalarning tiykargi kelip shigiye sebepleri nede	*Insannin tabiiylikka xadidat tasiri natijesinde	Dunya boyinsha iklim sharayatinin keskin artiy natijesinde	XX asirde xalq saninin keskin kobeyi natijesinde	A xam V juuaplaridur
112	Aral boyi mashkalalarin sheshiude kaysi finans sholkemleri katnaspakta	* Dunya bank xalik-aralik valyuta fond (OBSE)	NATO, Evropa qawipsizlik kenesi, valyuta fondi	Xalk-aralik bazar, Evropa bazari, Inkombank	BMSH, ASEAN, Milliy bank bolimlari
113	Tomendegi eginlerdinning kaysilari texnikalik eginlerge kiredi.	*Paxta, kant lablebisi, aygabagar	Biyday, salin arpa	Kartoshka, kapusta, sul	Kant kamisi, chay, temekil
114	Auil-xojaligi kaysi taraular aralik komplekske kiredi.	* Agro-sanaa kompleksi	Otin energetika kompleksi	Konstruktsiya materiallar kompleksi	Transport kompleksi
115	Auil-xojaligi eginlerinin zonalik joylasuunda kaysi jagday yetekshiligi orindi iyeleydi.	* Tabiiy sharayati	Topirak turleri	Miynetke jarat xalik	Transport penen tamiynleniigi
116	Daslepki osimlikler selektsiyasining tiykarin salgan rus ilimpazi kim.	* I.Muchurin	N.I.Vavilov	Dakuchaev	Timiryazev
117	GMDA elleri ishinde salin jetistirilgan boyinsha tomendegi izbe-izlikning kaysi varianti duri	*Rossiya-Ozbekistan-Ukraina-Kazakstan	Ozbekistan-Rossiya-Kazakstan-Ukraina	Rossiya-Kazakstan-Ozbekistan-Ukraina	Kazakstan-Ozbekistan-Rossiya-Ukraina
118	Tomendegi faktorlarning kaysilari kosmoslik faktorlar dep ataladi.	*Jaktilik, jillilik	Xaua, azikli zatlar	Suu, topirak	Aziklik zatlar, suu
119	Topiraqtaniw iliminin tiykarin salganch kim.	* Dokuchaev	I.Michurin	Timiryazev	N.I.Vavilov
120	Tomendegi toginlarning	* Mallardin kiyim	Azotli toginlar	Fosforli toginlar	Selitra

	ishinen organikalik toginlerdi tabin.	torf			
121	Almaslap egiudin kanday ahmiyeti bar	* Topiraktin onimdarligin saklauda	Topirakti sam eroziyasinar korgauda	Topirakti kebirleniude saklauda	Topirakti suu eroziyasinar saklauda
122	O'zbekstan jagdayinda suu saklagishlar tiykarinan kanday maksetlerde kuriladi.	* Dar'ya suuin agisin retlestir	Balikshilikt rauajlandirish ushin	Keme katnas jaksilau ushi	Auil-xojaligi ushin
123	G'MDA elleri diyxanshilikta kaysi onimlerdi jetistiriude dun'ya juzinde I-orinda turadi.	*Kartofel', aln	Piyaz, pomid	Juzim	Dan, paxta
124	Kaysi tabiyat zonasinin topiragi kara topirak esaplanadi	*Dalalar	Togayli dala	Shol	Tundra
125	O'zbekstannin kaysi oblastinda kant kamisi egiledi.	*Surxandar'y	Buxara	Fergana	Xorezm
126	Aral boyi mashqalalarin sheshiwde qaysi finans sho'lkemleri katnaspakta	* Dun'ya bank xalik-aralik val'yuta fond (OBSE)	Xalk-aralik bazar, Evrop bazoni, Inkombank	NATO, Evrop kauipsizlik kenesi, val'yuta fondi	BMSH, ASEAN, Milliy bank bolimlari
127	Du'n'ya okeaninin' qaysi bo'limi ha'zirgi da'wirde kenirek paydalanilmakta ?	* Shel'f	Kazan shukir	Abissal'	Arka muz okeani
128	Tabiyattan paydalaniwda qanday printsipten qollansa boladi ?	* Tabiyat nizamlklarini bilu, onin men birge islesiu	Xamme narse tabiyat kushlerine baginiu	Tabiyat ustini ustemlik etu	Tabiyattan baylik negizi retinde paydalaniu.
129	Du'n'ya ju'zindegi en'uzin neft' ha'm gaz qubiri jaylasqan ma'mleketlerdi aniqlan'	*AQSh, Rossiya,Kana	AQSh, Ullibritaniya, I iya	Qitay,German ,Ullibritaniya	Saud Arabiyasi,Indiya, Qitay, Rossiya
130	Ju'k aylanisi boyinsha du'n'yadag'i en' u'ken portlardi aniqlan'.	*Rotterdam,Sirpur,Jan'a Orle	Yokogama,Lo on,Filadel'fiy	Antverpen,Tol , Gonkong	N'yu-York,Shanxay, Marsel'
131	Du'n'ya ju'zi boyinsha uliwma avtomobil' jollardin' uzinlig'i	*24 mln km	18 mln km	12 mln km	6 mln km
132	Du'n'yadag'i en' u'ken aeroportlardi belgilen'	*Chikago,Dalla Los-Anjeles	Atlantika, London,Maya	Vashington,M kva,Tashent	Parij,Rim,St okgol'm
133	Sotsiallik infrastruktura degenimiz ne	*Xalikka xizmi korsetiushi taraular, yagni	Transporttir barlik turler xam transpo	Barlik juuap tuuri	Islep shigariu taraulari

		materiallik em taraular	xojaligi		
134	Ma`mleket transportinda basli transport tu`ri ten`iz transporti esaplangan ma`mleketlerdi belgilen`.	*Gonkong, Filippin, Yaponiya	Tayland,AQSI Germaniya	Rossiya,Tu`rk ,Iran	Yaponiya,N epal,Shvetsi ya
135	Hawa transportinda tiykargi tasilatugin ju`klerdi aniklan`	*Jolaushi, kim baxali xam buzilatugin juk	Jolaushi, janilg resurslari	Energetikalik jukler	Auil-xojaligi ushin jukler
136	Temir jol transportinin` o`zgesheligin aniklan`	*Jil dawamin sistemali paydalaniu mumkinshiligi	Uzak aralil tasiu mumkinshiligi	Janilgi miynet resurslarin paydalaniui	Tabiiy resurslardi ozlestiriude
137	Kaspiy tenizindegi Azerbayjannin en iri portin aniklan`	*Baku	Astraxan`	Mangishlak	Makachkala
138	Uzak Shigis teniz basseynine kaysi tenizler kiredi?	*Bering, Yap Oxot	Bering, Ka Azov	Bering, Bal Yapon	Bering, Baltik, Oxot
139	Uzak shigistin en iri portin aniklan`	*Vladivostok	Naxodka	Vostochniy	Petropavlov sk- Kamchatsk
140	Avtomobil` transportinda neshe km ge shekem aralikta juk tasiu manevrli esaplanadi?	*150 km	50 km		600 km
141	G`MDA-da ellerinde ju`kler ko`bine qaysi transportta kop tasiladi?	*Temir transporti	Avtomobil`	Dar`ya	Xaua transporti
142	G`MDA-da ellerinde jasaushilar kobinese kaysi transporttan paydalanadi.?	*Temir transporti	Avtomobil`	Dar`ya	Xaua jol transporti
143	Dun`yadagi en daslepki kalalar kaysi kontinente payda bolgan?	*Aziya	Amerika	Evropa	Afrika
144	Xaliktin kalalarda konislasiui xam kala xalkinin osiui kaday ataladi?	*Urbanizatsiya	Migratsiya	Suburbanizats	Aglomiratsi ya
145	Bizin respublikamizda kala dep ataudin kaysi kriteriyasi kollaniladi?	*Xalki jeti min assa xam xalki 80% ti auil xojajumislarinan ba jumis penen b boliuina karap	Adminstrativli oray boliu baylanisli	Kala xalki tizigligina baylanisli	Kalada jolaushilardi n auil xojalik jumislarinda isleushilerdi n sanina karay

146	Xalkinin sani 1 mln nan askan kalalar ne dep ataladi?	*Millioner kala	Ulken kala	Iri kala	Paytaxt kala
147	BOSVASH megopolyusi kaysi mamlekette jrylaskan?	*AKSh	Germaniya	Frantsiya	Rossiya
148	SAN-SAN megopolyusi kaysi mamlekette jrylaskan?	*AKSh	Germaniya	Frantsiya	Rossiya
149	ChIPITS megopolyusi kaysi mamlekette jaylaskan?	*AKSh	Germaniya	Frantsiya	Rossiya
150	Tariyxta birinshi millioner kalani korsetin?	*Rim	Parij	London	Pekin
151	To`mendegi mamleketler ishinen kala mamleketti ko`rsetin?	*Singapur	Tayland	Kubla Koreya	Italiya
152	Ko`shirilgen paytaxt qalalardi korsetin?	*Astana,Rio-de Janeyro	Moskva-Pekin	Ankar-Vena	Braziliya-Rim
153	Qalanin` u`lken kishiligi nege qaray aniqlanadi?	Territoriyasina	Atkaratugin funktsiyasina	*Xalkina	Sanaat orinlarina
154	Kishi qala degenimiz ne?	*Xalki 50 ming shekemgi kala	Xalki 100 min shekemgi kala	Xalki 250 min shekemgi kala	Xalki 500 minga shekemgi kala
155	Orta kala degenimiz ne?	*Xalki 50-100 minga shekemg kala	Xalki 50 ming shekemgi kala	Xalki 100-250 minga shekem kala	Xalki 250-500 minga shekemgi kala
156	Iri qala degenimiz ne?	*Xalki 500-1000000 minga shekemgi kala	Xalki 50-100 minga shekem kala	.Xalki 100-250 minga shekem kala	Xalki 250-500 minga shekemgi kala
157	U`lken qala degenimiz ne?	*Xalki 250-500 minga shekemg kala	Xalki 50-100 minga shekem kala	Xalki 100-250 minga shekem kala	Xalki 500-1000000 minga shekemgi kala
158	Megopolis tu`sinigin ilimge qaysi alim kirgizgen	*Gotman	Shumer	Kant	T`yunen
159	Urbanizatsiya darejesi 70-75 % artik bolsa,mamleket ekonomikasinin rauajlanu darejesi kanday boladi	*Indstrial	Agrar	Agrar-industri	Industrial arti
160	Urbanizatsiya darejesi	*Agrar-industri	Indstrial	Agrar	Industrial

	30-50 % artik bolsa,mamleket ekonomikasinin rauajlanu darejesi kanday boladiR				arti
161	Urbanizatsiya darejesi 30 % tomen bolsa,mamleket ekonomikasinin rauajlanu darejesi kanday boladi	*Agrar	Indstrial	Agrar-industri	Industrial arti
162	Du`n`ya xalqinin neshe % i millioner kalalarda jasaydi	*15 %	12 %	10 %	17 %
163	O`ndiriwshi kushlerdi jaylastiriuga tasir etetugin faktorlardi atan	*Tabiiy faktor miynet resursi faktori, transpo faktori	Jol katnas baylanis fakto Xaliktin konislaui, avtomobil` transporti	Suu jol transpo menen tamiynleui, ondiris tuyini, iksham ekonomikalik baylanis	Xalik sani, migratsiya protsessi, shiyki zat resursi faktori
164	Tabiiy ortalik xakkinda tusinik?	*Adamlaskan tabiyat, noosfer	Atmosfera kabigi, xam trofosfera	Ionosfera xam litosfera	Korshagan ortalik xam geografiyali k ortalik
165	Qorshag`an ortalikti qorg`aw mashqalalarin sipatlaytin tu`sinikti tabin`	*ekvatromentol iya;	texnotsentrizm	Ekotsentrizm;	Duris juwap joq.
166	Resurs degen tusiniktin` mazmunin ashin?	*Tabiiy bayliklardin izertlengen boli	Tabiiy bayliklardin k	Jer asti suwlar	Ha`mmesi duris.
167	Ta`biyiy komponentlerge neler kiredi xam onin ondiristin geografiyalik jaygasiuina tasiri kanday ?	*Jer rel`efi, klin sharayati, suula osimlik xam xayuanat dun`yasi, tikkel tasir jasadidi	Jer rel`efi, klin sharayati, suulari, osimli ha`m xayuanat dun`yasi, janapay tasir jasaydi	Tabiiy komponentler tasiri jok, sheshiushi fak doretilgen nizamliklardin xareketi	Xammesinin tasiri jok sheshiushi faktor adam miyneti esaplanadi
169	Ta`biyattan paydalaniw ekonomikasi qanday usillardan paydalanadi?	*Kartografik, matematika modellestiriw, statistika, balan	Geografik, tariyxiy, sistemali;	Barlig`i duris;	Topografik, izbe-izlik geografiyali q.
170	Ta`biyiy resurslarga klassifikatsiya duzin?	*Barliq resurs tu`rleri.	Jer, suw (topiraq., klim resurslari;	O`simlik, haywanat (orman.biores lari;	Mineral resurslar (paydali qazilmalar.
171	Tawsilmaytug`in ta`biyiy resurslarg`a neler kiredi?	*Quyash energiyasi, jerdi ishki energiyasi	Mineral resurslar;	Suw, o`simlik, haywanat resurslari, orm	Barliq juwap duris.

		suw ha`m sama kushinen paydalaniu		resurslari;	
172	« Ekonomikaliq bahalaw » - tu`sinigi bul....	*Ekonomikaliq ko`rsetkishlerde berilgen o`ndirislik ha`m tutiniw arqali sotsialliq talapti qanaatlandiriwg xizmet qiliwshi ta`biyiy resurslardin` paydalilig`in aniqlaw:	Ta`biyiy resurslardin` ekonomikaliq ko`rsetkishlerde ko`rsetilmegen ekologik, estet ma`deniy bahaliliqti aniqlaw;	Ja`miyetlik o`ndiriste ta`biyiy resurslardin` tutqan ornin aniqlau;	A ha`mB juwap tuwri.
173	Insaniyat tarepinen ekologik mashkalalardi birgelikte sheshiu boyinsha noosfera kontseptsiyasin kaysi ilimpaz alga surdi.	*V.I.Vernadski	N.N.Kalasovs	Yu.G.Saushki	E.Gekkel`
174	Ilimiy-texnikaliq birge islesiu tusinigi – bul...	*Ilimiy korinist xabar almas uskenelerden kompleksli paydalaniu, ilir proektler x ekspertizalardi amelge asiriu	BMSH koleminde ekologik dasturlardi is shigi x amelge asiri karatilgan xizmetler	Arnauli aymaklar x ob`ektlerdin a ekologik mashkalalarin sheshiudin jollarin tabiu	Nizamshilik xizmetin muuapiklasti riushi xam mamleketler -ara ekologik mashkalalar din sheshimin tabiuda
175	O`ndiristin` geografiyalıq jaylasiwina ta`sir etetug`in sotsallik faktorlardin en jetekshisin atan?	*Adam faktori	Miyetke jara adamlar	Improstruktur ob`ektleri	Sauatlilik
176	Siyasiy geografiya qaysi pa`nler menen baylanisli?	*Tariyx ha geosiyasat;	Ekonomika;	Meditcina;	Geologiya
177	Siyasiy geografiyanin` ob`ekti	*Aymaqliq siya du`zimler;	Ma`mlekettin` shegaraliq du`zimleri;	Ma`mlekettin` basqa ma`mle terrioriyasina kiriwi;	Ma`mleketti n` ishki siyasati
178	Geosiyasat bul....	*Ma`mlekettin` sirtqi siyasa u`yrenedi;	Ma`mlekettin` ishki siyasa u`yrenedi;	Territoriyalıq siyasiy du`zimlerdi u`yrenedi;	Du`n`yanin` siyasiy kartasin u`yrenedi;
179	Urbanizatsiya degenimiz ne?	*Qala xalqin ko`beyiwi;	Awıl xalqin ko`beyiwi;	Awıl xalkin qalag`a	Xaliqtin` ta`biyiy

				ko`shiwi; F.Ratsel`	ko`beyiwi; G.Axenval`
180	.«Ekonomikalik geografiya» tusinigi kaysi alim tarepinen ilimga engizilgen?	*M.V.Lomonosov	K.L.Arsenev		
181	O`ndirish ku`shlerdin joylastirish nizamliliklarin atan?	*O`ndirish energetika bazasi shiyki resurslari xarid karydar rayonlardan talaplarin esaplash ala oti joylastirish	O`ndirish komplekli rajuajlandirish	Rayonning territoriyalik kenligi	Transport taraklari menen tamiynlenishu darejesi
182	Du`n`ya ma`mleketlerinin o`ndirish ku`shlerinin geografialik joylashin kaysi pa`n u`yrenedi?	*«Ekonomikalik xam siya geografiya»	«Tabiiy geografiya»	«Ekonomikalik geografiya»	Ha`mmesi duris
183	Xalictin` geografialik joylashi ha`m tig`izlig`in qanday o`lshem menen aniqlanadi?	*1 kv km je tig`izlig`i	Xalig sa boyinsha	Etnikalik bir boyinsha	Diniy koz-karas boyinsha
184	Demografiya sozi kaysi tildan alingan ?	*.Grek	Latin	Nemes	Frantsuz
185	En daslepki xalik esap sanagi kaysi asirde otkerilgen?	*VI-asir Rimde	V-asir Parijde	IV-aris Gretsiyada	VII-asir Venetsiyada
186	Daslepki xalik esap-sanaginda ne ushin erkeklerdin sani alingan?	*Ha`mmesi	Askeriy mak ushin	Usi dauir erkeklerdin ekonomikalik orni jok bolgan	Salik toleu ushin
187	Bir milletli mamleketti aniklan.	*A ha`m D	Germaniya	Kitay	Yaponiya
188	Urbanizatsiya protsessi degen ne?	*Qalalardin qala xalkin o`siwi	Auillardin ha awil xalqin o`siui	Qala ha awillardin`osi	Awil xalqinin kala xalkinan basim boliui
189	Xalictin` o`siwine ta`sir etetug`in faktorlar.	*Xalig sani	Sotsialliq ekonomika	Jinisliq quram	Tuwiliushilik, migratsiya
190	Ta`biyiy o`sim degen ne?	*Tuwiliwshilik penen o`liwshilik arasindai parq	Urbanizatsiya iw	Migratsiya esabinan o`siw	Miyet resurslarinin `o`siwi
191	Jer shari xalqi qaysi dinge ko`birek siyinadi?	*Xristian	Buddizm	Islam	Konputsian
192	Ekonomikani uyrenish	*Ha`mmesi	Sanaattin	Xojalikti	Programmal

	metodlarinin kaysisinin axmiyeti ulken		taraulik ozgesheligin esapka aliu	baskariudin ja metodi	ik maksetlke karatilgan metod
193	Sanaattin rauajlaniui xalik xojaliginin kaysi taraularinin rauajlaniuina tasir jasaydi?	*Ha`mmesine	Auil- xojaligin	Transporttin	Kurilistin
194	Sanaattin kaysi taraui xalik xojaligin rauajlaniuinda jetekshi orindi iyeleydi?	*Elektroenergetika	Radiotexnika	Tiykargi ximiya	Kurilis
195	Tomendegi sanaat taraularinin kaysi biri xalik xojaligin rauajlandiriuda jetekshi orindi iyeleydi?	*Mashinasazlik	Elektroenergetika	Ximiya	Renli etallurgiya
196	Mashinasazlik sanaatinin kushli rauajlaniui kaysi taraularin rauajlaniuina kushli tasir jasaydi?	*Ha`mmesi	Jenil sanaattin	Radiotexnika	Kurilistin
197	Sanattin ekonomikalik jaktan natiyjeli isleuinde tomendegi korsetkishlerdin kaysisi sheshiushi orindi iyeleydi?	*Miyet onimdarligin arttiru xam resurslardi natiyjeli paydalaniu	Onimnin ozi tuser baxasin arzanlatiu	Miyet onimdarligin arttiru	Isleushilerdin kvalifikatsiyasin arttiru
198	O`zbekstanda jetistirilgen milliy doxodtin tiykarin kaysi tarau kuraydi?	*Sanaat	Kurilis	Transport	Diyxanshilik
199	O`zbekstan sanaatinin jetekshi taruin aniklan.	*Ximiyalik mamik uskeneler	Auil xam suu xojaligi mashinalarin jetistiru	Jenil xam yuk mashinalarin jetistiru	Azik-aukat mashinalarin kayta isleushi mashinalar
200	Ja`miyetlik miynetnin uliumalik boliniuin aniklan.	*Transport	Otin	Temir jol transporti	Ximiya sanaati
201	Ja`miyetlik miynetnin jeke boliniuine tomendegilerdin kaysi biri kiredi?	*Ha`mmesi	Gazdi kayta is	Madeniy togin jetistiru	Neftti kayta isleu
202	Tomendegilerdin kaysi biri auir sanaat tarauina kirmeydi?	*Saatsazlik	Neft` ximiyasi	Ondiris kurallarini jetilistiri	Metallurgiya
203	Sanaattin taraulik kuraminda onim	*Mashinasazlik	Neft ximiyasi	Elektroenergetika	Gaz sanaati

	jetistiriude kaysi tarau jetekshi orinda?				
204	Sanaatin kaysi taraui avtomatlaskan?	*Elektron esapla	Gaz sanaati	Kurilis materiallari	Otin energetika
205	Tomendegilerdin kaysisi sanaattin auir tarmagina kiredi?	*Mashinasazlik	Saatsazlik	Jenil sanaat	Tokimashilik
206	Sanaattin tiykargi ondirislik fondlarinin ulesi kaysi tarauda kop?	*Mashinasazlik xam metaldi ka isleu	Elektroenergetika	Kurilis materiallari	Ximiya
207	Onim jetistiriude en tomengi salistirma salmakti kaysi tarau iyeleydi?	*Kurilis materiallari	Otin sanaati	Elektroenergetika	Jenil
208	Ondiristin kaysi taraui shiginsiz texnologiyaga orlep isleuge beuimlesken?	*Xammesi	Un xam jarma	Ximiya	Renli metallurgiya
209	Sanaattin taraulik kuramlarina tasir jasauga tomendegi faktorlardin kaysisi tasir jasaydi?	*Xammesi	Elektrlestiriu	Ximiyalastiriu	Mexanizatsiya, avtomatizatsiya si
210	Sanattin taraulik kuraminin kaliplesip ozgeriunde kaysi faktorlar tasir jasaydi?	*Xammesi	Jamietlik tariyxi jagdaydin ozgeriui	Mamlekettin garezsizlikke erisiui	Xaliktin materiallik jagdayinin osip bariui
211	Metallurgiya sanaatinin tiykargi onimleri kaysi taraularga sariplanadi?	*Mashinasazlik xam metaldi ka isleuge	Ximiya sanaatina	Kuriliska	Transport xam baylaniska
212	Mashinasazlik sanaatinin onimlerinin basim turi kaysi tarauga tura keledi?	*Mashinasazlik ozine	Metallurgiya	Auil xojaligin	Transportka
213	Otin sanaatinin tiykargi onimleri kaysi sanaat tarauina sariplanbakta?	*Mashinasazlik	Auil-xojaligin	Otin sanaatinin ozine	Metallurgiyaga
214	Elektroenergetika sanaati oniminin tiykari kaysi tarauga tuura keledi?	*Elektrenergetika nin ozine	Ximiyaga	Kuriliska	Otin sanaatina
215	Ximiya sanaatinin tiykargi onimleri kaysi tarauga sariplanbakta?	*Mashinasazlik	Metallurgiyaga	Ximiya sanaatinin ozin	Transport xam baylaniska
216	Auil-xojalik onimlerinin tiykari kaysi tarauga tuura keledi?	*Azik-aukat sanaatina	Jenil sanaatka	Togay sanaatin	Kuriliska
217	Azik-aukat sanaatin rauajlandiriuda jetekshi faktor ne esaplanadi?	*Tutiniushilik faktor	Shiyki zat fakt	Qariydarlardin geografiyalik jaylaskan orni	Elektr energiyasi menen tamirleriu

					faktori
218	Tabiat penen jamiet arasindagi ozara baylanis tizimin geografiya ilimlerinin kaysi taraui izertleydi?	*Uliuma geografiya	Sotsiallik geografiya	Landshaft geografiyasi	Regionallik geografiya
219	Regionallik ekonomika paninin tiykarin saliushi alimnin atin atan?	*A.Veber	A.Gumbol`d	I.Tyunen	U.Izard
220	Aymaklardin ekanomikasin rauajlandiriuda geografiyalik ekspertiza usili kaysi panlerdin mazmunina kiredi?	*Geografiya panine tiysli	Biologiya pan tiysli	Astronomiya panine tiysli	Matematika panine tiysli
221	O`ndiristi aymakliq sholkemlestiriudi jetilistiriudin abzallig`i neden ibarat?	*Ekonomikalik natiyjelikke eris	Ekologiyalik kauipsizlikti saklau	Modellesken ekanomikani duziu	Turakli rauajlaniuga erisiu
222	Milliy baylikka tomendegilerdin kaysilari jatadi	*Xammesi	Kara xam renli metallurgiya	Jer fondi, suu xorlari	Togay
223	Tomendegilerdin kaysisi agrosanaat kompleksine kirmeydi	*Tabiiy gaz jetistiriushi xam kayta isleu	Paxta jetistiri xam kayta isle	Miyue jetistiri xam kayta isle	Ovosh-paliz onimlerin kayta jetistiri, kayta isleu
224	Tomendegi korsetkishlerden miynet onimdarligin arttiriuda kaysisi birinshi darejeli axmiyetke iye	*Xalikka xizme korsetiu taraula	Kurilis	Tokimashilik sanaati	Saatsazlik,a zik-aukat
225	Tomendegi korsetkishlerden miynet onimdarligin arttiriuda kaysisi birinshi darejeli axmiyetke iye	*Karxanani rekonstruktsiya , kayta kurallandiri arkali shiginsiz texnologiyaga o	Shiyki zattan onimli paydalaniu	Jumisshilardin kvalifikatsiyas asiri	Isleushilerdi xoshemetles tirip bari
226	Sanaattin shiyki zat xorlarinin materiallik tiykarlarin anklan	*Xammesi	Temir rudasi, paxta	Duz	Komir
227	Sanaattin kosimsha materiallarin aniklan	*Chugun	Komir	Boyau,duz	Neft`
228	Tomendegilerden polufabrikantti aniklan	*Chugun	Renli metallurgiya,g	Komir	Duz
229	Sanaat ekonomikasi iliminde shiyki zat onimdarligin boliude tomendegilerdin kaysi biri duris	*2-ge bolu	4-ke bolu	5-6-ga bolu	1-ge bolu

230	Tomendegilerden kaysis sanaaattin jasalma shiyki zat bazasina kiredi	*Plastmassa	Neft`	Gaz,duz	Komir
231	Metall rudalardi unemleu bagdari nelerden ibarat	*Keramikalik, polimer trubalar kop jetistiri	Metall trubalar ilimiy tiykarda padalani shiriuden sakla	Irrigatsiyalik maksetler ushi metall trubalar kem isletiu	Xammesi
232	Jan basina esaplaganda ratsional`niy byudjettin tiykarin tomendegilerdin kaysi bir kuraydi	*Kiyim kenshel	Tolemlizme	Azik-aukat,xaki kyli tolemler	Madeniy xojalik tovarlari
233	Sanaat onimlerinin sapa korsetkishlerine tomenldegilerdin kaysi biri kiredi	*Onimnin isenimligi ,uzak uakit payda beri	Energiyani unemleuligi	Estetikalik jaktan kunarligi suliuligi , tejemlili	Ha`mmesi
234	Onimnin sapa korsetkishlerine taisri jok faktrlardi aniklan	*Xammesi	Sanaaattin toplaniuinin jokariligi	Sanaattin jana texnika texnologiya menen tamiyinleniui	Taraudagi ilimnin jokari darejede rauajlaniui
235	Jeke miynet onimdearlugin osiriude tomendegilerdn kaysilari kiredi	*Janli miynet uakti	Jamietlik sarplangan miynet uakti	Agregatlardi isletiu ketke miynet uakt	Daslepki ondiriste sarplangan miynet
236	Miynet onimdarligin koteriuge tasir jasaushi tiykargi faktorlardi aniklan	*Materiallik texnikalik baza- ilim-texnikalik	Jumishshilarga normal sharay jaratu protsess	Texnologiyali protsesslerden tuuri paydalan	Sotsiallik faktorlar
237	Miynet onimdarligin aniklaudin axmiyetli metodlarin aniklan	*Stoymost` (aks menen baxalau)	Naturallik met (tonna, metr k xam t.b)	Uslovno-naturalniy	Miynetti esapka aliu
238	Dentabelliktin (paydaliliktin) tiykargi korsetkishlkrin aniklan	*Tiykargi ondirislik fondlardan rabochiy kushin unemli paydalan	Amortizatsiya shigindilardi azaytip bari	Tajiriybede oz aklagan alding usillardan ken paydalanu	Sapali xojalik aralik standatka juuap беретugin onim jetistiri
239	Sanaat onimlerinin ozine tuser baxasindagi shiginlardin jamleskenn turin aniklan	*Amortizatsiya shiginlari	Xamme turde isleushilerge jumsaogan is xaki	Shiyki zat, otiro elektroenergetika sarplangan shigin	Sotsiallik kamsizlandir iu
240	Otin sanaati strukturasindagi shigindilarda tomendegilerdin kaysi biri nin ulesi kop	*Otin	Kosimsha materiallar	Shiyki zat xam tiykarg materiallar	Amortizatsiya, is xaki
241	Tomendegilerden	*.Xammesi	Kush beriushi	Mashinalar,us	Jay,transport

	tiykargi ondirislik fondtti ajiratin		agregatlar	neler	kurallari
242	Tiykargi fondlardin janalauinin axmiyetili korsetkishleri nelerge alip keledi	*Onimnin bir kalipte takirarlanip turiuina	Onim birligine ketetugin shigindilardin osiuine	Onim sapasini jaksilaniuina xam shigindi turlerinin azayiuina	Janli miynettin azayiuina
243	Sanaattin aylanistagi fondlardin aniklan	*Shiyki zat materiallari	Inventar xam tartiplestiruin priborlar	Instrumentler	Inventarlar
244	Aylanba fondlar strukturasinda onin kaysi turleri tiykargi orinlda isleydi	*Remont ushin auillik boleklr	Xojalik inventarlari xam tez tazaratugin materiallar	Otin,sirttan alingan polufabrikantl komplektuyus zatlar	Xammesi
245	Tomendegilderden ishki zatka kirmeytuginin aniklan	*Paxta	Temir rudasi	Chugun	Dan,otin
246	O`zbekstandagi ximiya sanaattinin ishki zat bazasin aniklan	*Komir	Paxta shiyki zatlar	Duz,altin	Gaz xam mramor
247	O`zbekstandagi auil xojalik mashinasazliginin tiykargi orain aniklan	*Tashkent-Chirchik	Tashkent-Djiz	Tashkent-Nav	Namangan-Gulistan
248	Mashinasazlik sanaatta onimnin ozine tuser basinda kaysi korsetkish 1-orinda	*Transport shigindilari	Shiyki zatka jumsalgan kar	Is xaki shigindilari	Uskenenin omortizatsiya shigindilari,infrastruktura
249	Xalik xojaliginin kaysi taraui avtomatlaskan xarakterge iye	*Baylanis	Kurilis	Transport	Ximiya,xalikka xizmet korsetiu
250	Dun`ya juzindegi en iri aglomeratsiyalar kay jerlerde kaliplesken?	*Mexiko, Tokio, San-Paulu, N`yorktin atirapinda	Mexiko, Tokio, Braziliya, Italiya atirapinda.	Mexiko, Frantsiya, N`york atirapinda	San-Paulu, AKSh, Mexiko atirapinda.

Du`zgen:

J.Abdiramanov

2.10. Bahalaw o'lishemleri.

Talabalardın' bilim da'rejesi, ko'nlikpe ha'm ta'jireybelerin baqlawdın' reytn' dizimi tiykarında talabanın' Du'nyanın' ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografiyası pa'ni boyınsha o'zlestiriw da'relesi ballar arqalı ko'rsetiledi.

Talabanın' semestr dawamındag'ı o'zlestiriw ko'rsetkishi 100 ballıq dizimde bahalanadı.

Usı 100 ball baqlaw tu'rleri boyınsha to'mendegishe bo'listiriledi:

Juwmaqlawshı baqlaw -30 ball;

Ku'ndelik ha'm aralıq baqlaw tu'rlerine— 70 ball. Sonnan 30 ball aralıq baqlaw, 40 ball ku'ndelik baqlaw.

Talabanın' pa'n boyınsha o'zlestiriw ko'rsetkishin baqlawda to'mendegi o'lishemler usınıs etiledi:

Auditoriya sabaqlarının' is rejesi

Semestri	Lektsiya	A'meliy	Laboratoriya	O'zbetinshe	Seminar	Barlig'i
III-IV-V-VI	148	154		112		412

Reytn' qadag'alaw tu'ri ha'm bahalaw kriteriyalari

Ku'ndelik baqlaw - 40				Aralıq baqlaw 30		Juwmaqlawshı baqlaw - 30	Ja'mi	Bahalaw kriteriyasi			
10	10	10	10	15	15	30	100	0-54	55-70	71-85	86-100

a) 86-100 ball ushın talabanın' bilim da'rejesi to'mendegilerge juwap beriwi tiyis:

Berilgen soraw haqqında juwmaq ha'm qarar qabıl qiliw;

Berilgen soraw haqqında o'zliginshe pikir ju'rite alıw;

Berilgen soraw haqqında alg'an bilimlerin a'melde qollay alıw;

Berilgen sorawdın' ma'nisin tus'indiriw;

Berilgen soraw haqqında biliw, aytıp beriwi;

Berilgen soraw haqqında tu'sinikke iye bolıw;

b) 71-85 ball ushın talabanın' bilim da'rejesi to'mendegilerge juwap beriwi tiyis:

Berilgen soraw haqqında o'zliginshe pikir ju'rite alıw;

Berilgen soraw haqqında alg'an bilimlerin a'melde qollay alıw;

Berilgen soraw sorawdın' ma'nisin tus'indiriw;

Berilgen soraw haqqında biliw, aytıp beriwi;

Berilgen soraw haqqında tu'sinikke iye bolıw;

v) 55-70 ball ushın talabanın' bilim da'rejesi to'mendegilerge juwap beriwi tiyis:

Berilgen soraw sorawdın' ma'nisin tus'indiriw;

Berilgen soraw haqqında biliw, aytıp beriwi;

Berilgen soraw haqqında tu'sinikke iye bolıw;

g) quyidagi xollarda talabanın' bilim darajasi 0-54 bilan baholanishi mumkin:

Berilgen sorawdın' ma'nisin tu'sinbew;

Berilgen soraw haqqında biliw, aytıp bere almaw;

Berilgen soraw haqqında anıq tu'sinikke iye bolmaslıq;

Reytn' kestesi.

Maksimal ball – 100 b.

KN (ku'ndelik qadag'alaw) – maks. 40 b.

AB (aralıq baqlaw) – maks. 30 b.

JB (juwmaqlawshı baqlaw) – maks. 30 b.

Saralaw ball – 55 b.

86-100 ball – “5” baha.

71-85 ball – “4” baha.

55-70 ball – “3” baha.

0-54 ball – “2” baha

Qadag'alaw tu'ri	Qadag'alaw formalari	Har bir qadag'alaw ushin belgilen'en maksimal ball	Qadag'alaw sani	Qadag'alaw formalari boyinsha belgilen'en maksimal ball
Ku'ndelik qadag'alaw	4. Awız eki	2	5	10
	5. Karta menen ishlew	2		
	6. Ameliy jumıs	2	5 10	10 20
Ja'mi:			20	40
Araliq qadag'alaw	3. Awız eki	15	2	30
	4. Test	15		
Ja'mi:		30	1	30
Juwmaqlawshı qadag'alaw	1. Awız eki.	30	1	30
Ja'mi:			24	100